

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTÉ D'HISTOIRE

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTÉ D'HISTOIRE

СОФИЯ—1982

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Проф. Петър Петров (главен редактор), доц. Петър Тодоров, доц. Мария Велева, доц. Милен Семков (зам.-главен редактор), доц. Маргарита Тачева.

COMITÉ DE RÉDACTION:

Prof. P. Petrov (rédacteur en chef), prof. P. Todorov, chargée de cours M. Veleva, chargé de cours M. Semkov (vice-rédacteur en chef), chargée de cours M. Tacheva

© Софийски университет — Исторически факултет
1982
с/о Jusautor, Sofia
941 Б/05.

Технически редактор Н. Николова Коректор Ст. Желев Редактор Л. Бонева

Дадена за набор на 28. VIII. 1981 г. Подписана за печат на 6. IX. 1982 г.

Печатни коли 22,75 Издателски коли 29,48 УИК 33,80 Формат 70/100/16

Тираж 550 Код 28 9531422611 Цена 5,14 лв. Поръчка № 933
0602—10—82

Университетска печатница — София

СЪДЪРЖАНИЕ — SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

1. Бистра Цветкова — Соколарството в Никополски и Видински санджак през XV — XVI в. Bistra Cvetkova — La Fauconnerie dans les sancaks de Nicopol et de Vidin aux XVe et XVIe siècles	5 27
2. Иван Илчев — Англия, България и Дарданелската операция (януари — април 1915 г.) Ivan Ilchev — Great Britain, Bulgaria and the Operation at the Dardanelles (January — April 1915)	29 60
3. Петко М. Петков — САЩ и България 1917 — 1918 г. Petko M. Petkov — The U. S. A. and Bulgaria 1917 — 1918	61 106
4. Милчо Лалков — Работническото профсъюзно движение в Турция (1945 — 1975) Milčo Lalkov — Le Mouvement ouvrier syndical en Turquie (1945 — 1975)	109 156
5. Лизбет Любенова — Кореспонденцията между проф. В. Н. Златарски и проф. П. Ников (1906 — 1930) Lisbette Ljubenova — Correspondance entre le professeur V. N. Zlatarski et le professeur P. Nikov (1906 — 1930)	157 272
6. Зорница Петкова — Българската литература в областта на библиотекознанието, библиографията и информатиката и нейният библиографски контрол Zornitza Petkova — Library and Information Science Literature in Bulgaria and Its Bibliographic Control	273 313
7. Христо Стефанов — Партията на радикалите в периода 1934 — 1937. Hristo Stefanov — The Radical Party 1934 — 1937	315 363

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 73

1979

БИСТРА ЦВЕТКОВА

СОКОЛАРСТВОТО В НИКОПОЛСКИ
И ВИДИНСКИ САНДЖАК ПРЕЗ XV–XVI В.

BISTRA CVETKOVA

LA FAUCONNERIE DANS LES SANCAKS
DE NICOPOL ET DE VIDIN AUX XVe ET XVIe SIÈCLES

Рецензент доц. *Милчо Лалков*

Редактор

проф. <i>Петър Рибичев</i>

Най-ранните достъпни засега на науката изворови данни сочат Никополския и Видинския санджак между онези османски владения на Балканите, където съществувало особено развито соколарство. В Османската империя и по-специално в Европейския Югоизток отглеждането и дресирането на хищни птици за ловните развлечения на султана и управляващата класа е ангажирало труда на една категория население със специален статут — т. нар. соколари и ястребари (доганджии и атмаджии). Организацията на соколарството в османска Турция не е достатъчно изследвана нито в имперски обсег, нито в регионални подробности.¹

Засиленото издирване и обнародване на официални турски документи през последните три десетилетия допринесе покрай другото да се разкрият редица неизвестни дотогава архивни източници, които хвърлят светлина върху същността и развитието на соколарството, показват мястото му сред институциите на османската феодална система в Европейския Югоизток и участието на покореното население в тази институция.

По всичко изглежда, че до османското завоевание в балканските държави, както в редица други средновековни държави в Европа и на Изток, е съществувала практиката да се отглеждат и дресират ловни соколи.² Ако се съди по някои податки в дефтерите на османската официална регистрация, може с основание да се говори за приемственост в порядките при организацията на соколарството в балканските земи. В това отношение случаят не е единичен. Науката установи вече също такава приемственост в устройството на функциите на аналогични институции, свързани най-вече с охраната на завладените провинции, като тези на войнуци, власи, мартолосои, дервентджии и пр.

Соколарството в Османската империя, респ. в балканските земи, било организирано на военни начала под ръководството на върховния началник на султанския лов — *mir-i şikâr*.³ Нему били подчинени всички участващи в този род дейност при строго спазвана в началните столетия дисциплина. Те образували две основни групи — лица, заети с отглеждане и дресиране на ловни соколи и ястреби на заплата в султанския двор (*hassa dogancilar ve atmascilar*), и такива, които в замяна на службата си получавали малки ленни владения в провинциите — освободени от данъци стопанства (комплекс от недвижими имуществва), наречени в балканските области със заимствуваното от средновековната аграрна терминология славянско название „бацина“, или служели само срещу известни данъчни облекчения.

Участващите в тази своеобразна работа, изискваща много усилия и време, имали различни наименования съобразно с породата на ловните птици: доганджии, шахинджии, чакърджии, балабанджии, занимаващи се със соколи, респ. от породата „доган“ (*falco peregrinus*), „чакър“ (*fal-*

со sacer) и „балабан“; соколари, които боравели с други две, отбелязани в източниците породи — т. нар. saufi (или seufi) и esperi (или espri).⁴

Най-обичайният термин, обозначаващ соколарите в Османската империя, е „доганджия“ или персийската му форма — „баздар“. Ловците, отглеждачите и дресировчиците на ястреби са познати само под едно наименование — атмаджаджии.

Различните дейности около дресирането и използването на ловните птици са също терминологично обособени. Юваджии, явруджии, каяджии-шахинджии, тюлекчии, дедебан⁵ се наричат в източниците онези, които били натоварени с най-тежките задължения: да откриват гнездата на соколи и ястреби в мъчнодостъпни планини и гористи места, да ги охраняват неотлъчно и грижливо, докато малките птици сменят перата си, т. е. станат годни да летят. През периода на опазването и отглеждането на малките птици в зоната на гнездата им се запретиавало строго да проникват лица във от категорията на соколарите и ястребарите с официално регламентиран статут. Настоятелното повтаряне в редица документи на забраната обикновени раи, несоколари да вземат ловни птици от местата, монополизирани за султански нужди, подсказва, че подобни нарушения не са били редки. Допустимо е такава браконьерство да се е развило поради обстоятелството, че определените за задължително доставяне птици невинаги могли да оцелеят. За да избягнат големите парични глоби при неустойка, соколари и ястребари вероятно прибегвали към услугите на браконieri. Във всеки случай предвидените строги санкции за браконьерите, както и за неизправните соколари, укриващи определената им за предаване ловна птица, сочи до каква степен е била необходима за султанския двор и за османските управници тази нелека повинност.

С друг род дейност били натоварени т. нар. götüreci, т. е. „пренасящи“ ловните птици göğenci, или göğüncehançı, т. е. гледачи на тези птици. Набелязаните две категории били задължени да се явяват ежегодно в султанския двор заедно с преките си началници — доганджибашии (или сербаздаран), за да служат в султанската соколарница (kuşhane).

В доганджийските регистри от XV в. нататък се посочва, че „гъорюнджеханджиите“ са получавали от султанския двор малки соколи, които отглеждали и обучавали, за да бъдат по-късно в помощ на султанския лов. В зависимост от породата на соколите натоварените с такъв род дейност са назовани в изворите „чакъргъоренджии“, „шахин гъоренджии“ и пр., въпреки че по същество извършвали еднаква работа. Посочените дейности могли да изпълняват соколари и ястребари без оглед на статута им — и тимариоти, и башинници, и най-ниско поставените в соколарската йерархия — тези, които ползували само някои фискални облекчения.

Различни били занятията на лицата, числящи се към категорията на ловците, споменати в изворите под наименованията sayad; tuzakçı и „zaganozci“. Основното им задължение било да ловят птиците чрез различни ловни съоръжения: гюмета, калани и пр., и да доставят в султанския двор тези птици за ловна дресировка. Изпълняващите тази дейност независимо от това, дали били на заплата в султанския двор или пък били пръснати из провинциите с различен статут, образували строго централизирана институция. Те били включени във военнопомощните корпуси на османската армия и имали свои военни поделения (bölük). Ръководещи тази военна организация са били дворцовите чакърджибашии, шахинджибашии и атмаджаджибашии, всички под върхов-

ното командване на *mir-i şikâr* (началника на султанския лов). В провинциите върховен началник на соколарите е бил доганджийският бейлербей, а във всяка нахия — доганджибашията, който се споменава в документите и под наименованието „*serbazdaran*“, „*serşahinci*“. Той бил комендант на съответния *bölük*, към който се числели и соколарите, и ястребарите от подведомствения му район.

Върховната власт поддържала както за другите категории население, така и за соколари и ястребари грижлива и периодически контролирана регистрация: от една страна — регистри с данни за заплатите на дворцовите доганджии и атмаджаджии и, от друга страна — специални регистри, в които най-точно били вписвани имената на живеещите в провинциите и упражняващи дейността си соколари и ястребари, местонахождението на спахилъците им, размерът и характерът на доходите от тях, когато се отнасяло до соколарии-тимариоти и на соколарските бащини и доходите от тях, или само имената с бележка за данъчните облекчения на онези, които не ползували нищо друго в замяна на соколарската си повинност.

В зависимост от характера на извършената от тях дейност соколарите и ястребарите имали едно основно задължение: да доставят определен брой обучени за лов соколи и ястреби в султанския двор или да ловуват на определен брой гюмета, където хващали хищни птици, предназначени за съответната дресировка.

От достъпните ни доганджийски регистри личи, че броят на птиците или на гюметата трябвало да бъде от един до три. Някои соколари, най-често тимариоти, се сдобивали с ловни птици чрез обикновените гнездари (*yuvacı*) — държатели на бащина или лица с облекчен данъчен статут. Такива соколари и ястребари пък вероятно се занимавали с дресировка на птиците, преди да ги предадат в столицата.

Ежегодно, когато настъпвало време за предаване на птиците в султанския двор, соколарите и ястребарите се явявали заедно с преките си началници в Цариград и предавали ловните птици на агите си. През годините, когато не успявали по една или друга причина да изпълнят това си задължение, те заплащали като възмездие таксата „*мюрде беха*“ (стойността на умрялото, т. е. като че ли птицата е умряла) в значителен размер — 150 акчета за *мюсюлмани* и 300 акчета за *немюсюлмани*.

При предаването на соколите или на таксата „*мюрде беха*“ соколарите получавали от дворцовия чакърджибашия надлежно тездере. Все с официален документ се оформявало възлагането на специалните соколарски задължения — издавал се султански берат.

Източниците позволяват да се установят точно различията в статута на тимариотите и бащинниците-соколари и ястребари. И законодателството, и дефтерите показват ясно, че първите, макар необвързани пряко с активна военна служба, са близки по положение на спахиите и в същност са част от османската поземлена аристокрация в провинциите. Те се поддържат при изпълнение на служебните си задължения чрез доходите от зависимо население (рая), населяващо дадените им като тимар-села. Леновете им не били големи по размер: с доход средно от няколкостотин до 3000 акчета. В редки случаи соколарските тимари надвишавали този размер.

По някои регистрови данни немалко от тези тимари обхващали по едно или няколко домакинства от известно населено място, зачислени при това на съдружнически начала на повече от един титуляр.

Нерядко в доганджийските спахиялци се срещат т. нар. мезри, т. е. населени обработваеми площи, които не се числят към землищата на фиксираните в османския кадастър села. Част от тези мезри, обработвани от рая от близките и по-далечните села, ставали доходни източници, а понякога давали начало на нови селища. Османската власт, както е известно, си служела често с тях, особено през XV — XVI в., за да насърчи разработването им, като използва в това личната заинтересованост на дребните ленници.

Немалка част от соколарите получавали освободен от данъци поземлен комплекс — ниви, лозя, плодни дървета и др. Тези две категории соколари и ястребари са били освободени от „извънредните и тежки“ данъци (*avariz-i divaniye ve şakka*), от поголовния данък за немюсюлманите (джизие) и поземлено-личния данък (испенче).

Но нито малодоходните тимари, често давани на няколко съвладельци-спахии, нито ограничените по площ, доходност и вид на земеделските култури бащини, нито пък частичните данъчни облекчения за най-обикновените соколари могли да осигурят пълна издръжка на лицата, заети с този вид дейност. Затова бащинниците били принудени да обработват и ползват и друга земя, спадаща към отделни ленове на османски феодали. По силата на това те били заставени да изплащат феодална рента на съответните поземлени господари и били обвързани към тях със същите задължения, както обикновената рая.

Облекчени били от данък върху овцете за стада до 100 глави. Но ако тези стада надвишавали посочения брой, соколарите и ястребарите-бащинници, или данъчно облекчените, трябвало да плащат по едно акче на две овце. Не били освободени и от групата инцидентни такси „бадухава“, в които влизат таксата „сватбарина“ (*arıs*) и глобата за престъплението (*sıgm-ı cınayet*), таксите, плащани при предаване избягал роб или робиня (*kul ve cariye mücdegâni, uya ve kaçkun*), данък върху пчелните кошери (*resm-i kovân*). В някои документи изрично се изтъква, че известни приходи били предназначени за прехрана на ловните птици в столицата и използвани като приходно перо за заплати на дворцовите соколари. Посочените такси и данъци се събирали в полза на фиска от местните доганджибашии.

Най-тежко ще да е било положението на тези соколари и ястребари, които не разполагали нито с тимари, нито с бащини, а само се ползвали от данъчни облекчения — преди всичко освободението от „извънредните“ и „тежки“ данъци (*avariz-i divaniye ve şakka*). Наред с трудната си повинност по доставянето на ловни птици те трябвало да изпълняват като обикновената рая всичките си задължения към местните поземлени господари.

Създаването на категории с различен статут в средите на самите соколари и ястребари е обичаен метод на османската власт и спрямо други групи население със специални задължения — войнуците, власите, мартолосоите и др. Чрез такова категоризиране централното управление поставя под по-сOLIDЕН надзор съответните групи, които се рекрутират предимно от средите на местното немюсюлманско население. Източниците сочат, че основната маса от соколарите и ястребарите-ленници е предимно мюсюлманска, турска. Същевременно значителен брой соколари-бащинници и данъчно облекчени, особено в райони като Северна България, са от немюсюлмани-българи. Очевидно поставяйки соколарите-тимариоти в положение, близко до това на военните ленници, власт-

та целяла да ги приобщи към господстващата класа, за да ги използва по-сигурно и ефективно като среда, контролираща местното немюсюлманско население при изпълнението на функциите му.

От друга страна, посредством известни фискални облекчения тя обособявала бащинниците и обикновените соколари от останалата рая. Такъв смисъл имат и многократните запрещения в законодателството да не се използват соколарите за различните повинности и ангарии (превозване на ечемик, косене на ливади и пр.) от страна на санджакбейовете и вилаетските субаши, както и нареждането всички наказателни прерогативи по отношение на соколарите да бъдат предоставени на техните доганджибашии (с изключение на смъртното наказание или отрязване на телесна част, предоставяни на санджакбейовете).

Върховната власт се погрижила да утвърди институцията като й предаде потомствен характер. Анализът на дефтерите, а и на законодателните паметници⁵ сочи, че както при тимариотите, така и при бащинниците и обикновените соколари и ястребари бил осигурен постоянен потомствен резерв от синове, братя, братови синове и внуци. В редица селища участвуват лица с несъмнени роднински връзки било пряко ангажирани в соколарския занаят, било като резервни соколари в групата, която регистраторът и законодателят обозначават с термина „синове на доганджии, чакърджии, шахинджии, атмаджаджии“.

И нещо повече — потомственият принцип бил до такава степен съблюдаван, че нееднократно в законите и разпоредбите срещаме текстове, запрещаващи да бъдат считани за соколари лица, които не били потомствени соколари, а били рая, дори и ако били назначени на соколарска служба със султански берат. Единствената им компенсация следвало да бъде освобождението от извънредни данъци.

Макар и все още не поели изцяло задълженията на родствениците си, синовете и внуците на доганджии и атмаджаджии се ползували от по-специален статут. Законодателството им обезпечава известен имунитет по отношение на местните санджакбейове и спахии. Те обаче не са ползували данъчните облекчения на действащите соколари и ястребари. Законодателят изрично предвижда те да изпълняват джизията и испенчето си в полза на фиска според принципа на известна имуществена диференциация: по указание на кадиите да се разделят на три категории — висша, средна и низша, да плащат десятък за имуществата си, намиращи се в пределите на местните феодални владения, и данъка за свине в размер по едно акче на две свини.

По всичко личи, че с течение на времето са се обособили соколарски райони, където цели столетия се запазили соколарски семейства и родове.

Съпоставянето на данните от достъпните ни засега доганджийски регистри от XV — XVI в. ни позволява да проследим съвсем конкретно регионалното разпространение на соколарството и по-специално степеня, в която населението в балканските страни, в т. ч. и българското население, е било включено в тази дейност.

Най-пълни сведения за XV в. съдържа един регистър за доганджиите и атмаджаджиите в Румелия, където преобладават данните за тимариотите-соколари и ястребари. Бащинниците и обикновените соколари и ястребари са регистрирани в един доганджийски дефтер от 1564 — 1565 г. който се пази в Общинската библиотека на Цариград.

Анализът на началните данни на тези регистри, както и на допълнителни документални сведения сочи, че между районите, където особено

е било развито отглеждането и дресирането на соколи и ястреби, наред с Тракия и Беломорието са и някои крайща в Никополски и Видински санджак.

Наличността на соколари и ястребари в първия от тези санджаци е засвидетелствувана още през XV в. в нахиите Търнова (В. Търново), Шумну (Шумен), Мадара и Ислямбол (района на старата българска столица Преслав).⁶ Между селищата със соколарите от първата спомената тук нахия се сочи Рахова (Горна Оряховица, В. Търновски окръг). В регистъра, където са вписани тези сведения, фигурира един мюсюлманин, носител на берат за доганджийския си статут. Но той е споменат между обикновените раи вероятно поради това, че не произхождал от доганджийско коляно. В селото Липниче (Липница, В. Търновски окръг) са записани двама шахинджии-българи, числящи се към бюлюка на помюсюлманчения им брат Ахмед Тихан, син на помюсюлманчения Карагъоз. Първият от братята ползвал бащина а вторият имал само данъчни облекчения.

Областта на Шумен е също позната като район със старо соколарство. Така напр. селото Дикилитах (Побит камък, Варненски окръг) е вписано към тимара на доганджията Сюлейман и на тримата му братя. Това село им е било зачислено като спахилък, след като е било отнето от един тимариот-недоганджия под предлог, че е било считано още в миналото за доганджийско село.

В селото Новасел (Новосел, Шуменски окръг) са вписани двама шахинджии-българи. В селото Кюлефче са отбелязани двама братя шахинджии-българи, зачислени към бюлюка на Мустафа, сершахинджия на Каръновасъ (Карнобат, Бургаски окр.), Мадара, Шумну и Ай-дос (Айтос, Бургаски окръг). Към същия бюлюк принадлежали и доганджиите от селата Чекандинова (Лиляк, Шуменски окръг), Разбойна (Търговишки окръг), Орманлъ (неуточнено) от нахията Ислямбол.

Много повече и по-неясни обаче са данните за соколарството в Никополския санджак и изобщо в Северна България, отразени в споменатия вече регистър от 60-те години на XVI в., запазен в Общинската библиотека в Цариград.⁷ Той е особено ценен с това, че съдържа сведения главно за бащинници и обикновени соколари и ястребари и за техния статут. Очевидно е, че регистърът отразява резултатите не от пълна, а от частична регистрация на тази категория население със специални задължения; тук не фигурират подробни описи на доганджиите и атмаджаджиите-тимариоти, нито пък е представено соколарството във всички райони, за които по други сведения се знае, че е съществувало.

В уводната част под наслов „Тимари на баздари от Румелия“ са описани села с точния размер на доходите от тях, разпределени по нахии в санджаците Паша, Кюстендил, Видин, Силистра, Виза, Чирмен и Галиполи. За всяка нахия е посочен общият размер на доходите. Очевидно те подлежали на разпределение между участниците в соколарската категория. Следват описи на бащинници и фискално облекчени соколари (чакърджии и шахинджии) и ястребари от санджака Никболу (Никопол), на чакърджии и доганджии от санджака Видин, на шахинджии, чакърджии и доганджии от санджака Семендре⁸, на баздари от санджака Изворник⁹ и Виза, за доганджии от санджака Авлония, (Вльоре, Албания), атмаджаджии от санджака Чирмен и един доганджия от санджака Делония (Делвине, Албания). Отделно са описани по санджаци и нахии соколари и ястребари от Анадол.

Сведенията в този регистър показват видимо нарастване през XVI в. на соколарите и ястребарите не само в селищата, засвидетелствувани в документите от XV в., но и в други села. Тези сведения са представени в таблица 1.¹⁰

Общият брой соколари и ястребари в санджака Никболу възлиза по данните на регистрацията на 642 души. От тях 128 са мюсюлмани (пет от тях, изглежда, са помюсюлманчени местни жители). Без съмнение голямата част от соколарите и ястребарите в този санджак, държатели на бащина или ползуващи само фискални облекчения, са главно българи — тяхното числено превъзходство е внушително.

По-малобройни са ястребарите, те всички са мюсюлмани. Изследването ни позволява при това да установим и броя на лицата, заети с различните дейности, свързани със соколарството. Ясно е, че най-многобройни са т. нар. каяджии-шахинджии — 277, следвани от чакърджиите — 215, шахинджии — 27, шахин гьореджиите (гледачи на соколите от вида „шахин“) — 9 и доганджии — 5. Селищата със соколари се разпределят по брой в отделните нахии (табл. 2).

По брой на соколари в тях селищата могат да се разпределят така: 2 селища с 69 и 65 души, 6 селища с по 20 — 30 души, 7 — с 10 — 20 души, 30 — с по един до двама души и останалите с по 3 — 10 души. Най-многобройни са соколарските групи в нахиите Ивраджа, Търново и Хезарград и по-специално в селата Соколар — 69, Чекандин — 65, в града Враца — 30, в селата Добрали Сенокос — 30, Радан — 30 и Богатово — 24. Соколарите и ястребарите-мюсюлмани са най-много в нахиите Шумну и Хезарград. Това се обяснява със значителните размери на тюркската колонизация и съпътстващия процес на асимилация в споменатите области.

В края на поименните списъци регистраторът е вписал прихода от различните фискални задължения, с които била натоварена тази категория население.

Още през XV в. във Видински санджак е имало соколарство, въпреки че сведенията за това са твърде оскъдни.⁷⁵ Споменатият вече регистър от това време със сведения главно за соколари и ястребари-тимариоти отбелязва 13 села от нахията Видин: Иржана⁷⁶, Биле река⁷⁷, Калотниче⁷⁸, Сумракофча⁷⁹, Истопан⁸⁰, Крапониче⁸¹, Драмалак⁸², Кърнинче⁸³, Барнасофча⁸⁴, Яплановик⁸⁵, Върбовка⁸⁶, Търковище⁸⁷, Върбова⁸⁸ от нахия Загорие. Тези села са представени с по 1 семейство (само 3 от тях са респективно с 3 — 5 домакинства и са зачислени към тимара на Исмаил, син на Якуб). Въпреки че в регистъра не е посочено присъствие на соколари в този опис на нахията, има сериозни основания да се смята, че регистрираните домакинства в изброените села са соколарски.

Преди всичко през XVI в. в 10 от тези села е засвидетелствувано присъствието на соколари. От друга страна, незначителният брой домакинства с малък доход навежда на мисълта, че и в регистъра от XV в. са вписани соколари и че възложената им феодална рента, зачислена като доход на тимариота Исмаил, е само върху земя, владяна от соколарите допълнително в рамките на спахилъка извън освободената от данъци соколарска бащина. Освен тези съображения не бива да се забравя и фактът, че повечето от споменатите села фигурират в регистър, обособен като доганджийски. В него наред с конкретните сведения за статута на доган-

Селища	Всичко соколари и ястребари	Каяджии-шахинджии				Чакърджии			
		действащи резервни				действащи резервни			
		мюс.	не-мюс.	мюс.	не-мюс.	мюс.	не-мюс.	мюс.	не-мюс.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ивраджа ¹¹	30		5		3	4	10		нахия 8
Соколар (Мономир) ¹²	69		19		17		20		13
Добрали Сенокос ¹³	30						14		16
Малорад	2								2
Дракшан	1						1		
Върбиче ¹⁴	2						2		
									нахия
Никболу	13								
Бела Слатина	7						3		4
Алтимир	5						1		4
Лепиче ¹⁵	3						1		2
Баинче ¹⁶	1						1		
Рахова ¹⁷	1						1		
Кара Алч ¹⁸	1					1			
Кунино	3						1		2
Сенадин ак ¹⁹	1								
									нахия
Лѳча ²⁰	7		2		1	1	1	2	
Мирево ²¹	4					4			
Борима — мюсюлмани	3					3			
Сумунджи ²²	2					2			
Райколофча ²³	1						1		
Мехметлу ²⁴	1					1			
									нахия
Косова ²⁵	1	1							
Карвинче ²⁶	2	2							
Радан	30		18		12				
Типниче ²⁷	8	6			2				
Върбовка	6	3			3				
Мурад бей ²⁸	1					1			
Иваниче ²⁹	1	1							
Димча	1	1							
Слива ³⁰	1					1			
Красина ³¹	2					1		1	
Богатова ³²	24						6		18
Ломен дол ³³	16	5			11				
									нахия
Добруфча ³⁴	20	4			16				
Шумну	9	4			5				
Котеш	22	7			15				
Новасел ³⁵	15	9			6				

Т а б л и ц а 1

Гьоренджии				Шахинджии				Доганджии				Ястребари			
действи- ващи		резервни		действи- ващи		резервни		действи- ващи		резервни		действи- ващи		резервни	
мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.	мюс.	не- мюс.
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26

Ивраджа

1

11

2

Никболу

1

Лофча

1

Търнова

Шумну

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Мехмед (Мараш) ³⁶	6					1		6	
Йенилер (махала)									
Абди Факих ³⁷	3					1		2	
Истража ³⁸	6								
Черковна	8								
Каюли дере ³⁹	5					3		2	
Бююк ⁴⁰	5					2		3	
Ашаа Ашиklar ⁴¹	3								
Кара Сюлейман ⁴²	5								
Макаklar ⁴³	3								
Кадъкой ⁴⁴	1								
Ерекли ⁴⁵	10 с + 11 я								
Калайджи Доган ⁴⁶	4 ястребари								
Уюклу ⁴⁷	6 ястребари								
нахия Хезарград ⁴⁸									
Чекандин ⁴⁹	65		14	51					
Глаговиче (Балджи Омер) ⁵⁰	12					2		10	
Куюджу (Кърладжа Данишменд) ⁵¹	2					1		1	
Булгарене (Гъок) ⁵²	2							2	
Кърджа Али ⁵³	1								
Сърнево ⁵⁴	1 яс.								
Балабан, веледи	5					1		4	
Мюмин ⁵⁵									
Мъзгалова (Гъолджик) близо до Неби Факих ⁵⁶	1								
Кълъджилар (махала Еврен) ⁵⁷	1								
Мюрселер (Балчик) махала Велики ⁵⁸	1					1			
нахия Излади ⁵⁹									
Паша Игит ⁶⁰	5 с + 14 я					2		3	
Карлъ ⁶¹	1 я								
Кушанджи ⁶²	2 я								
Кючук Камарли ⁶³	3								
нахия Чернова ⁶⁴									
Семерджа ⁶⁵	1 я								
Червена вода и кючук ⁶⁶	2								
Бей Алани ⁶⁷	1								
Рус ⁶⁸	17		11	5			1		
Терсини ⁶⁹	14		2	6			3		3
Бесараба ⁷⁰	3						1		2
Деспод Бертос ⁷¹	9		3		6				
Белия ⁷²	4		2						
нахия Загра — и Ески Хисар ⁷³									
Бюкломдже ⁷⁴	1								

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

4- 2
3 5

1 2
5

3

1

4 7
2 2
3 3

2
1

1

1
1
1
1

1

7

7
1

7
1

7

2
3

2

2

1
1

1

Т а б л и ц а 2

Нахии	Общ брой на селищата със соколари	Селища със соколари	Селища със соколари и ястребари	Селища с ястребари
Ивраджа	6			
Никболу	9	8		
Лофча	6	6		1
Търнова	12	12	1	
Шумну	19	13	1	3
Хезарград	4		1	3
Излади	8	5	1	2
Чернови				1
Ески Загра	1			1
Всичко 9 нахии	83	49	5	14

Т а б л и ц а 3

Данъци	Шахинджии и чакърджии	Атмаджаджии
Мюджеррет на мюсюлманите	8445 (акчета)	160 (20 × 8) акчета
На немюсюлманите	3505 (140 × 25)	60
Арус (сватбарина)	310	
Данък върху овцете	2750	500
Мюрде беа	1200	2000
Ява ве бейт-юл-мал	230	160
Ниабет и бад-у хава	500	60
Джизие	1395	
Всичко:	18 335	2940 Общо: 21 275 акчета

джин-атмаджаджии има данни за обикновени спахилъци, към които са зачислени и домакинства от някои села с доганджийски статут.

Много повече и по-ясни са обаче данните за соколарството в санджака Видин през XVI в. така, както ни ги представя използваният по-горе регистър от 1564 — 1565 г.

В описа на тимарите от санджака Видин фигурират данни само за три села: от нахия Тимок — с. Долна Грезне (дн. Грезнич, Тимошки срез) — с доход 1675 акчета; от нахия Бане — (с. Ламборджа, неуточнено), с доход 308 акчета и от нахия Поломие — с. Истубен, с друго име. . . (неуточнено), с доход 18 510. От този доход за тимариотите-баздари от последното село са определени 10 714. Или в целия санджак доходът за тимариотите-баздари е 12 697 акчета.

Но ако тази сума осигурявала не твърде голям брой тимариоти-баздари, броят на бащинниците и фискално облекчените от соколарската категория в санджака Видин е много по-голям. За разлика от другите санджаки в Румелия обаче соколарите (чекърджии и шахинджии) от санджака Видин са регистрирани с приходите от онези данъци и такси, които по закон плащали чрез доганджибашиите си в полза на фиска. И тук регистрацията е по нахии и села. Записани са соколари — отглеждачи

и дресьори на соколите от типа „чакър“ и „шахин“, населени в 75 села от 7 нахии в санджака: Черна река, Кривина, Исфърлик, Загорие, Тимок, Фетх-юл ислям и Поломие.

Данните на регистъра са сумирани в таблица 4.

Т а б л и ц а 4

Санджак Видин

Села	Чакърджии		Шахинджии		Всич- ко	До- ходи	Овце
	действ.	рез.	действ.	рез.			
1	2	3	4	5	6	7	8
нахия Черна река — 34 села							
Мала Слатина ⁸⁹	1				1	70	110
Истоплу (Веселиче) ⁹⁰		1 неж.	1	2 неж.	5	279	128
Борожнице ⁹¹							
(Ахслагочча)		1 неж.			2	107	120
Къртениче ⁹²	2	2 (1 неж.)	8	17 (2 неж.)	29	801	262
Подгорниче ⁹³	10	17 (13 неж.)	5	6 неж.	38	1320	220
Сумракофча	4	4 (2 неж.)			8	434	170
Ятили ⁹⁴	4	7 неж.	6	11 (9 неж.)	28	1103	380
Драглин ⁹⁵	3	3 (2 неж.)			6	311	140
Стремлан ⁹⁶	6	8 (6 неж.)	1	1	16	606	330
Истопанне	11	12 (3 неж.)	5		28	1210	400
Богунча ⁹⁷	1	2			3	191	144
Ишетица ⁹⁸	6	6 (4 неж.)			12	613	260
Истебанча ⁹⁹	4	6 (4 неж.)			10	468	180
Дръмлак ¹⁰⁰	1		2	2 (1 неж.)	5	368	140
Кючук Търнова ¹⁰¹	2	4 (3 неж.)			6	330	160
Търновище ¹⁰²	1	3 (3 неж.)			4	222	140
Извор Баниче ¹⁰³	3	4			7	341	180
Баниче ¹⁰⁴	1	2 (1 неж.)			3	211	140
Сърнофча ¹⁰⁵							
(Ивановча)	4	9 (8 неж.)	8	10 (7 неж.)	31	1007	310
Сенофча ¹⁰⁶	2	4 (2 неж.)			6	372	160
Черавиче ¹⁰⁷	3	5			8	315	130
Долна Сиракофча ¹⁰⁸			2	3 неж.	5	287	
Заградие ¹⁰⁹			3	3 неж.	6	316	130
Мъркашниче ¹¹⁰			2	2 (1 неж.)	4	100	
Яблановик ¹¹¹			6	12 (6 неж.)	18	647	130
Роянофче ¹¹²			3	2 (1 неж.)	5	453	140
Хърковище			11	15 (10 неж.)	26	905	190
Горна Гранофча ¹¹³			2	3 (2 неж.)	5	262	132
Долна Кузмина ¹¹⁴			1	1 неж.	2	140	112
Бели река			4	4 неж.	8	212	120
Липовиче ¹¹⁵			4	3 (2 неж.)	7	247	110
Иржане			8	20 (11 неж.)	28	880	160
Чернова ¹¹⁶			2	2	4	197	120
Исфинар ¹¹⁷			3	2 неж.	5	80	
нахия Кривина — 13 села							
Храброва ¹¹⁸	2	1			3	174	180
Сува Брусник ¹¹⁹	1	1			2	105	116
Дренофче ¹²⁰	1	4			5	110	136
Браилофча ¹²¹	1	1			2	130	114
Предина ¹²²	1	3 (2 неж.)			4	250	144

1	2	3	4	5	6	7	8
Мала Витанофча ¹²³	2	3 (1 неж.)			5	232	140
Чумре ¹²⁴	1	1			2	132	120
Балинче ¹²⁵	1	1			2	130	118
Сенегош ¹²⁶	1	1			2	129	116
Шишенче ¹²⁷	1	2 неж.			3	151	114
Влагоинофча ¹²⁸	2	3 (1 неж.)			5	206	116
Кубяч ¹²⁹	1	5 (4 неж.)			6	230	120
Искровинче ¹³⁰			8	16 (7 неж.)	24	738	160
нахия Исфърлик — 5 села							
Божинофче ¹³¹	1	2 (1 неж.)			3	190	124
Галибабинче ¹³²	6	11 (6 неж.)			17	601	220
Прека нога ¹³³	1	1 неж.			2	130	120
Нишофча ¹³⁴	2	2			4	176	140
Бели Поток ¹³⁵	2	5 (1 неж.)			7	268	160
нахия Загорие — 6 села							
Сарачинче ¹³⁶			2	3 (2 неж.)	5	170	128
Влаховик ¹³⁷			1	4 (2 неж.)	5	127	120
Горне Дражинче ¹³⁸			2	3 неж.	5	267	140
Бутешниче ¹³⁹			1	3	4	196	120
Кладоруп ¹⁴⁰			2	4 (3 неж.)	6	315	140
Драйчинофча ¹⁴¹			1	3 (1 неж.)	4	120	110
нахия Фетх-юл-ислям — 3 села							
Горна Турция ¹⁴²			3	5 (3 неж.)	8	415	160
Понор ¹⁴³			1	2 неж.	3	162	116
Шайна ¹⁴⁴			1	2 неж.	3	134	116
нахия Тимок — 6 села							
Горна Петруше ¹⁴⁵			5	14 (11 неж.)	19	879	164
Върба ¹⁴⁶			2	2 (1 неж.)	4	269	140
Яворофча ¹⁴⁷			2	3 (2 неж.)	5	321	124
Турчена (Синик) ¹⁴⁸			1	1 неж.	2	130	116
Жукофча ¹⁴⁹			2	3 (2 неж.)	5	313	160
Васил ¹⁵⁰			5	8 (6 неж.)	13	472	140
нахия Поломие — 6 села							
Извор ¹⁵¹			24	33 (20 неж.)	57	1667	300
Горна Искоминче ¹⁵²			1	2 (1 неж.)	3	158	116
Дренова ¹⁵³			12	17 (14 неж.)	29	885	160
Бреговише ¹⁵⁴			10	12 (6 неж.)	22	909	200
Мостище ¹⁵⁵			1		1	77	
Пиртертима ¹⁵⁶			1	1	2	126	112

Преди всичко въз основа на сведенията от тази таблица би трябвало да се приеме, че в санджака Видин не е имало атмаджаджий. Всички соколари изглежда, са бащинници, т. е. ползували са освободен от данъци комплекс недвижими имущества — бащиня. Общият брой на действителните и резервните соколари е 706 души. От тях 238 души са чакърджии (96 действителни и 142 резервни, от които 67 женени и 75 неженени). Шахинджиите са 470 на брой, от които 187 действителни и 281 резервни (от тях 114 женени и 167 неженени). Разпределението на селищата със соколари в рамките на различните нахии е, както следва:

Нахии	Общо села със соколари	Села с шахинджин	Села с шахин- джин и чакър- джин	Села с чакър- джин
Черна река	34	13	9	12
Кривина	13	1		12
Исфърлик	5			5
Загорие	6	6		
Тимок	6	6		
Фетх-юл Ислям	3	3		
Поломие	6	6		

По брой на соколари в отделните селища разпределението е следното: 1 село (Извор, нах. Поломие) — с 57 души, 5 села (Подгориче, Къртениче, Истопаие, нах. Черна река и Дренова с Бреговище, нах. Поломие) с по 20 — 30 души, 7 села с 10 — 20 души, 19 села с по 5 — 10 души, 2 села с по един човек и останалите с по 2 — 5 души. Повечето от селата с изключение на тези от нахиите Загорие и Поломие са днес на територията на Югославия.

За разлика от всички описи на соколарите в Румелия, вписани в регистъра, тук регистраторът е отбелязал фискалните задължения на записаните към всяко селище соколари. Очевидно отбелязани са само онези вземания, които се събирали в полза на фиска посредством доганджи-башиите, т. е. испенчето и джизieto на спахийските резерви, инцидентно събиране на такси от групата „бадухава“ (арус, ява и качкун, бейт-юл-мал), ниабет, възмездieto за неизпълнена доставка на ловни птици „мюрде беха“ (в по-малък от законния размер), понякога данък за воденици и много често данък върху овцете, т. е. върху овце, когато са надвишавали 100 глави. От набелязаните сведения известни показатели са тези за данъка върху овцете. Като се има пред вид, че този данък е бил събиран от соколарите по едно акче на две глави за овцете над 100, могат да се направят приблизителни изчисления за броя на овцете, които притежавали соколарите. В нашата таблица сме посочили само броя на обложените овце, т. е. на онези, които са над 100. Трудно е обаче да се установи дали предвидената сума, особено тогава, когато е по-значителна, визира един или повече хора със стада над 100 овце. Оттук и невъзможността да се определи точният брой на овцете, които имали соколарите в дадено селище. От всичко е несъмнено само едно — че соколарите в много селища на Видински санджак се занимавали и с овцевъдство. А това естествено им, обезпечавало по-добри условия на живот. В девет от-селищата по споменатите вече показатели се предполага твърде развито овцевъдство сред соколарите.

В две от селата е отбелязан приход от воденици, чиито стопани били местни соколари. Воденичарството като допълнително занятие очевидно допринасяло за повишаване материалното благосъстояние на соколарската категория. Тези податки, както и сведенията за различен брой овце у отделните соколари, подсказват донякъде имуществени различия между тях.

Най-големи приходи от соколарските такси и налози, събирани в полза на фиска, са посочени в селата с най-много соколари — Извор с 1667 акчета (соколари 57) и Истопание с 1210 акчета (соколари 28).

Всяки регистрирани действителни и резервни соколари във Видински санджак са немюсюлмани. Съвсем ясно е, че главно местното немюсюлманско население е изпълнявало тази трудна повинност, толкова необходима за властта. В това отношение Видинският санджак надвишава Никополския санджак, описан с бащинниците си соколари и ястребари в същия регистър: от всичко 441 чакърджии и шахинджии там 353 са немюсюлмани. От регистрираните в споменатия дефтер бащинници и фискално облекчени соколари и ястребари от Румелия (1424 души) най-многобройна (и представена само от соколари) е тази категория във Видинския санджак — 706 души,¹⁵⁷ следвана от тази в Никополския санджак — 642 души. Едва ли е случайно толкова масово участие на населението от територията на някогашното Видинско царство на Иван Срацимир в соколарската институция. Твърде вероятно е тук и преди да е имало развито соколарство и, както е обичайно и на други места — турците да са запазили съществуващи отпреди завоеванието порядки. Внушителният брой на соколарите в този край може да се обясни с политиката на османската власт да разшири през началния период на господството си социалната си опора в уязвими райони. Тя обезпечавала на различни категории от покореното население по-облекчен статут, за да разчита на услугите му за охраната на тези райони или за нуждите на управляващата класа. Във Видински санджак е имало не малко от тези категории като власи, мартоласи, войнуци и др. С оглед на това присъствието на соколари-бащинници тук не изглежда изолирано явление.

Наред с набелязаните нови сведения за соколарството, които допълнят представите за уредбата на Никополския и Видинския санджак след завоеванието и за положението на една категория от населението, трябва да изтъкнем, че в изследвания тук регистър не по-малко ценни са и данните за поселищната история на този район. Многобройните селища, споменати в регистъра, съпоставени с други подобни данни от XV — XVI в. за Видинския санджак, осветляват някои нови моменти от поселищното развитие на този район. По регистровите данни личи, че някои селища са току-що възникнали и това се свързва пряко със соколарските повинности на тамошното население. Особено показателен в това отношение е случаят със село Балабан, което носи името на основателя си — доганджия, син на Мумджу (Свещари, Разградски окръг), чиито четирима сина са регистрирани като соколари от същото село; а и селото Соколаре (Врачански окръг), което предишната регистрация не била отразила, поради това че то не ще да е съществувало тогава като населено място.

Ономастичният материал е също важен както с оглед на топонимията, така и на антропонимията.

Проученият в тази статия ценен източник разширява нашата представа за териториалния обseg на соколарството. За разлика от всички достъпни досега източници, според които соколарството е съществувало най-вече в Източна Тракия, Беломорието, южната част на Вардарска Македония и Северозападна България, сега става ясно, че то е било застъпено и в редица области на Северна и Североизточна България.

¹ Някои по-специални проучвания за соколарството: Г л. Е л е з о в и ђ. Соколари и соколарство. Из историје соколарства. Фермани манастира Дечана и Донје Гушерице. Скопје, 1923; K â m i l S u. Bali Kesirde hassa doğancilarına Belgeler. — Kaynak Mecmuası, 1936, Nr 39, nisan, p. 84 — 91; A l i R i z a Y a l g ı n. Dogan la avcilik. Ülkü, seri III, fasc. 27, mars 1949, p. 29 — 31; I. H. U z u n ç a r ş i l i. Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara, 1945, p. 420 — 424; Б. Ц в е т к о в а. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV — XVI в. — ИИЗИ, VI, с. 162 — 166. Авторът на настоящите редове е подготвил студия за соколарството на Балканите през XV — XIX в. (под печат).

² За това срв. J. v. H a m m e r. Falknerei, bestehend in drei ungedruckten Werken. Wien, 1840; E. V i r é. Bayzara. Encyclopédie de l'Islam, I, Paris, 1961, p. 1186 — 1189.

³ Това изложение върху институцията е резултат от изследванията на автора върху значителен брой османски документи и западни източници, върху данни от I. H. U z u n ç a r ş i l i. Op. cit.; H. I n a l c ı k. Doghandji. Encyclopédie de l'Islam, II, Paris, 1963, p. 629 — 630. Сведенията за характера на соколарската и ястребарската дейност и статут черпим най-пече от османските доганджийски регистри на Ориенталския отдел в НБКМ — Д (649), издадени от Б. Цветкова и В. Мутафчиева в том X. Извори за българската история. Т. X. С., 1964; фонд 88, Nr. 752 и сл. 7/2/, издаден от Б. Цветкова в същия том.; фонд 212, а. е. 1; а. е. 1; Д/632. от османските трактати на Али Чауш от София и Авни Омер ефенди в следните издания: Н. H a d ž i b e g i ć. Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. — Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. nova serija, Društvene nauke 1947, sv. II, p. 156 — 157; I. H. U z u n ç a r ş i l i. Kanun-i osmanî mefhûm-i dîfter-i hâkani. — Belleten, XV, 1951, 59. 395.

⁴ Срв. Парижка Национална библиотека Fonds Turc 81, f° 737 — 742.

⁵ Срв. разпоредбите за соколари в кануна за санджака Видин. Österreichische National-Bibliothek — Wien, Turcica AF 77, f° 198 r — 211 r. изд. Б. Ц в е т к о в а. Проучвания на градското стопанство през XV — XVI в. С., 1972. с. 178; срв. и В. Ц в е т к о в а. Actes concernant la vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe — XVIe siècles. — Revue des études islamiques XL/2, 1972, p. 368 — 370, и в друга версия у Д. Б о ј а н и ђ. Турски закони и законски прописи из XV/XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област. Београд 1974, № 64; Д. Л у к а ч. Видин и Видинският санджак през 15 — 16 век. С., 1975, с. 177 — 178.

⁶ Вж. напр. НБКМ — София. Оп. отдел. Д/649, с. 5, 110, 111 — 113; Срв. Извори за бълг. история, X, с. 56. 159. 214, 215; регистър Тн 31/16, с. 19.

⁷ I s t a n b u l. Belediye. Kütüphanesi. Cevdet Kitapları, Nr 60.

⁸ Смедерево, Югославия.

⁹ Зворник, Югославия.

¹⁰ Трябва да се отбележи, че цифрите, изразяващи общия брой в нашите таблици, не съвпадат с всички цифри, посочени от регистратора. Това се обяснява най-вече с недостатъците на някои наши фотоси на цариградския регистър, които не ни позволяват в известни случаи да възстановим пълния списък на соколариите. От друга страна, понякога има и грешки на регистратора. Освен това не е възможно да се изчисли точният брой на соколари и ястребари, защото в някои описи има неясни места, които ще посочим ad hoc.

¹¹ Гр. Враца. Ще посочваме сегашните имена на населените места само в случаите, когато те са се променили. Досегашните проучвания не сочат документални сведения за наличността на соколари в нахията Ивраджа. Местни сведения, запазени вероятно от последния период на робството, свързват миналото на селото Соколаре с доганджийството, назовават доганджийски фамилии, преселени в града Враца от близкото село Згориград (между тях Черешарите и Факльковците). Ср. Й о р д. п. Г е о р г и е в. Град Враца. Принос към историята му. — СбНУ, 1904, с. 2. В нашата таблица в графата „чакърджии“ са включени и отделно вписаните в регистъра „ловаджии“, защото в целия регистър има най-вече чакърджии. Б. Ц в е т к о в а. История на град Враца. С., 1976, с. 105.

¹² Соколаре. Врачански окръг. Ср. Ц. Воденичарски. Соколаре. Враца, 1963, с. 9 сл. В землището на днешното село има развалини от средновековно селище, което през епохата на османското господство носело името Соколаре. В първата група в регистъра не е обозначено от каква категория са соколарите. В таблицата ги поставям пак в рубриката „чакърджии“. Между каяджиите-шахинджии в с. Соколар е вписан Станимир от с. Гулявениче.

¹³ Добралеве, Врач. окръг.

¹⁴ Неуточнено.

¹⁵ Лепица, Врач. окръг.

¹⁶ Баница, Врач. окръг.

¹⁷ Оряхово, Врач. окръг.

¹⁸ Брее, Плев. окръг.

¹⁹ Сенадиново, Плев. окръг.

²⁰ Гр. Ловеч.

²¹ Неуточнено.

²² Вер. Ботевград, Соф. окръг.

²³ Неуточнено.

²⁴ Неуточнено.

²⁵ Вер. Горско Косово, В. Търн. окръг.

²⁶ Вер. Караница, В. Търн. окръг.

²⁷ Ляница, В. Търн. окръг.

²⁸ Гр. Бяла Черква, В. Търн. окръг. Същият турчин е споменат втори път по-долу, но вече с обозначение, че е чакър-гьоренджи с брат, т. е. с документ за специалния му статут.

²⁹ Иванча, В. Търн. окръг.

³⁰ Козловец, В. Търн. окръг.

³¹ Вер. Красно-Градище, В. Търн. окръг.

³² Богатово, В. Търн. окръг.

³³ Ловни дол, В. Търн. окръг.

³⁴ Добротица, Търговишки окръг.

³⁵ Новосел, Търговишки окръг.

³⁶ Марап, Шум. окръг.

³⁷ Може би Царевброд или изчезналата Нова махала, Шуменски окръг.

³⁸ Стража, Търговишки окръг.

³⁹ Каменяк, Шум. окръг.

⁴⁰ Второто име на селото не се разчита на нашия фотос. Затова не съм в състояние да го идентифицирам.

⁴¹ Вер. Самуил, Разгр. окр., или Осеновец, Шум. окръг.

⁴² Салманово, Шум. окръг.

⁴³ Махак, Шум. окръг.

⁴⁴ Пайайот Волово, Шум. окръг.

⁴⁵ Сливен, Шум. окръг.

⁴⁶ Иглика, Шум. окръг.

⁴⁷ Неуточнено.

⁴⁸ Гр. Разград.

⁴⁹ Ляляк, Шум. окр. Невъзможно е да се възстанови напълно списъкът на соколарите по нашите фотоси.

⁵⁰ Медовина, Търговишки окръг.

⁵¹ Вер. Благоево, Разгр. окръг.

⁵² Неуточнено. Същите лица фигурират едновременно и в списъка на соколарите, и на ястребарите. Може да се предполага, че тези соколари са били впоследствие причислени към категорията на ястребарите.

⁵³ Неуточнено. Същото явление, както в предходното село.

⁵⁴ Изчезнало. Регистраторът е посочил второто му име — Балджи Ахмед. За съдбата на това селище др. Б. Ц в е т к о в а. За поселищите и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV — XVI в. — Известия на Окръжния музей — Коларовград, III, 1966, с. 46 — 47.

⁵⁵ Същите соколари, които очевидно са основали селото, са посочени по-долу като атмаджаджии. В описа регистраторът точно е отбелязал, че бащата Балабан е доганджия, а синовете му — синове на доганджия. Има и още едно ново лице във втория опис, което не фигурира в първия.

- ⁵⁶ Неуточнено.
- ⁵⁷ Ножарово, Разгр. окръг.
- ⁵⁸ Неуточнено.
- ⁵⁹ Гр. Златица, дн. част от гр. Средногорие, Соф. окръг.
- ⁶⁰ Неуточнено.
- ⁶¹ Карлиево, Соф. окръг.
- ⁶² Душанци, Соф. окръг.
- ⁶³ Горно Камарци или Келаво Камарци — дн. Бенковски, Соф. окръг.
- ⁶⁴ Червен, Рус. окръг.
- ⁶⁵ Семерджиево, Рус. окръг.
- ⁶⁶ Червена вода, Рус. окръг.
- ⁶⁷ Смирненски, Рус. окръг.
- ⁶⁸ Гр. Русе.
- ⁶⁹ Тръстеник, Рус. окръг.
- ⁷⁰ Басарабово, Рус. окръг.
- ⁷¹ Пиргово, Рус. окръг.; не е възможно да се възстанови пълният списък на жителите поради дефектния фотос.
- ⁷² Гр. Бяла, Рус. окръг.
- ⁷³ Гр. Стара Загора.
- ⁷⁴ Разделна, Старозаг. окръг.
- ⁷⁵ НБКМ — Ориенталски отдел Д/649, с. 14; срв. Извори . . . X, с. 164 — 165.
- ⁷⁶ Селото е познато по други документи от XV — XVI в. (Срв. Д. Лукач. Видин и Видинският санджак). Значителна част от селата, числящи се към санджака Видин, споменати в настоящата статия, са уточнени според труда на Д. Лукач. В тези случаи в бележките са посочени инициалите на автора (ДЛ). Селото Иржана днес е квартал Ружена в гр. Бор, Югославия (Д. Л.).
- ⁷⁷ Споменато и в XVI в. (Д. Л. и нашият рег. от 1564 — 1565 г.). Днес има две села, нар. Горна и Долна Биле река, окр. Зайчар, Югославия.
- ⁷⁸ Неуточнено.
- ⁷⁹ Споменато в XVI в. (срв. рег. от 1564 — 1565 г.), дн. Сумраковац, окр. Болевац, Югославия (Д. Л.).
- ⁸⁰ В Извори за българската история, X, то е дешифрирано като Устоян. Вер. Стопаните от Цариградския регистър, изчезнало. Д. Л. отбелязва местност Стопанье, на североизток от Подгорац, окр. Болевац, Югославия.
- ⁸¹ Вер. Крапчене, Михайловгр. окръг.
- ⁸² Споменава се и в други док. през XV и XVI в. (Д. Л. и регистър от 1564 — 1565 г.).
- ⁸³ Може би се касае до същото село Къртениче, споменато у Д. Л. и в регистъра от 1564 — 1565 г.
- ⁸⁴ Неуточнено.
- ⁸⁵ Споменава се у Д. Л. (XVI в.) и в нашия регистър от 1564 — 1565 г. Неуточнено.
- ⁸⁶ Неуточнено.
- ⁸⁷ Вероятно се отнася до селото Хърковице в рег. от 1564 — 1565 г.
- ⁸⁸ Вер. същото село е споменато и през XVI в. (ср. Д. Л. и рег. от 1564 — 1565 г.). В този рег. е спадало към нахия Тимок. Неуточнено.
- ⁸⁹ Вер. Слатина, окр. Бор, Югославия (Д. Л.).
- ⁹⁰ Изчезнало. Д. Л. сочи местността Веселиче, на юг от с. Доброполие, окр. Болевац, Югославия.
- ⁹¹ Поружница, окр. Сокобана, Югославия (Д. Л.).
- ⁹² Неуточнено.
- ⁹³ Подгорац, окр. Болевач (Д. Л.).
- ⁹⁴ Неуточнено.
- ⁹⁵ Неуточнено.
- ⁹⁶ Изчезнало. Има едноименна река, на северозапад от Подгорие, окр. Болевац, Югославия (Д. Л.).
- ⁹⁷ Изчезнало, споменато у Д. Л., пос. съч.
- ⁹⁸ Неуточнено.
- ⁹⁹ Посочено в документите, обнародвани от Д. Л., неуточнено.
- ¹⁰⁰ Неуточнено.
- ¹⁰¹ Неуточнено.
- ¹⁰² Неуточнено.
- ¹⁰³ Споменато у Д. Л. Тя предполага, че се касае до минералните извори Гамзиградска баня в окр. Зайчар.

- ¹⁰⁴ Неуточнено. Според Д. Л. в сегашните села Кривел, Бучие и Острел, окр. Бор, има колиби, наречени Баница.
- ¹⁰⁵ У Д. Л. Сербофча. Може да се приеме и формата Сърнофча. Неуточнено.
- ¹⁰⁶ У Д. Л. има едноименна мезра, спадаща към нахия Загорие.
- ¹⁰⁷ У Д. Л. има мезра Черовиче в нахия Черна река и село Черавиче в нахия Тимок.
- ¹⁰⁸ Неуточнено. Д. Л. сочи колиби с името Сирака в селата Кривел, Бор и Подгорац, окр. Болевац, Югославия.
- ¹⁰⁹ Задградие, окр. Зайчар, Югославия (Д. Л.).
- ¹¹⁰ Неуточнено.
- ¹¹¹ Подгорац, окр. Болевац, Югославия (Д. Л.).
- ¹¹² Неуточнено.
- ¹¹³ Неуточнено. Д. Л. споменава село с името Грабовица в окр. Ключ, друго село Грабовац, окр. Тимок, както и местността Грабовац в окр. Болевац, Югославия.
- ¹¹⁴ Неуточнено. Споменато в XV — XVI в. в регистрите, издадени от Д. Л.
- ¹¹⁵ Изчезнало.
- ¹¹⁶ Изчезнало.
- ¹¹⁷ Неуточнено. У Д. Л. има името Исвинен.
- ¹¹⁸ Раброва, Видински окръг (Д. Л.).
- ¹¹⁹ Брусник, окр. Крайна, Югославия.
- ¹²⁰ Неуточнено. Д. Л. споменава колибите Дренова, част от селото Кривел, окр. Бор.
- В 1483 г. селото спадало към нахия Черна река (Д. Л.).
- ¹²¹ Неуточнено. Може да се чете и Браниловча.
- ¹²² Неуточнено.
- ¹²³ Неуточнено.
- ¹²⁴ Неуточнено.
- ¹²⁵ Балинци, окр. Тимок, Югославия (Д. Л.).
- ¹²⁶ Д. Л. го споменава като спадащо към нахия Черна река. Неуточнено.
- ¹²⁷ Шишенци, Вид. окръг (Д. Л.).
- ¹²⁸ У Д. Л. има с. Влагонлофча. Неуточнено.
- ¹²⁹ Според Д. Л. в XVI в. е било ненаселена мезра. Неуточнено.
- ¹³⁰ Изчезнало.
- ¹³¹ Неуточнено.
- ¹³² Галибабинци, окр. Сфърлиг, Югославия.
- ¹³³ Преконоз, окр. Сфърлиг, Югославия.
- ¹³⁴ Според Д. Л. Нишевац, окр. Сфърлиг, Югославия.
- ¹³⁵ У Д. Л. мезра в XV в., станало село в XVI в. Неуточнено.
- ¹³⁶ Неуточнено.
- ¹³⁷ Подгоре, Вид. окръг.
- ¹³⁸ Дражинци, Вид. окръг.
- ¹³⁹ Името е неясно.
- ¹⁴⁰ Кладоруп, Вид. окръг.
- ¹⁴¹ Долна Бяла речка, Михайловгр. окръг.
- ¹⁴² У Д. Л. има местност, нар. Турия, на север от Плавна, окр. Крайна, Югославия.
- ¹⁴³ Неуточнено.
- ¹⁴⁴ Изчезнало (Д. Л.). Според народното предание в близост до селото Манастрица, окр. Ключ, Югославия.
- ¹⁴⁵ Вер. Петруша, окр. Тимок (Д. Л.), Югославия.
- ¹⁴⁶ Ср. бел. 85.
- ¹⁴⁷ Неуточнено (срв. Д. Л.).
- ¹⁴⁸ Разчитането на името не е много сигурно.
- ¹⁴⁹ Жуковац, окр. Тимок, Югославия (Д. Л.).
- ¹⁵⁰ Васили, окр. Тимок, Югославия (Д. Л.).
- ¹⁵¹ Извор, Вид. окръг.
- ¹⁵² Неуточнено.
- ¹⁵³ Вер. Дреновеч, Вид. окръг.
- ¹⁵⁴ Вер. Брегово, Вид. окръг.
- ¹⁵⁵ Ново село, Вид. окръг (Д. Л.).
- ¹⁵⁶ Неуточнено.
- ¹⁵⁷ В статията си *Negotinska Krajina u vreme turske vladavine na osnovu izvora iz XV i XVI veka.* — *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu.* 31 — 32, 1968 — 1969, p. 93 — 94. Д. Боянич-Лукач твърди по данни от 1569 г., че в санджака Видин ще да е имало 468 соко-

лари и 238 ястребари. Понеже общият им брой е 706 души, както в изследвания тук от нас регистър, ясно е, че 238-те ястребари у Д. Лукач са в същност чакърджии, посочени в нашия регистър. Вероятно е допуснала грешка, която е повторена и от О. Z i r o j e v i ć. Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459 — 1683. Beograd, 1974, p. 213 — 214.

LA FAUCONNERIE DANS LES SANCAKS DE NICOPOL ET DE VIDIN AUX XVe ET XVIe SIECLES

Bistra Cvetkova

(R é s u m é)

L'article révèle les problèmes de la fauconnerie dans la Bulgarie du nord en se basant sur les données des registres de recensement (tahrir defterleri).

La première partie de cet article est consacrée aux problèmes généraux concernant le caractère et le développement de l'institution des fauconniers dans l'Empire Ottoman et plus particulièrement dans le sud-est européen.

La source principale sur laquelle l'auteur construit ses conclusions concernant la fauconnerie dans la Bulgarie du nord provient des Archives de la Turquie. Cette importante source nous permet d'élargir nos connaissances sur l'étendue territoriale de la fauconnerie. Grâce à elle on pourrait déjà affirmer que cette activité qu'on connaissait surtout par les données concernant la Thrace Orientale et le littoral de la mer Egée, la partie méridionale de Macédoine de Vardar et la Bulgarie du nord-ouest, existait encore dans beaucoup de contrées de la Bulgarie du nord et du nord-est.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 73

1979

ИВАН ИЛЧЕВ
АНГЛИЯ, БЪЛГАРИЯ
И ДАРДАНЕЛСКАТА ОПЕРАЦИЯ
(ЯНУАРИ — АПРИЛ 1915 Г.)

IVAN ILTCHEV
GREAT BRITAIN, BULGARIA AND THE OPERATION
AT THE DARDANELLES
(JANUARY APRIL 1915)

Рецензент доц. Милчо Лалков

Редактор доц. Милен Семков

Въпросът за политическата ориентация на България в навечерието и началото на Първата световна война не е изяснен достатъчно в българската историография. Действително, още по време на военните действия се появяват първите съчинения, търсещи мястото на България в европейския конфликт.¹ След поражението дейци на редица буржоазни партии се опитват в зависимост от политическите си пристрастия да дадат оценка на поведението на правителството на либералите през 1913 — 1915 г. Между двете световни войни потокът от книги и памфлети се засилва, но малко от тях носят белезите на сериозното историческо изследване и почти никоя не се издига над повърхностния журналистически преразказ на събитията.²

Положението не се променя съществено и след Девети септември. В изданията, в които се засягат въпроси от дипломатическата история на България в годините на Първата световна война, вместо сериозен анализ се прокарява мисълта за предопределеността на обвързването ѝ с Централните сили. Едва през 1957 г. проф. Т. Влахов издава първото сериозно историческо съчинение, посветено на ориентацията на България през военните години.³ Огромният систематизиран фактически материал, както и направените изводи до голяма степен и днес не са загубили значението си. За съжаление на места авторът не е съумял да надмогне изискванията на времето си. Много преценки за политически дейци и събития са полемично заострени, без да имат реално покритие в действителността.

В последните години се появиха изследвания, засягащи интересувашите ни въпроси, но с малки изключения⁴ те третираят вътрешнополитическото развитие, като само бегло се докосват до проблемите на външната политика.⁵ И досега напълно неизяснени си остават взаимоотношенията на българското правителство със страните на Антантата.

Именно тези взаимоотношения привличат вниманието на англо-американската историческа наука. Тя отдава много по-голямо значение на ролята на България в началния период на Първата световна война, отколкото българската историопис. Това е продиктувано както от донякъде преувеличените представи на съвременниците за ролята, която би могла да изиграе намесата на България във войната, така и от сериозните вътрешнополитически последиствия от провала на съглашенската дипломация на Балканите. Изцяло на интересувашите ни проблеми са посветени четири проучвания.⁶ Статията на К. Робинс се базира само на английските извори и това неизбежно снижава стойността на направените изводи. Работата на Дж. Потс не внася нищо ново в постановката на проблема. Студията на У. Готлиб е най-сериозна. Тя е част от последния, недовършен поради смъртта на автора труд. В нея обстойно се разглеждат перипетиите около въвлечането на България във войната. Ако Готлиб бе имал възможност да дооформи изследването, то безспорно би спечелило, тъй като в сегашния му вид се чувства известна фрагментарност.

През 1976 г. в университета на Илинойс — Съединените щати, бе защитена дисертацията на Ан Кристиан Холден „Влизането на България в Първата световна война; Дипломатическо изследване 1913 — 1915 г.“, която все още не е публикувана. Дисертацията е построена изцяло върху издадени документи. Авторката има твърде бегла представа както за политическите борби в България, така и за националните проблеми, стоящи пред българския народ. В дисертацията не се стига да някакви нови заключения и би могла да се разглежда предимно като проява на интерес към българската история.

Предлаганото изследване има ограничени задачи. То търси мястото на България в английските стратегически планове в началото на Първата световна война — по време на подготовката и провеждането на първия етап от Дарданелската операция. Прави се опит да се изясни този проблем на базата и на българската документация, запазена в историческите архиви.

* * *

Към края на 1914 г. на Западния фронт на Първата световна война настъпи затишие. Германското настъпление бе спряно, но англо-френските войски нямаша сили и възможности да пробият дълбоко ешелониранията отбрана. Английският главнокомандуващ и военен министър фелдмаршал Х. Киченер смяташе, че „германските отбранителни линии във Франция трябва да се разглеждат като крепост, която не може да се превземе с пряка атака“⁷. Командуването на сухопътните войски на Великобритания и Франция отделяше внимание главно на „нарастването на военно-икономическия потенциал“ и на „стратегическата отбрана във Франция“⁸.

В същото време, след серия от успешни маневри, британската флота бе съумяла да блокира германските кораби в базите им. Безопасността на английските брегове бе осигурена. Затова в Адмиралтейството постепенно назряваше мисълта да се потърси поле за приложение на незаетите в блокадата кораби. Нападението в Северна Франция или Северна Германия трудно би могло да се осъществи, тъй като германският Генерален щаб го очакваше и бе взел предохранителни мерки. За да има успех, ударът трябваше да се нанесе на най-неподготвения участък от фронта на противника.

Министрите от либералното правителство на Х. Аскуит не бяха единни във възгледите си по развитието на военната обстановка. Постепенно започнаха да се оформят два лагера. Първият се оглавяваше от консервативно настроения сър Е. Грей — министър на външните работи. Той все още не бе успял да се окопоти от психическото напрежение от юли — август 1914 г. и бе решителен противник на всяка по-рискована акция. Към неговото мнение се придържаха фелдмаршал Киченер, който се нуждаеше от време, за да обучи свиканите под знамената войници, и лорд Фишер — първи помощник на У. Чърчил в Адмиралтейството. Независимо от дотогавашните неуспехи те настояваха ударите да бъдат нанасяни върху основния противник Германия. Според тях една грижливо подготвена офанзива на Западния фронт независимо по суша или по море щеше да осигури победа или поне съществено преимущество за Антантата. Но горчивата равностетка от сраженията през първите месеци на войната не им позволяваше да отстояват последователно позициите си. Под силния натиск на другата групиров-

ка в правителството те отстъпваха неохотно, като запазваха резервите си спрямо предлагания начин на действие.

Този начин предвиждаше атаката да се насочи на изток срещу някой от по-слабите членове на противниковата коалиция — Турция или Австро-Унгария. Идеята бе издигната едновременно и съвсем независимо един от друг от двама членове на кабинета. Около нея се обединиха по-младите и енергични министри, разглеждащи участието си във военновременния кабинет като трамплин към по-нататъшна политическа кариера.

На 28. XII. 1914 г. подполковник Морис Ханки от Генералния щаб (впоследствие твърде влиятелна фигура в британския политически живот) представи пространен меморандум за задачите на армията. Той предлагаше основния удар да бъде насочен срещу Турция. Отчиташе, че балканските страни са в състояние и сами да разбият Османската империя, но взаимните им противоречия не позволяват съюзяването им. Затова се налагаше около Турция, под покровителството на Антантата, да бъде оплетена „паяжина от враждебни държави“; тогава три английски армейски корпуса трябваше да дебаркират в подстъпите на Царигради да го овладеят заедно с българските и гръцките войски; по такъв начин от строя ще бъде изваден един от съюзниците на Германия, ще се открие морският път за Русия и руската армия ще бъде снабдявана с боеприпаси, ще бъдат привлечени към Антантата балканските страни.⁹

Проблемите за посоката на бъдещия удар занимаваха и министъра на финансите Д. Лойд Джордж. Той критикуваше английската дипломатия, че не действа достатъчно ефикасно на Балканите и по-специално, че не съчетава военния с дипломатическия натиск. Към военните и специално към Киченер не хранеше голямо доверие. „Умът на военния, според Лойд Джордж, търси опора в традицията; паметта заменя на военните гъвкавостта на мисълта.“¹⁰ Ето защо се налагаше гражданските лица в правителството да развият идеите си по воденето на войната.

Лойд Джордж бе известен с прагматизма си и не се отличаваха с особени скрупули. Антантата, твърдеше той, има какво да предложи на балканските страни срещу участието им във военните действия. „Известни трудности щеше да представлява предварителното разпределение на пляката — ще отбележи по-късно в мемоарите си бъдещият министър-председател, — но това съвсем не беше непреодолимо препятствие. За грабителите имаше достатъчно честна плячка, която нямаше да изисква нарушение на принципите на националната свобода и самоопределение.“¹¹ Той пръв забеляза надигащото се народно негодувание от продължаващата касапница на Западния фронт. До този момент английските части се състояха главно от професионални военни и известен брой доброволци, но неизбежно бе да се премине към задължителна военна служба. Единствено някакви по-значителни успехи биха оправдали огромните загуби в очите на обществеността.

На 1. I. 1915 г. Лойд Джордж изпрати до всички министри меморандума „Положението на фронта и задачите на правителството“. В него предлагаше да се застави Тройният съюз да удължи линията на фронта си и да се сражава в планините на Балканския полуостров. Тук най-добре можеха да се оползотворят численото превъзходство на Антантата и опитът на сръбската армия. Следователно новият удар трябваше да се насочи срещу Австро-Унгария, като в Солун или Далмация дебаркират значителни английски сили. По този начин би могло да се спечели и военното сътрудничество на Румъния и Гърция. Ударът срещу Турция не се

отхвърляше, но той трябваше да се нанесе в Сирия, за да се отрежат турските войски, сражаващи се на Синайския полуостров. Засега България не фигурираше в тези планове.¹²

Аргументиран много добре, меморандумът направи силно впечатление. Горещ защитник на идеята за прехвърляне усилията на изток стана военноморският министър Чърчил.

И в двата плана се предлагаше сухопътна операция или срещу Турция или срещу Австро-Унгария. Съюзниците обаче не разполагаха с достатъчно войски, за да ги хвърлят на нови фронтове. Френската армия се защитава в равнините на Фландрия и Пикардия, а в английската липсваха достатъчно обучени съединения. Численото превъзходство на Антантата все още бе въпрос на бъдеще.

* * *

В подкрепа на идеите на Лойд Джордж и Ханки от Русия дойде зов за помощ. В края на 1914 и началото на 1915 г. турските войски в Кавказ бяха притиснали руската армия. Главнокомандувачият княз Николай Николаевич помоли съюзниците да отвлечат вниманието на Турция и така да отслабят натиска срещу войските му. Независимо че само след няколко дни русите извоюваха решителна победа в сражението при Саркамъш, молбата послужи като решаващ аргумент при определяне посоката на новия удар.¹³

Щом се получи писмото на Николай Николаевич, Чърчил запитва адмирал Карден, командувач британските сили в Източното Средиземноморие, дали Дарданелите могат да бъдат превзети само със силите на флотата. Така Проливите се появиха като самостоятелна цел в непосредствените военни планове на Великобритания.

Проливите не представляваха нов обект за английските управляващи кръгове. Военни експерти нееднократно бяха разработвали планове за превземането им в случай на война. Изводът винаги беше, че мощните укрепления и минните заграждения почти изключват вероятността за успех.¹⁴ Заклченията им се подкрепяха и от Х. Молтке, виден военен теоретик, който още през 30-те години на XIX в. бе посочил, че ако фортовете бъдат добре въоръжени, нито един кораб няма да проникне от Средиземно в Мраморно море. При умело ръководена отбрана дори десант на Галиполския полуостров нямаше да помогне на нападателите.¹⁵ В началото на Първата световна война обаче с помощта на тежка артилерия германците само за няколко дни сломира съпротивата на считаните за непревземаеми белгийски крепости Лиеж и Намюр. Така се породиха надеждата, че и фортовете на Дарданелите биха могли да бъдат разрушени при продължителен обстрел.

Проливите бяха привлекли вниманието на Чърчил още през есента на 1914 г., когато поведението на неутрална Турция ставаше все по-заплашително. По негова молба адмирал Кер — тогавашен командувач в Средиземно море, бе разработил план за превземането им с подкрепата на гръцката армия. След влизането на Турция във войната британски военни кораби обстрелваха входа на Дарданелите.¹⁶ Скоро след това в едно частно писмо Аскуит писа за военноморския си министър: „Неговият неспокоен ум сега е зает с Турция и България и той иска да организира някакво героично приключение срещу Галиполи и Дарданелите — нещо, срещу което аз съм абсолютно против.“¹⁷ На заседанията на правителството през ноември и декември 1914 г. Чърчил, подкре-

пян от Лойд Джордж и Мастерман, нееднократно настояваше да се предложи на България територия в Източна Тракия до линията Мидия—Енос като награда за непосредственото ѝ участие във военните действия. Грей неизменно отхвърляше предложенията му.¹⁸

До януари 1915 г. Проливите бяха само един от многобройните обекти, към които се насочваше неизчерпаемата енергия на Чърчил. След като се запозна с плана на Лойд Джордж, той стигна до убеждението, че в основата си идеята на министъра на финансите е правилна, но мястото на бъдещата атака не е подбрано точно. На 5 януари бе получен отговорът на адмирал Карден. Той подчертаваше, че Дарданелите могат да бъдат овладени, но не с форсиране, а с бавни и методични действия. Изводът на Чърчил, до известна степен преувеличен, бе, че Проливите са най-подходящото място за нападение и че операцията може да бъде осъществена само със силите на флотата.¹⁹

При първите слухове за акция срещу Турция неговият помощник Фишер предложи 75 хиляди обучени войници да дебаркират в залива Безика на малоазиатския бряг на Дарданелите. В същото време гърците трябваше да овладееят Галиполи, а българите — Цариград.²⁰ Отново бе подчертано, че трябва да се привлечат крупни военни съединения и да се положат усилия за осигуряване на българско и гръцко участие.

Предложенията на Фишер бяха разумни, но подготовката на операцията трябваше да се съобрази с липсата на свободни войскове части. По преценка на главнокомандувания при Дарданелите бе необходима сто и петдесет хилядна армия, а според него „британската армия нямаше да бъде готова за голяма операция поне още няколко месеца“.²¹

На 11 и 12 януари въз основа на предложенията, изложени в нова телеграма на адмирал Карден, Чърчил разработи подробен план за превземането на Дарданелите със свободните кораби от английската флота. Военният съвет се отнесе благосклонно към идеята за морско нападение някъде на Балканите, без да конкретизира точното място.²²

В полза на проектираната операция действаха и странични фактори. Братята Ноел и Чарлз Бъкстон, известни авторитети по балканските въпроси, които току-що се бяха върнали от тримесечна обиколка из България, Румъния, Сърбия и Гърция, убеждаваха министър-председателя Аскуит, че помощта на балканските страни е от решаващо значение за Антантата и че срещу достатъчно примамливи предложения за териториално разширение те ще я подкрепят. В меморандум, адресиран до Грей, те спекулираха с английските страхове от засилването на руското влияние в Югоизточна Европа, като твърдяха, че веднъж задоволени законните искания на балканските народи, те ще се превърнат в сигурен щит срещу попълзновенията на всяка съседна империя.²³ Н. Бъкстон водеше оживена преписка и с влиятелни общественици, като основно внимание обръщаше на България и нейните териториални искания.²⁴ Английският Генерален щаб също бе на мнение, че България трябва да бъде спечелена на всяка цена като залог за военни успехи на Балканите. Според неговите експерти трябваше да ѝ бъде предложена достатъчно територия, която да удовлетвори националните ѝ стремежи.²⁵ Британският емисар в Сърбия Х. Тревелиан тревожно сигнализираше, че само незабавната помощ за тази страна може да спаси английското влияние на Балканския полуостров.²⁶ Изобщо докато в центъра на вниманието на правителството стоеше Румъния, повечето от страничните наблюдатели смятаха, че България ще изиграе решаващата роля в предстоящите съби-

тия. Техните убеждения оказаха съществено влияние върху възгледите на министрите.

Към средата на януари 1915 г. всички членове на английския кабинет се показваха повече или по-малко убедени в необходимостта от операция на Балканите. Съществуваша само известни съмнения дали е възможно тя да бъде проведена единствено със силите на флотата. На 28 януари Военният съвет взе окончателното решение. Надделя становището на Чърчил за нападение срещу Проливите. Планът на Лойд Джордж за десант в Солун, който щеше да изисква големи войскови съединения, бе отхвърлен. Дори колебаещият се Грей се примири с активни действия на изток, тъй като те щяха „най-накрая да решат отношението на България и другите балкански страни“²⁷. Историкът М. Гилберт отбелязва, че това е бил първият Военен съвет от началото на войната, в който не е имало противоречия за посоката на удара.²⁸

* * *

Още щом възникна идеята за операцията на Дарданелите, Форин офис уведоми руското министерство на външните работи. Царското правителство бе озадачено и разтревожено. То съвсем не очакваше подобен отговор на молбата за отвлечаща акция. Пробудиха се опасения, че Великобритания възнамерява да се откаже от негласното споразумение от есента на 1914 г. за съдбата на Цариград, което предвиждаше преминаването му в руски ръце в края на войната. По молба на външния министър С. Сазонов руските военни специалисти отново проучиха възможностите на черноморската флота и стигнаха до неизменния неутешителен извод, че тя е твърде слаба за активни действия. Върочем те бяха твърдо убедени, че и англо-френските кораби не ще съумеят да превземат Цариград — заключение, което успокои Сазонов.²⁹

Планираното нападение срещу Турция имаше преди всичко политическо значение и бе тясно свързано с целите на английската политика на Балканите. Прокламираната основна цел — осигуряване на свободен път за военни доставки на Русия, бе нереална. Военната промишленост на съюзниците ѝ не бе в състояние да произведе достатъчно боеприпаси.³⁰ Акцията действително бе свързана с Русия, но в съвсем друг смисъл.

Към края на 1914 г. зачестиха слуховете, че руското правителство, подбуждано от групата на граф Вите, клони към сепаративен мир с Германия. Превземането на Цариград от английски войски щеше да представлява твърда гаранция, че руската армия ще продължава да се сражава. Същевременно Лондон се опасяваше от прекалено силното руско влияние на Балканите. В спомените си Сазонов се оплаква: „Що се касае до Англия, то нейното отношение към нашите политически цели в Европейска Турция беше рецидив от старите времена на съперничество и взаимна вражда.“³¹ Англичаните се отнасяха ревниво към всяка по-активна руска акция, особено в източната и южна част на полуострова. Присъствието на тяхна армия на Балканите не само щеше да привърже балканските страни към Антантата, но и да им предложи една възможна алтернатива пред руското влияние.

Независимо че подготовката на операцията бе започнала, в британския кабинет нямаше единство. Противоречията във връзка с посоката на новия удар се трансформираха в разногласия по отношението към България и другите балкански страни. Верен на максимата си, че по време

на война дипломатията може да направи малко, за да я спечели, но и малко, за да я загуби, Грей бе склонен да изчака резултата от операцията при Дарданелите, преди да се ангажира с определени обещания към България. Според него не българското участие бе важно за успеха на акцията, а успехът при Дарданелите щеше да се окаже решаващ за българската позиция. Следователно една резултатна дипломатия трябваше да се обляга на военно присъствие и военни победи. „Колкото по-скоро се проведе операцията — писа Грей на Чърчил, — толкова по-добре, като се има пред вид ефектът от присъствието на германски войски на Балканите върху балканските държави. . . Австро-германската цел сега е да се спланират Румъния и Гърция, да се привлече България и да се подкрепи Турция чрез офанзива срещу Сърбия. Ако ние успеем да форсираме Проливите или да създадем уплаха в Цариград преди развитието на (германската—б. а. Ив. И.) офанзива, ще сме направили много, за да я обезсилим, а даже и да я предотвратим.“³²

Това мнение до голяма степен се споделяше от Киченер, от държавния подсекретар на външните работи А. Никълсън и от Фишер. Те бяха привърженици на бавна и внимателна дипломатия без особени ангажменти от английска страна. Отношението им към България до голяма степен се определяше от традиционните насоки в британската стратегическа мисъл, която не включваше България в английската сфера на влияние. Предпочиташе се старият съюзник Гърция пред несигурното сътрудничество, което в определен момент би могло да доведе до засилване на руските позиции в района. Убежденията на групировката бяха подхранваха от донесенията на Х. Бакс-Айрънсайд, английски пълномощен министър в София, който твърдеше: „Сигурен съм, че българското правителство няма да се включи във войната дори ако му се предложи границата от 1912 г.,“³³ включително Битоля, докато не бъде убедено, че ние ще спечелим.“³³

Ядрото на втората групировка се представяше от Чърчил и Лойд Джордж. Те бяха първоначалните и последователни привърженици на идеята за нанасяне на удар на изток. Към тях често се присъединяваха лорд Сесил, парламентарен наблюдател при правителството, и водачът на консерваторите Б. Лоу. Според тях утвърждаването на британското влияние в Източното Средиземноморие можеше да бъде постигнато само чрез бързия разгром на Турция. Войната бе удобен случай за Англия да се противопостави, макар и предпазливо, на руските претенции за хегемония в Сърбия и България. За целта бе нужно да се правят по-големи отстъпки на България като на главна военна сила на Балканите. Така те създаваха впечатление, че са пробългарски настроени. На моменти, с риск да предизвикат неудоволствието на Атина, настояваха за гръцки отстъпки в Източна Македония. Мнението им по въпроса за компенсациите, които Гърция трябваше да получи за сметка на Турция, съвпаднаше със становището на Грей. И те считаха, че една силна Гърция, контролираща двата бряга на Егейско море, е необходимост за Великобритания.

Лойд Джордж и Чърчил се стараеха да водят своя, активна външна политика и да я наложат като курс на цялото правителство. Те даваха предложения за дипломатически акции, пишеха меморандуми, дори нарушаваха министерската дисциплина, като провеждаха лични срещи с българските дипломати в Лондон. Министър-председателят Аскуит, който се опитваше да играе ролята на арбитър, макар симпатиите му

да бяха на страната на министъра на външните работи, отбелязваше в дневника си, че във външната политика човек трудно би могъл да си представи нещо по-различно от Грей и Чърчил.

* * *

В началото на 1915 г. Грей все още не бе уверен, че е дошло времето да се преразгледа английската балканска политика. Той внимателно следеше политическите настроения в балканските държави и се стремеше да им въздейства в посоката на благожелателен неутралитет, докато не настъпи подходящ момент за присъединяването им към Антантата. Дж. Бюканан, британски посланик в Петроград, който беше призовавал българския си колега М. Маджаров България да се включи във войната, получи строго предупреждение: „Не давайте обещания пред София, които могат да разстроят воинския морал на сърбите, без да осигурят подкрепата или даже неутралитета на България.“³⁴ Само след петнайсетина дни обаче стана ясно, че Балканите скоро ще станат сцена на военни действия. Английският външен министър започна да се колебае при последователното провеждане на политиката за поддържане на неутралитета на България. Започна да обръща по-сериозно внимание на българските искания за ревизия на Букурещкия договор. Този процес бе бавен и през януари и февруари не надхвърли стадия на предварителните проучвания.

Най-належащата задача беше да се пречи на постепенното обвързване на България с Централните сили. Докато през есента на 1914 г. британските дипломати си затваряха очите за превоза на боеприпаси за Цариград през българска територия, сега до българските власти се отправяха остри протести срещу всяка проява на нарушение на неутралитета. През януари 1915 г. новият български пълномощен министър в Лондон П. Хаджимишев бе викан нееднократно в английското министерство на външните работи, за да изслушва упреци за военната контрабанда по българските железници. Хаджимишев възмутено отричаше, без да убеди никого, още повече, че Никълсън му представи пълен списък на пренесените в последните месеци стоки за Турция.³⁵

В средата на януари 1915 г. Бакс-Айрънсайд връчи на д-р В. Радославов декларация, в която се изразяваше убеждението, че Дедеагач се използва за контрабанда на боеприпаси за турската армия. Отправяше се заплахата, че Великобритания ще приложи към пристанището „доктрината за продължително пътуване“, т. е. ще затруднява превоза на български стоки по море, щом съществува подозрение, че са предназначени за противниковия лагер.³⁶

Същевременно английските дипломати полагаха усилия да не отчуждават съвсем българите. Никълсън намекваше на Хаджимишев, че руските и английски интереси на Пролитите не се покриват напълно, което означаваше, че България би могла да извлече полза от позицията на Форин офис.³⁷ Подобни изявления правеше пред д-р Н. Генадиев и английският посланик в Рим сър Род. Той създаваше впечатление у събеседника си, че Великобритания има интерес от силна България, близо до Пролитите като преграда срещу руското влияние.³⁸

За всички заинтересовани страни бе ясно, че България заема най-важната стратегическа позиция на Балканите. На Съглашението обаче бе трудно да изпълни териториалните ѝ искания, тъй като засягаха дър-

жави, които бяха негови съюзници, или държави, които се надяваше да привлече на своя страна. Пътят към София минаваше през Ниш и Атина.

Българските териториални претенции бяха насочени най-вече към Македония. Грей предполагаше, че при силен руски натиск Сърбия ще отстъпи поне част от исканите територии, но не бе уверен дали това ще се окаже достатъчно да се спечели България, нито пък дали Великобритания ще има полза от това. Все пак бе предприета една стъпка, която свидетелствуваше за активизиране на английската дипломатическа дейност на полуострова.

В телеграма до Сазонов от 20. I. 1915 г. Грей изрази становище, че град Битоля бил ключ на българо-сръбския спор. Предлагаше на България да се отстъпи територията до река Вардар, включително този град, при условие, че сръбските аспирации за „Велика Сърбия“ с излаз на Адриатическо море бъдат реализирани.³⁹ Но как бе възможно Битоля, намираща се на близо 150 км западно от Вардар, да се предаде в български ръце без съответната територия около града? Очевидно, според английския външен министър, на България трябваше да се предаде безспорната зона от Македония по сръбско-българския договор от 1912 г., но с възможност за известни корекции в сръбска полза. Това становище бележеше известен напредък в сравнение с позицията, заета от Бакс-Айрънсайд през декември 1914 г., но и то едва ли щеше да удовлетвори София.

Петроград реагира с радост на неочакваната британска инициатива. Вече месеци споразумението между България и Сърбия беше един от основните стремежи на царската дипломация. Към края на 1914 г. за посланик в Ниш беше изпратен княз Трубецкой, дотогавашен началник на Близко-източния отдел на Министерството на външните работи, един от известните на Балканите радетели за славянско разбирателство. Веднага след пристигането си той подчерта пред българския пълномощен министър Чапрашников, че не трябва да се пропуска подходящият момент за националното обединение на българите.⁴⁰ Сазонов, макар и да смяташе, че английските предложения са твърде общи, изрази готовност да ги подкрепи. По това време руското министерство на външните работи се бе отказало от абсурдната си идея български войски да се сражават на австрийския фронт. Единствената възможност България да окаже помощ на Антантата бе да нападне Турция. Това се диктуваше и от не особено доброто положение на руската армия в Кавказ. На руските дипломати бе ясно, че привличането на България не може да бъде постигнато само с отстъпка на част от Македония. Правителството на Радославов се домогваше към цялостно разрешаване на българските претенции, насочени към земите на Сърбия, Гърция, Румъния и Турция. Сазонов не желаше и единствено Сърбия да плаща цената за българско участие във войната. Той не вярваше, че Пашич ще се съгласи на отстъпки в Македония, преди да получи договорно признаване на сръбските аспирации в Далмация и Албания. За да неутрализира евентуалните протести на сръбския министър-председател, руският министър на външните работи предложи да се уведоми Сърбия, че когато присъедини Босна и Херцеговина и част от крайбрежието на Адриатическо море и получи част от територията на Албания, ще трябва да предаде на България безспорната зона в Македония според договора от 1912 г.⁴¹ Така трябваше да се осигури предвидената от Букурещкия договор обща граница между Гърция и Сърбия. Грей отказа да се занимава с разделянето на

Албания поради усложненията с Италия. По това време бе вече приет планът за операция на Проливите и той предпочиташе натискът върху Сърбия да се упражни, след като английските кораби разрушат фортовете на Дарданелите и когато българското правителство стане по-отстъпчиво.

Сръбският отказ бе категоричен. Главнокомандувачият заяви, че Сърбия „по-скоро би предпочела да не получи Босна, отколкото да даде Македония на България“⁴². Английският пълномощен министър в Ниш съобщи на Форин офис, че след сключения от българското правителство заем с германски банки и дума не можело да става за сръбски отстъпки. Това бе добре дошло за Грей, който бе започнал да се съмнява в временността на постъпката си. Той заяви, че моментът е неподходящ и е по-добре да се изчака.⁴³

В началото на февруари Грей издигна нова идея, която веднага подхвърли на Хаджимишев — не великите сили да правят предложения на България, а българското правителство да изложи претенциите си и тогава да се издействува част от тях от Сърбия и Гърция. Това бе мотивирано с високоморални съображения: „Не би било честно по отношение на Сърбия да дадем на България обещание, което цар Фердинанд и българското правителство биха могли да сложат в джоба си, без да поемат каквито и да било ангажменти.“⁴⁴ Предлаганият път щеше да доведе до нови безкрайни протакания. Руското правителство, поставено пред твърдата английска позиция, бе принудено да се съгласи с отлагането на постъпките в Ниш.

* * *

По отношение на Гърция британското правителство се оказва в положението на руското спрямо Сърбия. Гърция играеше традиционно важна роля в английската средиземноморска политика. Значението ѝ щеше да се повиши още повече след евентуалното преминаване на Цариград и Проливите в ръцете на Русия. Форин офис желаше Гърция да се споразумее с България, но не и за сметка на накърняването на английското влияние в Атина. Грей нямаше нищо против и България и Гърция да защитават интересите на неговата страна на Балканите. Въпросът бе дали това може да се постигне, без да се влошат англо-гръцките отношения.

На 19. I. 1915 г. Форин офис предложи на руското министерство на външните работи проект за заявление пред гръцкото правителство. Срещу участието на Гърция във войната се обещаваха обширни териториални придобивки в Мала Азия. Въпросът за северната гръцка граница се отминаваше с мълчание.⁴⁵ До известна степен проектът представляваше компромис между гръцките стремежи и целите на британската политика на Балканите.

С одобрението на Сазонов нотата бе връчена. Е. Венизелос, гръцкият министър-председател, изрази готовност за участие във войната и се съгласи на България да се отстъпи сръбска Македония. Ако София не приеме предложенията на Антантата, тогава Румъния трябвало да се намеси във войната или пък Антантата да изпрати на Балканите два армейски корпуса.⁴⁶

В меморандум до крал Константин, писан още същия ден, Венизелос рисуваше бъдещото величие на Гърция и предлагаше в случай на нужда на България да се отстъпи Кавала. Меморандумът, изглежда,

бе повлиян от изказването на британския пълномощен министър в Атина, че Великобритания ще приветствува отстъпването на Кавала и съответната територия, но „Гърция, а не Англия трябва да предложи подобни отстъпки“. Кралят първоначално се опъна, но след ново писмо на Венизелос призна правотата на аргументите му.⁴⁷

На 31 януари Венизелос се среща с Елиът. Няколко месеца по-рано гръцкият премиер бе заявил, че не прилича на останалите балкански държавници и не води търговия за територии, когато съвестта му говори, че мястото на Гърция е редом със страните от Антантата. Сега се яви с карта на гръцките искания в Мала Азия, твърде подробна за държавник, който нямаше навика да се занимава с търговия на територии. Намекна, че при определени условия би могъл да отстъпи Кавала на България и да не протестира против българо-сръбско споразумение. В случай, че България придобиеше твърде голяма територия в Македония, искаше стратегически изменения на границата в района на Гевгели и Дойран. Грей бе смутен от прекомерните гръцки претенции, и то главно с оглед на отношенията с Италия. Той предложи само областта на Измир.⁴⁸ Надеждите на Венизелос бяха попарени. Като се позова на сключения от българското правителство заем, той побърза да оттегли предложението си.

* * *

В началото на февруари 1915 г. турското настъпление в Синайския полуостров бе отблъснато. Непосредствената опасност за Египет отмина. Военният съвет реши да използва освободилите се пехотни съединения за проектираната операция на Дарданелите. За вземането на решението допринесе и един доклад на Бакс-Айрънсайд, в който се твърдеше, че присъединяването на България към Централните сили може да се очаква всеки момент. Подложен на силен натиск, фелдмаршал Киченер се съгласи кадровата 29-та дивизия да бъде изпратена от Египет в Солун. В заключителното си изказване Аскуит формулира причините, които диктуваха изпращането на британски войски на Балканите: „Гърция ще бъде въввлечена във войната. . . , враждебното отношение на България ще бъде неутрализирано. . . и по всяка вероятност и Румъния ще бъде включена. . .“⁴⁹ От 9 до 19 февруари Киченер ту оттегляше, ту наново даваше съгласието си за изпращане на сухопътни войски на Дарданелите. Той мислеше главно с военни, а не с политически категории и се опасяваше, че тези части ще му потрябват в решителния момент на Западния фронт. Поради колебанията му операцията трябваше да започне, както беше замислена, само със силите на флота. Това още от самото начало хвърли сянка върху перспективата за успех.

На 19. II. 1915 г. започна обстрелването на укрепленията при Дарданелите. В него участваха английски и френски кораби: единадесет линейни крайцера, четири леки крайцера, шестнадесет ескадрени миноносеца, седем подводници и други по-малки единици. По-късно към флотилията се присъедини и един руски кораб.⁵⁰ Отначало се спазваше планът на адмирал Карден за бавно и методично разрушаване на фортовете. Към 2 март флотата подави съпротивата на външните укрепления и се устреми към втората отбранителна линия.

Първоначалният успех на англо-френската операция обезпокои руското външно министерство. Независимо от уверенията на Генералния

щаб, че Цариград няма да бъде превзет, Сазонов се зае да осигури руско участие в бойните действия и преди всичко — в евентуалната окупация на града. Проучванията на военните експерти показаха, че за десантна операция на руския флот е необходима военноморска база близо до Проливите. Два града бяха удобни за тази цел — Зонгулдак в Турция и Бургас в България.⁵¹ Възниква план за руски десант в Бургас. Той трябва да преследва както военни, така и политически цели. По-конкретно присъствието на руски войски в България трябва да промени курса на правителството на Радославов или да доведе до замяната му с друго, угодно на Антантата. Независимо от достойнствата си планът не беше лишен и от недостатъци. Не се знаеше каква ще бъде реакцията на Фердинанд и Радославов, дали няма да се опитат да изпратят български войски срещу руския десант, нещо, което би нанесло сериозен удар на пропагандираното единство на славяните.

Срещу операцията се противопоставиха руските съюзници. Грей я окачестви като „сериозна политическа грешка, която може да доведе даже до гибелни последици“.⁵² Аргументацията отново бе „високо морална“: Англия влязла във войната поради нарушения белгийски неутралитет, не можела поради общественото мнение да приеме нарушението на българския неутралитет от Русия. Разбира се, действителните мотиви за отказа бяха съвсем други. Британското правителство все още не бе съвсем наясно каква ще бъде съдбата на Цариград след превземането му. В Лондон не изпитваха въодушевление при мисълта, че Цариград ще стане част от руската територия. Присъствието на руски войски в близост до Проливите в този момент щеше да бъде нежелателно, тъй като щеше да улеснява руския дипломатически натиск. Адмиралтейството имаше точна представа за възможностите на руската черноморска флота и знаеше, че без междинна база русите не могат да подпомогнат операцията. Едва към края на март споразумението между Англия и Русия беше фиксирано в окончателен вид. Според условията му Петроград се задължаваше да осигури значителни улеснения за търговията на Лондон в Цариград. На 10 април към споразумението се присъедини и Франция.⁵³

Обстрелът на Дарданелите раздвижи духовете на Балканите. На 1 март Венизелос, уверен, че е настъпил решителният момент за осъществяване на гръцките аспирации, предложи активната помощ на своята страна.⁵⁴ Руското правителство се раздражни. То нямаше ни най-малко желание да види крал Константин да „влезе на бял кон в Цариград и да отслужи литургия в „Света София“. В инструкции до руските посланици в Лондон и Париж и дипломатическия представител в Атина Сазонов заяви, че „при никакви условия“ Русия няма да допусне гръцки войски да влязат заедно със съюзниците в Цариград.⁵⁵

Руският отказ доведе до падането на Венизелос и образуване на правителството на Гунарис, което заяви, че ще поддържа политика на неутралитет. Позициите на германофилския лагер в Атина се засилиха.

В дните на подготовката на операцията при Дарданелите около българското представителство в Лондон можеше да се забележи значително раздвижване. В английската преса зачестиха статии, разглеждащи в благоприятна светлина исканията на България. Приканваха се правителствата на държавите от Антантата да упражнят натиск върху Сърбия, за да се съгласи на отстъпки.⁵⁶ Хаджимишев усещаше, че започва нов тур в наддаването, и поиска инструкции от Радославов за по-точно дефиниране на българския неутралитет. Отговорът бе: „Известна ви е политиката

на България: строг неутралитет. А срещу този полезен за Тройното съглашение неутралитет България претендира като компенсация да ѝ се възстанови изгубеното — Македония и Добруджа.⁵⁷

През февруари 1915 г. Великобритания отпусна заем на Румъния, което показваше нарастващата обвързаност на северната ни съседка.⁵⁸ По същото време Хаджимишев трябваше да се срещне с Грей, за да разсее подозренията му относно сключването на български заем в Берлин. Английският външен министър се престори, че вярва на обясненията му. Според него страните от Антантата съчувствували на идеята за обединение на българите, но се страхували да правят определени предложения в София, за да не се натъкнат на отказ.⁵⁹ Няколко дни по-късно в телеграма, с която информираше Сазонов за проведения разговор, Грей добави, че не вярва в успеха на каквито и да било преговори с България, докато русите не отблъснат германците от Висла и Карпатите.⁶⁰ Така той издигна тезата, че главна причина за дипломатическите неуспехи на съюзниците на Балканите са пораженията на руските войски на Източния фронт.

В първите дни след започването на операцията при Дарданелите в британското Външно министерство цареше приятно външение. Очакваха се големи военни и дипломатически успехи. Вярваше се, че е достатъчна една голяма победа и България ще се присъедини към Антантата.⁶¹ Дори и скептичният Никълсън, който преди заявяваше: „Няма съмнение, че техните симпатии са с нас, но все пак австрийците и германците са по-близо до тях, отколкото сме ние“, сега се надяваше, че с присъствието си британските войски ще окажат влияние върху позицията на българското правителство.⁶²

Тези надежди на британския кабинет не отговаряха на реалната политическа обстановка в България. Действително в началото на Първата световна война някои дейци на буржоазните опозиционни партии излязоха с призови за участие във военните действия, позовавайки се на традиционните русофилски чувства на българския народ и признателността към освободителите. Те не получиха обществен отклик. Българският народ бе изморен от войните, които бе водил през 1912 — 1913 г., и не желаше да участва в нови авантюри. Силно бе и разочарованието от зетата от Русия и Франция позиция по време на преговорите в Букурещ. Руските призови за участие във войната, мотивирани с необходимостта да се окаже помощ на Сърбия, едва ли можеха да предизвикат ентузиазъм в българската армия.

Първоначалната резервираност на съгласенофилски настроената опозиция се влияеше и от традиционно силното уважение към индустриалната мощ на Германия и ефективността на военната ѝ машина. Опозицията вярваше в евентуалната победа на Антантата, но към вярата се примесваше и известна боязън. Опасяваше се, че германската армия ще съумее да разбие противниците си, преди те да са мобилизирали огромните си ресурси.

След битката при Марна и провалът на светкавичното германско настъпление напрежението сред лидерите на буржоазните опозиционни партии се уталожи. Увереността в неминуемата победа на Антантата се затвърди окончателно. В поредица статии, публикувани в органа на Демократическата партия в „Пряпорец“, се поддържаше, че може би скоро ще се наложи България да се откаже от неутралитета си. Тогава според техният автор М. Такев пътят ѝ можеше да бъде само един — редом със страните от Антантата.⁶³ Статиите бяха израз на опасенията

на една влиятелна част от буржоазията, че България ще пропусне най-подходящия момент за постигане на националното си обединение. Засилиха се атаките срещу правителството на Радославов, което не се ползувало с доверието на Съглашението.

Скоро обаче преминаването към позиционна война показа, че и англо-френските войски не са в състояние да развият успехите си. Неизбежно се налагаше въпросът, какво можеше да стори малката и изтощена от скорешни конфликти България в една продължителна война. А и Антантата пазеше мълчание. Като изключим една декларация на руския пълномощен министър в София Савински от началото на август, в която мъгляво се обещавахе премахване на неправдите в Букурещкия договор, от нищо друго не можеше да проличи, че тя цени българското сътрудничество и е готова да направи нужните отстъпки, за да го получи. Единственият опит да се въздействува върху българската общественост бе направен от Великобритания чрез мисията на братята Бъкстон. Предприет от Грей по-скоро като отстъпка пред натиска на Лойд Джордж и Чърчил, а не плод на вътрешно убеждение, опитът не доведе до значими резултати.

Опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии не смяха да преодолеят взаимните си противоречия, да уеднаквят външнополитическите си позиции и да образуват единен фронт срещу правителството. Народната, Демократическата и Прогресивно-либералната партия бяха склонни да разглеждат българския неутралитет като временно явление, като преход към присъединяването към Антантата. Българският земеделски съюз, Радикалдемократическата партия и Българската работническа социалдемократическа партия (ш. с.), макар и да признаваха необходимостта от реална политика, твърдо държаха на безкомпромисния неутралитет. При това положение, към средата на ноември, нападките срещу правителството, което поне привидно поддържаше българския неутралитет, затихнаха. Основен стремеж на опозицията стана осигуряването на възможност за преки преговори с Антантата и предотвратяване на едностранното обвързване с Централните сили.

В началото на декември политическите борби отново се развихриха. Неутешителното за каузата на Антантата бе, че за повод за разгарянето на страстите послужи едно писмо на видния руски писател Л. Андреев. Озаглавено „Търговци в храма“. В него българското поведение към сражаващите се Русия и Сърбия се сравняваше с поведението на търговците от евангелската притча. Грубо и тенденциозно написано от позициите на най-реакционно славянофилство, без познаване на положението в страната, писмото предизвика бурна реакция. В пресата бяха изнесени негодуващи отговори на известни писатели и публицисти, без разлика на политически пристрастия — както от русофили като Иван Вазов, д-р К. Кръстев, Д. Мишев и Ст. Чилингиров, така и от германофили, какъвто беше в момента К. Христов.⁶⁴ Впрочем правителствените кръгове посрещнаха руския призив с известно задоволство, тъй като още веднъж се доказваше антибългарската позиция, заета от официална Русия.

Писмото стана сигнал за известна преоценка на възгледите и за опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии. Във вестниците „Мир“ и „Пряпорец“ излезе серия от статии, в които се посочваше, че Антантата носи голям дял от отговорността за разрушаването на Балканския съюз. За да бъдат възстановени добрите отношения между балканските държави, посочваха статиите, тя по-твърдо трябва да се отнася с Гърция и Сърбия, като ги принуди да заемат примирителна позиция спрямо България.⁶⁵

Протестираше се срещу острата антибългарска кампания в съглашения и особено във френския и руския печат. Задаваше се реторичният въпрос, какво е направило Съглашението в полза на България, за да иска сега подкрепата и благосклонността ѝ. Предупреждаваше се, че необузданата пропаганда вреди на привържениците му в България, които нямат морални основания да призовават към съюз с него. По думите на „Пряпорец“ „... с езикът, който държи французкият печат, ние това трябва да го кажем открито и високо — той реже клоновете, върху които мисли да се опре тройното съглашение в тая страна“⁶⁶.

Към средата на януари 1915 г. единствено Великобритания си запази благосклонното отношение на българското общество. Това бе ясно за проправителствената преса и в „Воля“ започна умела атака срещу британските позиции в България. Редакцията издигна оригинална теза. Според нея в случай на победа на Антантата веднага щяла да избухне нова война между Русия и Англия за разпределяне на турското наследство. Никога Лондон нямало да се съгласи Проливите да минат в руски ръце. Същевременно вестникът бързаше да подчертае, че Форин офис винаги е подкрепял България, когато правителството ѝ е провеждало „българска“, т.е. антируската политика, и това било най-сигурният път да се спечели английското доверие.⁶⁷

Липсата на ясна политическа линия на Съглашението с основание будеше недоволството на опозицията. Но тя не приемаше и пътя, по който Радославов тласкаше България. Насоките на българската външна политика бяха подложени на остра критика при обсъждане на бюджета на Министерството на външните работи и изповеданията. Вече няколко месеца правителството избягваше дискусии по тази тема. Сега депутатите използваха предоставената благоприятна възможност, за да се противопоставят на действията му. Лайтмотивът на изказванията беше, че едната от двете воюващи групировки се „фаворизира“ за сметка на другата, че либералите отказват да започнат преговори с Антантата.⁶⁸ Макар и във възгледите на буржоазните партии да имаше известни нюанси по възможната степен на обвързаност, въпросът за преговорите не предизвикваше разногласия. Дори и широките социалисти, радикалите и земеделците, които продължаваха да защитаваха идеята за неутралитет и Балканска федерация, повече или по-малко ги подкрепяха.⁶⁹ При това положение министрите играеха ролята на миролюбци, които пазят страната от нова война, и представяха опозицията като привърженик на незабавни действия.

Д-р Васил Радославов излезе с официална декларация по външната политика, като подчерта, че ще продължава на всяка цена да спазва неутралитета. Той добави, че ще бъде доволен, ако България съумее да запази в кризата непокътнати поне съществуващите граници.⁷⁰ Това предизвика общ вой сред опозицията, която виждаше във войната най-удобния момент за национално обединение. Реакцията на опозицията бе съзнателно провокирана от правителството. Със задоволство, надълго и нашироко неговата преса отбелязваше „войнствените призови“ на народняците и демократите.

Опозицията бе поставена в твърде неизгодно отбранително положение. Никой не вярваше в поддържания от кабинета „пълнен и безусловен неутралитет“, но буржоазните партии не смееха да призовават за съюз с Антантата, тъй като щяха да бъдат обвинени, че тласкат българския народ във войната.

Единствено Народната партия излезе с цялостна програма пред привържениците си. На 16 — 17. I. 1915 г. бе свикан Висш партиен съвет. След двудневни оживени разисквания Т. Теодоров заяви, че правителството и Фердинанд водят България към нова национална катастрофа. В комуниките за решенията на Съвета народняците протестираха против изявленията за неутралитет на всяка цена. Вместо това прокарваха разбирането за неутралитета като „средство“, а не като „цел“. Препоръчваха искрено разбирателство с държавите от Антантата.⁷¹ Комуникето предизвика студената ярост на либералите, но не срещна одобрението и на просъглашенските партии, които не желяеха да се обвързват толкова категорично с определена кауза. Само прогресивно-либералите реагираха със задоволство, но тяхната обществена тежест бе малка.

През януари-февруари 1915 г., въпреки усилията си, опозицията не съумя да изгради общ фронт срещу правителството. Причина за това бяха както противоречията на партиите за власт, така и липсата на външно-политическа подкрепа. Опозиционните партии се облягаха на една хипотетична поддръжка на държавите на Антантата, за която нямаше никакви реални доказателства. Демократическата, безспорно най-влиятелната в момента от опозиционните буржоазни партии, до голяма степен действуваше самостоятелно, не желяеше да се съюзява с партиите, изразителки на банкрутиралата през Междусъюзническата война политика — Народната и Прогресивно-либералната. Лидерите на демократите таеха надеждата, че в определен момент монархът може да ги повика на власт и затова се стремяха да не се ангажират прекалено откровено с останалата опозиция.

На фона на безпътицата на политическите партии в антиправителствената пропаганда се намесиха и някои странични фактори. В края на януари видни български интелектуалци разпространиха един позив из софийските улици. В него се искаше формиране на представително правителство, което да се радва на народното доверие, настояваше се за прекратяване на междупартийните ежби, за поддържане на добри отношения с Русия. Сред подписалите позива личаха имената на Ив. Вазов, д-р Ив. Шишманов, д-р Ст. Сарафов, Д. Мишев, Ат. Шопов, П. Ю. Теодоров, д-р К. Кръстев и др.⁷² И църквата се обяви против провежданата от либералите политика. От клиросите се събираха помощи за ранените руски войници, изнасяха се проповеди за славянска солидарност.⁷³

Правителството на Радославов имаше съществено предимство във вътрешнополитическите борби — пълната и безусловна подкрепа на двореца. Облегнато на нея, то не възнамеряваше да декларира открито външнополитическите си концепции. Не желяеше да разваля отношенията си с Антантата, още повече, че крайният изход от войната все още бе неясен. Макар и да бе прогермански настроено, антисъглашенските мотиви в пропагандата му бяха внимателно прикрити. Острието ѝ се насочваше срещу Сърбия, срещу терористичния сръбски режим в Македония. Изобличаването му неизбежно щеше да доведе до намаляване на престижа на Антантата пред българската общественост (една от постоянните рубрики на в. „Воля“ беше „Съюзницата на Съглашението вилнее“).

Докато правителството спъваше дейността на опозицията съмнителни националистически групички свободно агитираха из страната. Депутатите от буржоазните партии следнократно протестираха срещу призивите на т. нар. „Български народен комитет“ да се окупира Македония, като се използва обстоятелството, че след австрийската кампания сре-

щу Сърбия в нея има съвсем малко войски. Протестите, изглежда, имаха резултат — българският народ не желаеше да се впуска в авантюри, пък и сръбските войски успяха да разбият австроунгарските и дейността на комитетата заглъхна.⁷⁴

Германската пропаганда в страната постепенно се засилваше. В софийските кина се прожектираха прегледи с кадри от превземането на Лиеж. В столицата и провинцията никнеха вестници, щедро субсидирани от германското посолство.⁷⁵ На 31. I. 1915 г. в съгласие с договореността с „Дисконто гезелшафт“ правителството получи 150-милионен заем от германските банки.⁷⁶ Той отново предизвика оживени тълкувания в пресата. Припомнена бе атмосферата, при която бе подписан и гласуван заеът. Просъгласенските вестници, макар и да го разглеждаха като нова стъпка към обвързването с Германия, нямаха формален повод за протест, тъй като това беше една от вноските, предвидени още през юли 1914 г.⁷⁷

* * *

След започването на обстрела на укрепленията при Дарданелите Грей изчакваше в съгласие с тактиката, възприета в началото на февруари. Той избягваше преки контакти с българския дипломатически представител в Лондон. Само изпрати при него Н. Бъкстон, за да му напомни, че британското правителство чака някаква проява на добра воля.⁷⁸ Той не възразяваше Русия, като традиционно по-силно заинтересована на Балканите, да подеме инициативата за преговори с България.

Въпреки пасивната му позиция усилията за въздействие върху правителството на Радославов се увеличаваха. „Таймс“ и „Дейли нюз“ призоваваха към ревизия на Букурещкия договор. В други статии се утвърждаваше, че не неутралитетът, а само прякото участие във военните действия може да бъде основание за предявяване на искания.⁷⁹

С официална мисия в София бе изпратен генерал Паджет. Пред Фердинанд той очерта с най-застрашителни краски мощта на Антантата. В отчета си генералът, който вземаше желанията си за действителност, бодро заявяваше: „Операцията в Дарданелите направи дълбоко впечатление. . . Изчезна всяка вероятност България да нападне балканска държава, решила да се съюзи с Антантата. Има известни основания да се мисли, че в скоро време българската армия ще нападне Турция“⁸⁰. Неприсъщо за него настроение бе обхванало и Бакс-Айрънсайд, който в донесенията си от София пригласяше на генерала: „Сега можем да бъдем напълно сигурни, че България няма да се присъедини към враговете ни, нито пък ще нападне Румъния или Гърция.“⁸¹ Пропагандни цели преследваха и двете мисии, изпратени от френското правителство — на Орлеанския принц и на генерал По.⁸²

В София бурна дейност в полза на Антантата развиваше Джеймс Баучер, като използваше връзките си с висшите политически кръгове и авторитета си пред българското общество.⁸³ В биографията му, написана от лейди Гроган, се твърди, че през пролетта на 1915 г. Радославов помолил Баучер да предаде на английския посланик в Петроград Бюканан условията, при които България би влязла във войната. За съжаление от текста не може да се разбере нито какви са били тези условия, нито дали телеграмата въобще е стигнала до Петроград.⁸⁴ В дипломатическата преписка няма и намек за подобен документ. Баучер твърдял,

че българският министър-председател на няколко пъти се интересувал каква е реакцията на британското правителство на исканията му. На това сведение не би трябвало много да се вярва. Радославов бе твърдо решен да изчака развоя на събитията. Неслучайно по това време той опита да привърже българската позиция към позицията на Гърция, след като добре му бяха известни прогерманските симпатии на правителството на Гунарис.⁸⁵ Недоумение буди и необходимостта българските искания да бъдат пращани в Лондон през Петроград, когато Бакс-Айрънсайд е бил сравнително близък с Радославов. Възможно е Баучер да е досаждал толкова много с посещенията си при българския министър-председател, че той да се е принудил да му представи някакви неизпълними искания, които Бюканан да е счел въобще за ненужно да се изпращат до Форин офис.

За разлика от Грей, който изчакваше резултатите от операцията при Дарданелите, за да диктува условията си на София, Лойд Джордж беше привърженик на активна политика, която да подпомага армията. След като Военният съвет отхвърли плана му за голям десант в Солун, той опита да убеди в приложимостта му другите страни от Антантата. На срещата на финансовите министри на Съглашението в Париж идеите му бяха приети радушно от френския и руския му колега.⁸⁶ В началото на февруари 1915 г. Лойд Джордж предложи да се свика на остров Лемнос или някъде другаде на Балканите конференция на министрите на външните работи на балканските страни. На нея лично Грей трябваше да съдействува за разрешаване на взаимните им противоречия. Грей отклони идеята под предлог, че в това напрегнато време не може да отсъства дълго от Лондон.⁸⁷ Действително той се славеше като „най-островния“ британски външен министър, но отказът му се дължеше не на нежеланието да пътува, а на неверието в успеха на предлаганата конференция. Реални гаранции пред България за присъединяване поне на част от Македония английската дипломатия не бе в състояние да представи.

Щом атаката при Дарданелите започна, Лойд Джордж реши, че е настъпил моментът за дипломатическа офанзива. В меморандум от 22. II. 1915 г., който разпространи в правителството, той напомняше за вероятността операцията да се провали. Като резервен вариант настояваше да се изпрати голям експедиционен корпус в Солун. Според него британските дипломати в балканските страни и „особено Бакс-Айрънсайд“ не отговаряли на „задачите на момента“. Ето защо, като изхождаше от опита на предвоенната германска мисия на Л. фон Сандерс в Цариград, предлагаше лично да бъде изпратен в балканските страни начело на специална мисия, за да осигури присъединяването им към Антантата.⁸⁸

Лойд Джордж влезе и в личен контакт с българския пълномощен министър Хаджимишев. На 4. III. 1915 г. Н. Бъкстон отново дойде при Хаджимишев, за да изрази безпокойствието си от забавянето на отговора на българското правителство. Заяви, че в британския кабинет на българска страна били Асхуит, Грей, Чърчил и Лойд Джордж, т. е. всички по-влиятелни министри.⁸⁹ Същата вечер в един от лондонските ресторанти се състоя среща на Хаджимишев с Лойд Джордж. Тя бе уредена от Н. Бъкстон по инициатива на английския финансов министър. Пред българския дипломат Лойд Джордж обяви като официална политика на правителството своите лични схващания. Великобритания според него била решила веднъж завинаги да свърши с Турция. За целта голяма сухопътна армия щяла да дебаркира на Проливите. Срещу българското участие

във войната с Турция предлагаше безспорната зона в Македония, част от Южна Добруджа и Източна Тракия до линията Мидия — Енос. Твърди гаранции за Кавала не искаше да дава, за да не компрометира Венизелос, но все пак се постара да създаде впечатление, че и въпросът за Кавала не е непреодолим, тъй като англичаните щели да обещаят на Гърция областта около Измир. Той направо дезавуира Бакс-Айрънсайд, като заяви, че не се ползувал с доверието на правителството и щял да бъде отзован. В случай, че българското правителство изрази готовност да преговаря на базата на тези условия, в София щяла да бъде изпратена специална английска мисия.⁹⁰

Хаджимишев докладваше в София мнението си, че България трябва да използва благоприятната обстановка, създадена от падането на Венизелос в Гърция в началото на март, за да се намеси във войната и да получи големи отстъпки от Антантата.⁹¹ Радославов беше бомбардиран със съображения в същия дух и от пълномощните министри в Париж, Петроград, Атина и Ниш — Станчов, Маджаров, Пасаров и Чапрашиков.⁹² Н. Бъкстон на няколко пъти проверяваше в легацията в Лондон дали има някаква реакция на предложенията на Лойд Джордж.⁹³ Българското правителство обаче продължаваше да мълчи. Военните специалисти от министерството на войната бяха единодушни, че Дарданелите не могат да бъдат превзети, но даже и това да стане, ще бъдат необходими няколко месеца упорита обсада.⁹⁴ Подобни сведения изпращаше от Цариград и българският пълномощен министър Колушев.⁹⁵ Радославов подозираше, че англичаните са изпаднали в затруднено положение и сега искат да извадят горещите кестени с българска помощ. Освен това мнението на финансовия министър не ангажираше целия кабинет. Той искаше да чуе становището на Грей, а британският министър на външните работи мълчеше. Все пак тонът на разговорите със съглашенските дипломати бе променен. Според Бакс-Айрънсайд „... нашата упоритост в провеждането на акцията оказва добър ефект върху градското население. За това допринасят и разказите на значителен брой бежанци от Цариград. Л и ч н о: Българският цар е твърде разтревожен от перспективата за наш успех.“⁹⁶ Известно влияние за смекчаване на позицията на правителството оказваха и докладите на д-р Н. Генадиев от Рим и Париж.⁹⁷

Нова среща на Лойд Джордж с Хаджимишев се състоя няколко дни след падането на Венизелос. Към предишните обещания Лойд Джордж прибави, че при създадите се обстоятелства Антантата е готова да предложи и Кавала, а в случай, че Русия отстъпи Бесарабия на Румъния, то и Добруджа (от текста не става ясно дали става въпрос само за Южна Добруджа или за Южна и Северна, но първото предположение е вероятно). При проявен интерес от българското правителство щяла да бъде свикана конференция на министрите на външните работи на балканските страни на остров Лемнос. С други думи, още веднъж Лойд Джордж се стареше да прокара по странични пътища отхвърлените от британския кабинет проекти. Намесата на България трябваше да стане преди падането на Цариград или форсирането на Проливите. Внимателно Лойд Джордж беше създал впечатлението, че Великобритания е готова да защитава българските искания пред Русия, за да запази стратегическите си позиции на Проливите. Хаджимишев завършваше доклада си, като подчертаваше: „За нас е важно да не се бъркаме в разрешението на този въпрос (за Проливите — б. а. Ив. И.), а да предоставим на Англия и Франция да пледират нашата кауза, защитавайки тяхната кауза.“⁹⁸

След първоначалните военни успехи англо-френската флота придоби смелост и навлезе в теснините на Дарданелите. Но на 18. III. 1915 г. се натъкна на турско минно поле и претърпя тежки загуби.⁹⁹ За първи път у ръководителите на операцията се породиха мисълта за евентуално поражение.

Грей сметна, че не бива повече да се бави и да пропусне благоприятния момент за въздействие върху балканските държави. Той искаше да разсее румънските и българските опасения за бъдещата свобода на корабоплаването през Проливите. На 20 март предложи на Сазонов да уведоми румънското и българското правителство, че след евентуалното заемане на Цариград на военните кораби на Румъния и България ще бъде разрешено да минават през Проливите; същевременно да се заяви пред българското правителство, че ако вземе участие във войната, България ще получи териториите в Македония, предвидени от сръбско-българския договор от 1912 г., включително Битоля и линията Мидия—Енос в Източна Тракия.¹⁰⁰ На 25 март Грей извика при себе си българският пълномощен министър в Лондон. Дватама се срещаша за първи път след започването на операцията при Дарданелите. В разговора английският външен министър оповести официални предложения до българското правителство: Източна Тракия до линията Мидия—Енос и безспорната зона в Македония. По отношение на Добруджа изрази убеждението си, че България би могла да се споразумее пряко с Румъния. Не даваше никакви гаранции за Кавала.¹⁰¹

Това бяха първите английски официални предложения след декември 1914 г. Те не отговаряха на желанията на правителството на Радославов и обхващаха значително по-малка територия от тази, която обещаваха Лойд Джордж. Най-важното бе, че Грей пропусна подходящия психологически момент за дипломатически натиск.

Радославов, под силното впечатление на английските неуспехи, направи опит да се възползува от пропуските. В отговор на Хаджимишев, който бе изразил убеждението, че думите на Грей придават официална сила на предложенията на Лойд Джордж, той се позова на големите противоречия между изявленията на двамата английски министри. Искаше от Лондон точно писмено предложение за евентуалните отстъпки, които биха послужили за основа на обсъждане.¹⁰² С това на практика блокираше преговорите, тъй като бе ясно, че английското правителство не ще предложи никакви по-определени гаранции, докато не види промяна в българското отношение към Антантата или докато ходът на военните действия не го принуди. Освен това сръбските дипломатически представители в столиците на страните на Съглашението бяха дочули за предлаганите отстъпки и протестираха остро.

Изглежда, че и самият Грей не е очаквал непосредствен резултат от декларацията си, понеже на следващия ден запозна руското Министърство на външните работи с нов вариант — да се уведоми българското правителство, че отстъпките ще станат много по-малки след форсирането на Проливите или падането на Цариград. Той предлагаше условията на Антантата да бъдат съобщени на българската опозиция, за да окаже натиск върху правителството.¹⁰³

Радославов нямаше намерение да руши мостовете, докато не е станал ясен изходът от операцията при Дарданелите. Той използваше противоречията между съюзниците и умело лавираше между тях. Намекваше, че е готов да се присъедини към Антантата, но не смее поради страх от възможна опозиция в страната. Предлагаше в Бургас да бъде напра-

вен военноморски десант, който да го постави пред свършен факт. Подхвърляше, че не би възразявал на англо-френски десант в Дедеагач.¹⁰⁴

Традиционни русофоби, българските либерали, предпочитаха да видят в Цариград Великобритания и Франция вместо Русия. Атмосферата в страната беше тежка. Във вестниците се публикуваха обширни статии за възможностите на едната или другата групировка. Буржоазната опозиция призоваваше да не се пропусне удобният момент. Дори радикал-демократите и широките социалисти вече не поддържаха политиката на неутралитет, а зовяха за пряко участие във военните действия.¹⁰⁵ Единствено тесните социалисти продължаваха решително да се обявяват против всякакви военни авантюри. Брожението се отрази и в плана на един генерал от руската служба (вероятно Р.Димитриев) за преврат в България. След преврата страната трябвало да влезе във войната, като получи територията в Македония до река Вардар и Източна Тракия до Мидия—Енос¹⁰⁶.

Официалните декларации за неутралитет на българското правителство и привидната готовност за преговори се съпровождаха от враждебни акции спрямо Сърбия. Либералите използваха за свои цели недоволството на българите в Македония от сръбския режим. През април 1915 г. многобройни български чети прекосиха границата, за да прекъснат железопътната линия Солун — Скопие. Сърбия откликна почти със задоволство на акцията, тъй като по мнението на Пашич тя му даваша морално право да се противопостави на всякакви искания в полза на България.¹⁰⁷

Английската политика на Балканите срещаше големи затруднения и от страна на Гърция. Още при идването си на власт Гунарис бе предложил да влезе във войната, ако получи гаранция за северната граница на страната. На 14 април предложението бе повторено.¹⁰⁸ Грей отказва категорично. Както посочва английският историк П. Гин, той пазел Кавала като примамка за България.¹⁰⁹ В пространна инструкция до английските посланици в Париж и Петроград лорд Бerti и Бюканан Грей изложи съображенията си за английската политика в Югоизточна Европа: „За нас не е възможно да признаем исканията на гърците. Ясно е, че ключът за ситуацията на Балканите се намира в София. По-важно е да се осигури сътрудничеството на България, отколкото на Гърция, още повече, че участието на първата ще осигури и втората. Гръцкото правителство очевидно смята, че сътрудничеството му с нас ще означава скъсване на връзките с България. Доколкото зная, ще бъде необходимо да се отстъпи Кавала, за да се осигури подкрепата на България. Както е известно в момента, г. Венизелос не смяташе това за невъзможно в замяна на големи компенсации в Мала Азия. Според мен трябва да принудим българското правителство да заяви официално при какви условия ще се присъедини към нас и да уведомим България за стъпката си и за това, че не можем да направим нищо, преди да сме получили отговор.“¹¹⁰ В светлината на тази инструкция трябва да се разглежда разяснението на Грей, дадено на Хаджимихев, че между неговите думи и изявленията на Лойд Джордж по въпроса за Кавала няма противоречия¹¹¹. Така, макар и неофициално, той се ангажираше до известна степен с разрешаването на въпроса за Кавала в благоприятна за българите светлина. Когато в Лондон достигнаха сведения, че Гърция се готви да използва сложната военна обстановка, за да нападне България и си разчисти сметките с нея, английският външен министър предупреди, че „ще погледне

с голямо неудоволствие всяко действие от страна на Гърция, което би влошило отношенията между Гърция и България¹¹². Според гръцкия историк Хр. Теодулу слухът бил пуснат от военното аташе на Великобритания в София „българоманият Х. Напиер“¹¹³. Действително гръцкото правителство, което не можеше да разчита на подкрепата на нито една балканска държава за подобна акция, бе далече от подобни планове.

Политическата обстановка на Балканите продължаваше да се развива неблагоприятно за съюзниците. Въпреки очакванията турците се защитаваха смело и с умение. Постепенно ставаше ясно, че Пролливите не могат да бъдат форсирани единствено със силите на флотата. В Камарата на общините се появиха първите критики срещу операцията.¹¹⁴ Първоначалната идея, залегнала в плана за нападение на Дарданелите, бе, че при поражение корабите трябва да се оттеглят, за да се избегнат ненужни загуби. Вместо прекратяване на операцията от началото на април започна подготовка за сухопътен десант на Галиполи.¹¹⁵

Решението за десантна операция бе взето след остри спорове. Мнозина от министрите съзираха, че новите предложения са неразумни, и призоваваха да се увеличи натискът върху балканските държави, за да се споразумеят с България и тя да блокира турските войски, защитаващи Галиполския полуостров.¹¹⁶ Чърчил и Лойд Джордж обвиниха Грей, че съзнателно говори мъгляво по въпроса за Кавала и предизвиква обоснованите съмнения на българите.¹¹⁷ На заседание на правителството военноморският министър „яростно“ убеждаваше Грей, че България трябва да бъде привлечена на всяка цена. Според него гръцката кралица била германска агентка, Гръцкото военно аташе трябвало да бъде изгонено от Лондон.¹¹⁸

Грей умело лавираше и отблъскваше атаките на противниците си. Вниманието му бе съсредоточено главно върху преговорите с Италия, които бяха навлезли в решителна фаза. Затова той предпочиташе военните пред дипломатическите инициативи. А и военните бяха склонни да разширят мащаба на операцията. На британското командване бе ясно, че малобройните английски войски на Западния фронт не могат да облекчат съществено френската армия. На изток положението бе друго. Смяташе се, че противникът е слаб, срещу него можеха да се изпратят съединения, вербувани в английските колонии. Една победа би донесла огромни политически и стратегически преимущества на Англия. Ръководен от тези съображения, Военният съвет реши да прехвърли военните усилия на Великобритания на изток.

В края на април 1915 г. дипломатите на Антантата регистрираха важен успех — присъединяването на Италия.¹¹⁹ Така във военния конфликт беше включена последната голяма държава в Европа. Централните сили бяха лишени от потенциален съюзник. На Балканите обаче присъединяването на Италия към Съглашението водеше до редица трудности. Според условията на постигнатото споразумение редица територии в Далмация, за които претендираше Сърбия, бяха дадени на Рим.¹²⁰ Сърбите обвиняваха съюзниците си, че са ги предали. Вече не можело да става и дума за отстъпки на България, още повече, че влизането на Италия във войната лишавало от смисъл българското сътрудничество.¹²¹

На 25. IV. 1915 г. в залива Сулва, на западния бряг на Галиполския полуостров, направиха десант австралийски и новозеландски войски. Непосредствено след десант Грей отново се срещна с българския пълномощен министър. Той изказа съжалението си от млчанието на София. С двусмислената позиция на българското правителство обясни и липса-

та на споразумение между страните от Антантата, които се страхували да не „останат като просяци“, ако Радославов пак даде отрицателен уклончив отговор. Като израз на добра воля Грей увери Хаджимишев, че никога няма да се съгласи да „води политика, враждебна на България“, че няма да наруши българския неутралитет, ако страната не се присъедини към германския блок.¹²²

Ободрено от английския десант, правителството на Гунарис предложи да отпрати флотата си към Проливите, а армията да остане в Северна Гърция, за да я пази от евентуално българско нападение¹²³. На практика въпросът за участието на Гърция във войната отново се обвързваше с Кавала. След известно размишление английският външен министър реши да отхвърли предложението в знак, че изпълнява задълженията, поети в разговора с Хаджимишев.¹²⁴ Решението бе подкрепено от Чърчил, който му писа: „България, а не Гърция трябва да бъде нашата цел сега.“¹²⁵ Същевременно Грей се постара да покаже на българите, че търпението му не е безгранично. Бакс-Айрънсайд заяви в София, че „въпреки че Великобритания остава неангажирана, може да стане все по-трудно да се държи вратата отворена за България“¹²⁶.

Въвличането на Италия във войната и успешното начало на десанта в залива Сулва убедиха английския външен министър, че е време да се занимае с развитието на взаимоотношенията със София. Основното му внимание през май 1915 г. беше насочено към изработване на компромисна формула, която да осигури присъединяването на България към лагера на Съглашението, без да накърни английските интереси в другите балкански страни.

* * *

Политиката, която Грей провеждаше по отношение на България в началния период на Първата световна война, бе единодушно осъдена от съвременниците му. Увлечени от съзнанието за ролята, която България би могла да изиграе във войната и особено при провеждането на операцията при Дарданелите, те до голяма степен надценяваха значението ѝ. Все пак в основни линии присъдата им е справедлива. В английската политика от тези месеци липсваше твърда и последователна линия на Балканите.

Междусъюзническата война от 1913 г. остави България с „четири Елзас-Лотарингии“, както се пишеше тогава. Българското правителство имаше териториални претенции към всичките си съседи, а повечето от тях Антантата се надяваше да привлече по-рано или по-късно на своя страна. В балканската си политика Русия се облягаше на Сърбия, Франция — на Румъния, Великобритания — на Гърция. Това означаваше, че в сложната дипломатическа борба в Югоизточна Европа през 1914 — 1915 г. българското правителство не можеше да разчита на сериозна подкрепа от която и да е от държавите от Антантата. В определен момент всяка от тях бе готова да изостави България на участва ѝ, за да защити по-ефикасно интересите на своето протеже.

В началния период на Първата световна война Форин офис се колебаеше дали да включи България в своята сфера на влияние. Справедливостта на българските национални искания бе безспорна за английската дипломатия, но удовлетворяването им щеше да доведе до непредсказу-

еми последствия на Балканите. По-късно, след намесата на България във войната, убеждението, че българските претенции са пренебрегнати без основание, щеше да бъде толкова силно, че да доведе до един своеобразен „комплекс за вина“ у английските управляващи кръгове. Плановите за бъдещото териториално разпределение в Европа, разработвани във Форин офис и във Военното министерство през 1915 — 1918 г., неизменно предвиждаха, че безспорната зона в Македония трябва да бъде предоставена на България както поради „чисто българския ѝ характер“, така и поради разбирането, че „да се настоява България да изостави законните си национални аспирации означава никога да не се постигне балканско единство“¹²⁷.

Българският въпрос бе тясно свързан с проблема за Пролитите. Колебливата политика по отношение на Петроград, неохотното признаване на руските претенции за Пролитите предизвикваха широки амплитуди при определяне на курса към българските териториални искания. Великобритания се нуждаеше от сила, която да уравнивесе руското влияние на Балканите. Въпросът бе дали България ще съумее да изиграе тази роля.

В страната съществуваха предпоставки за прозападна ориентация: правителство, настроено срещу руските стремежи на Балканите; цар, некрещ отрицателното си отношение към славянската идея. В Лондон добре си спомняха за упоритата съпротива на Ст. Стамболов срещу домогванията на царското правителство. Лошото бе, че всичко можеше бързо да се промени. Русофилските настроения в народа бяха силни. Всеки момент на власт можеше да дойдат някои от опозиционните буржоазни партии, известни с проруските си тежнения, и да превърнат страната в удобен плацдарм за Петроград към подстъпите на Средиземноморието. Или, както пише У. Готлиб: „Уайтхол не би имал никакво възражение против една силна България, простираща се до Пролитите, при условие, че тя не дължи своето разрастване на Петроград, поради което няма да му бъде подчинена. Но тъй като за постигането на тази крайна цел България получила подкрепата именно от руснаците, англичаните загубили интереса си към София. . .“¹²⁸ Тази подкрепа бе конюнктурна, продиктувана от временни интереси, но въпреки това държеше будни подозренията на Форин офис. Освен това управляващите среди в София бяха твърде свързани с Германия и Австро-Унгария и заплашваха да балансират не между Англия и Русия, както би искал английският външен министър, а между Антантата и Централните сили и при благоприятно развитие на събитията да се присъединят към последните.

Това бяха условията на задачата, която Грей трябваше да решава. Твърде муден политик, по единодушното мнение на авторите, той не можеше да се сравнява с големите английски външни министри на миналото. В политиката предпочиташе сигурната игра пред рисковете. Още в началото на войната стигна до извода, че действията по фронтовете ще определят позицията на България. Макар и вярна в основата си, тази мисъл лишаваше дипломатическите му ходове от ефективност, неизбежно насочваше погледа му върху тактическите, близки задачи, докато стратегическите, по-далечните, оставаха извън обсега на вниманието му. Той предпочиташе военните палиативи пред дипломатическия натиск, тъй като прехвърляха отговорността за вземане на решения в чужди ръце.

Нерешителната и колеблива политика на министъра предостави широко поле за действие на различни странични фактори, които пред-

лагаха свои планове за разрешаването на конфликта. Английските дипломати на Балканите смятаха, че тъй като Великобритания „няма определена политика“, те са свободни от задължения към курса на Грей, и прокарваха собствените си идеи¹²⁹. По свой маниер се стараеха да се намесят и министри, които като правило нямаха пряко отношение към външната политика. Тази привидна поливариантност на английската външна политика криеше съществени опасности. Първо — тя прикриваше факта, че независимо от борбата на мнения Грей държи здраво в ръцете си конциите на британската външна политика. Второ — разликата в становищата между Грей и споменатите по-горе странични фактори създаваше противоречия в изказванията им и будеше съвсем основателни опасения в българското правителство за искреността на прокламираната политика.

Мудните реакции на Грей му попречиха да окаже каквато и да било помощ на просъгласенски настроената буржоазна опозиция. А в България съществуваха сили, способни при ефективна външна подкрепа, ако не да свалят правителството на Радославов, то поне сериозно да ограничат свободата му на действие. Оставени сами на себе си, буржоазните партии не съумяха да надмогнат взаимните ежби и да организират резултатна съпротива на нарастващото обвързване с Германия. Няколко години по-късно Александър Стамболийски се оплакваше, че Съгласението не е оказало никаква подкрепа на опозицията, че ако то било предоставило „една пета само военна помощ от тая, която даде на Венизелос, никой в България нямаше да се мръдне, за да отиде на страната на Централните сили“¹³⁰.

По време на подготовката и провеждането на първия етап от операцията при Дарданелите Великобритания пропусна един от най-добрите си шансове да се осигури ако не подкрепата на България, то поне нейния благожелателен неутралитет. По-сетнешните опити да се привлече българското правителство бяха предприети в неблагоприятна политическа и военна обстановка и завършиха без успех.

- ¹ К. Калчов. Българо-турски отношения. С., 1917; Г. Фичев. Англия и нейната световна политика. С., 1917.
- ² А. Ботев. Властта на партиите от двата блока — черния и кървавия. С., 1922; Виновността на дружбата за народната катастрофа. С., 1922; Г. Капчев. Народният погром пред Държавния съд. Берлин, 1923; И. Коларов. България във войната. С., 1919; Н. Савов. Виновниците за двете катастрофи. С., 1918, и др. Между двете световни войни се появяват изследванията на П. Дорев. Външна политика и причини на нашите катастрофи. С., 1924; Н. Розева. Протоците и политиката на Великите сили. С., 1936, и др. По-сериозни са монографиите на А. Гиргинов. България пред Великата война. С., 1929; К. Kratchounov. La politique extérieure de la Bulgarie (1880 — 1920). S., s. d., и студиите на Д. Йозов. Русия и България. С., 1940; Русия, Босфорът и Дарданелите. С., 1944.
- ³ Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912 — 1918. С., 1957.
- ⁴ М. Лалков. Из дейността на австро-унгарската дипломация на Балканите в началото на Първата световна война. В: България и европейските страни през XIX — XX в. С., 1975.
- ⁵ Л. Огнянов. Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977; Хр. Стефанов. Българската Радикалдемократическа партия по време на войните (1912 — 1918). — ГСУ, Идеолог. катедри, т. 64, 1971.
- ⁶ К. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria, 1914 — 1915. — In: The Slavonic and East European Review. V. 59, Oct. 1971, No. 117; J. Potts. The Loss of Bulgaria. — In: Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914 — 1917. New York, 1963; A. Holden. Bulgaria's Entry into the First World War. A Diplomatic Study 1913 — 1915. Ph D, Thesis Urbana — Illinois, 1976; У. Готлиб. България в световната политика 1914 — 1915. — ИИИ, т. 23, 1974.
- ⁷ Н. Самтегон. Politicians at War. London, 1974, p. 189.
- ⁸ История Первой мировой войны. Т. II, М., 1975, с. 14.
- ⁹ J. Goossch. The Plans of War. London, 1974, p. 313; P. Guinn. British Strategy and Politics 1914 to 1918. Oxford, 1965, p. 53.
- ¹⁰ Д. Ллойд-Джордж. Военные мемуары. Т. I — II, М., 1934, с. 110.
- ¹¹ Пак там, с. 258 — 259.
- ¹² Пак там, с. 260 — 267.
- ¹³ История Первой мировой войны. Т. I, с. 394 — 397.
- ¹⁴ T. Higgins. Winston Churchill and the Dardanelles. A Dialogue in Ends and Means. London, 1963, p. 1 — 10.
- ¹⁵ Г. Мольтке. Письма о событиях и приключениях в Турции от 1835 до 1839 г. Санкт-Петербург, 1877, с. 6.
- ¹⁶ W. Churchill. The World Crisis. London, 1960, p. 323.
- ¹⁷ M. Gilbert. Winston Churchill. London, 1971, V. III, p. 223.
- ¹⁸ Ch. Hobhouse. Inside Asquith's Cabinet. London, 1977, p. 208 — 209.
- ¹⁹ W. Churchill. Op. cit., p. 366.
- ²⁰ J. Robert. Gallipoli. London, 1965, p. 27.
- ²¹ W. Churchill. Op. cit., p. 367.
- ²² M. Gilbert. Op. cit., p. 235 — 238, 242.
- ²³ N. Buxton, Ch. Buxton. The War and the Balkans. London, 1915, p. 112; N. Buxton, Ch. Leese. Balkan Problems and European Peace. London, 1919.
- ²⁴ K. Robbins. James Bryce. — The Journal of Contemporary History, V. 7, July — Oct. 1972, No. 3 — 4.
- ²⁵ V. Rothwell. British War Aims and Peace Diplomacy. London, 1971, p. 50.
- ²⁶ G. Trevelyan. Grey of Fallodon. London, 1938, p. 280.
- ²⁷ W. Churchill. Op. cit., p. 400 — 401.

- ²⁸ М. Gilbert. Op. cit., p. 273 — 274.
- ²⁹ Международные отношения в эпохи империализма [МОЭИ], Т. VII, ч. I, № 79, 25 ян. 1915, Директорът на дипломатическата канцелария при Генералния щаб — С. Сазонов, Пак там, № 186, 12 февр. 1915, Бенкендорф — Сазонов.
- ³⁰ The New Cambridge Modern History, V. XII, The Shifting Balance of World Forces, 1898 — 1945. Chicago, 1968, p. 183.
- ³¹ С. Сазонов. Воспоминания. Берлин, 1927, с. 393.
- ³² М. Gilbert. Op. cit., p. 277.
- ³³ С. Lowe, Dockrill. The Mirage of Power, V. II, London, 1972, p. 191.
- ³⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 20 — 21, М. Маджаров — В. Радославов.
- ³⁵ Пак там, л. 14, П. Хаджимишев — Радославов.
- ³⁶ Дипломатически документи по намесата на България в Световната война. С., 1920 — 1921, Т. I, № 607, 27 дек. 1914/9 ян. 1915. Данните, изглежда, бяха получени по линия на английското разузнаване, което имаше агенти-гърци в Дедеагач. Вж. С. Маскензие. First Athenian Memoirs. New York, 1931, p. 240.
- ³⁷ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 49, л. 164, Хаджимишев — Радославов.
- ³⁸ Д-р Никола Генадиев е виден деец на Народно-либералната партия. През януари 1915 г. бе изпратен на полуофициална проучвателна мисия в Рим. Той трябваше да провери дали България може да се съюзи с Италия на базата на общия неутралитет. От Рим Н. Генадиев се завърна като твърд привърженик на съгласенофилската ориентация на България. Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 59 — 60; ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 236; Н. Генадиев. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 г. С., 1929.
- ³⁹ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 41, 20 ян. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 104, л. 34, Чапрашиков — Радославов.
- ⁴¹ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 94, 28 ян. 1915, Сазонов — Бенкендорф.
- ⁴² С. Lowe, Dockrill. Op. cit., p. 195.
- ⁴³ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 126, 3 февр. 1915; Пак там, № 129, 4 февр. 1915, Бенкендорф — Сазонов.
- ⁴⁴ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 191, 14 февр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов; Ф. Отти. Джеймс Баучер, кореспондент на „Таймс“ на Балканите (1888 — 1920). — В: Проблеми на българската историография. С., 1973, с. 481.
- ⁴⁵ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 34, 19 ян. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁶ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 98 от 29. I. 1915, паметна записка на гръцката легация в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁷ С. Theodoulou. Greece and the Entente. Thessaloniki, 1971, p. 97 — 98.
- ⁴⁸ Ibidem, p. 99.
- ⁴⁹ М. Gilbert. Op. cit., p. 281 — 282.
- ⁵⁰ История Первой мировой войны. Т. II, с. 106 — 107.
- ⁵¹ Константинополь и Проливы. Т. II, М., 1925 — 1926, с. 207.
- ⁵² Пак там, № 233 от 23 март 1915, Сазонов — Кудашев.
- ⁵³ Сборник договоров России с другими государствами. М., 1952, с. 428 — 435.
- ⁵⁴ G. Leon. Greece and the Great Powers 1914 — 1917. Thessaloniki, 1974, p. 112.
- ⁵⁵ Константинополь и Проливы. Т. II, № 100 от 2 март 1915, Сазонов — Демидов, Бенкендорф и Изволски.
- ⁵⁶ Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 667 от 10 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁵⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 103, Радославов — Хаджимишев.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2286, л. 21 от 18 февр. 1915, Маджаров — Радославов.
- ⁵⁹ Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 674 от 12 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁶⁰ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 191, от 14 февр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁶¹ К. Caldeг. Britain and the Origins of New Europe, 1914 — 1918. Cambridge, 1976, p. 32.
- ⁶² К. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria . . . , p. 572.
- ⁶³ Пряпорец. г. XVII, 1914, бр. 207, 8/21 септ. и бр. 219 — 224, 20 септ./3 окт. 1914.
- ⁶⁴ Пряпорец. г. XVII, бр. 276, 3 дек. 1914; Свободно мнение. кн. 49, 6 дек. 1914; Дневник. бр. 108, 17 дек. 1914; К. Христов. Бурни години. 1913 — 1916. С., б. г.

- ⁶⁵ Мир. г. XX, бр. 4411, 6 дек. 1914.
- ⁶⁶ Пряпорец. г. XVII, бр. 272, 28 ноем. 1914 и бр. 281, 9 дек. 1914.
- ⁶⁷ Воля. г. V, 1914, бр. 581, 16 ян. 1915 и 587, 24 ян. 1915.
- ⁶⁸ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I РС, 44 3, 1 ян. 1915, с. 1479.
- ⁶⁹ Вж. Л. Огнянов и Хр. Стефанов. Цит. съч.
- ⁷⁰ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I РС, 15 3, 23 ноем. 1914, с. 294 — 295, 44 3, 1 ян. 1915, с. 1499.
- ⁷¹ Мир, бр. 10215, 4 авг. 1934 и бр. 4451, 19 ян. 1915.
- ⁷² Пряпорец, бр. 10, 27 ян. 1915.
- ⁷³ Воля, бр. 582, 17 ян. 1915; България, бр. 2, 22 ян. 1915.
- ⁷⁴ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I РС, 13 3, с. 238, 241 — 246 и 262; Пряпорец, бр. 274, 1 дек. 1914; бр. 289, 18 дек. 1914.
- ⁷⁵ Народен завет, бр. 71, 28 ян. 1915.
- ⁷⁶ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913 — 1918 год. С., 1921, с. 41 — 42.
- ⁷⁷ България, бр. 7, 3 февр. 1915; Пряпорец, бр. 20, 8 февр. 1915 и бр. 28, 17 февр. 1915.
- ⁷⁸ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 699, 25 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁷⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 249, 9. III. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁸⁰ Константинополь и Проливы. Т. II, № 189, 16 март 1915, Савински — Сазонов.
- ⁸¹ K. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria, 1914 — 1915, p. 572.
- ⁸² H. Melot. La mission du général Pau aux Balkans. Paris, s. d.; G. Gooch. History of Modern Europe. 1878 — 1919. London, 1924, p. 583.
- ⁸³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 600, л. 8 — 13, 27 февр. 1915.
- ⁸⁴ Lady Grogan. The Life of J. D. Bourchier. London, 1924, p. 213.
- ⁸⁵ ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 360, л. 2, 6 март 1915, Радославов — Пасаров.
- ⁸⁶ Константинополь и Проливы, Т. II, № 16, 2 март 1915, Изволски — Сазонов; F. Stevenson. Lloyd George. A Diary. New York, 1971, p. 28.
- ⁸⁷ Д. Ллойд-Джордж. Цит. съч., с. 286.
- ⁸⁸ Пак там, с. 298 — 299.
- ⁸⁹ Дипломатически документи по намесата..., Т. I, № 712, 4 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹⁰ Пак там, № 713, 4 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹¹ Пак там, № 734, 7 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹² ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 248, л. 18, 3 март 1915, Чапрашиков — Радославов; Пак там, л. 75, 6 март 1915, Чапрешиков — Радославов; пак там, а. е. 250, л. 23, 7 март 1915, Станчов — Радославов; пак там, а. е. 248, л. 92, 7 март 1915, Пасаров — Радославов; Пак там, а. е. 249, л. 2, Маджаров — Радославов.
- ⁹³ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 732, 6 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹⁴ П. Пешев. Историческите събития и деятели. С., 1929, с. 450 — 451.
- ⁹⁵ ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 2368, л. 1, 26 февр. 1915 и л. 3, 1 март 1915, Колушев — Радославов.
- ⁹⁶ M. Gilbert. Op. cit., p. 335.
- ⁹⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 247, л. 82, 23 февр. 1915; пак там, а. е. 248, л. 16, 1 март 1915, Генадиев — Радославов.
- ⁹⁸ Дипломатически документи по намесата..., Т. I, № 747, 22 март 1915, Хаджимишев — Радославов. В мемоарите си Лойд Джордж „забравя“ за опитите си да привлече България, като ѝ предлага сръбска и гръцка територия. В биографията му, написана скоро след Първата световна война от близкия му сътрудник Х. Спендър, се твърди даже, че след конференцията на финансовите министри на Съглашението в Париж Лойд Джордж въобще се отказал от идеята за съюз с България. Вж. H. Spender. The Prime-Minister. London, 1921, p. 196.
- ⁹⁹ История первой мировой войны. Т. II, с. 110.
- ¹⁰⁰ Константинополь и Проливы. Т. II, № 84, 20 март 1915; МОЭИ, Т. VII, ч. I, № 399, 20 март 1915, Грей — Сазонов.
- ¹⁰¹ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 751, 25 март 1915, Хаджимишев — Радославов; ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 49, л. 99; пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 249, л. 89.
- ¹⁰² Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 761, 7 април 1915, Радославов — Хаджимишев.

- ¹⁰³ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 498, 26 март 1915, Грей — Сазонов.
- ¹⁰⁴ МОЭИ. Т. VII, ч. II, заб. към № 503 от 27 март 1915.
- ¹⁰⁵ Хр: Стефанов. Цит. съч.
- ¹⁰⁶ Константинополь и Проливы. Т. II, № 14, 3 апр. 1915, записка от Н. Базили.
- ¹⁰⁷ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 472, 3 апр. 1915 и № 618, 26 апр. 1915, сръбският пълномощен министър в Петроград — Сазонов.
- ¹⁰⁸ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 531, 14 апр. 1915, гръцкото министерство на външните работи — Демидов.
- ¹⁰⁹ P. Guinn. Op. cit., p. 72.
- ¹¹⁰ C. Theodoulou. Op. cit., p. 153. По това време Венизелос беше въвлечен в остра политическа борба в Гърция. Като оръжие срещу враговете си беше публикувал преписката си с крал Константин от края на януари 1915 г.
- ¹¹¹ Дипломатически документи по намесата . . . , Т. I, № 790, 21 апр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ¹¹² Константинополь и Проливы. Т. II, № 145, 26 апр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ¹¹³ C. Theodoulou. Op. cit., p. 148.
- ¹¹⁴ M. Gilbert. Op. cit., p. 398.
- ¹¹⁵ K. Young. Arthur James Balfour. London, 1963, p. 356.
- ¹¹⁶ S. Zebel. Balfour. A Political Biography. Cambridge, 1973, p. 203 — 204.
- ¹¹⁷ P. Rowland. Lloyd George. London, 1975, p. 800.
- ¹¹⁸ Ch. Hobhouse. Op. cit., p. 239 — 240.
- ¹¹⁹ История дипломатии. Т. III, М., 1965, с. 9 — 12.
- ¹²⁰ Сборник договоров России . . . , с. 156 — 158.
- ¹²¹ W. Miller. The Ottoman Empire and Its Successors (1801 — 1927). London, 1966, p. 526.
- ¹²² Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 800, 28 апр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ¹²³ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 675, 21 апр. 1915, Грей — Сазонов.
- ¹²⁴ P. Guinn. Op. cit., p. 72 — 73.
- ¹²⁵ M. Gilbert. Op. cit., p. 412.
- ¹²⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 246, л. 50, 8 май 1915, английското посолство в София — Радославов.
- ¹²⁷ V. Rothwell. Op. cit., p. 234.
- ¹²⁸ У. Готлиб. Цит. съч., с. 32.
- ¹²⁹ C. Mackenzie. Op. cit., p. 165.
- ¹³⁰ Стеногр. дневници на 19. ОНС, ГРС, 583, 18 март, 1921, с. 1893.

GREAT BRITAIN, BULGARIA AND THE OPERATION AT THE DARDANELLES (JANUARY — APRIL 1915)

Ivan Ilchev

(S u m m a r y)

The relationship between Bulgaria and Great Britain during the preparations and the beginning of the Dardanelles operation is the subject of this article. The author makes use of the documentary publications as well as of some unpublished materials from the Bulgarian archives. The process of clarifying the place of Bulgaria in the general British strategical war conception is closely examined. The two groups of Easterners and Westerners existing in the British government are differentiated. The non-governmental factors influencing the faster orientation of the British policy are also studied. The conclusion is reached that British diplomacy in the Balkans during the said period was passive. Edward Grey is said to prefer relying upon the movements of the fronts rather than making a diplomatic offensive in Bulgaria.

A short analysis of the political situation on the basis of documentary materials and the Bulgarian press at the time is made. The government of V. Radoslavov is said to follow closely the war progress. Notwithstanding its pro-German feelings, it is ready to take into consideration the Entente successes but none are observed in the said period. The inability of the pro-entente opposition to act more energetically in the political struggles in Bulgaria due to the lack of whatever support from abroad is proved.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 73

1979

ПЕТКО М. ПЕТКОВ

САЩ И БЪЛГАРИЯ 1917 — 1918

PETKO M. PETKOV

THE U.S.A. AND BULGARIA 1917 — 1918

Рецензент ст. ас. Георги Гунев

Редактор доц. Милен Семков

През 1917 г. САЩ обявяват война на Германия и Австро-Унгария и изпращат милионна армия на Западния фронт. Намесата на САЩ в Първата световна война съвпада с края на един важен етап от външната политика на България. Претърпяла вече една национална катастрофа по пътя на своето национално обединение, България търси помощта на Германия за реванш и за да завърши обединението си. Участието на САЩ във войната обаче накланя везните на победата към Антантата и довежда до разгром на Германия и нейните съюзници.

Въпреки натиска, оказван от техните съюзници, САЩ и България запазват добрите си отношения през цялата война. В края на войната и по време на мирната конференция различни български правителства вярват, че в лицето на САЩ имат поддръжник на своите национални интереси. Това наистина отчасти става — Съединените части са единствената страна, която съчувствува на българските национални искания и позицията на нейните делегати най-пълно се доближава до истинското състояние на националния въпрос на Балканите. САЩ обаче не успяват да преодолеят съпротивата на останалите страни-победителки и на България е наложен несправедливият Ньойски договор.

В марксистката историография не съществува цялостно изследване по въпроса за отношенията между САЩ и България от времето на Първата световна война. Отделни моменти от тези отношения са били обект на внимание на някои историци, но само в рамките на други по тематика или хронология изследвания.¹ Една голяма част от тези работи са останали в концепционно отношение и не могат да дадат пълна картина на разглеждания въпрос. Отделни моменти от българо-американските отношения са засягати в мемоарната и публицистичната литература след 1919 г.²

От американска страна писаното също не е много. Като изключим статията на В. Меймети за отношенията между двете страни в периода 1917 — 1919 г. и няколко споменавания за България в други негови работи,³ в същност кръгът на авторите се изчерпва. Някои заслужаващи внимание документи са включени в работата на Хол за дейността на американските мисионери в българските земи до 1918 г.⁴

При работата на настоящата студия са използвани споменатите заглавия. Освен това са привлечени много нови материали и документи от българските архиви. Направен е и основен преглед на публикуваните американски дипломатически документи, част от които се използват за пръв път. Привлечени са също и нови материали от българския и американския периодичен печат, а също така статии и писма на американските мисионери в България и Съединените щати. Използван е за пръв път и непубликуваният дневник на българския посланик в САЩ Стефан Панаретов.

Целта на настоящата студия е да се направи по-пълнен преглед на отношенията между двете страни в края на Първата световна война.

До началото на войната интересът на Съединените щати към района на Балканите не е голям, въпреки че между САЩ и балканските страни съществуват официални дипломатически отношения (с Османската империя и Гърция от 1830 г., с Румъния и Сърбия от 1881 г., с България от 1903 г.). Не са развити и икономическите отношения — Съединените щати са на едно от последните места във външната търговия на балканските страни.⁵

Този слаб интерес се дължи на факта, че до края на XIX в. политическите и икономическите интереси на САЩ са насочени предимно към американския континент, а от началото на XX в. ги привлича районът на Тихия океан и Далечния Изток, главно Китай. Кризите, които разтърсват в началото на XX в. Балканите, не предизвикват голям интерес зад океана. Анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария в 1908 г., младотурската революция, обявяването на независимостта на България, Балканските войни през 1912 — 1913 г. са събития, подлежащи повече на регистрация и анализ.⁶

Въпреки дипломатическата си незаангажираност влиянието на САЩ на Балканите, и по-специално в българските земи, нараства, особено и поради дейността на американските протестантски мисионери. Мисионерите „откриват“ българските земи като поле за дейност в годините след Кримската война и до Освобождението имат вече сравнително добре организирана мрежа от мисионерски станции и последователи.⁷ Освен своята религиозна дейност мисионерите създават няколко училища в страната и са свързани тясно и с работата на известния „Роберт колеж“ в Цариград. Докато успехите им в привличането към протестантството не са особено големи, то „Роберт колеж“ се радва на добро име сред българите. В него завършват образованието си много от бъдещите държавници и политици на България.⁸ Така непосредствено след Освобождението в САЩ са запознати с проблемите на българския народ чрез мисионерската организация. Що се отнася до интереса на българите към САЩ, то нашата възрожденска преса и литература успяват отчасти да го задоволят.⁹

Мисионерите обикновено не се намесват в политическия живот на държавите, на чиято територия проповядват. Но в края на XIX и началото на XX в., когато в района на Балканите стават значителни политически събития, те показват на няколко пъти отношението си към тях и по-специално към историческата съдба на българския народ.

Една от заслугите на мисионерите е помощта им за разобличаване на турските зверства при потушаването на Априлското въстание през 1876 г. Техните сведения заедно с докладите и кореспонденциите на американския консул в Цариград Юд. Скайлър и американския кореспондент Дж. Макгахан играят голяма роля за организиране на широко протестно движение в Европа и създаване на благоприятна политическа и дипломатическа атмосфера за последвалата руско-турска война.¹⁰

Най-важният въпрос за българския народ след Освобождението е неговото единство. Разделените от Берлинския договор българи започват борба за национално обединение, наблюдавана със симпатия от страна на американските мисионери. След Съединението, по време на Илинденско-Преображенското въстание и Балканските войни, те на няколко пъти изразяват подкрепата си на правото на българския народ

на национално обединение.¹¹ Мисионерите приемат Букурещкия мирен договор от 1913 г. като несправедлив за българския народ. Те декларират това не само в частната си кореспонденция, но и в официални изказвания.¹² Мисионерите изработват и меморандум, изпратен до всички велики сили, в който заявяват, че преобладаващата част от населението в Македония е българско по произход и представлява неразделна част от българската нация.¹³ Тези действия на мисионерите увеличават влиянието им в България, засилват симпатиите на българския народ към американския.

Докато мисионерите развиват оживена дейност в България, официалните дипломатически отношения не са особено интензивни и в София и Вашингтон няма акредитирани представители. Дипломатическият представител на САЩ в България е акредитиран едновременно и в Сърбия, и в Румъния и резиденцията му е в Букурещ. Що се отнася до България, едва в началото на 1914 г. за пълномощен министър във Вашингтон е изпратен Стефан Панаретов, възпитаник и дългогодишен преподавател в „Роберт колеж“.¹⁴

* * *

След началото на световната война САЩ и България обявяват неутралитет, но в новите условия вече не могат да поддържат нормални дипломатически отношения. Въпреки това Държавният департамент изисква от пълномощния министър в Букурещ Воичка редовни сведения за положението на Балканите.

Особено внимание в докладите на Воичка се обръща на България. В започналата дипломатическа битка за привличането на нови съюзници от двете воюващи страни позицията на България представлява особен интерес. Още в първите си доклади Воичка точно определя целите, които България ще следва — да ревизира несправедливия за нея Букурещки договор от 1913 г.¹⁵ Той обръща внимание на думите на Радославов, казани в Народното събрание, че България ще спазва своя неутралитет и нейната позиция ще се определя от отношението на европейските сили към нея.¹⁶

Воичка доста ясно очертава особеното място на България на Балканите като сила, от чиято намеса на една или друга страна зависи по-нататъшното развитие във войната в Югоизточна Европа. Той сочи, че Сърбия не може да използва изцяло армията си, тъй като е принудена да държи корпус от 50 000 души в Нова Сърбия (Македония),¹⁷ а влизането на Румъния във войната зависи в момента изцяло от едно евентуално споразумение с България.¹⁸

В късната есен на 1914 г. България е в центъра на сложна дипломатическа битка между Антантата и Централните сили за привличането ѝ във войната.¹⁹ Въпреки че не разполага с проверени данни за хода на разговорите в София, Воичка доста ясно долавя положението в България. В края на ноември той рисува следната картина в доклад до Държавния департамент:

„... моето мнение е, че България се опитва чрез дипломация да си възвърне загубеното през 1913 година. Тя изчаква развитието на войната и, както съм имформиран, е във всекидневен контакт с представители на всички воюващи сили. България се опитва да вземе Македония от Сърбия, Кавала от Гърция, Силистра от Румъния. Всяка от големите воюващи страни обещава тези територии, но Сърбия, Гърция и Румъния от-

казват да дадат каквото и да е на България. Поради това на воюващите страни е трудно да си осигурят нейното сътрудничество. По мое мнение, въпреки че военното положение на Антантата не е добро, няма да бъде направено нищо с България. Антантата няма да окаже натиск върху споменатите страни нейните приятелки да дадат части от своята територия на България, освен ако не бъдат принудени да търсят поддръжка от нея. Възможно е също, ако шансовете на войната бъдат на страната на Германия и Австро-Унгария, България против волята на своя народ, чийто симпатии са на страната на Русия, да се присъедини към тях, защото днешното правителство вярва, че може да получи повече от Германия и Австро-Унгария, отколкото от Русия, тъй като България е убедена, че Русия се опитва да изгради една голяма Сърбия, което означава, че голяма част от Македония, която сега се държи от Сърбия, няма да бъде върната на България.²⁰

В донесенията на Вопичка се очертават точно не само контурите на дипломатическата битка за България, но и вътрешното положение в страната. Той подчертава специално русофилските настроения на българския народ и че евентуалното присъединение към Централните сили ще стане против неговата воля и изключително в интерес на националното обединение на България, че само несъгласуваността в действията на страните от Антантата може да стане причина България да се присъедини към Германия.

Ходът на военните действия непрекъснато оказва влияние върху позицията на българското правителство. През пролетта на 1915 г. успехите на руската армия на австро-унгарския фронт — превземането на Пшемисъл, Тарнов и Карпатските проходи и операциите на английския и френския флот при Дарданелите²¹ — наклонят везните в полза на Антантата.²² Вопичка регистрира веднага новите настроения в София: „Сега България... е по-добре разположена към Антантата, отколкото преди.“²³ Според него Антантата в момента има шансове да привлече окончателно България на своя страна при условие, че Дарданелската операция завърши с успех и бъдат задоволени главните искания на България.²⁴

Последвалите военни неуспехи на Русия, Англия и Франция в Карпатите и в Проливите засилват желанието им да привлекат на своя страна България. На 29. V. 1915 г. Антантата прави официално предложение за съюз в София, обещавайки при известни условия²⁵ да задоволи българските искания. Същия ден Вопичка докладва в Държавния департамент, че България чака окончателното изработване на споразумението с Антантата.²⁶

Естествено Вопичка не може да бъде запознат с пълните подробности около преговорите на България с представителите на двата блока, водени през лятото на 1915 г. Затова неговите доклади през следващите месеци само маркират развоя на събитията. Донесенията на американските посланици в Италия и Швейцария позволяват обаче да се заключи, че дипломатията на Антантата няма да успее да привлече България.²⁷ През септември Вопичка вече докладва за сключената конвенция с Германия и мобилизацията на българската армия.²⁸

В Държавния департамент следят развитието на конфликта на Балканите. С влизането на България във войната обсегът на военните действия се разширява. Очаква се също влизането във войната на Румъния и Гърция. Положението на Балканите обаче, гледано отвъд океана, изглежда неясно и държавният секретар Лансинг иска от Вопичка по-пълни сведения.²⁹

В отговор Вопичка изпраща няколко доклада, които разясняват събитията около влизането на България във войната. Като главна причина за присъединяването на България към Германия той сочи лошата дипломация на Антантата и вярата на Фердинанд в крайната победа на Германия.³⁰ Последната грешка на Антантата е руският ултиматум, чийто кратък срок според Вопичка предрежда окончателното скъсване. Освен това той прави невъзможна поради липсата на време всякаква помощ за Сърбия.³¹

Влизането на България във войната и невъзможността Вопичка да отразява по-пълно събитията поражда идеята да се изпрати в София Айнщайн, един от секретарите на американското посолство в Лондон. Неговата главна задача е да се запознае с положението в страната и евентуално да представи английските интереси след скъсването на България с Англия.³² Българското правителство се съгласява да приеме Айнщайн с мисия на специален агент.³³

Айнщайн пристига в София към края на октомври и веднага е приет от Радославов и други членове на правителството. Според доклада, изпратен в Държавния департамент, Радославов имал много сърдечно отношение и голяма симпатия към Съединените щати и изказал увереността си, че те ще играят важна роля в бъдещия мир. Радославов обяснява на Айнщайн, че България е влязла във войната с неохота и само необходимостта я е тласнала към тази стъпка. В разговорите с други членове на правителството било изявено желание за по-близки икономически и финансови отношения на България и САЩ.³⁴

В следващите си доклади Айнщайн потвърждава изводите на Вопичка, че главната цел на България е ревизията на Букурещкия мир. Основната грешка на Антантата е, че тя е изпуснала подходящия момент за привличането на България към себе си. Айнщайн разглежда и въпроса за по-нататъшното участие на България във войната. Според него тя вече е постигнала своята основна цел — освобождаването на Македония и в страната съществува силно желание за мир: исканията по отношение на Гърция и Румъния са оставени за „по-добри времена“; по-нататъшното привързване на България към Германия може да стане само ако се продължи концентрацията на англо-френски войски в Солун и руски на Дунава; ако може да запази Македония, България е склонна да сключи мир; тя няма намерение да изпраща войски в помощ на своите съюзници на другите фронтове на Централните сили и ще се задоволи само да пропусне германските транспорти за Турция.³⁵

От сведенията на Вопичка и Айнщайн става ясно, че целите, които си поставя България във войната, са ограничени и нейният съюз с Германия е обусловен в голяма степен от неумелата дипломация на Антантата. От докладите на Айнщайн може да се направи извод, че в близко бъдеще в България могат да се развият миролюбиви настроения и тогава тя може да бъде склонна към сепаративен мир.

Както дейността на американските мисионери до началото на световната война, така и донесенията на американските дипломати след нейното начало показват, че въпреки географската отдалеченост Съединените щати се ползват в България с известен политически авторитет и морално влияние. От осведомителната мисия на Айнщайн става ясно, че българското правителство и други влиятелни среди се интересуват и виждат перспектива в развитието на икономическите и финансовите отношения между двете страни. Естествено тези връзки са само в проект

поради наложените от войната ограничения, но добрите отношения между двете страни представляват сигурна основа на бъдещето.

Явно е, че след продължителен период, в който на практика отношенията между двете страни не съществуват, настъпва време, в което интересът на САЩ към България и на България към САЩ се засилва. Този интерес обаче е поставен на изпитание в началото на 1917 г., когато отношенията между Съединените щати и Германия се влошават.

* * *

През февруари 1917 г. Съединените щати скъсват дипломатическите си отношения с Германия и през април ѝ обявяват война.

Въпреки че Америка географски е далече от военния конфликт, тя не е безучастна към него. В началото на XX в. САЩ са вече една от великите сили и не могат да бъдат равнодушни към развитието на войната и следвоенното устройство на света. Наистина САЩ нямат преки териториални претенции, каквито са залегнали в програмите на двете воюващи групировки. Но те имат силни икономически интереси в целия свят и на тази основа противоречия с главните страни и на двата блока.

Противоречията на САЩ с главните страни на Антантата не са малки. Англия и Франция притежават огромни колониални империи, в които трудно проникват чужди стоки. САЩ са заинтересовани и от изтласкването на английските капитали от Латинска Америка и от осигуряване свобода на корабоплаването.

Но в сравнение с американско-германските тези противоречия отстъпват на заден план. Победата на Германия във войната би поставила Европа изцяло под нейна власт и би нарушила световното равновесие. Във Вашингтон си дават ясна сметка, че следващата цел на германската агресия ще бъде американският континент. Близкият съветник на президента Уилсън полковник Хауз в началото на войната преценява: „Съединените щати бяха застанали лице с лице с агресивна държава, способна със сила да провежда политика на експанзия в Южна и Централна Америка.“³⁶ И добавя: „САЩ не могат да допуснат поражението на съюзниците, като оставят Германия господстваща на света военен фактор. Следващ обект на нападението безспорно бихме били ние и доктрината Монро би се превърнала в „къс хартия“.“³⁷ На същото мнение е и президентът. На 30. VIII. 1914 г. той споделя с Хауз, че победата на Германия ще измени хода на цивилизацията и ще превърне САЩ в милитаристическа държава.³⁸ Тези съображения налагат на американския неутралитет още от самото му начало тенденция към подпомагане на Антантата.

Непосредственият повод за включването на САЩ в световния конфликт е обявяването на неограничена подводна война от Германия в края на януари 1917 г. Тази военна мярка поставя, от една страна, Антантата в много тежко положение, тъй като има опасност от прекъсване на морските ѝ комуникации, нещо, което може за броени месеци да донесе победата на Германия. От друга страна, неограничената дейност на германските подводници поставят под заплаха силно нарасналата американска търговия със страните от Антантата и може да доведе до криза в американската промишленост. При това германските подводници пряко застрашават и живота на американските поданици по море.

Неограничената подводна война като средство за изтргване на победата е приложена от Германия за пръв път в началото на 1915 г. След потопяването на няколко неутрални кораба, при които загиват мно-

го американци, правителството във Вашингтон оказва силен натиск върху Берлин и дейността на германските подводници е ограничена.³⁹ Белият дом има и подкрепата на общественото мнение в страната.

Затова след възобновяването на подводната война Уилсън не се съмнява, че ще получи подкрепата на Конгреса и общественото мнение за войната с Германия.⁴⁰ В средата на януари германският държавен секретар Цимерман изпраща по германския посланик в Мексико шифрована телеграма, в която се дават инструкции да се предложи на Мексико военен съюз в случай на влизане на САЩ във войната.⁴¹ Прехванатата и разшифрована в Англия телеграма се публикува в САЩ и предизвиква буря от недоволство, което се усилва, след като Цимерман признава нейната автентичност. Този епизод е допълнителен тласък, за да се получи обществената подкрепа за война с Германия. На 6. IV. 1917 г. САЩ обявяват война на Германия, но не и на германските съюзници. Причините за това са няколко.

Първата от тях отчита целите, които страната на Централните сили преследват във войната, и степента, в която те засягат американските интереси. От противниците на Антантата единствено Германия си поставя цели, които имат глобален характер и могат да нарушат изградената структура на равновесие на силите и по този начин да засегнат Съединените щати.

Що се отнася до целите на германските съюзници, то те са ограничени само в района на Югоизточна Европа и Близкия Изток, район, в който САЩ все още нямат трайни интереси и следователно тези страни не предпоставят особена заплаха за Америка.

Управляващите кръгове във Вашингтон отчитат обстоятелството, че срещу съюзниците на Германия не може да се намери обоснован повод за обявяването на война. България и Турция не притежават подводници, а тези на Австро-Унгария са малко и тяхната дейност е ограничена в малък район от Средиземно море. Не само Конгресът, но и общественото мнение в страната трудно могат да разберат по какъв начин Австро-Унгария, България и Турция заплашват американските интереси и вероятно няма да подкрепят обявяването на война на тези страни.⁴² Третата причина, която влияе върху решението на правителството, е от военнотехнически характер. До влизането си във войната САЩ не разполагат с голяма армия. В началото на април 1917 г. те имат на разположение само 100 000 войници и офицери.⁴³ Веднага в генералния щаб се разработва концепция, съгласно която бъдещият американски експедиционен корпус ще действа на Западния фронт. Това се обуславя както от предполагаемия брой на американските войници, така и от транспортните възможности за прехвърлянето им през океана в условията на подводната война. Смята се, че не могат да бъдат отделени американски войски за другите фронтове на Централните сили.⁴⁴ По този начин от военна гледна точка обявяването на война на германските съюзници ще има само символично значение.

Ръководен от тези съображения, държавният секретар Лансинг веднага след скъсването на отношенията с Германия в началото на февруари 1917 г. изпраща на правителствата на Австро-Унгария, Турция и България ноти, в които декларира желанието на САЩ да се запазят отношенията с тях въпреки скъсването с Германия.⁴⁵ Едновременно с това в София е препратена телеграмата на българския посланик Стефан Панаретов, в която се казва: „Аз съм уверен, че правителството на САЩ искрено

желае отношенията между САЩ и България да бъдат запазени така приятелски, както досега.⁴⁶ Панаретов изпраща на Радославов и писмо, в което му описва положението в САЩ. Той пише, че обявяването на война на Германия е сигурно, но и след това американското правителство няма да промени отношението си към България. Накрая Панаретов съветва да бъдат запазени връзките със САЩ.⁴⁷

На телеграмата на Панаретов, която е предадена на американския консул Мърфи на 25 февруари, Радославов отговаря веднага. Той поръчва на Панаретов да увери американското правителство, че България също така желае запазването на отношенията.⁴⁸ След това Мърфи иска и е приет на аудиенция от Радославов. Радославов уверява Мърфи, че желае запазването на отношенията. Той обяснява, че България въпреки съюза си с Германия е свободна да определя отношенията си с другите държави, и подчертава, че не вижда нищо, което може да влоши връзките между двете страни. По повод оплакването на Мърфи от една недоброжелателна за САЩ статия във вестника на Военното министерство Радославов обещава да бъдат взети мерки против всякакви прояви на лошо отношение към САЩ.⁴⁹

Тази позиция на Радославов в дадения момент не означава някакво разграничаване от политиката на Германия. След скъсването със САЩ Германия се стреми да не влошава повече отношенията си с тях, тъй като това може да доведе до обявяване на война. Естествено тази предпазливост не засяга неограничената подводна война. Но ако под натиска на Германия нейните съюзници също скъсат отношенията си със САЩ, то това би било стъпка към приближаване на войната между двете страни. Затова от германска страна са отправени пожелания нейните съюзници да запазят отношенията със САЩ.⁵⁰

Скъсването на дипломатическите отношения между САЩ и Германия и евентуалното влизане на САЩ във войната привличат силно вниманието на общественото мнение в България, особено на американофилските среди. Органът на американската протестантска мисия в България вестник „Зорница“ в коментарите си по военно-политическото положение в света на няколко пъти изразява надеждата си, че САЩ няма да обявят война на Германия.⁵¹ Възпитаниците на „Роберт колеж“ уреждат едно събрание в София, на което се изразява увереността, че САЩ ще продължат усилията си в полза на мира и няма да участват във войната.⁵² Тези реакции в България показват опасенията на част от българската буржоазия от последствията, до които би довело влизането на САЩ във войната. Според тях България може да бъде принудена да скъса със САЩ под натиска на Германия. Последователите на опозиционните партии в България също изразяват в Народното събрание опасенията си, че България може да бъде въвлечена в нова война под натиска на Германия. Иван Гешов апелира да не се скъсват отношенията, а Найчо Цанов заявява, че влизането на България във войната със САЩ ще означава, че договорът с Германия е „чудовищен“.⁵³

Документите показват, че по въпроса за отношенията на Централните сили към САЩ през пролетта на 1917 г. се поражда известна криза в отношенията между Германия и Австро-Унгария, от една страна, и България и Турция, от друга. И в двете балкански страни се отчита ролята, която САЩ могат да играят на мирната конференция и в икономическото възстановяване на Европа след войната. И двете страни не желаят да настройват срещу себе си САЩ. Особено загрижена е Турция, която по

силата на съюзния си договор с Германия трябва да се солидаризира с нея във важните външнополитически акции.

Още в първите дни след скъсването между САЩ и Германия великият везир Талаат паша посещава българския посланик в Цариград Колушев и сондира почвата за възможността двете страни да получат гаранции от Германия, че тя няма да ги кара да влизат в конфликт със САЩ.⁵⁴ От това предложение обаче Радославов се отказва, тъй като според него България трябва да изчака събитията, без да има нужда от предварителни декларации.⁵⁵

След 6. IV. 1917 г. Германия и Австро-Унгария (която веднага скъсва дипломатическите си отношения със САЩ)⁵⁶ започват да оказват натиск върху България и Турция да последват примера на Австро-Унгария. Турция поради по-зависимото си положение от Германия отстъпва бързо и на 20 април съобщава на американския посланик в Цариград за скъсването.⁵⁷ Остава България.

Българското правителство не бърза с решението си. Причината за това е желанието да се окаже натиск върху Германия за разрешаването на Добруджанския въпрос.

Добруджа става проблем в отношенията между България и нейните съюзници след военния разгром на Румъния през 1916 г. По договора между България и Германия се предвижда на България да бъде върната тази част от Добруджа, която ѝ е отнета с Букурещкия договор от 1913 г. Освен това се предвижда и една поправка на българо-румънската граница, определена от Берлинския договор.⁵⁸ След разгрома на Румъния обаче българското правителство вече иска цяла Добруджа до устието на Дунав. По различни причини и Германия, и Австро-Унгария, и Турция не желаят предаването на Северна Добруджа изцяло на България и предявяват искания за териториални и икономически компенсации.⁵⁹

Правителството на Радославов е подложено на критика в страната за неумението му да защити интересите на България. Негодуванието се усилва и от поведението на германските войски в Добруджа. Още на 24. X. 1916 г. Северна Добруджа е обявена за окупирана военна област и се създава областно военно управление начело с генерал Унгер. Започва безогледен износ за Германия. Стига се дотам, че на III българска армия, която е разположена на Дунавското устие, се забранява да ползува храна от Добруджа.⁶⁰ Това незачитане на българските интереси създава настроения не само в страната, но и в армията. Генерал Жеков пише в писмо до полковник Станчов, български офицер за връзка към щаба на Макензен, следното: „Разтълкувайте, че всяко българско търпение си има край и е необходимо едно по-внимателно и почтително отношение към чувствата на българския народ.“⁶¹ Недоволството от политиката на Радославов по Добруджанския въпрос е една от причините за оставката на министъра на пощите, железниците и телеграфите през март 1917 г.⁶² По същото време Радославов е предупреден и от министър Д. Петков, че ако не се разреши Добруджанският въпрос, той ще си подаде оставката. Това по-късно наистина стана.⁶³ Така правителството на Радославов е пред криза и съществува опасност от задълбочаването ѝ, ако отстъпи на германския натиск, без да успокои общественото мнение в страната. Сега въпросът за отношенията със САЩ става средство за натиск срещу Германия.

Лавирането на Радославов продължава близо два месеца. На донесението на Колушев той слага резолюция: „Обстоятелствата са толкоз

важни, щото България с търпение трябва да очаква развитието им, без да има нужда от предварителни декларации от своите съюзници.“⁶⁴ В случая една гаранция от страна на Германия, че тя няма да настоява за скъсване на отношенията със САЩ, би избила от ръцете на Радославов очакваното средство за натиск.

В официалните си изявления обаче Радославов е праволинеен. След 2 април, когато в България достига вестта, че президентът Уилсън е предложил на Конгреса да обяви война на Германия, в Народното събрание е направено запитване от страна на опозицията за отношението на правителството към САЩ. При обсъждането на законопроекта за имотите на чуждите граждани Андрей Ляпчев вмъква в речта си: „... не дай боже, ако държавата ни попадне във войната и с новата воюваща държава — думата ми е за Америка.“ Веднага Радославов бърза да увери, че правителството няма такова намерение.⁶⁵

По същото време германският и австрийският натиск се засилват. Към тях се присъединява и Турция. Колушев от Цариград на няколко пъти в своите доклади подчертава, че според турското правителство България трябва да бъде солидарна със своите съюзници.⁶⁶ На натиск е подложен и българският посланик във Вашингтон Панаретов. Пълномощният министър на Австро-Унгария още на другия ден след скъсването със САЩ му заявява, че България трябва да последва този пример. По-късно — на 30 април преди отпътуването си от САЩ той изразява учудването си, че България продължава да поддържа своите отношения с тези страни.⁶⁷

Радославов смятал, че съюзниците на България могат да бъдат принудени да отстъпят по Добруджанския въпрос, ако България скъса отношенията си със САЩ, и затова на 16 април изпраща нареждане до посланика в Стокхолм Греков да сондира Швеция дали тя би се заела със защитата на българските интереси в САЩ.⁶⁸

След като Турция скъсва отношенията си със САЩ, Радославов веднага нарежда на българския посланик Ризов в Берлин да изложи исканията на България по Добруджанския въпрос. В телеграмата си министър-председателят обяснява, че правителството е изпаднало в тежко положение, тъй като общественото мнение е настроено срещу съюзниците и не желае скъсването на българо-американските отношения.⁶⁹ На другия ден Радославов изпраща втора телеграма, в която излага конкретните искания на България — да се вдигне германското губернаторство от Кюстенджа и Добруджа да остане под българско управление; след уреждането на тези въпроси той ще се опита да убеди Министерския съвет да вземе съответно решение по отношенията със САЩ.⁷⁰

Разговорът на Ризов с германския секретар Цимерман се провежда на 21 април. Ризов излага исканията на България. Цимерман си взема бележка, но заявява, че България не трябва да поставя отношенията си със САЩ в зависимост от Добруджанския въпрос. Тогава Ризов му излага вътрешното положение в България, като му намеква, че този въпрос може да донесе неприятности на правителството.⁷¹ През това време в София се провежда ново заседание на Министерския съвет. Радославов убеждава министрите да приемат неговия подход.⁷² Чакало се само решението на Берлин. То се получава на другия ден и е отрицателно.

В германската главна квартира са против премахването на германското губернаторство в Кюстенджа. А това означава по същество отказ да се предаде Добруджа на България. Радославов и правителството са силно раздразнени. Недоволен е и царят.⁷³ Въпреки че Радославов все

още таи известни надежди за благоприятното разрешаване на Добруджанския въпрос, в началото на май той приема на аудиенция Мърфи и му заявява, че България няма намерение да скъсва отношенията си със Съединените щати.⁷⁴

Така едва след неуспешните разговори с Берлин се взема решение за запазване на отношенията със САЩ. Очевидно е, че по този въпрос Радославов не действа от предварително определени позиции, а се стреми да го използва като средство за въздействие в отношенията на България с Германия.

След като в края на май във Вашингтон се получава категоричното донесение на Мърфи, че германският натиск не е успял, в Държавния департамент се поражда идеята да се активизират отношенията с България. На първо време трябвало да се назначи редовен дипломатически представител, тъй като Мърфи бил само генерален консул. Тази идея е подкрепена и от Панаретов, който предлага да не се изпраща нов представител, а Воличка да премести резиденцията си в София.⁷⁵

В Държавния департамент обаче се спират на един от служителите от американската легация в Турция, който след скъсването между двете страни се намирал в Швейцария на път от Цариград за Америка. Предложеният дипломат Монтгомери е готов да отпътува за България. По това време обаче Радославов заминава за Берлин, където се надява, че ще може да изтръгне от германците отстъпки по спорния Добруджански въпрос.⁷⁶ Идването на нов американски представител в България можело да се стори подозрително в Германия и затова Радославов предпочитал да не усложнява допълнително отношенията си с Берлин. Той нарежда на българския посланик в Берн Пасаров, който поддържал връзка с американската легация, да предаде желанието му в София да остане както преди само Мърфи.⁷⁷ Освен това Радославов предупреждава Пасаров да бъде много внимателен в контактите си с американците и да не поема никакви ангажименти.⁷⁸ Така идеята за една по-голяма близост в отношенията между България и САЩ отпада. Но и българското правителство, и българската общественост продължават с неотслабващ интерес да следят позицията на САЩ по един важен проблем, свързан с войната и със съдбата на следвоенния свят. В Белия дом още от началото на войната смятат, че САЩ не трябва да подкрепя безрезервно военните цели на Антантата и че трябва да обявят свои цели, ако се намесят във войната.

Още през 1917 г. Вашингтон смята, че целите на Антантата не отговарят на американските възгледи за бъдещия мир. Президентът Уилсън на няколко пъти през 1916 и началото на 1917 г. подчертава необвързаността на САЩ с целите на Антантата и особения характер на американския подход към мира. През май 1916 г. той отбелязва, че Съединените щати нямат нищо общо с причините и целите на войната.⁷⁹ По-късно в апела си към воюващите страни от декември 1916 г. той приравнява целите на двете групировки.⁸⁰ А в голяма реч пред Конгреса от 22. I. 1917 г. Уилсън казва, че мирът, с който трябва да завърши тази война, трябва да бъде „мир без победа“.⁸¹

Специфичният подход към войната е още по-ясно изразен в речта на Уилсън от 2 април, в която се предлага обявяване война на Германия. Според него САЩ трябва да воюват, за да бъде защитена демокрацията в целия свят, а крайната цел на войната е изграждането на съюз от държави, който да гарантира правото на всички нации да избират свой начин на живот и управление и установяване на вечен мир на земята.⁸²

Президентът Уилсън смята, че целите на Антантата не могат да се вместят в подобни платформи. Последвалото в края на април посещение на английския външен министър Балфур в САЩ, който информира президента за тайните договори на Антантата, утвърждава още повече съмненията на Уилсън в целите на американските съюзници.

Но в името на съюзническото единство Белият дом решава да се въздържа от всякакви дискусии по този въпрос и да ги отложи до момента, когато бъде обезпечена победата над Германия. След посещението на Балфур Уилсън заявява на полковник Хауз, че икономическата мощ на Съединените щати в края на войната ще бъде толкова голяма, че съюзниците ще бъдат принудени да отстъпят и ще приемат американската програма за мир.⁸³

Решението да се отложат дискусиите за военните цели не означава, че Вашингтон трябва да се откаже от свой специфичен политически курс. Идеите на президента, залегнали в неговата априлска реч, получават развитие през следващите седмици. В речта си от 2 април пред Конгреса Уилсън заявява, че трябва да се обяви война не на германския народ, към който американците изпитват чувства на дружелюбие и симпатии, а на германското правителство, което е отговорно за разпалването на войната.⁸⁴

Засегнат бегло в априлската реч, този въпрос е доразвит в нова реч на Уилсън през юни, като специфичният подход към Германия се пренася и върху нейните съюзници. На първо място отново се заявява, че американският и германският народ не са врагове, тъй като германският народ не носи отговорност за действията на правителството. Що се отнася до германските съюзници, то те се намират в същото подчинение. Целта на автократичното правителство в Берлин е да създаде огромна зона на влияние, простираща се от Берлин до Багдад, и всички народи от тази територия живеят под принудата на германското правителство и чакат деня на своето освобождение. В рамките на този германски план на Австро-Унгария, България и Турция е определена ролята на пионки, напълно подчинени на Берлин.⁸⁵

Прекарвайки тази линия на разграничаване между отделните съюзници от Централните сили, президентът строи схема, която може да даде възможност на САЩ да вбият клин между тях. В това отношение Уилсън и Хауз възлагат големи надежди на либералното движение в Германия. Повод за това им дава вътрешното положение в страната. През пролетта на 1917 г. на много места в Германия избухват стачки, а на няколко места се правят опити за създаване на съвети. В същото време се засилва течението на привържениците на компромисен мир, които през юли 1917 г. прокарват в Райхстага известната „мирна декларация“.⁸⁶ Хауз смята, че либералното движение в Германия набирало сили и може да се очакват промени във вътрешнополитическата обстановка. Декларациите на Антантата, в които не се прави разлика между народа и правителството, отслабили либералите и карали германския народ да подкрепя правителството, опасявайки се от отмъщението на Антантата в случай на разгром.⁸⁷ Затова речите на американския президент били предназначени да подпомогнат либералното движение и да създадат условия за по-нататъшно засилване на опозицията срещу „пруската автократия“.

Отношението към германските съюзници преследва подобна цел. След като Балфур информира президента и полковник Хауз за съдържанието на тайните договори, става ясно, че по-голямата част от тери-

ториалните претенции на Антантата са главно за сметка на Австро-Унгария, България и Турция.⁸⁸ Тук интересите на Антантата се сблъскват с американските. САЩ започват вече да проявяват интерес към Югоизточна Европа и Близкия Изток и не смятат да допуснат окончателното преминаване на тези райони под английско и френско влияние.

Именно поради това политиката на САЩ в тези райони трябвало да доведе до увеличаването на американското влияние. Обявявайки тези страни за напълно подвластни на Германия, президентът Уилсън смята, че ще създаде условия за засилване на центробежните тенденции в Централния съюз. Тъй като САЩ не са влезли във война с тези страни, се откривала благоприятна възможност за евентуално посредничество за сепаративен мир между тях и Антантата. Станали веднъж посредник, САЩ щели да получат възможността да вземат участие при определянето на условията за мирните договори, да ограничават влиянието на Антантата в този район и да увеличат своето. В рамките на този политически курс още през април полковник Хауз иска от Балфур отстъпки от страна на Антантата при проявено желание за мир от германските съюзници.⁸⁹

Обявеният от президента курс спрямо Германия и нейните съюзници не е последван от активни действия на американската дипломация. Отчитайки възможността от разцепление и сепаративни мирни стъпки от страна на германските съюзници, американската дипломация оставя инициативата в техни ръце, а не форсира само подобни акции, тъй като се опасява от евентуални протести на Антантата.

Все пак САЩ се отказват да вземат участие в конференцията на Антантата по балканските въпроси през юли 1917 г., на която Англия иска да се засилят военните действия срещу германските съюзници.⁹⁰ На поканата е отговорено, че президентът не желае да бъде представен на конференцията, „тъй като САЩ не са във война с Австро-Унгария, Турция и България и участието в конференцията може да създаде впечатление, че САЩ участвуват в обсъждането на военните цели, свързани с мирните условия“⁹¹, т. е. президентът не желае да подпомага Антантата в усиляването на нейното влияние в Югоизточна Европа и Близкия Изток.

Специфичният курс спрямо Германия и нейните съюзници, разчитащ на политическо разцепление на Централните сили и на евентуален сепаративен мир наистина поражда в следващите месеци някои контакти с отделни представители на Централните сили,⁹² включително и с България. Но ходът на войната принуждава президента Уилсън да преразгледа този курс и в крайна сметка САЩ не постигат с него никакви успехи.

* * *

След намесата на САЩ във войната българският печат всекидневен обсъжда политическия курс, възможностите и целите, които тази голяма държава започва да преследва. Този интерес е продиктуван не само от влиянието, което САЩ могат да окажат върху цялостното и съдбоносно развитие на войната за Германия и нейните съюзници. Безспорно най-важният въпрос, който засяга България, е отношението на новия участник във войната към района на Балканите. По този въпрос се правят много догадки и предложения. Но вниманието на САЩ през лятото на 1917 г. е съсредоточено върху подготовката за военни действия и помощта на Антантата и няма никакви определени сведения за бъдещите им планове на Балканите.

Поради географското отдалечение и липсата на подробна информация в България не се получават точни данни за новия курс на правителството на САЩ. Връзките между двете страни са прекъснати от войната и даже българското правителство е затруднено в кореспонденцията си с посолството във Вашингтон. При това положение почти единственият източник на информация се оказват американските мисионери.

С влизането на САЩ във войната мисионерите в България се превръщат от неутрални наблюдатели в поданици на държава, която може да изиграе голяма роля в съдбата на Балканите. Едновременно с това като представители на организация, която се ползува с влияние, и добре информирани за противоречията между балканските държави те съзнават, че могат да играят голяма роля в отношенията между двете страни. Изявявали неведнъж симпатиите си към националните борби на българския народ, те разбират, че сега в България очакват изказванията им с нараснал интерес, тъй като за пръв път ще говорят не само от свое име, но и от името на самите Съединени щати.

Пръв от мисионерите взема отношение към събитията Ед. Хейскъл. В статия, публикувана в органа на протестантите в „Зорница“, той разглежда етническият характер на Македония. Прекарал дълги години в Солунската станция, той има възможност многократно да пътува в тези земи и да се запознае отлично с населението в тях. Хейскъл споделя впечатленията от обиколките си и заявява, че е убеден в българската принадлежност на мнозинството от тамошните християни. Той стига до извода, че ако се проведе плебисцит в Македония, България няма причини да се бои от неговия резултат.⁹³

Отказът на САЩ да участвуват в свиканата през юли конференция на Антантата за Балканите предизвиква появата на една голяма статия в „Зорница“. На първо място в нея се разглежда специфичният характер на влизането на САЩ във войната — обявяването на война само на Германия, а не на съюзниците ѝ. Имайки пред вид по-конкретно запазването на отношенията с България, авторът Ст. Бочев стига до извода, че Съединените щати не подкрепят каузата на балканските съюзници на Антантата. В същото време се отправя упрек към САЩ, че те не се интересуват достатъчно от съдбата на Балканите и сами се отстраняват от обсъждането на балканските проблеми, а според Бочев именно САЩ трябва да играят най-голяма роля при тяхното разрешаване. Той пише: „От всички воюващи меродавни държави те имат най-голяма възможност да видят фактите и събитията на Балканите в истинската им светлина. Те знаят какво е Македония. Те знаят кои и какви са и българи, и сърби, и румънци, и гърци. От седемдесет години техните хора живеят на Балканите; посетили са всеки кът, изучили са всяка паланка, видели са всички племена, запознали са се с всички езици. . . Те трябва да имат добрата воля да упражняват своя авторитетен глас пред своите големи съюзници в интерес на правдата и демократизацията на Балканите.“ Статията завършва с призива САЩ да станат арбитър на Балканите.⁹⁴

Статията явно е инспирирана от част от българската буржоазия, която иска запазване на отношенията със САЩ, тъй като разбира, че на бъдещата мирна конференция те ще имат един от решаващите гласове при разрешаването на всички въпроси, включително и този на Балканите. В същото време в нея е налице и известен упрек към мисионерите, които според автора могат да играят една по-активна роля при формирането на американската политика на Балканите.

Статията на „Зорница“ има широк обществен отзвук и е препечатана във в. „Мир“. При създалия се интерес към проблемите, повдигнати от нея, мисионерите естествено не могат да изостанат настрана и скоро в „Зорница“ и „Мир“ са публикувани отговори на двама от тях — Р. Маркъм и Л. Ъдроу.

Маркъм започва своя отговор по следния начин: „Уводната статия във вестник „Мир“ под заглавие „Съединените щати и Балканите“ беше зов към Америка да упражнява голямото си влияние и интерес на народното обединение, международната правда и истинската демократизация на Балканите. В тези разбъркани времена, когато няма никакви съобщения между централните сили и Новия свят, този апел няма да стигне до американския народ, но нищожното число американци, които са били щастливи да прочетат статията, не можеха да не бъдат възхитени от този израз на приятелски чувства, които българският народ питае към Великата Американска република. И ако Америка беше в положение да се научи за тези приятелски чувства и ако тя можеше да чуе този зов към правдата и справедливостта на Балканите, тя би отговорила на България така. . .“ В предполагаемия отговор на Америка Маркъм прави редица интересни сравнения между американската и българската история. Спирайки се на борбите на българския народ за национална независимост и обединение, Маркъм открива в тях много общи черти с подобни явления в историята на американския народ. Накрая той заключава, че борбата за освобождение и обединение е една от върховните цели на американската политика и затова борбата на българския народ несъмнено ще се ползува със симпатия в САЩ.⁹⁵

Известно време след Маркъм Л. Ъдроу публикува в „Зорница“ отворено писмо до „Мир“. Ъдроу познава добре националния въпрос и е настроен пробългарски. През Балканските войни той е представител на Червения кръст в българската армия при Одрин и спомага много за разобличаването на слухове за българските жестокости спрямо турското население. В края на 1913 г. той е начело на делегацията, която представя пред английската общественост меморандума на мисионерите. Сега в писмото си той излиза с едно пространно обяснение на целите на САЩ във войната. Според него те не са обвързани с никакви егоистични или завоевателни планове. САЩ шели да отидат на мирната конференция с развързани ръце, ще защитават правдата без оглед на това, дали имат насреща си приятели или неприятели, и ще решават проблемите с особено съчувствие към малките народи, между които е и България.⁹⁶

В централата на Американското мисионерско бюро (АМБ) в Бостън също се интересуват от България и Балканите. Външният секретар на АМБ д-р Джеймс Бартън, прекарал стаж като мисионер в Турция, познава заплетените отношения между балканските държави. Също като останалите мисионери той се отнася със симпатия към българските национални искания. Бартън поддържа близки отношения и със Стефан Панаретов.

В началото на септември Бартън поканва Панаретов в Бостън. Дватамата водят продължителен разговор върху положението на Балканите. Бартън изяснява позицията на Американското мисионерско бюро по балканските въпроси и Панаретов остава с впечатление, че организацията ще подкрепи България. Бартън му съобщава също, че вече е започнала подготовката на мирната конференция и се подбират хората, които ще влязат в американската делегация. След разговора Панаретов записва в дневника си: „Аз не се съмнявам, че в бъдещото решение на Балкан-

ския въпрос Бюрото ще бъде голяма полза и д-р Бартън ще бъде изслушан с почиттелно внимание.⁹⁷

Може да се направи изводът, че въпреки влизането на САЩ във войната на страната на Антантата мисионерите не променят своето положително отношение към стремежа на българския народ за национално обединение. Изказванията им за етническият характер на Македония, съпоставянето на борбите на американския и българския народ за освобождение и национално обединение, убеждението, че САЩ ще посрещнат със съчувствие националната кауза на България създават увереност, че мисионерите ще съдействуват за добрите отношения между двете страни и ще представят в САЩ целите на България в благоприятна светлина. Разговорите на Панаретов в Бостън дават основание да се вярва, че АМБ ще играе положителна роля като информатор и експерт при определянето на американската политика на Балканите.

Положителното си отношение към България Бюрото доказва още в следващите месеци, когато войната поставя на изпитание отношенията между двете страни.

* * *

В края на октомври 1917 г. на италианския фронт при Капорето Австро-Унгария започва голямо настъпление. То се развива успешно и довежда до почти пълен разгром на италианската армия. Тя е заставена да отстъпи на 70 — 110 км и понася огромни загуби.⁹⁸ През ноември фронтът е стабилизиран с английска и френска помощ. Ясно е обаче, че Италия дълго няма да бъде ефективна военна сила.

Поражението при Капорето предизвиква силен отзвук в САЩ. Започва кампания за по-бърза помощ на Антантата. Скоро пристига и молба от Италия САЩ да обявят война на Австро-Унгария.⁹⁹ В тази обстановка в печата и сред официалните среди се появяват искания да се обяви война на всички съюзници на Германия. За война се изказват и ръководителят на опозиционната Републиканска партия, сенаторът от Масачузетс Кабот Лодж и бившият президент Теодор Рузвелт.

Основният аргумент за обявяване на война на България е обвинението, че нейната легация извършва шпионаж в полза на Германия. Лодж заявява, че легацията трябва да се затвори. Подкрепя го и Т. Рузвелт. На 11 ноември той произнася голяма реч в Принстън, в която иска война с България, а след няколко дни в „New York Times“ я обвинява, че тя се е съюзила с „дявола“ и предава от Вашингтон сведения в Германия.¹⁰⁰ Тези обвинения изглеждат обосновани и голяма част от членовете на Конгреса ги считат за достатъчни за обявяване на война. В края на ноември Панаретов отбелязва в дневника си, че по всяка вероятност това ще стане.¹⁰¹ Държавният секретар Лансинг и президентът Уилсън също са склонни да се обяви война на България. При подготовката на посланието си до Конгреса в началото на декември Уилсън записва: „Препоръчвам на Конгреса незабавно да обяви САЩ в положение на война с Австро-Унгария, Турция и България.“¹⁰²

В този критичен момент се намесва Американското мисионерско бюро. Д-р Бартън и неговият представител във Вашингтон У. Пийт изработват един обстоен меморандум с аргументи против обявяването на война на България и Турция.¹⁰³ Меморандумът веднага е предаден на Лансинг, който го представя на президента. В същото време Бартън се свързва

с Кливлънд Дожд, президент на опекуния съвет на „Роберт колеж“. Дожд е колега на президента от университета в Принстън и поддържа близки отношения с него. Той му изпраща писмо, в което излага сведенията на АМБ и го съветва да не се обявява война на България и Турция.¹⁰⁴

Мисионерското бюро е голяма и силна организация, притежаваща много връзки и влияние сред официалните среди. Мненията и съветите му относно териториите, в които то води мисионерска дейност, са смятани за авторитетни и компетентни. Сега държавният секретар и президентът намират аргументите му убедителни.

В посланието си до Конгреса, прочетено на 4 декември, Уилсън предлага да се объяви война само на Австро-Унгария. За останалите две страни той заявява: „Логиката би трябвало да ни доведе също до обявяване война на България и Турция. Те също са оръдия на Германия. Но те са оръдия в по-малка степен и не са се изпречили на нашия път. Ние трябва да вървим само там, където ни води военната необходимост, и аз смятам, че в това трябва да се ръководим само от практически съображения, без да обръщаме внимание на други.“¹⁰⁵

При обсъждането на посланието конгресмените не се задоволяват от краткото изложение на президента по въпроса за България и Турция. Председателят на сенатската комисия по външните работи Уилям Стоун поисква по-обстойна мотивировка. Същия ден Лансинг предава на комисията меморандума на мисионерското бюро и своя обяснителна записка към него.¹⁰⁶

Меморандумът най-напред се спира на приятелските чувства, които българският народ изпитва към Съединените щати още от времето на турското робство. В цариградския „Роберт колеж“ били възпитани много българи и той често е наричан „люлка на българската свобода“, а българският посланик в САЩ в продължение на дълги години бил преподавател в колежа и е изключително приятелски настроен към Съединените щати.

По-нататък меморандумът се спира върху причините за участието на България във войната — те са локални и не засягат друга държава освен Сърбия; България не участва в германските планове за световно господство; тя няма войски на Западния фронт, не притежава изобщо подводници и следователно не съществува никаква опасност от директен конфликт между нея и САЩ; трудно може да се разбере по какъв начин войната с България ще допринесе за победата на Антантата и САЩ.¹⁰⁷

След тези обяснения Лансинг предлага на комисията своите изводи. Въпросът трябва да се разглежда повече от практическата му страна, а не от емоционалната. В случай, че САЩ обявят война на двете страни, те могат да навредят на американските поданици и интереси, без да имат възможност да отвърнат със същата мярка. Пийт — представител на АМБ, заявява, че американските мисионери и образователните общества в България и Турция водят работа от близо 100 години, играят важна роля в културния живот на двете страни, вложили са там близо 20 млн. долара и правителствата на България и Турция се отнасят много добре към тяхната дейност.¹⁰⁸

Според мисионерското бюро България е уморена от войната и започва да разбира, че по-нататъшното ѝ участие в нея е от полза само за Германия. България искала да напусне войната и не само народът, но и управляващите класи не са заинтересовани да поддържат повече германския империализъм. Една декларация за война само щяла да циментира разхлабените връзки между България и Германия, без да допринесе за побе-

дата на САЩ и Антантата. Американският мисионер Хейскъл е изпратил доклад, от който се вижда, че във връзка с Добруджанския въпрос са възникнали сериозни разногласия между България и Турция. Германия подкрепила турските искания за компенсация и в момента в България има силни настроения срещу двете ѝ съюзнички. След като отношенията между България и Турция създават трудности за Германия, САЩ не би трябвало да пречат на резултата, който се очаква.¹⁰⁹

Що се отнася до възможността българският посланик да служи като източник на информация за Германия, то тази възможност е напълно изключена, тъй като той кореспондирал с Европа само чрез Държавния департамент.¹¹⁰

Изложените от Лансинг сведения в комисията за външните работи променят настроенията. Аргументите на Мисионерското бюро оказват влияние върху членовете на Конгреса. Президентът пише на Кливлънд Додж: „Аз съм съгласен с всяка дума от Вашето писмо. . . и се опитвам да въздържа Конгреса от склонността му да включи всички съюзници на Германия в декларацията за война. Надявам се от цялото си сърце, че ще успея.“¹¹¹

Меморандумът на Бюрото и обясненията на Лансинг убеждават Конгреса. При гласуването на президентското послание мнозинството се изказва за запазване на съществуващите отношения с България и Турция и война е обявена само на Австро-Унгария.¹¹²

Благодарение на усилията на американските мисионери войната между САЩ и България е избягната. Запазването на мирните отношения е от голямо значение най-вече за България. Тя запазва контакта си с един от противниците на Централните сили, а също и възможността да пропагандира своята национална кауза.

* * *

Обсъждането на въпроса за отношенията с германските съюзници съвпада с развитието на една голяма военно-политическа криза за Антантата и САЩ. Тази криза е породена от победата на Великата октомврийска социалистическа революция в Русия.

Във военно отношение появата на болшевишко правителство означава оттеглянето на Русия от войната. Една от първите задачи на новата власт е незабавното сключване на мир. Въз основа на Декрета за мир на всички воюващи страни се предлага да започнат незабавно преговори за мир „без анексии и контрибуции“¹¹³. След отказа на Антантата Съветска Русия започва преговори с Централните сили. На практика в началото на декември Русия излиза от войната. Това означава, че в следващите месеци Германия ще има възможност да съсредоточи на Западния фронт големи военни сили за завоюване на победа. Пред Антантата се изправя призракът на поражението.

И политическото въздействие на революцията върху Антантата е силно. През декември болшевишкото правителство започва публикуването на тайните договори за подялба на територии и сфери на влияние, сключени между страните на Антантата. Разкриването на империалистическия характер на целите на Антантата предизвиква силното негодувание на широки народни маси.

Кризата, в която изпадат страните на Антантата, поставя пред Съединените щати трудни задачи. Във военно отношение на преден план

излиза въпросът за ускоряване на подготовката и прехвърляне на достатъчно голям експедиционен корпус, който да подсили Западния фронт при очакваното пролетно настъпление на Германия.

Значително по-сложни проблеми стоят обаче пред САЩ в политическата област. Тук те са „атакувани“ от две страни. Разкриването на тайните договори на Антантата показва широчината на нейната завоевателна програма. Реализирането на тази програма обаче не е изгодно за Съединените щати, тъй като тя ще доведе до засилване на влиянието на Англия, Франция и Италия в нови райони на света. Освен това разкритията дискредитират не само Антантата, но и в известна степен и самите Съединени щати, които воюват с нея срещу Германия. Централните сили използват тайните договори и започват пропаганда срещу своите противници.

От друга страна, в Америка не могат да отминат с пълно мълчание предложението на Съветска Русия за мир. Това може да засили съмненията, че Съединените щати одобряват военните цели на Антантата. Налага се САЩ да се разграничат от военните цели на Антантата и да отговорят по някакъв начин на съветските предложения. Това е можело да стане само с контрапрограма на Щатите за мир и е направено от президента Уилсън на 8. I. 1917 г.

В своите изказвания за целите на САЩ във войната до края на 1917 г. Уилсън се стреми да не навлиза в подробности, които могат да влошат отношенията му с Антантата, а също така и за да остане свободна врата за евентуални контакти с либералите в Германия и нейните съюзници. В речите си той излага само някои основни възгледи върху принципите, които трябва да стоят в основата на следвоенния мир.

Така например в речта си от 17. V. 1916 г. той формулира три главни условия за запазване на мира в бъдеще — правото на всеки народ да избира свободно своята върховна власт, правото на малките държави да се ползват със същите права на суверенитет и териториална неприкосновеност, както и големите, правото на всички страни да бъдат избавени от всяко нарушение на мира вследствие на агресия или пренебрегване на правата им.¹¹⁴ За поддържането на тези принципи Уилсън предлага създаването на международна организация.¹¹⁵

Тези основни принципи се потвърждават и доразвиват в речта на президента пред Конгреса от 22. I. 1917 г. Тогава той отново се застъпва за правото на самоопределение на всички народи и създаване на международна световна организация, която да замени старата система от враждуващи съюзи от отделни държави.¹¹⁶ Отрицателното отношение към мерки като отмъщение, разделяне на империи и създаването на нови обособени, егоистични групировки се открива и в отговора му на папския апел за мир от август 1917 г.¹¹⁷

Всяки тези заявления на президента Уилсън обаче не представляват цялостна програма за мир, а само отделни отправни пропагандни точки, от които трудно може да се съди за целия комплекс на целите на САЩ във войната. Настъпилата след Октомврийската революция политическа криза налага вече изработването на подробен план, от който да проличи американското отношение към всички възникнали от войната проблеми и възгледите за бъдещото устройство на мира.

Необходимостта от уточняването на такава програма е осъзната още в края на лятото на 1917 г. Тогава президентът възлага на полковник Хауз да започне работа по изучаването на исканията на отделните

участници във войната и определянето на американските позиции във връзка с тези искания.¹¹⁸ Хауз започва веднага организирането на съответна проучвателна група.

В работата на групата, наречена Inquiry (изследване) участвуват историци, географи, икономисти, юристи и други специалисти, добре запознати с проблемите на отделните европейски страни или географски райони. Ръководител на групата е Сидни Мезис, президент на Нюйоркския централен колеж, а секретар — младият редактор на либералния вестник „New Republican“ Уолтър Липман. Групата работи под прякото ръководство на полковник Хауз и е независима от правителствените органи. Тя е свободна да използва всякаква информация, да изисква справки по отделни въпроси от специалисти и има възможност да си създаде независимо мнение по много проблеми. Въпреки че на преден план се изучават въпросите, които могат да възникнат на мирната конференция, групата в своите доклади коментира и е в състояние да дава препоръки и за текущата политика.¹¹⁹

В края на декември 1917 г. групата постига известни резултати. Когато президентът започва работа върху прочутите 14 точки за мир, полковник Хауз му предоставя един обширен доклад на групата, използван широко от президента.¹²⁰

Американската програма за мир е прочетена пред общо заседание на Конгреса и получава веднага широка известност. Тя включва две групи въпроси. В първата от тях, обединяваща 1, 2, 3, 4, 5 и 14 точки, се разглеждат въпроси от общ характер и се очертават основните принципи на отношенията между държавите след войната: срещу тайната дипломация, за свобода на мореплаването в мирно и военно време, за премахването на всякакви икономически бариери и установяването на равни търговски условия за всички, за разоръжаване и намаляване на сухопътните армии, за разрешаването в колониалните спорове при запазването на интересите на населението в колониите. Точка 14 според Уилсън е основна гаранция за премахването на бъдещите конфликти в света. В нея се предвижда създаването на една световна организация, гарантираща равни права на всички, участващи в нея.¹²¹

Безспорно изброените принципи, върху които президентът предлага да се формират отношенията между държавите след войната, са крачка напред в сравнение с плановете на двете воюващи групировки. Част от тези принципи пряко се противопоставят и на Антантата. Програмата на президента открива големи перспективи пред Съединените щати. Богати, с огромни икономически и финансови възможности, с модерна технология и с произведения извън конкуренцията на другите държави, те лесно биха завладели европейските и световни пазари и биха се утвърдили като първа сила в следвоенния свят. Международната организация, основана върху предложените от Уилсън принципи, би поддържала икономическата и политическата хегемония на Съединените щати.

В Белия дом съзнават, че за реализирането на тази програма трябва да се преодолеят много трудности. Една от главните е за териториалните претенции на държавите от двата лагера и за правото на нациите на самоопределение. Разрешаването на този въпрос трябва да създаде една по-справедлива основа за бъдещото Общество на народите. Затова в останалите точки от програмата се разглеждат най-острите проблеми от подобен характер: руският въпрос, Белгия, Франция и въпросът за Елзас и Лотарингия, границите на Италия, автономията на народите

от Австро-Унгария, Балканите, турският въпрос и създаването на независима полска държава.¹²²

Един от най-сложните за разрешаване въпроси е балканският. При формулирането на 11 точка президентът на Хауз се натъкват на значителни трудности. Те са породени от заплетените отношения и претенции на всички балкански държави. Ръководителите на американската политика не са добре запознати с тези отношения и се обръщат към доклада на групата за изследване, която е работила много задълбочено и има точна представа за балканските проблеми. Докладът за Балканите е разделен на две части. Първата от тях прави оценка на положението в момента и дава препоръки за дипломатически действия. Втората част проучва принципите и целите, които трябва да подпомогнат за справедливо разрешаване на балканския въпрос на мирната конференция.

В първата част докладът е ясен и категоричен. Той започва с обективна оценка на положението на Централните сили и мястото на България в съюза. В него доминиращият фактор е Германия. Една от нейните основни цели на югоизток е формирането на сфера на влияние, която обхваща района от Берлин до Багдад. В момента Германия напълно контролира тази област, но пред нея стоят четири проблема, които тя трябва да реши, за да се утвърди окончателно и да използва огромните суровинни ресурси, които се намират там. Тези проблеми се отнасят до съдбата на поляците, чехите, южните славяни и България.¹²³

Според доклада България се е присъединила към Централните сили главно поради това, че Германия използва нейното недоволство от Букурещкия мир. Другият фактор, който я привързва и който вероятно ще продължи да действа и след войната, са нейните финансови задължения към Германия. Авторите на доклада подчертават и обстоятелството, че страната е вкарана във войната от правителството, което не се ползува с поддръжката на народа.¹²⁴

Докладът на групата прави предложение и за целите, които американската политика в момента трябва да преследва в този район на германско влияние — те трябва да бъдат насочени към разрушаване на германския контрол в района. Едно от средствата, които могат да бъдат употребени, е да бъде задоволена и приятелски настроена България. Това може да се постигне, като се реши въпросът за балканските граници по задоволителен за нея начин. Според доклада САЩ имат възможността да удовлетворят справедливите искания на България.¹²⁵

Въз основа на тези данни докладът определя България като слабо звено в германската верига, което може да се поддаде на една дипломатическа офанзива на съюзниците, в основата на която обаче трябва да лежи „публичното признаване на справедливите ѝ национални искания“¹²⁶.

Във втората част на доклада са изложени възгледите на групата за целите, които САЩ трябва да поддържа на открита конференция, и за предложенията при сключването на мирния договор.

По отношение на Балканите комисията постъпва с необходимото внимание, налагащо се от сложността на проблемите за разрешаване. Мнението на експертите представлява несъмнен интерес: „Никакво справедливо или трайно решение на обърканите проблеми, които изправят един срещу друг дълбоко обидените балкански народи, не може да бъде основано на произволния Букурещки договор. Този договор беше продукт на една вредна дипломация, която народите по света сега са решили да премахнат. Договорът нанесе ущърб на всяка балканска нация, даже и на тези, които на пръв поглед той облагодетелствуваше,

като постави всички пред една постоянна заплаха от война. Той несъмнено накара българския народ да загуби своето естествено чувство на преданост и лоялност. Той отричаше на Сърбия правото на изход на море, който беше необходим за нея, тъй като само изходът на море правеше пълна нейната независимост. Разбира се, всяко справедливо решение трябва да започне с евакуацията на Румъния, Сърбия и Черна гора от армиите на Централните сили и възстановяването на Сърбия и Черна гора. Взаимоотношенията между различните балкански народи трябва да се основават на справедливо равновесие от национални и икономически съображения, прилагано в благороден и изобретателен дух след безпристрастно и научно изследване. Вмешателството и интригите на великите държави трябва да бъдат прекратени, а начините да се постигне национално единство чрез кланета да бъдат премахнати.

Очевидно би било неразумно сега да се опитваме да очертаем границите на балканските държави. Но някои общи съображения обаче трябва да се имат пред вид. Накратко те са: 1) че областта, анексирана от Румъния в Добруджа, е почти сигурно българска и тя трябва да бъде върната; 2) че границата между България и Турция трябва да бъде установена по линията Мидия — Енос, както това е съгласувано от конференцията в Лондон; 3) че южна граница на България трябва да бъде брегът на Егейско море от Енос до залива на Орфано, като устието на р. Струма трябва да бъде на българска територия; 4) че най-добрият изход на море за Сърбия е Солун; 5) че окончателното решение за Македония не може да бъде взето без по-нататъшно изследване; 6) че независима Албания е почти сигурно едно нежелано политическо съществуване.

Ние твърдо се придържаме към мнението, че при последния анализ икономическите съображения ще надделеят върху националистическите връзки на Балканите и че решение, което осигурява икономически просперитет, ще бъде по всяка вероятност устойчиво.¹²⁷

Това становище на групата показва, че при подхода към сложните и заплетени балкански проблеми експертите на комисията се ръководят спрямо България от принципа на националностите, а спрямо общобалканските въпроси — от принципа на създаване на възможно най-благоприятни условия за икономическо развитие.

Президентът съзнава сложността на балканските проблеми. Допълнително обстоятелство, което го затруднява, е, че САЩ не са във война с балканските съюзници на Германия, а с България поддържат даже дипломатически отношения. Публикуването на 11 точка в духа на доклада на комисията може да предизвика буря от негодувание сред балканските съюзници на Антантата.

В сложността на въпроса президентът се убеждава и от срещата, която полковник Хауз провежда със сръбския министър Веснич, намиращ се по това време в САЩ начело на специална мисия. Хауз се среща с Веснич, за да чуе неговото мнение по балканските въпроси. Впечатленията от срещата показват трудностите, с които може да се сблъска САЩ. Веснич упорито твърди, че не може да има никаква ревизия на Букурещкият договор, и че България не може да бъде възнаградена за своето предателство.¹²⁸

Тези обстоятелства принуждават президентът да формулира точка 11 по начин, който от една страна, да не съдържа явни противоречия с изводите на комисията, а от друга, да не предизвика изостряне на отношенията с Антантата.

Окончателната формулировка е следната: „Румъния, Сърбия и Черна гора трябва да бъдат евакуирани; окупираните територии възстановени; Сърбия получава свободен и обезпечен излаз на море; отношенията между различните балкански държави, трябва да бъдат определени от дружески съглашения в съответствие с исторически установените признаци на поданство и националност трябва да бъдат установени международни гаранции за политическата, икономическата и териториалната цялост на отделните балкански държави.“¹²⁹

Така формулирано, американското становище за Балканите съдържа голяма доза неяснота и по същество, като се изключи излазът на Сърбия на море — нещо, което би било оспорвано от България, ако излазът е през Македония, не внася никакъв нов елемент в разрешаването на балканските проблеми. Нещо повече, искането за възстановяване на статуквото връща старите граници и поставя България в положението след 1913 г.

Дипломатическите съображения не позволяват на президента да последва съветите на групата за изследване, която отдава дан на справедливите искания на България за национално обединение. Това поставя под въпрос възможните контакти за сепаративни преговори с България, тъй като никое българско правителство не може да приеме възстановяването на статуквото.

Препоръката на групата за дипломатическо въздействие върху България обаче има известен ефект в следващите седмици, когато в Швейцария е направен опит за контакт със Съединените щати от българска страна.

* * *

Новите моменти в американската политика — обявяването на война на Австро-Унгария и 14-те точки на президента — предизвикват известни реакции в България.

Победата на Октомврийската революция и последвалите я събития оказват силно влияние върху България. Тежестта на войната е вече непоносима. В тила и на фронта се засилва революционната пропаганда и желанието за сключване на мир.

Желания за мир се забелязват и в буржоазните среди. От тяхна гледна точка България е постигнала своите цели във войната. В края на 1917 г. Радославов заявява: „България постигна онова, за което се намеси във войната — обединението си в своите исторически и етнографски граници — Македония с Моравско и Добруджа.“¹³⁰ По-нататъшното участие във войната има за цел само да осигури постигнатото по дипломатически път. Но тук правителството на Радославов се натъква на съпротива. Германия, Австро-Унгария и Турция се противопоставят на българското искане за част от Моравската област и Северна Добруджа. Турция предявява претенции за областта западно от Одрин, отстъпена на България в 1915 г.¹³¹

Съпротивата, която среща правителството за дипломатическото признаване на националното обединение, и недоверието към съюзниците карат част от антантофилски настроената буржоазия да опитва и други пътища за признаване на българското обединение. Няколко предпазливи опита за контакти с Англия и Франция са направени през лятото на 1917 г. в Швейцария.¹³² Въпреки че те не се увенчават с успех, част от българската буржоазия още се надява, че може да се постигне някакво споразумение.

Нов опит, този път като се използва посредничеството на САЩ, предприема в първите месеци на 1918 г. в Швейцария Тодор Шипков. Принадлежащ към кръговете на антантофилската буржоазия, едър производител и търговец на розово масло, бивш депутат в Народното събрание, възпитаник на „Роберт колеж“, Шипков поддържа тесни връзки с Мърфи и посланика в Букурещ Воичка. През 1917 г. той се намира в Швейцария по свои търговски работи. Там Шипков се свързва с американската легация в Берн.

В края на декември 1917 г. Уилсън — шарже д'афер на американската легация в Берн, изпращайки редовния доклад върху положението в Централните сили, съобщава в Държавния департамент, че е посетен от Тодор Шипков. Той му дава информация върху положението в България и по-специално върху антигерманските настроения в страната. Шипков съобщава, че Германия оказва силен натиск да се изпратят български войски във Франция и Турция; България била постигнала вече своята цел — възстановяването ѝ в границите на Сан-Стефанския договор и само ще се противопоставя на всеки опит да бъде изтласкана от тези територии; България може във всеки момент да отхвърли войските на Антантата от Солун, но се опасява от Австрия, която може да стъпи там и впоследствие да не може да бъде изтласкана.¹³³

Шипков вижда след войната България с излаз на Средиземно море през Кавала и по този начин независима от Германия и бариера срещу нейната схема за германска централна Европа. Той заявява, че България се бори само за своето обединение и независимост и ще се противопоставя на всеки опит за доминация от страна на Германия или от някоя друга сила. Той се надява на американските капитали и инициатива, за да може България да се бори с германската търговия след войната.¹³⁴

Уилсън се осведомява от българския министър в Берн за Шипков и съобщава, че според него по всяка вероятност българското правителство би било готово да преговаря по въпроса за излизане от войната с Антантата при условие, че се намери удобна формула за това.¹³⁵

Няколко дни по-късно Уилсън изпраща втора телеграма до Държавния департамент, в която съобщава, че е разговарял с английския министър в Берн за посещението на Шипков. След като се свързал с Лондон, министърът му съобщил интереса на английското правителство да получи повече сведения за отношението на България към един сепаративен мир и условията, при които той може да бъде постигнат. Уилсън иска позволеното на Държавния департамент да се свърже по неофициален път с Шипков, за да получи по-ясни сведения. На 5 януари 1918 г. Държавният департамент се съгласява с предложението.¹³⁶

Преговорите с Шипков са поверени на американския професор Джордж Херън, който живее в Берн. Херън е известен в Европа със своите работи, пропагандиращи каузата на президента Уилсън. В същото време той е смятан от Държавния департамент като човек, който познава добре положението в Европа. Едновременно с разговорите с Шипков той е в контакт и с германски и австрийски неофициални представители.¹³⁷

Херън влиза във връзка с Шипков и разговаря с него няколко пъти, след което изпраща подробен отчет на Уилсън, който е препратен в САЩ. В разговорите си с Херън Шипков изразява опасенията на България срещу нарастващата заплаха от Германия — той издига много обвинения срещу нея, между другото, че третира окупираните от България земи като завладени територии, че ограбва Добруджа напълно и че герман-

ците приличали на ято скакалци — затова България се бои от германското влияние. България потенциално се виждала като икономическа и основна политическа сила в района между Константинопол и Багдад. Твърдейки, че изразява мнението на царя и правителството, Шипков заявява, че Антантата чрез посредничеството на САЩ може да направи България стена срещу германската експанзия към Мала Азия.¹³⁸

Шипков поставя интересни условия за сключването на един сепаративен мир „де факто“. Предложението му се свежда до следното: България е постигнала всичко, което е желала; няма да открива повече огън във войната с изключение на случаите, когато трябва да се защитава; няма да атакува Солун и предпочита там да останат войски на съюзниците срещу евентуална заплаха от Германия; Антантата може да остави там 20 — 30 000 войници и България няма да атакува нито тях, нито Сърбия и Гърция; България не може да демобилизира, защото може да бъде нападната от Германия или от Сърбия и Гърция. Шипков казва: „България не може формално да сключи сепаративен мир, но тя ще изпълнява основните положения на един сепаративен мир, ако получи уверения, че САЩ няма да обявят война срещу нея.“¹³⁹

Шипков вижда бъдещето на България на Балканите по следния начин. След 15 години България ще бъде лидер на Балканите; тя ще бъде единствената мощна фигура на Балканите, защото има способност да организира и цивилизова; една България със задоволени териториални амбиции, със своя мощ и мъдрост за кратко време ще абсорбира сърбите и гърците в една балканска конфедерация, обхващаща целия Балкански полуостров; тази България, преграждаща пътя на Германия към Азия, трябва да получи в бъдеще неограничена финансова помощ от САЩ и фактически да стане „благодарен американски протекторат“.¹⁴⁰ Шипков прибавя, че няма официални пълномощия да води преговори, но е приятел на царя и правителството и е готов да пътува до София и обратно, за да се осъществи търсената връзка.

Разглеждайки предложенията на Шипков, трябва да се отбележи на първо място тяхната нереалност. Възгледите му за бъдещата роля на България в района на Балканите и Мала Азия не са съобразени със сложността на отношенията в този район и неговото голямо значение в икономическо, стратегическо и политическо отношение. Неговите предложения за примирие „де факто“ не могат да бъдат приети, тъй като ще предизвикат бурно негодуване на балканските съперници на България.

Херън, повече учен и моралист, отколкото политик, с възмущение отхвърля предложението на Шипков.¹⁴¹ Американският шарже д'афер в доклада си гледа на нещата по-практично и препоръчва да се продължат контактите с Шипков, като се привлече към тях и Англия.¹⁴²

Във Вашингтон президентът Уилсън намира, че базата на предложенията на Шипков е неприемлива.¹⁴³ Той поръчва на Лансинг да се препрати неговото мнение в Швейцария и да се прекъснат контактите. В Държавния департамент обаче се забавят и чак в края на март в Берн се получава инструкцията на Лансинг. В нея се казва, че Държавният департамент не може да представи на България други предложения освен тези от програмата за мир на президента. Херън трябва да предаде на Шипков, че САЩ ще посрещнат добре всяка стъпка, направена от България само в рамките на тази програма.¹⁴⁴

Междувременно Шипков вече пътува за София. Там в средата на април той иска аудиенция от царя, но тя му е отказана. Германското разуз-

наване е следило неговите контакти с американците в Швейцария и представя доклад на Фердинанд.¹⁴⁵ Освен това на 15 април във в. „Washington Post“ е публикувана част от доклада на Херън. На 17 април той е последван от статия, в която България е обвинена, че действа като германски агент за разцеплението на единството между Антантата и САЩ.¹⁴⁶ Всичко това слага край на усилията на Шипков да осъществи някакви по-сериозни контакти за уреждане на сепаративен мир с американското посредничество.

Отказът на управляващите среди в България да поддържат дейността на Шипков не означава, че те не се интересуват от американската политика във войната. Нещо повече, фактът, че досега САЩ запазват отношенията си с България, въпреки че воюват с Германия, ги кара да смятат, че има възможности за по-близки връзки с тях.

Запазването на отношенията между САЩ и България предизвиква силното недоволство на балканските съюзници на Антантата. Сръбската легация във Вашингтон води непрекъсната пропаганда срещу България и Панаретов. Обвиненията в шпионаж срещу него са инспирирани главно от тази пропаганда. Издават се също фалшиви и преувеличени комуникета за български жестокости в Сърбия. След отказът на САЩ да обявят война на България тази пропаганда се засилва. В САЩ пристига специална сръбска мисия, която наред с другите задачи действа и за скъсването на отношенията с България.¹⁴⁷

Широка антибългарска пропаганда се води и в Европа. Националният въпрос на Балканите и целите на България във войната съзнателно са извращавани и изопачавани. През лятото на 1917 г. българското правителство взема съответни мерки. За борба с антибългарската пропаганда и изясняване на националния въпрос на Балканите през септември 1917 г. е създадена специална културна мисия. В нея влизат редица учени и публицисти. Център на дейността на мисията става Швейцария. Там се организира издаването на няколко вестника, пропагандни материали, брошури и книги. Една от задачите на мисията е да изпраща своята продукция в Съединените щати. Тя се опитва да направи това, но без особен успех.¹⁴⁸

Засилването на антибългарската пропаганда в САЩ, неуспехът на мисията да проникне там и потенциалната опасност от скъсване на отношенията карат мисията и правителството да търсят по-ефективни начини за пропаганда в Съединените щати. В средата на януари ръководителят на мисията Т. Недков пише на министър-председателя в София: „Заинтересувал съм неколцина американци, установени на местожителство в Женева и ползващи се с влияние пред управляващите кръгове в Америка, с балканските работи и по-специално с правотата на българските национални аспирации. За една по-пълна документация... необходими са публикации по горните въпроси, направени от американските мисионери у нас. Моля прочее разпоредете в най-скоро време да ми се изпратят всички материали за дейността на споменатите мисионери в България. Трябва да използваме разположенията на симпатизиращите ни тук американци, най-вече сега, когато сръбската мисия в Америка начело с пълномощния министър Веснич води една енергична и пакостна нам пропаганда и когато ни е отнета възможността за едно пряко въздействие върху американското обществено мнение.“¹⁴⁹

По това време правителството в София стига да мисълта да използва по-ефикасно американските мисионери. С тази цел то се обръща към Хейсъл и Маркъм. Правителството има сведения, че и двамата желаят да се завърнат в САЩ, но трудностите, породени от войната, възпре-

пятствуват пътуването. Сега то им предлага да заминат за САЩ и да работят там за пропагандирането на българската национална кауза. Хейскъл и Маркъм приемат предложението. След като получава съгласието им, министър-председателят им препоръчва да заминат за Швейцария и телеграфира на Недков: „Влезте в споразумение с Маркъм и Хейскъл, които тези дни пристигат в Швейцария.“¹⁵⁰

В Швейцария двамата мисионери водят разговори с Недков и с останалите членове на културната мисия. Решено е да се създаде в САЩ едно бюро, което да координира цялата дейност на българската пропаганда. В работата на бюро то трябва да бъдат привлечени и други хора. Средствата ще бъдат осигурени чрез българското посолство във Вашингтон, а материалите ще се изпращат посредством американското посолство в Берн, за което Недков вече е получил съгласието на американския посланик. На първо време мисията снабдява мисионерите с известен брой материали от българската преса.¹⁵¹

Недков използва престоя на мисионерите в Швейцария, за да осъществи по-тясна връзка с живеещите там американци. Маркъм има няколко срещи с тях и ги запознава с положението в България и на Балканите. Впечатленията си той предава на Недков: „Всички американци. . . са твърдо убедени, че Америка ще играе предимствена роля в окончателната ликвидация на сегашната международна криза, вследствие на което България трябва да запази приятелските си връзки с американското правителство. Досегашното поведение на България, което е помогнало за запазването на тези връзки, е един голям актив за българското правителство.“¹⁵²

На път за САЩ Маркъм трябва да остане също известно време в Англия. Там той трябва да влезе във връзка с българофилските кръгове и да им предаде някои сведения и материали на културната мисия. Недков съобщава в София, че тези срещи на Маркъм ще бъдат от голямо значение за българската кауза там.¹⁵³ Пристигането на Маркъм и Хейскъл в САЩ съвпада с нова криза в отношенията на САЩ с България.

* * *

След сключването на Брест-Литовския договор Германия бързо превърна своите войски от Източния на Западния фронт и в началото на март 1918 г. започва голямо настъпление. Дните до лятото преминават под знака на засилената военна опасност за Антантата и САЩ. Антантата трябва да напегне всичките си сили, за да отрази натиска на Германия. Военното производство е стигнало до краен предел. Финансите се поддържат само с американски заеми. Войските са изморени. Затова погледите на Англия и Франция се насочват към Съединените щати, които единствени с огромните си икономически и военни ресурси могат да окажат решаваща помощ.¹⁵⁴

В САЩ вземат бързи мерки за помощ. В кратки срокове през океана започват да се отправят десетки транспорти с войски, оръжие и снаряжение. Докато през април общият брой на американските войски във Франция е 300 000, то през юли те нарастват на един милион с тенденция към края на годината броят им да се удвои. Въпреки че малка част от американските войски влизат в сраженията поради известна неподготвеност, тяхното присъствие като резерв дава възможност в боевете да бъдат вкарани всички налични английски и френски дивизии.¹⁵⁵

Германските успехи оказват влияние и върху политическия курс на САЩ. Общественото мнение в страната се настройва силно антигермански. Промени настъпват и сред правителството. Английският представител във Вашингтон оценява това по следния начин: „Досега правителството се надяваше и вярваше, че речите на президента сами по себе си усилват позициите на либералната партия в Германия, подриват бойния дух на нейната армия. . . Сега правителството съзнава, че се е заблуждавало. Стана ясно, че речите и пропагандата не могат да вдигнат германския народ, против германските милитаристи или да откъснат Австрия от Германия. Най-накрая те разбраха, че ако Германия трябва да бъде разбита, това трябва да стане с военни средства.“¹⁵⁶

Освец германските военни успехи влияние върху Белия дом оказва и сключването на Брест-Литовския договор. Този дипломатически успех на Централните сили веднага се отразява върху вътрешното им положение. Либералната опозиция в Германия с изключение на левите сили в социалдемократическата партия изразява пълна подкрепа на правителството. Подобно е положението и в лагера на германските съюзници.

Тази промяна в настроеността на либералната опозиция в Германия прави безцелни по-нататъшните усилия на президента да въздейства на събитията с политически средства. Американският дипломат У. Булит резюмира по следния начин положението: „Трябва да мине известно време, за да може президентът отново да апелира към германските социалисти и либерали. Днес обаче едно язвително отношение срещу германската източна политика би довело само до обединение на народа около правителството. Затова сега е по-добре да се бием и да мълчим.“¹⁵⁷

Самият Уилсън непо-зле от английските и американските дипломати преценява положението и прави съответни корекции в своята политика. В реч, произнесена на 6 април в Балтимър, президентът излага нов курс. Като обвинява германските управляващи среди за тяхната агресивност, показана в договора с Русия, Уилсън заявява, че не може да се очаква Германия да промени своите методи и да сключи справедлив мир. Германия още веднъж е доказала, че само силата определя съдбата на човечеството. Затова Съединените щати могат да имат само един възможен отговор — да приложат също сила до последна възможност, без ограничения, за да се направи справедливостта закон за целия свят и да се повали в прахта военното господство.¹⁵⁸

В тази обстановка, когато всички сили в САЩ са насочени в помощ на Антантата, в Конгреса отново се повдига въпросът за война с България и Турция. През март в Европа и САЩ започват да се разпространяват слухове, че във военните действия на Западния фронт участвуват български войски. Държавният департамент веднага иска сведения от консула в София Д. Мърфи. Отговорът на Мърфи пристига в края на март и е публикуван в пресата на 2 април. В него напълно се опровергават сведенията за присъствието на български войски във Франция.¹⁵⁹

Опровержението обаче не спира настъпилото раздвижване. В печата вече се води кампания срещу България. В деня, когато е публикувана телеграмата на Мърфи, сенаторът Кинг внася в Конгреса резолюция за война на България и Турция. Като причина за войната срещу България той посочва присъствието на български войски на Западния фронт. Резолюцията е предадена за разглеждане в сенатската комисия по външните работи.¹⁶⁰

Комисията обаче забавя своята работа и на 23 април сенаторът Бръндейдж иска резолюцията да бъде разгледана спешно. Сенаторът Нокс подкрепя искането му, заявявайки, че присъствието на българския посланик в САЩ позволява на германците да имат ценен източник на сведения.¹⁶¹

При това положение от решаващо значение е позицията на правителството. Лансинг продължава да бъде противник на войната с България и изпраща на президента доклад в този дух. По същество докладът е повторение на меморандума и записката, които са представени в Конгреса през декември.¹⁶² Становището на президента също е отрицателно. Той смята аргументите на Лансинг за убедителни и след проучването на доклада кани сенатора Кинг на разговор в Белия дом.¹⁶³

Под натиска на голяма част от сенаторите комисията продължава своята работа и на 2 май кани Лансинг да изложи позицията на Държавния департамент. На срещата Лансинг развива отново аргументите от меморандума на Мисионерското бюро. Изложението му въздейства върху сенаторите. След заседанието Лансинг отбелязва в дневника си, че докато отначало преобладавало мнение да се поиска обявяването на война, то след изказването му настроението се променило и комисията била склонна да се откаже от предложението.¹⁶⁴

Въпреки че войнствените настроения в комисията започват да утихват, тя поисква от Държавния департамент да се вземе мнението на съюзниците от Антантата. Още на другия ден Лансинг изпраща запитвания в Лондон, Париж, Рим и Върховния военен съвет във Версай. Трите правителства отговарят положително и само Върховният военен съвет изразява съмнения за непосредствения ефект върху хода на войната.¹⁶⁵ Отговорът на Англия, Франция и Италия наклонят везните в полза на войната.

Още от самото начало кампанията за обявяване на война Мисионерското бюро действа в полза на България. Веднага след резолюцията на Кинг д-р Бартън изпраща на новия председател на комисията сенатора Хичкок изложение, съдържащо позицията на АМБ.¹⁶⁶ След това Бартън заедно с Кливлънд Додж се обръщат с писмо до Т. Рузвелт. И двамата убеждават експрезидента за наличието на антигерманска опозиция в България, обясняват му положението в страната, изтъкват значението на просветната и религиозна дейност на мисионерите в този район.¹⁶⁷

В разгара на кампанията срещу България в САЩ пристигат Хейскъл и Маркъм. След разговор с д-р Бартън те се установяват във Вашингтон. По негова молба двамата изработват подробен доклад за положението в България и на Балканите, който е препратен от Бартън до сенатора Хичкок. Комисията проявява интерес към сведенията на мисионерите и ги поканва на разговор. На срещата присъствуват десет от седемнадесетте члена на комисията. Разговорът продължава близо два часа.¹⁶⁸ Изказванията на Хейскъл и Маркъм са приети много добре. След това сенаторът Томас пише на Бартън: „Ние изслушахме с голям интерес сведенията на мисионерите. Аз съм много впечатлен от техните изявления и предложения.“¹⁶⁹ Самият Хенри Кабот Лодж, който отсъства от срещата, пише лично писмо на Хейскъл, в което изказва съжаленията си, че не е могъл да се запознае с тях.¹⁷⁰ Очевидно срещата на мисионерите с комисията оказва голямо влияние върху тях.

Наколко дни след това, в края на май, във влиятелното списание „Independent“ се появява голяма статия от Хейскъл под заглавие „Трябва ли да обявим война на България“. Отговорът на този въпрос според Хейскъл е отрицателен. На първо място той обяснява, че една война меж-

ду САЩ и България не би имала полза, защото не могат да се изпратят американски войски на Солунския фронт. В същото време Германия може да изиска от България войски за Западния фронт. Досега България е отказвала да направи това. Тя е устояла на германския натиск да скъса отношенията си със САЩ, тъй като българският народ е настроен много добре към американския. Това личало и от факта, че всички американски училища в България работят нормално, а американският консул Мърфи е „персона грата“.¹⁷¹

Хейкъл се спира и на причините за влизането на България във войната. Една от главните е Букурещкият мирен договор. Той предал на съседните балкански държави територии, населени с българско население. Ако балканският въпрос се разреши според етнологическия принцип, както твърдят това Антантата и президентът Уилсън, то на България трябва да бъдат върнати частите от Македония, намиращи се сега в Сърбия и Гърция, и част от Добруджа, намираща се в Румъния.¹⁷² Българският народ, казва Хейкъл, вече е разбрал, че е застанал на погрешна страна във войната, и ще направи усилие да се освободи от своите съюзници. А през това време американската политика трябва да избягва всички враждебни актове срещу България.¹⁷³

Дейността на Хейкъл и Маркъм предизвиква вълна от протести от страна на антантофилските кръгове. Те са наричани „българофили“, „германофили“ и „антиамериканци“. Един американски журналист пише: „Някои хора казват, че България е била американизирана от мисионерите и учителите от „Роберт колеж“. На нас ни се струва обаче, че сега мисионерите и учителите са се побългарили.“¹⁷⁴ В края на май помощник-държавният секретар Уилям Филипс пише на д-р Бартън: „Аз се осмелявам да доведа до Вашето внимание информацията, получена в Държавния департамент, че двама от Вашите мисионери, завърнали се наскоро от България, говорят твърде много за работи, свързани с международната ни политика. Те стигат в изказванията си толкова далеч, че изглеждат ангажирани в пробългарска пропаганда и в същото време предизвикват остри нападки срещу страните, с които САЩ са свързани във войната.“¹⁷⁵

Въпреки протестите дейността на Мисионерското бюро и особено тази на Хейкъл и Маркъм оказва силно влияние сред членовете на Конгреса и по-нататъшното обсъждане на въпроса за обявяването на война на България е изоставено. Внесената към края на юни нова резолюция за война от сенатора Кели е оставена без последствия.¹⁷⁶ Няколко дни по-късно Лансинг кани Панаретов в Държавния департамент и го уверява, че САЩ нямат намерение да обявяват война на България.¹⁷⁷

Междувременно в България се извършват политически промени. На 18 май от власт пада правителството на Радославов и той е заменен с Ал. Малинов. Тази промяна става главно поради неспособността на Радославов да защити исканията на България пред нейните съюзници. По силата на Букурещкия мир с Румъния, сключен на 7 май 1918 г., България получава само Южна Добруджа, а северната част е оставена под съвместното управление на всички сили от Централния съюз. Това довежда до оставката на министър Д. Петков и до правителствена криза.

Недоволство в българската буржоазия предизвиква и засилената икономическа експанзия на германците и тяхното грубо държане спрямо България. Това недоволство прераства в съмнение в по-нататъшната необходимост от съюза с Германия, особено след нейната неуспешна пролетна офанзива на Западния фронт. Антантофилската буржоазия смята, че е необходимо да се потърсят пътища за евентуално спасение

на България, ако Германия загуби войната. Но Радославов, известен като твърд-привърженик на Германия, не е фигурата, която може да вдъхне доверие на Антантата. Ето защо изборът пада върху опитния политик, водач на демократическата партия, Александър Малинов.¹⁷⁸

Идването на Малинов на власт поражда известни надежди сред Антантата, че той ще потърси пътища за излизане на България от войната чрез сепаративен мир. Тези надежди се поддържат и от дейността на някои българи в Швейцария, които влизат в контакт с представители на Антантата за изясняване на условията, при които България може да преговаря за сепаративен мир.

Още в началото на май е осъществена връзка между английския посланик в Берн и представител на опозицията в България. На посланика е представен план на българските искания. Те включват Добруджа, Македония с Кавала, Серес и Драма и граница с Турция по линията Мидия — Енос.¹⁷⁹

Някои среди във Форин Офис отначало се отнасят доброжелателно към намеренията на българските емисари да потърсят сепаративен мир.¹⁸⁰ Очевидно там се надяват, че тяхното положително отношение може да подтикне опозицията към действие и да ускори излизането на България от войната. Последвалата замяна на Радославов английският посланик в Берн свързва с дейността на кръговете, които му предлагат този план.¹⁸¹

Във Франция, известна за българските предложения, също има хора, склонни да се направи опит. В политическия отдел на френската секция във Върховния военен съвет във Версай е изработен меморандум за задоволяването на някои искания на България на основата на декомпенсирането на Букурещкия мир от 1913 г.¹⁸² Меморандумът като неофициален документ е представен от американския представител във Версай генерал Блис, който го препраща във Вашингтон.

Генерал Блис прибавя към него писмо, в което рязко се противопоставя на предложението. Той отрича по принцип възможността да се задоволят чрез сепаративни преговори исканията на България. Блис смята, че по същия начин Антантата може да влезе в споразумение и с Германия, ако тя ѝ предложи „още по-голям откуп“. Такъв род действия според генерала накърняват честта и принципите на САЩ.¹⁸³

Президентът Уилсън, след като се запознава с меморандума и писмото на Блис, се съгласява напълно с неговото мнение и се противопоставя рязко на предложението да се установят контакти с България.¹⁸⁴

Отрицателното отношение на Уилсън се дължи на отказа му да следва повече курса на политическо разцепление на Централните сили. Очевидно е обаче, че и други съображения играят роля. В началото на лятото броят на американските войски в Европа се увеличава бързо. В Белия дом твърдят, че огромната американска армия, с която те ще разполагат, след няколко месеца може да изиграе голяма роля при постигането на победата над Германия. Това естествено ще подсили американските позиции на бъдещата мирна конференция.

Предпазливите сондажи на Антантата за сепаративен мир в Югоизточна Европа можели в перспектива да извадят от войната България, а след това и Турция, ако се наруши връзката между нея и Германия. В такъв случай можели САЩ да бъдат отстранени от решаването на въпросите на Балканите и Близкия Изток и този район да мине окончателно под английско и френско влияние. Перспектива, която в никакъв случай не може да бъде приета от САЩ. Затова Уилсън в отговор на военния минис-

тър Бекер, който му представя документите, заявява, че ако Антантата му направи официално това предложение, той ще го приеме като оскърбление.¹⁸⁵

Тази декларация на президента е направена на 19 юни. Няколко дни по-късно американският министър в Швейцария Стовъл изпраща до Държавния департамент донесение за желанието на българина Давидов, приятел на Малинов, да се свърже с американската легация за посредничество при постигане на споразумение със Сърбия, Румъния и Гърция. Стовъл няма инструкции от Вашингтон в случай, че Давидов се обвърне към него.¹⁸⁶ Имайки пред вид мнението на Уилсън, Лансинг му нарежда да наблюдава внимателно дейността на българите в Швейцария и да докладва редовно, но да не влиза в никакви контакти с тях.¹⁸⁷

В началото на юни със Стовъл се свързва нов български представител. Предаден е нов меморандум от името на революционна организация; свързана с армията на южния фронт. Според него армията е престанала да бъде инструмент на Фердинанд и Германия, желае съглашението с българските си съседи и иска да си възвърне доверието на Антантата.¹⁸⁸ Армията била готова да участва в преврат срещу правителството и царя и за тази цел на фронта съществувала вече тайна революционна организация начело с генерал. Този преврат ще бъде извършен, ако САЩ и Антантата одобрят и гарантират мира между България и съседните балкански държави, при което трябва да се осигури единството на българския народ.¹⁸⁹

Стовъл се задоволява само да препрати съобщението, като предава копие на английския и френския посланик.¹⁹⁰ Държавният департамент обаче запазва мълчание, следвайки позицията на президента.

Българските опити за контакти с Антантата и САЩ, както и идването на власт на правителството на Малинов предизвикват тревога сред балканските съюзници на Антантата. Те се опасяват, че големите сили могат да сключат сепаративен мир с България на основата на денонсирането на Букурещкия договор от 1913 г.

Още през април гръцкият пълномощен министър във Вашингтон заявява в нота до Държавния департамент, че член на българската пропагандна мисия се е свързал с гръцкото посолство в Берн и е предложил съглашение между двете страни. Гръцкото правителство, заявява посланикът в нотата, няма намерение да влиза в никакви сепаративни преговори със своите врагове.¹⁹¹ По-късно, в края на юли, сръбският министър, разтревожен от промъкналите се сведения за дейността на българите в Швейцария, изразява също надеждата си, че САЩ няма да започнат преговори с България.¹⁹²

През август пресата в Гърция започва шумна антибългарска кампания,¹⁹³ искане да не се дава възможност за сепаративен мир на България.

Следвайки внимателно дейността на правителството на Малинов, Антантата се разочарова в надеждите си, че той ще направи стъпки към мир. Разочарованието намира израз в усиляването на натиска върху САЩ за сключване на отношенията с България и обявяване на война. В Англия смятат, че запазването на дипломатическите отношения със Съединените щати прави България сигурна в нейното бъдеще и затова тя не бърза да скъса с Германия. Затова от английска страна на няколко пъти в края на юни и през юли се иска САЩ да заплашат България, че ако тя не скъса с Германия, ще ѝ бъде обявена война.¹⁹⁴

До средата на август Хауз обаче няма възможност да обсъди с президента английското предложение. Когато те се срещат, Хауз разбира, че президентът е склонен да се вслуша в искането на Англия, но според неговите думи не може да се намери справедлив повод за интервенция в българските работи.¹⁹⁵ Що се отнася до Хауз, той не смята, че трябва да се обявява война на България.

Причина за позицията на Хауз очевидно са някои нови нотки в изявленията на правителството в София. Веднага след съставянето му Мърфи уведомява Държавния департамент, че неговите членове са от Демократическата партия и всички са добре настроени към САЩ. Няколко дни след това Малинов приема Мърфи на аудиенция.

На първо място Малинов заявява, че ще поддържа възможно най-приятелски отношения с правителството на САЩ. Той следи с внимание програмата на президента и вярва, че България ще намери в лицето на САЩ протектор на мирната конференция. Очаква също близки финансови и търговски отношения след войната.¹⁹⁶ Малинов заявява и увереността си, че САЩ участвуват във войната, за да защитят интересите на малките нации.¹⁹⁷ Тези изявления на Малинов са подкрепени и от други влиятелни членове на Демократическата партия в София.

При наличието на силни антигермански чувства в България и при отношението на Малинов към САЩ Мърфи смята, че не е желателно влошаване на отношенията. Нещо повече, той дава да се разбере, че в тази обстановка тук, на Балканите, чрез България може да се сложи края на войната.¹⁹⁸

Едновременно с уверенията на Мърфи за промяната в България във Вашингтон Панаретов отново предлага връзките на САЩ с България да се засилят, като на първо време пълномощният министър от Румъния замине за София.¹⁹⁹

Съобщенията на Мърфи, информацията от Швейцария и предложението на Панаретов заинтересуват Хауз и през август, няколко дни преди да се срещне с президента, той води дълъг разговор с Панаретов.²⁰⁰

Към края на август подобряване на отношенията с България предлага и АМБ. Според предложения план Джордж Уошбърн, син на известния директор на „Роберт колеж“, лекар в Бостън, трябва да замине за България като представител на Червения кръст във връзка с положението на пленниците. В същност обаче неговата задача е да въздейства върху правителството, за да скъса с Германия. Хауз е склонен да окаже подкрепа на този план.²⁰¹

Така в началото на септември полковник Хауз, който има голямо влияние върху президента, е заинтересуван от развитието на събитията в България и е склонен да подкрепи един опит да се въздейства върху добре настроеното към САЩ правителство на Малинов, за да се откъсне България от Германия.

В същото време Англия във връзка с настъплението на Солунския фронт смята, че една заплаха от страна на САЩ ще има силно въздействие в България и ще спомогне за скъсването с Германия.²⁰²

И така в средата на септември в САЩ се очертават възможности за въздействие върху България, за да скъса с Германия и по този начин да излезе от войната. Събитията на Солунския фронт и вътре в страната се развиват обаче много бързо и България е принудена да поиска примирие.

Излизането на България от войната е тема, върху която е писано много и в общи линии тя се счита за изяснена. В повечето случаи обаче тя се разглежда в много тесен аспект — обхваща само събитията от средата на септември до сключването на Солунското примирие. По този начин една част от причините, които накараха Малинов да поиска примирие, остават недостатъчно изяснени. В този смисъл все още недостатъчно е проучен въпросът за отношението на Малинов към проблемите на мира изобщо, към сепаративния мир и отношението на Съединените щати.

Въпросът за мира през лятото на 1918 г. е изключително сложен. Малинов си дава ясна сметка, че при съществуващото положение в България перспективите да се продължава войната са песимистични. Няколко седмици след идването на власт, на 7 август, Малинов изпраща писмо на Фердинанд. Положението, пише той, „не е от най-утешителните. Дългогодишната война, която поде, води и още ще води българският народ за своето национално обединение, започва силно да дотега вече. От ден на ден тя става почти непоносима. Причини за това има много и има всички основания да се заключи, че за в бъдеще не само не ще се намалят, но и ще се множат все повече и повече. . . Твърдейки това, аз имам пред вид само полуголите, полубосите и гладни народни маси, а не ония обществени слоеве, дето несгодите на войната по-слабо се чувствуват. Не ще и дума, че в последните среди е малко по-друго, по-бодро и по-спокойно. Но не са царящите настроения в тези среди, върху които трябва да се градят надеждите ни за по-нататъшното водене на войната. Повелителен дълг ни се налага да се вслушаме, да се взрем в настроенията, които са обхванали, така да се каже, са завладели широките народни маси и особено фронта.“²⁰³ Основният извод на Малинов е, че наредът иска мир и правителството трябва да върви по този път.

Възможностите на Малинов да действа за мир обаче са много ограничени. Налице са два пътя. Първият може да доведе до сключването на сепаративен мир с Антантата. Сключването на такъв мир от правителството на Малинов през лятото на 1918 г. е невъзможно, тъй като той ще бъде свързан с изтеглянето на България в старите граници от 1913 г. Това Малинов не може да предложи, тъй като стои на платформата за обединението на всички български земи.²⁰⁴ През юли той заявява на предводителите на останалите опозиционни партии: „Аз, докато съм министър-председател, не мога да застана начело на едно движение и от своя страна да поискам сепаративен мир от неприятеля, защото такъв мир не може да бъде износен за България.“²⁰⁵

От друга страна, дори и правителството на Малинов да направи някакви опити за сепаративен мир, той нямало да може да го сключи поради противопоставянето на германците и Фердинанд. Те внимателно следят неговите действия и са готови да го свалят, ако предприеме стъпки за сепаративен мир. За своите опасения от царя и германците Малинов съобщава по-късно пред парламентарната анкетна комисия.²⁰⁶ Стамболийски сам потвърждава тези данни.²⁰⁷ През средата на септември, след пробива на Солунския фронт, такава възможност е обсъждана от царя и Радославов.²⁰⁸

При това положение, ако правителството на Малинов поеме пътя на сепаративни преговори, то ще срещне противодействието на царя, германците и Радославов и трябва да търси подкрепа срещу тях в недоволните маси в страната и на фронта. Така Малинов, би се отзовал начело на движение, което може да излезе извън неговия контрол и да доведе

до радикални преобразования в България. А това Малинов като представител на буржоазията не може да допусне.

Във връзка с възможността правителството на Малинов да сключи сепаративен мир в историческата литература има твърдения, че през лятото на 1918 г. американският консул Мърфи на няколко пъти е предлагал услугите си като посредник за преговори с Антантата.²⁰⁹ Това мнение не се потвърждава с убедителни аргументи и се отхвърля от изявленията на самия Мърфи. В писмо до Гр. Василев от 1920 г. той казва, че „никакво подобно предложение не е правено от мене било от страна на моето правителство или пък от Съглашението“.²¹⁰ Три години по-късно в писмо до държавния обвинител срещу кабинета на Малинов, той отново заявява, че не е правил подобно предложение, тъй като Съглашението не е правило никакви стъпки за сепаративен мир.²¹¹

И така правителството на Малинов няма възможност да действа за сепаративен мир. Остава втората възможност — да действа за сключването на мир заедно със своите съюзници от Централните сили. Малинов не може да бъде инициатор на идеята Централните сили да направят дипломатически постъпки за мир, тъй като той не си прави илюзия, че малка България може да влияе върху Германия и Австро-Унгария по този въпрос. Остава да се използва възможността, предоставена от мирната акция, която в края на август и началото на септември подема външният министър на Австро-Унгария Буриян.

В началото на август 1918 г. Австро-Унгария заявява на Германия, че е достигнала предела на своите сили.²¹² Няколко дни по-късно Буриян съобщава в Берлин, че иска да излезе с предложение до Антантата да се започнат консултации, за да се изяснят възможностите за сключването на мир.²¹³

Преценявайки общото стратегическо положение, Германия също е склонна да се търсят дипломатически пътища за мир. Но според нея моментът за инициативата на Буриян не е подходящ поради големите загуби и отстъплението на германските войски на Западния фронт. В Германия смятат, че подобна акция може да се проведе едва след закрепване на положението на Западния фронт, и то не директно, а чрез посредничеството на някоя неутрална държава, например Холандия. Затова Германия поисква от Буриян да отложи своето обръщение до Антантата и САЩ.²¹⁴ Австро-Унгария не може обаче да издържа повече и на 12 септември Буриян изпраща до Германия, България и Турция проекта на нотата си.

Още след първите известия за акцията на Буриян Малинов изпраща своята подкрепа. Той се надява, че мирната акция може да доведе до започване на преговори между воюващите страни. След като получава проекта на нотата обаче Малинов е поставен в трудно положение. Съдържанието ѝ дава повод за недоволство, тъй като Буриян заявява, че Централните сили воюват за защита на териториалната цялост и сигурността на своите държави.²¹⁵

Това заявление, вярно за Австро-Унгария, не отговаря на българската програма за национално освобождение и по същество я отрича. Предложение с такава основа за мирни преговори с Антантата означава, че България няма да получи подкрепата на своите съюзници за своето национално обединение. Въпреки желанието си за мир Малинов не може да се съгласи с такъв подход към целите на България. Той телеграфира на българския посланик във Виена Томев: „Не мога по никой начин

да одобря пасажа, в който се говори, че четворният съюз се бие само за целостта и сигурността на нашите държави. Предвиждам, че този пасаж не ще ни позволи да се солидаризираме безрезервно с тая нота, ако ѝ се даде ход. Съжалявам, ако тя ни се праща само за сведение, без да внесем в нея каквито и да е поправки. . . Граф Буриян забравя, че България се намеси в световната война за осъществяването на своето национално обединение.“²¹⁶

Въпреки възраженията на Германия относно процедурата и въпреки протеста на Малинов на 14 септември нотата е изпратена до всички воюващи страни. След няколко дни тя е отхвърлена от Антантата и Съединените щати.²¹⁷

Настъпилият бърз развой на събитията в средата на септември поставят правителството на Малинов в извънредно сложно и тежко положение. Започналото на 15 септември настъпление на Антантата на Солунския фронт, отстъплението на българските войски, отказът на Антантата и САЩ на предложението на Австро-Унгария поставят пред Малинов необходимостта да се замисли вече не толкова върху отстояването на програмата за национално обединение, колкото върху излизането на България от войната.

В този смисъл отговорът на Буриян, който Малинов изпраща на 20 септември, придобива ново значение и представлява стъпка към излизането на България от войната. Малинов не само одобрява идеята да се пристъпи към консултации, но иска при първа възможност да се започнат редовни мирни преговори. Той изяснява причините за влизането на България във войната и заявява, че тя се бори само за реализиране на единството на българския народ в неговите исторически сложили се етнически граници.²¹⁸

Тези изявления на Малинов не са нещо ново. Новост представлява следващата част от отговора. В нея той се позовава пряко и открито на заявленията на президента Уилсън за уреждане на териториалните спорове на Балканите върху принципа на националността и изказва надеждата си, че страните на Антантата няма да възразят на исканията на България, основани на същите принципи.²¹⁹

Това заявление на Малинов означава, че под напора на събитията той се отказва от постигането на българските цели по военен път. Надеждите му сега се възлагат върху започването на мирни преговори, на които той разчита, че ще получи подкрепата на Съединените щати при разрешаването на балканските въпроси. По-късно сам Малинов коментира своя отговор така: „Прочели нотата на Буриян, ние решихме, отговаряйки на тази нота, да заявим чисто и просто, че приемаме да преговаряме на базата на Уилсоновите принципи. . . , другояче казано, ние поверихме съдбата си на Америка.“²²⁰

Този пасаж от отговора на Малинов предизвиква силното недоволство на двореца. Фердинанд иска фразата за Съединените щати да бъде премахната. Същото иска и престолонаследникът Борис.²²¹

Малинов обаче не отстъпва на натиска и изпраща нотата. Веднага след това той уведомява Мърфи за съдържанието ѝ. Мърфи без забавяне телеграфира нотата до американското посолство в Швейцария, за да се предаде в Държавния департамент. В заключение на телеграмата Мърфи добавя, че България е съгласна с принципите на президента, и приема той да бъде арбитър на Балканите.²²²

Промяната в политиката на Малинов и насочването му към излизане на България от войната, съчетано с признаването на принципите на пре-

зидента Уилсън за Балканите, създават пред американската дипломация широки възможности за действие на Балканите и по-специално в България. Бързият развой на събитията обаче осуетяват тези възможности.

Събитията на Солунския фронт след пробива се развиват много бързо. Отстъплението на българските войски и Войнишкото въстание ускоряват решението на правителството в София да поиска примирие. Въпреки съпротивата на Фердинанд решението е взето на 25 септември след вестта, че главната квартира на армията е превзета от разбунтувалите се войници.²²³ По-нататъшната военна дейност е невъзможна. За делегати по сключването на примирието са назначени Андрей Ляпчев, генерал Луков и Симеон Радев.

Веднага след напускането на Министерския съвет Ляпчев отива при Мърфи и го замолва да придружи делегацията до фронта. Ляпчев обяснява положението и причините, които карат правителството да иска примирие. Мърфи от своя страна заявява, че няма инструкции за действие при такива обстоятелства, но все пак решава да придружи делегатите.²²⁴

Преди да замине, Мърфи предава чрез Малинов телеграма до Вашингтон, която съобщава за решението на България да поиска примирие и посредничество от САЩ: „Българското царско правителство реши да поиска прекратяване на военните действия с Антантата. По негова покана заминавам тази вечер за Македонския фронт, където делегатите на българското правителство ще искат сключване на примирие. Уреждането на конфликтите на Балканския полуостров е предоставено на международния конгрес, който ще сключи общия мир. Българското правителство моли за енергични стъпки от страна на САЩ, за да сложи край на кръвопролитие.“²²⁵ Заедно със съобщението на Мърфи Малинов телеграфира бързо на Панаретов молбата на правителството до Уилсън за посредничество.²²⁶

През това време Мърфи, придружен от военния аташе на легацията Арчибалд Уокър, е на път за фронта. Цялата делегация пристига там вечерта на 26 септември. Преди преминаването на фронтовата линия от парламентърите, Симеон Радев и Мърфи съставят едно пространно изложение, в което са изяснени събитията от влизането на България във войната до решението за примирие. Изложението завършва с повторна молба до американското правителство за посредничество.²²⁷

На другия ден Мърфи изпраща през фронтовата линия в Солун Уокър, който трябва оттам да предаде изложението във Вашингтон. Мърфи дава на Уокър и писмо до английския командувач този сектор от фронта генерал Милн, в което представя българските делегати и го моли без забавяне да ги свърже с командувачия Солунския фронт генерал Франше д'Епре.²²⁸ След преминаването на делегатите през линията на фронта Мърфи заминава обратно за София. С това неговата посредническа мисия завършва.

Телеграмата на Малинов до президента Уилсън е получена във Вашингтон на 27 септември. По това време в САЩ вече са запознати в общи линии с положението на България след настъплението на съглашенските войски. Все пак съобщението за исканото примирие в известна степен е изненадващо.²²⁹ В този ден президентът се намира на път за Ню Йорк, където трябва да произнесе реч.

На гарата той е посрещнат от полковник Хауз, който го информира за молбата на българското правителство. Двамата се свързват с Държавния департамент и получават от Лансинг нова информация. Прези-

дентът веднага съставя отговор: „Ценя високо оказаното ми доверие и съм готов да преговарям с Антантата за примирие, ако Българското правителство се съгласи условията на примирието до окончателното изработване на мирния договор на мирната конференция да включват евакуация на Сърбия, Македония и Епир и разрешение да се влезе в България, ако стане нужда да се защитава нейната територия от Централните сили.“²³⁰

Президентът показва проекта си на Хауз. Той обаче не е съгласен с предложените условия. Според него все още няма достатъчно информация за положението. Никое българско правителство не би приело тези условия, тъй като ще бъде свалено. Затова Хауз предлага на президента да поиска от българското правителство генерални пълномощия при определяне условията на примирие. В такъв случай, казва Хауз, правителството ще може да се оправдае с президента.

След кратък спор Уилсън се съгласява. Новият отговор гласи: „Аз ценя доверието, което ми е оказано и съм готов да настоявам пред Антантата да се съгласи на примирие, ако българското правителство ме упълномощи да заявя, че условията на примирието са предоставени на моето решение и че българското правителство приема поставените от мен условия. В противен случай не мога да се надявам при дадените обстоятелства на плодотворно сътрудничество в такъв жизнено важен въпрос.“²³¹

Този отговор е предаден веднага по телеграфа в София. Едновременно с това е изпратено нареждане на Мърфи да се завърне незабавно в София и да не предприема никакви действия без инструкции от Вашингтон.²³² Събитията обаче не могат да бъдат догонени, защото на 29 септември сутринта примирието е подписано.

Бързото сключване на примирието предизвиква известно недоволство в САЩ. От гледна точка на американските интереси действията на Мърфи, които подпомагат примирието, са прибързани и провалят възможността САЩ да играе по-голяма роля при излизането на България от войната. Това несъмнено е цяло да увеличи техния политически престиж в този район и да укрепи влиянието им в България. Именно тези изпуснати възможности довеждат до порицанието на Мърфи от Държавния департамент. Лично Лансинг изказва недоволството си от него пред Панааретов. Недоволен е и президентът.²³³

Пораждат се и опасения, че Антантата ще побърза да сключи мирен договор с България, като елиминира САЩ при решаването на балканските въпроси. Затова Лансинг няколко дни след примирието изпраща до правителствата на Антантата искане окончателният мирен договор с България да се отложи за мирната конференция след края на войната.²³⁴ Антантата все още се нуждае от американската помощ и се съгласява с искането.²³⁵ По този начин Съединените щати си запазват правото да участвуват в решаването на съдбата на България.

Имайки пред вид становището на американските експерти за мирната конференция, можело да се предположи, че България ще получи помощта на САЩ при изработването на мирния договор.

Така, въпреки че САЩ и България воювал в различни лагери по време на Първата световна война, те запазват своите добри отношения и отиват на мирната конференция с взаимно доверие.

¹ История на България. С., Т. III; Хр. Несторов. Ньойският договор за мир и грабителската и контрареволуционна политика на западните империалисти в България (1919 — 1923). — ГСУ, ФИФ, 1956, кн. I; Хр. Христов. Революционната криза в България през 1918 — 1919 г. С., 1957; On the Question of the Entente's and the US Policy in the South-Eastern Europe in 1918 — 1923. — Etudes Historiques, г. VII, 1975; В. Божанов. Об отношениях между България и Соединенными Штатами Америки (1918 — 1923). — Пак там; М. Бирман. Нарастание революционной ситуации в Болгарии в 1917 — 1918 гг. и Владайское восстание. — Уч. зап. инст. славяноведения, 1952, т. V.

² В. Радославов. България в световната криза. С., 1923; П. Пешев. Историческите събития и дейатели. С., 1929; Д. Петков. Виновниците за погрома на България. С., 1927.

³ V. S. M a m a t e y. The United States and Bulgaria in the World War I. — The American Slavic and East European Review, 1953, 4, p. 233 — 257; The Place of Germany's Satellites in Woodrow Wilson's Psychological Warfare. — Florida State University Studies, 1954, XIII, p. 71 — 84; The United States and East Central Europe. A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton. New York, 1957.

⁴ W. W. H a l l. Puritans in the Balkans. The American Board Mission. A Study in Purpose and Procedure 1878 — 1918. S. 1938.

⁵ S. F. B e m i s s. A Diplomatic History of the United States. New York, 1942, p. 341.

⁶ Ibidem, p. 586 — 587; T. A. B a i l e y. A Diplomatic History of the American People. New York, 1964, p. 529.

⁷ За проникването и дейността на мисионерите в българските земи до края на XIX в. вж. у М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. — ИИИ, т. 14 — 15, 1974, с. 64 — 93, и П. Шопов. Пропагандната и просветна работа на американските библейски общества в българските земи през XIX век. — ИИИ, С., 1976, с. 149 — 185.

⁸ За дейността на „Роберта колеж“ и българите в него вж. у G. W a s h b u r n. Fifty Years in Constantinople. New York, 1909.

⁹ В. Трайков. Bulgarian Renaissance Literature and America. — Etudes historiques. Т. VII, 1975, с. 299 — 321.

¹⁰ G. W a s h b u r n. Op. cit., p. 100 — 115; E. S c h u y l e r. Selected Essays. New York, 1903, p. 83 — 97; М. Маджаров. Спомени. С., 1966, с. 315 — 326; Т. Димитров. Януари. Маклахан. С., 1977; П. Матеев. Велики благодетели на българския народ. С., 1986, с. 98 — 103.

¹¹ W. W. H a l l. Op. cit., p. 60 — 61, 168 — 169, 250, 252; Reports and Letters of American Missionaries Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey 1858 — 1918, ed. by V. A. Tzanoff. S., 1919, p. 31 (по-нататък RLAM); C. S c r i b a n o v e. The Bulgarians and Anglo-Sakondom. Berns, 1919, p. 287.

¹² W. W. H a l l. Op. cit., p. 252; RLAM, p. 74 — 75.

¹³ RLAM, p. 71 — 73; W. W. H a l l. Op. cit., p. 253; Map, бр. 5521, л. окл. 1918.

¹⁴ W. W. H a l l. Op. cit., p. 214.

¹⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1914. Washington, GPO, 1931, с. I, p. 90 (по-нататък FR).

¹⁶ Ibidem, p. 155.

¹⁷ Ibidem, p. 154.

¹⁸ Ibidem, p. 155.

¹⁹ У. Готтлиб. България в международната политика ((1914 — 1915)). — ИИИ, п. 23, С., 1974, с. 15 — 37.

²⁰ FR 1914 s. II, p. 155 — 156.

²¹ История Первой мировой войны. М., 1975, т. I, с. 26 — 28, 105 — 110.

²² У. Готтлиб. Цит. съч., с. 66 — 67, 73.

- ²³ FR 1915, s. I, p. 34.
- ²⁴ Ibidem.
- ²⁵ У. Готлиб. Цит. съч., с. 76 — 80.
- ²⁶ FR 1915, s. I, p. 140.
- ²⁷ Ibidem, p. 42, 58.
- ²⁸ Ibidem, p. 58 — 59.
- ²⁹ Ibidem, p. 60.
- ³⁰ Ibidem, p. 63, 66.
- ³¹ Ibidem, p. 70 — 71.
- ³² Ibidem, p. 62, 914.
- ³³ Ibidem, p. 915 — 916.
- ³⁴ Ibidem, p. 79 — 80.
- ³⁵ Ibidem, p. 80 — 81, 87 — 88.
- ³⁶ Ч. Сеймур. Архив полковника Хауза. Т. I, М., 1931, с. 93 (по-нататък АПХ).
- ³⁷ Пак там. Т. II, с. 68.
- ³⁸ Пак там, с. 89.
- ³⁹ FR 1915, s. I, p. 98 — 100.
- ⁴⁰ АПХ. Т. II, с. 346 — 348.
- ⁴¹ FR 1817, s. I. P. I, 147; АПХ. Т. II, с. 343.
- ⁴² V. S. M a m a t e y. The Place . . . , p. 73; АПХ. Т. II, с. 346 — 348.
- ⁴³ Statistical Abstract of the United States. Washington, 1921, p. 673.
- ⁴⁴ V. S. M a m a t e y. The United States and East Central Europe. p. 73 — 74.
- ⁴⁵ FR 1917, s. I. P. II, p. 112 — 113.
- ⁴⁶ Ibidem, p. 117.
- ⁴⁷ НБКМ, БИА, ф. 204 (Ст. Панаретов), а. е. 3, л. 3.
- ⁴⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 661, л. 1 — 2.
- ⁴⁹ Пак там, л. 13; FR 1917, s. II. P. I, p. 67.
- ⁵⁰ Дипломатически документи по участието на България в Европейската война. С., 1921, Т. II, с. 676 — 677 (по-нататък ДД).
- ⁵¹ Зорница, бр. 8, 8 март 1917; бр. 9, 15 март 1917.
- ⁵² Мир, бр. 5116, 29 март 1917.
- ⁵³ Стенографски дневници 17 ОНС, III РС, с. 1200, 1250, 1518 (по-нататък Ст. дн.).
- ⁵⁴ ДД. Т. II, с. 682 — 683.
- ⁵⁵ Пак там, с. 683.
- ⁵⁶ FR 1917, s. II. P. I, p. 16.
- ⁵⁷ Ibidem, p. 35, s. I. P. I, p. 603 — 604.
- ⁵⁸ ДД. Т. II, с. 690.
- ⁵⁹ П. Пешев. Цит. съч., с. 535 — 540.
- ⁶⁰ Т. В л а х о в. Отношенията между България и Централните сили 1912 — 1918. С., 1957, с. 253.
- ⁶¹ Пак там, с. 254.
- ⁶² Х р. Х р и с т о в. Революционната криза в 1918 — 1919 в България. С., 1957, с. 109.
- ⁶³ Д. П е т к о в. Цит. съч., с. 72 — 73.
- ⁶⁴ ДД. Т. II, с. 683.
- ⁶⁵ Ст. дн. 17 ОНС, III РС, с. 1618.
- ⁶⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 626, л. 82, 107, 125, 164.
- ⁶⁷ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 5, 8.
- ⁶⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 663, л. 8.
- ⁶⁹ ДД. Т. II, с. 742.
- ⁷⁰ Пак там, с. 743.
- ⁷¹ Пак там, с. 745.
- ⁷² Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913 — 1918 г. С., 1921, с. 503.
- ⁷³ Пак там, с. 503.
- ⁷⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 664, л. 10; FR 1917, s. II, p. I, p. 67.
- ⁷⁵ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 9 — 12.
- ⁷⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 661, л. 13.
- ⁷⁷ Пак там, л. 13.
- ⁷⁸ Пак там, л. 14.
- ⁷⁹ FR 1916, s. I. P. I, p. 178 — 179.
- ⁸⁰ Ibidem, p. 398.

- ⁸¹ FR 1917, s. I, p. 45.
- ⁸² Ibidem, p. 201 — 203.
- ⁸³ АПХ. Т. III, с. 40.
- ⁸⁴ FR 1917, s. II. P. I. p. 97.
- ⁸⁵ Ibidem, p. 97 — 98.
- ⁸⁶ История на дипломатията. Т. III, С., 1967, с. 68 — 69.
- ⁸⁷ АПХ. Т. III, с. 94.
- ⁸⁸ За съдържанието на тайните договори вж. у Н. W. T e m p e r l e y. A History of Peace Conference of Paris. New York, 1969, V. I p. 169 — 171.
- ⁸⁹ АПХ. Т. III, с. 43.
- ⁹⁰ Д. Л л о й д - Д ж о р д ж. Военные мемуары. Т. IV, М., 1938, с. 400.
- ⁹¹ FR 1917, s. I. P. I, p. 138.
- ⁹² V. S. M a m a t e y. The Place . . . , p. 78 — 79.
- ⁹³ Зорница, бр. 28, 19 юли 1917.
- ⁹⁴ Пак там, бр. 32, 30. авг. 1917.
- ⁹⁵ Мир, бр. 5227, 11. септ. 1917; Зорница, бр. 36, 27. септ. 1917.
- ⁹⁶ Пак там, бр. 39, 17. окт. 1917.
- ⁹⁷ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 17.
- ⁹⁸ История Первой мировой войны. Т. II, с. 358 — 360.
- ⁹⁹ FR 1917, s. II. P. I, p. 282.
- ¹⁰⁰ New York Times, 9. Dec. 1917; V. S. M a m a t e y. The United States and East Central Europe. p. 156 — 157.
- ¹⁰¹ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 19 — 20.
- ¹⁰² V. S. M a m a t e y. The US and Bulgaria . . . , p. 235 — 236.
- ¹⁰³ FR 1917, s. II. P. I, p. 448 — 450.
- ¹⁰⁴ V. S. M a m a t e y. The US and Bulgaria . . . , p. 236.
- ¹⁰⁵ FR 1917, s. II, P. I, p. 446.
- ¹⁰⁶ Ibidem, p. 448 — 454.
- ¹⁰⁷ Ibidem, p. 448 — 449.
- ¹⁰⁸ Ibidem, p. 450.
- ¹⁰⁹ Ibidem, p. 451 — 452.
- ¹¹⁰ Ibidem, p. 451.
- ¹¹¹ R. S. B a k e r. Woodrow Wilson. Life and Letters. London, 1936, V. VII, p. 392 — 393.
- ¹¹² New York Times, 12. Dec. 1917; W. W. H a l l. Op. cit., p. 261; НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 20.
- ¹¹³ Документы внешней политики СССР, Т. I, М., 1957, с. 16 — 17, 22 — 23.
- ¹¹⁴ FR 1916, s. I. P. I, p. 178.
- ¹¹⁵ Ibidem, p. 179.
- ¹¹⁶ FR 1917, s. I. P. I, p. 43 — 46.
- ¹¹⁷ Ibidem, p. 178 — 179.
- ¹¹⁸ За подготовката на САЩ за мирната конференция вж. подробно у L. E. G e l f a n d. The Inquiry. American Preparations for Peace 1917 — 1919. New York, 1963.
- ¹¹⁹ АПХ. Т. III, с. 224.
- ¹²⁰ Пак там, с. 224.
- ¹²¹ FR 1918, s. I. P. I, p. 15 — 16.
- ¹²² Ibidem, p. 15 — 16.
- ¹²³ Ibidem, 1919. The Paris Peace Conference. V. I, p. 42.
- ¹²⁴ Ibidem, p. 43.
- ¹²⁵ Ibidem.
- ¹²⁶ Ibidem, p. 47.
- ¹²⁷ Ibidem, p. 50 — 51.
- ¹²⁸ АПХ. Т. III, с. 235.
- ¹²⁹ FR 1918, s. I. P. I, p. 16.
- ¹³⁰ ДД. Т. II, с. 867.
- ¹³¹ П. П е ш е в. Цит. съч., с. 537.
- ¹³² Пак там, с. 582 — 584; Доклад от парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет А л. М а л и н о в — К о с т у р к о в. С., 1923, с. 181 — 182; Мир, бр. 8534, 12 дек. 1928.
- ¹³³ FR 1917, s. II. P. I. p. 514.
- ¹³⁴ Ibidem, p. 514.
- ¹³⁵ Ibidem.
- ¹³⁶ Ibidem, 1918, s. I. P. I, p. 3.

- ¹³⁷ Общо за дейността на Дж. Херън по време на войната вж. у М. Р. Бригс. George D. Herron and the European Settlement. London, 1931.
- ¹³⁸ FR 1918, s. I. P. I, p. 65.
- ¹³⁹ Ibidem, p. 66.
- ¹⁴⁰ Ibidem.
- ¹⁴¹ V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 243.
- ¹⁴² Ibidem, p. 244.
- ¹⁴³ Ibidem.
- ¹⁴⁴ FR 1918, s. I. P. I, p. 187.
- ¹⁴⁵ V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 247.
- ¹⁴⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2164, л. 18 — 19.
- ¹⁴⁷ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 21.
- ¹⁴⁸ ЦДИА, ф. 233, оп. 1, а. е. 250, л. 1 — 19.
- ¹⁴⁹ ЦДИА, ф. 317, оп. 1, а. е. 11, л. 11 — 12.
- ¹⁵⁰ Пак там, л. 13.
- ¹⁵¹ Пак там, л. 20 — 28.
- ¹⁵² Пак там, л. 14.
- ¹⁵³ Пак там.
- ¹⁵⁴ АПХ. Т. III, с. 309 — 310.
- ¹⁵⁵ Т. Н. Williams. A History of the United States. New York, 1963, p. 185 — 186.
- ¹⁵⁶ Д. Ллойд-Джордж. Цит. съч. Т. V, с. 291 — 292.
- ¹⁵⁷ АПХ. Т. III, с. 268.
- ¹⁵⁸ FR 1918, s. I. P. I, p. 200 — 203.
- ¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 663, л. 7, ф. 317, оп. 1, а. е. 32, л. 3, 8.
- ¹⁶⁰ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 663, л. 9; НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 27.
- ¹⁶¹ Пак там, л. 27.
- ¹⁶² V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 247.
- ¹⁶³ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 663, л. 9 — 10; НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 28.
- ¹⁶⁴ V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 248.
- ¹⁶⁵ FR 1918, s. I. P. I, p. 222, 227 — 228, 232 — 233.
- ¹⁶⁶ W. W. Hall. Op. cit., p. 258 — 259.
- ¹⁶⁷ The Letters of Theodore Roosevelt. Sel. and ed. by E. E. Morison. V. VIII, Cambridge, Massachusetts, 1954, p. 1316 — 1317; W. W. Hall. Op. cit., p. 260.
- ¹⁶⁸ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 36 — 37.
- ¹⁶⁹ W. W. Hall. Op. cit., p. 262.
- ¹⁷⁰ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 37.
- ¹⁷¹ Independent, 25 May 1918, p. 310.
- ¹⁷² Ibidem, p. 311.
- ¹⁷³ Ibidem.
- ¹⁷⁴ W. W. Hall. Op. cit., p. 261.
- ¹⁷⁵ Ibidem.
- ¹⁷⁶ НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 32.
- ¹⁷⁷ Пак там, л. 32 — 33.
- ¹⁷⁸ Хр. Христов. Революционната криза . . . , с. 233 — 237.
- ¹⁷⁹ FR 1918, s. I. P. I, p. 266.
- ¹⁸⁰ Ibidem, p. 266.
- ¹⁸¹ Ibidem, p. 267.
- ¹⁸² W. Wilson. Life and Letters. V. VIII, p. 219 — 220.
- ¹⁸³ Ibidem, p. 220.
- ¹⁸⁴ V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 250.
- ¹⁸⁵ Ibidem.
- ¹⁸⁶ FR 1918, s. I. P. I, p. 262 — 264.
- ¹⁸⁷ Ibidem, p. 267.
- ¹⁸⁸ Ibidem, p. 283.
- ¹⁸⁹ Ibidem, p. 284.
- ¹⁹⁰ Ibidem, p. 290.
- ¹⁹¹ Ibidem, p. 216.
- ¹⁹² Ibidem, p. 294 — 295.
- ¹⁹³ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 846, л. 43 — 44, Докладна парламентарната комисия . . . , с. 192 — 193, 197.
- ¹⁹⁴ V. S. Mаматеу. The US and Bulgaria . . . , p. 250.
- ¹⁹⁵ Ibidem, p. 251.

- 196 FR 1918, s. I. P. I, p. 279.
- 197 ДД. Т. II, с. 963 — 964.
- 198 FR 1918, s. I. P. I, p. 292 — 293.
- 199 НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 35.
- 200 Пак там, л. 39.
- 201 V. S. M a m a t e y. The US and Bulgaria . . . , p. 251.
- 202 АПХ. Т. IV, с. 45.
- 203 Ст. дн. 19 ОНС, III РС, с. 50.
- 204 П. Пешев. Цит. съч., с. 545.
- 205 Доклад на парламентарната комисия . . . , с. 80.
- 206 Пак там, с. 196.
- 207 А л. С т а м б о л и й с к и. Двете ми срещи с цар Фердинанд. С., 1919, с. 6 — 7.
- 208 В. П а с к о в. Как абдикира цар Фердинанд. С., 1920, с. 6.
- 209 Х р. Х р и с т о в. Революционната криза . . . , с. 243.
- 210 Ст. дн. 19 ОНС, III РС, с. 1483 — 1484.
- 211 ЦДИА, ф. 233, оп. 1, а. е. 127, л. 6 л.
- 212 Е. И. Р у б и н ш т е й н. Крушение Австро-Венгерской империи, М., 1963, с. 301.
- 213 ДД. Т. II, с. 966 — 967.
- 214 Пак там, с. 1004, 1013 — 1014.
- 215 Пак там, с. 1022.
- 216 Пак там, с. 1022, 1025.
- 217 FR 1918, s. I. P. I, p. 306.
- 218 ДД. Т. II, с. 1046.
- 219 Пак там.
- 220 Доклад на парламентарната комисия . . . , с. XIII.
- 221 ЦДИА, ф. 233, оп. 1, а. е. 127, л. 17 — 18; В. П а с к о в. Цит. съч., с. 6 — 7.
- 222 FR 1918, s. I. P. I, p. 230.
- 223 ДД. Т. II, с. 1049, 1075, Доклад на парламентарната комисия . . . , с. 206; В. П а с-
к о в. Цит. съч., с. 9, 11.
- 224 FR 1918, s. I. P. I, p. 477.
- 225 Ibidem, p. 323.
- 226 Ibidem, p. 325 — 326; ДД, Т. II, с. 1063.
- 227 Пак там, с. 1088 — 1089.
- 228 Пак там, с. 1089.
- 229 НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 44.
- 230 АПХ. Т. IV, с. 47.
- 231 Пак там, с. 48.
- 232 FR 1918, s. I. P. I, p. 324 — 325.
- 233 НБКМ, БИА, ф. 204, а. е. 3, л. 46; Х р. Н е с т о р о в. Цит. съч., с. 183.
- 234 FR 1918, s. I. P. I, p. 334.
- 235 Ibidem, p. 474, 863.

THE U. S. A. AND BULGARIA, 1917 — 1918

Petko M. Petkov

(S u m m a r y)

The relations between the U.S.A. and Bulgaria prior to the First World War were not of active nature. The geographic remoteness, the policy of "isolationism" pursued by the U.S.A., as well as the regional confinement of Bulgaria's foreign policy had not provided larger opportunities for contacts between the two countries.

And yet, the U.S.A. enjoyed considerable prestige and moral influence in Bulgaria. It was due to the activities of the American missionaries and some other Americans, who followed the struggles of the Bulgarians for national liberation and unification with sympathy, and contributed to the clarification of the real situation on the Balkans in favour of the Bulgarian people.

The outbreak of the First World War intensified U. S. A. interest towards Europe, including the Balkan Peninsula. On their part, the Bulgarian governments had realized the major role the U.S.A. was to play in the post-war settlement and economic rehabilitation of Europe, and they expressed wishes for closer relations.

The U.S. engagement in the war put on trial the relations between the two countries. Despite the pressures exerted on them by their respective allies, the two countries retained diplomatic relations. Special services for the U. S. government's decision on this matter were performed by the American Missionary Bureau. On several occasions the missionaries had exerted considerable pressures on Washington, succeeding to divert the Wilson administration from its intention to declare war on Bulgaria. Still more, the American missionaries had committed themselves to the propaganda of the Bulgarian national cause in the U.S.A. This roused protests not only on the part of the Entente, but also of certain sections of public opinion in the U.S.A., who reproached the missionaries with setting their own reputation at stake.

At the end of 1917 and beginning of 1918, the course of the war forced the U.S. government to declare its peace programme. Its preparation had necessitated detailed investigation into the sharp political problems of Europe. As regards Bulgaria and the Balkans, the American experts advanced a stand which completely coincided with Bulgaria's principal national demands. However, diplomatic considerations prevented President Wilson to voice that stand openly and explicitly.

In Bulgaria herself, exhausted by the long war and discontented in certain respects with her German allies, there were certain circles which had tried on several occasions to get in touch with the U.S. government in order to obtain their aid for conclusion of a separate peace with the Entente. However,

certain unrealistic demands, the course of the war, and diplomatic considerations again prevented those contacts from bringing any real result.

The maintenance of diplomatic links and good relations between the two countries had created favourable opportunities for the U.S.A. at the end of the war to extend its influence on the Balkans and in Bulgaria. Those opportunities were, however, frustrated by the course of events at the Saloniki front in the autumn of 1918, and by some precipitate actions on the part of the U.S. plenipotentiary in Sofia.

Nevertheless, the U.S.A. urged the Entente for detachment of the peace treaty with Bulgaria from the overall settlement of the Balkan problems. Providing for the U. S. experts' stands at the peace conference it could be supposed that Bulgaria would receive the U. S. backing in drawing up the terms of the peace treaty.

Thus, despite the fact that the U.S.A. and Bulgaria fought in the opposite camps during the First World War, they had retained their good relations, and they went to the peace conference with mutual confidence.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

Faculté d'Histoire

Tome 73

1979

МИЛЧО ЛАЛКОВ

**РАБОТНИЧЕСКОТО ПРОФСЪЮЗНО
ДВИЖЕНИЕ В ТУРЦИЯ
(1945 -1975)**

MILCHO LALKOV

**LE MOUVEMENT OUVRIER SYNDICAL
EN TURQUIE
(1945—1975)**

Рецензент *Иван Илчев*

Редактор доц. *Милен Семков*

Дейността на турските работнически профсъюзи след Втората световна война представлява важен поток от общонационалното демократично движение. В нея се отразява както класовата динамика на борбата между труда и капитала, така и противоборството на двете исторически тенденции в профсъюзното движение — революционната и реформистската, пречупени в рамката на специфичните за страната условия: сравнително нисък процент на потомствен фабрично-заводски пролетариат, липса на прогресивни традиции в работническото законодателство, отсъствие на комунистическа легална партия и възможности за насаждане на националистически идеи.

Но не само тези предпоставки обуславят научния интерес към темата. Нейното проучване ще разкрие положителната, стабилизираща роля на турските работнически профсъюзи в неравномерната, често пъти кризисна следвоенна история на страната. Ще покаже как особеностите на турското социално-икономическо и политическо развитие определят идейно-организационния профил на работническите профсъюзи, техните различия и сходни черти в сравнение с професионалните работнически организации в развитите капиталистически страни.

В този проблемен кръг се движат съветските изследвания, досега най-многобройни по тази тема. Сред тях изпъква монографията на А.А. Гусейнов.¹ В нея авторът използва богат фактически материал, подлагайки го на внимателен и точен историко-марксистки анализ. Но с оглед на предлаганата студия този труд се отнася за по-кратък период 1960 — 1970 г. и същевременно засяга по-широк проблем — целокупното турско профсъюзно движение през посоченото десетилетие.

В добрата традиция на постоянния и задълбочен интерес към туркологията съветската историография има в актива си и други съчинения, които в по-голяма или по-малка степен осветляват проблемите на турските работнически профсъюзи след войната. Срещаме ги или в обзорния исторически очерк на Р.П.Корниенко,² очертаващ контурите на работническото движение в Турция от 1918 до 1963 г., или като спомагателна тема в трудовете на Ю.Н.Розалиев,³ А.Д.Новичев,⁴ Д.И.Вдовиченко,⁵ М.А.Гасартия и П.П.Мойсеев,⁶ В.И.Данилов.⁷

За съжаление турските изследвания върху следвоенното развитие на работническото профсъюзно движение не надхвърлят равнището на брошурната литература и политико-публицистичните статии. По-голям интерес с фактологията и статистическите си данни представляват някои общополитически, историко-социологически и икономически проучвания, като тези на Дж. Талас⁸, Т. З. Тунай⁹, Х. Джиллов,¹⁰ С. Казанджи и Я. Кайсерили,¹¹ К. Карпат¹² и др.

Западната историография не проявява интерес към въпросите на работническото профсъюзно движение в Турция след края на войната. Неизчерпила интересите си към кемализма, тя и сега отдава предпочитане на международната турска история.

Що се отнася до българската историопис, то отделни страни от темата са засегнати в изследванията на В. Ангелов,¹³ Н. Годоров,¹⁴ М. Бялялов,¹⁵ Х. Окан¹⁶.

Ето защо наред със съветската литература като основно градиво за написването на студията послужиха материалите от Архивно-документационния отдел на Министерството на външните работи, някои документи на ЦДА на НРБ, турската, българската, отчасти съветската и западната периодика. Тяхното изучаване и анализ позволиха да се обрисуват работническото профсъюзно движение в Турция след войната като един процес на идейно-организационно и политическо укрепване, на усилия за преодоляване на слабостите и грешките в профсъюзната стратегия и тактика. Постигането на тази по-конкретна цел ни доближава и до по-общата задача — да се разкрие водената под ръководството на профсъюзите икономическа и политическа борба на турския пролетариат като важна и неделима характеристика от цялата следвоенна история на страната.

В най-ясна връзка с тези цели е и хронологията на студията. Тя започва от първите опити за активизиране на профсъюзното движение след войната и достига до 1975 г., когато не само прогресивните професионални организации, но и профсъюзите на реформисткото течение започват да проявяват подчертана склонност към политическата борба, когато техните ръководства наред с лозунгите за икономическата класова съпротива издигат и искания за известно политизиране на профсъюзната дейност.

Трите разглеждани десетилетия съдържат в своите граници три ясно очертани периода в развитието на турските работнически профсъюзи след войната: до 1952 г. — период на неорганизиран профсъюзни действия и инициативи; 1952 — 1967 г. — период на централно профсъюзно ръководство от страна на Конфедерацията на работническите профсъюзи („Тюрк-Иш“) и 1967 — 1975 г. — поява и дейност наред с „Тюрк-Иш“ на втория профсъюзен център ДИСК (Конфедерация на революционните работнически профсъюзи).

До края на Втората световна война работническото профсъюзно движение в Турция има сравнително кратка история. Тя е белязана с немногобройни, повече или по-малко сполучливи опити за професионално организиране и класова съпротива.

В трудна и мъчителна борба с инерцията на османския феодализъм бавно настъпват капиталистическите отношения и в края на XIX в. турската работническа класа едва достигна 50 хил. души, заети в около 60 фабрики, в транспорта и рудниците.¹⁷ Наченките на нейната организация преминават през няколко работнически сдружения с просветителски и взаимоспомагателен характер, основани през 90-те години на миналия век и след Младотурската революция от 1909 г. Те са разтурени почти веднага от Абдулхамидовския режим и младотурското управление.¹⁸

Първите истински професионални организации на турската работническа класа възникват след Първата световна война. В хода на Кемалистката революция (1919 — 1923) националната буржоазия е обърната с лице към тежкия фронт на борбата за властта и политическата независимост на страната. Неради това тя не е в състояние да постави под свой контрол първите стъпки на работническото профсъюзно организиране и в него надмощие добива революционната тенденция. Движението тръг-

ва по своя естествен исторически път на класова борба, на тясно свързване с Турската комунистическа партия (тогава Турската народно-комунистическа партия), водена от М. Субхи. От нейното ръководство излиза идеята и с нейна помощ леви дейатели основават в Истанбул през 1920 г. Интернационален съюз на работниците.¹⁹

От тази начална точка работническите профсъюзи преминават през различни организационни образувания, сред които изпъква Общотурският работнически съюз „Бирлик“ („Единство“). Води се активна стачна борба, принудила работодателите и правителството към някои социални и икономически отстъпки.

В края на 20-те години профсъюзното движение влиза в период на известно затишие. Постепенно връх започва да взима реформистката тенденция. За този процес съдействуват няколко фактора: разгромът на Турската комунистическа партия и нейното преминаване в нелегалност, подчертаната антидемократична и антиработническа политика на управляващата Народно-републиканска партия (НРП), ниското класово съзнание на работническото, в чиито редици контингентът на потомствения пролетариат е все още незначителен.

Успоредно с преките преследвания, терора и разтурването на профсъюзните организации кемалистите създават казионни, „жълти“ профсъюзи, предназначени да задушат още в зародиш всеки опит за революционизиране на профсъюзното движение. Те са проникнати от духа на национализма и класовото примирение.

През 30-те години правителството се стреми да отбие стачната вълна с широко рекламирано законодателство. Но и Законът за труда (1936), и Законът за обществата (1938) поставят цяла верига от реакционни ограничения пред трудовата, политическата и социалната активност на турския работник, отнемайки му практически всяка възможност за свободно професионално организиране. След тяхното гласуване всеки опит за изграждане на демократичен профсъюз веднага се наказва от полицията. Казийонните профсъюзи се тласкат към анемична, лишена от действителен заряд политика на материална взаимопомощ и националистическо просветителство. Далече от тези „работнически съюзи“ остават политическите искания, стачната борба, движението за нормиран работен ден и увеличение на трудовото възнаграждение.

КЪМ ПРОФСЪЮЗНИ ФЕДЕРАЦИИ И ОБЕДИНЕНИЯ

След Втората световна война турското работническо движение постепенно излиза от „мъртвата точка“²⁰ — силна, но сравнително най-точна характеристика на неговото състояние в предвоенните и военните години. По това време не проявява признаци на живот нито една свободна профсъюзна организация и Турция не е представена при учредяването на Световната федерация на професионалните съюзи (СФПС) през септември 1945 г. в Париж. През първите следвоенни месеци липсата на класово професионално единство и организиране продължава да спъва работническите борби, придавайки им инцидентен и разпокъсан характер. Но в международния живот и вътрешната обстановка вече се появяват фактори и зреят предпоставки, достатъчно силни със своето действие, за да насочат турския пролетариат към действените профсъюзни

форми и класово осъзнаване и социално-политическата съпротива, да предизвика качествени промени в развитието на работническото движение.

Военно-политическата победа на антифашистката коалиция над нацистка Германия и нейните съюзници, успешният ход на народно-демократичните революции в Европа и Азия, острите класови състолквания и честите политически кризи в големите капиталистически държави, подемот на националноосвободителните движения в колониалните и зависимите страни — тази поредица от най-крупни събития и процеси в международната обстановка оказва силно въздействие върху прогресивните и демократичните сили в Турция. Техният най-многочислен отряд — работническата класа, изпитва и силното политическо влияние на съседния Съветски съюз.

След 1945 г. турските работници имат пред себе си и мобилизиращия пример на току-що създадената Световна федерация на професионалните съюзи, символизираща със своето учредяване победата на демократичното над реформисткото начало в голяма част от работническите организации на световното профсъюзно движение. От трибуната на своя първи конгрес СФПС изказва своята готовност да се бори срещу монополистическия капитал със средствата на икономическата и политическата борба, обещавайки своята авторитетна подкрепа на работническите профсъюзи в слаборазвитите страни.²¹

Но най-солидна основа за развитието на работническите профсъюзи след войната изгражда действието на вътрешните фактори — социално-икономически и политически. В турската икономика, в социалната структура на населението се извършват процеси, които кадрово, организационно и политически стимулират профсъюзното движение. Започва концентрация и централизация на акционерния капитал, чийто друг израз е увеличаването на броя и окрупняването на промишлените предприятия. Оттук следва и количественото нарастване на фабрично-заводския пролетариат — най-съзнателната и водеща част от турската работническа класа. За четири години, от 1946 до 1950 г., броят на фабрично-заводските работници се увеличава от около 280 хил. на 373,9 хил.²² През 1960 г. техният брой вече е 650 хил.,²³ за да направи в началото на 70-те години големия скок до 1,5 млн.²⁴ души. Ако към тази респектираща цифра се прибавят другите две работнически групи — на селскостопанския пролетариат и търговско-обслужващия пролетариат, то целокупната турска работническа класа (3,5 млн.) съставлява 25% от производителното и 10% от цялото население на страната.²⁵

Бързо се извършва и благоприятното за разгърната профсъюзна дейност съсредоточаване на промишления пролетариат в големите индустриални центрове Истанбул, Анкара, Измир, Адана и Ескишехир. В тях се концентрира приблизително 50% от квалифицираната работна сила. От друга страна, извършва се и вътрешна концентрация — крупните предприятия, произвеждащи над 80% от стойността на промишлената продукция,²⁶ имат по 500 и повече работници. Така се създават определени и гъсто населени работнически райони, разкриващи перспективи за организиране и силни политически акции.

Чувствително по-бързо нараства работническата маса в частните предприятия, където по традиция класовите конфликти между предприемачи и работници са по-силни и по-продължителни. Кризисните моменти в осъществяването на държавнокапиталистическата доктрина на ке-

малистката НРП („етатизъм“) довеждат до кадрово изоставане на държавния сектор — през последните десетилетия той се увеличава с 60% срещу 100% на частните предприятия.²⁷

Трябва да се изтъкнат и някои възспиращи профсъюзното организиране процеси, породени от типичните за Турция условия. Наред с постоянно разоряващите се занаятчийски²⁸ армията на турския пролетариат продължава да се попълва от селяни, нескъсали своите връзки със селото. Този тип на полуроботник-полуселянин с ниско класово съзнание не представлява подходяща основа за професионалното организиране, създава дезорганизиращата тенденция за текучество на работната сила. Статистиката показва, че за първите следвоенни години работническият контингент в предприятията със състав от 200 до 500 човека систематически се обновява с повече от 150%.²⁹

Продължава да бъде голям и броят на дребните предприятия, в които работят повече от половината турски работници. Расте използването на женския и детския труд в промишленото производство.³⁰ Тези обстоятелства отварят вратите за средновековнопатриархални отношения между работници и работодатели, затрудняващи развитието на класовото самосъзнание и създаващи предпоставки за проникване на дребнобуржоазна идеология и пантюристички идеи.

Но така или иначе, към организирана профсъюзна борба най-силно тласкат острият вътрешнополитически проблеми на следвоенна Турция и социалната политика на нейните правителства. Политическото и социално-икономическото ежедневие трайно и непосредствено приобщават турската работническа класа към движението за демократичен ред, обществена справедливост и прогресивни стопански промени.

В първите следвоенни години управляващата Народно-републиканска партия се оказва неспособна да използва икономическото преимущество на Турция като невоювала държава и бързо стопява солидния златен запас от 241 млн. долара за модерно превъоръжаване на армията и други непроизводителни разходи. Резултатите не закъсняват. Страната не може да се отскубне от клещите на постоянна промишлена и аграрна криза. Тя се усложнява от хроническия дефицит във вътрешнотърговския и платежния баланс. Оттук логично следва увеличението на данъците, инфлацията и поскъпването на живота. В края на 50-те години 83% от работниците получават заплатата, достатъчна само за полугладно съществуване.³¹ Въпреки основателността на исканията за съблюдаване на 8-часовия работен ден според Закона за труда (1936) много допълнителни разпоредби фактически увеличават продължителността на работното време до 12 — 13 часа.³² Под бремето на тежката данъчна система работници, селяни и дребни занаятчийци са изправени пред едно тревожно бъдеще.³³

Непопулярна е правителствената политика и сред останалите слоеве от населението. Средните класи не могат да се примирят с политическия и икономическият монопол на едрата буржоазия, представена в управлението на страна от НРП. Срещу нея протестира и едрите земепритежатели, които непрекъснато губят от покачването на държавните доставки и твърдите изкупни цени на селскостопанските произведения.

И затова в Турция след войната постепенно назрява тежка политическа криза. Тя е предсказана от настъпилото разцепление в управляващата партия. Около в. „Ватан“ се оформя вътрешнопартийна опозиционна група от рутинирани политици с дълъг парламентарен стаж — Дж. Баяр.

А. Мендерес, Ф. Кюпрюлю и др. Пред обществеността те излизат с буржоазно-либерална платформа за въвеждане на многопартийна система и демократизация на вътрешнополитическия живот по западен образец. Във „Ватап“ социалната опора на опозицията — едрите земевладелци от Анадола и свързаните с чуждия капитал промишленици, апелира за „Бърза стопанска стабилизация и широко проникване на западни капиталовложения“³⁴. Смисълът и първоначалните корени на тази опозиционна вълна трябва да се търсят в неефикасността на вече изродилата се кемалистка ксенофобия в икономическата и политическата сфера. А и настъпилото след войната интернационализиране на междудържавните отношения диктува необходимостта Турция да спре поглед и внимание на Запад — обстоятелство, което се превръща в ос на антиправителствената критика в опозиционните среди.

След 1945 г. на турската политическа сцена излизат и други опозиционни сили. Повече или по-малко трайни организации, групи и групички, те пропагандират от страниците на различни вестници и списания радикални идеи за обновяване на съществуващия режим. Вестник „Тан“ — стоящ най-ляво в техния пъстър политически спектър, открито прокламира дори социалистическите възгледи на своите редактори.

В този благоприятен климат за социални борби и изяви турската работническа класа веднага напомня за своето съществуване. Първите следвоенни акции на пролетариата носят в повечето случаи белезите на спорадичността: протести по повод зачестилите конфликти между работници и работодатели, събрания с гласувания на протестни резолюции срещу мизерните условия на живот и работа, съпротива срещу единичните уволнения и др. През лятото на 1945 г. няколко хиляди миньори от Зонгулдагския каменовъглен басейн на масов митинг искат увеличение на надниците и подобряване охраната на труда. Пак по същото време в хода на една спонтанна стачка подобни условия поставят пред работодателите и работниците от тютюневите фабрики в Самсун.³⁵

Скоро в стихийния поток на икономическото недоволство се появява идеята за единна организация, която с действията си да канализира работническото движение за социални, обществени и икономически права. Тази положителна еволюция в настроенията на турския пролетариат намира израз в писмената декларация на една делегация, избрана от 15 хил. тютюноработници в Истанбул. Министърът на труда демонстративно отказва да я приеме. В отговор на 21. VII. 1945 г. делегатите излизат в печата с искане за създаване на работнически съюз, който да защитава правото на своите членове на нормално заплащане, здравна охрана и спазване на предвидения от законодателството срок за годишен отпуск. „Ние искаме работниците от цивилизованите страни да знаят, че ние сме хора, а не животни. На нас ни е нужно единство и солидарност“ — се подчертава в обръщението.³⁶

Отзвукът от него в работническите среди показва, че създаването на професионални организации отговаря на техните политически и социални въжделения. Серията от митинги и работнически събрания през лятото и есента на 1945 г. в Адана, Анкара, Измир и Зонгулдаг приключва с открити резолюции за необходимостта от профсъюзно организиране.

Жизнеността на идеята се потвърждава и от шума, който се вдига около работническия въпрос в печата. Перото на прогресивни журналисти превръща в злободневна тема реакционния характер на съществуващото

трудова законодателство, административния произвол на работодателите и липсата на организирана работническа защита. През цензурата се промъкват изобличителни материали за скъпотията, епидемиите и глада, ширещи се в работническите квартали. За статии с подобна тематика, окачествени като „антиправителствени“, през март 1946 г. няколко редактори са изправени пред един анкарски съд.³⁷

Бързото задълбочаване на класовите противоречия и първата вълна на работническите протести, подкрепени от интелигенцията, заставят управляващата партия да предприеме някои мерки. Меджлисът отменя натуралния данък в селското стопанство и оповестява аграрна реформа. Тя представлява положителен в своята същност закон за оземляване на безимотните и малоимотните селяни. Осъществява се обаче половинчато и бавно поради противодействието на опозицията в НРП, зад която стоят ошетените от реформата едри земевладелци. Създава се и Министерство на труда, обявило за своя първа цел „изработването на ново трудово законодателство“. След това Меджлисът последователно гласува до средата на 1946 г. закони за застраховка при професионални заболявания и злополуки, закон за майчинството и др.

НРП прибегва и до политическа маневра, за да смекчи остротата на вътрешнополитическата криза и вкара засилващата се антиправителствена дейност в парламентарни рамки. На 1. XI. 1945 г. председателят на партията и президент на републиката И. Иньоню декларира в речта си при откриването на поредната парламентарна сесия решението на правителството за въвеждане на многопартийна система. В по-тесен политически план „Законът за асоциациите“ може да се тълкува единствено като опит на НРП да задържи на сравнително безопасното парламентарно равнище противоречията с опозицията около „Ватан“, отстранявайки по този начин предпоставките за разцепление между промишлената буржоазия и едрите земевладелци.

Опозиционните кръгове веднага се обединяват и в началото на 1946 г. възниква Демократическата партия (ДП). Нейните лидери — Дж. Баяр, Ф. Кюпрюлю, А. Мендерес, Р. Коралтан и др., не са идеолози. По-скоро прагматични реалисти в политиката и опитни парламентаристи, те искат да изместят равновесието на властта в полза на едрите земевладелци и свързаните с чуждия капитал буржоазни кръгове, но не и да поемат пътя на радикалните обществено-икономически и политически промени.

Приело веднъж многопартийния статут, правителството трябва да се примири със създаването и на други буржоазни и дребнобуржоазни партии. Малобройни и разнородни по състав, с идейни полюси от дребнобуржоазен национализъм до дясносоциалистически увлечения, тези организации не оставят дълготрайни и значими следи в политическия живот на Турция. Някои от тях са разтурени още от края на 1946 г. с обвинение за провеждане на комунистическа пропаганда.

Тази политическа динамика ражда само един положителен фактор за развитието на работническото профсъюзно движение — Турската социалистическа работническо-селска партия (ТСРСП). Комунистическата партия попада в ограниченията на „Закона за асоциациите“. В първите следвоенни години, а и през последвалите десетилетия нейното отсъствие от легалната политическа сцена ще лишава турското работническо движение от идейно-организиращ и политически водещ елемент, който напълно да отговаря на неговата класова природа. Без нейното противодействие влиянието на социалреформизма и профсъюзния опортюнизм прониква почти безпрепятствено, работническите профсъюзи лесно

попадат под угрозата да бъдат ръководени от буржоазните правителства.

Наистина ТСРСП, ръководена от ветерана на турското работническо движение д-р Ш. Деймер, се опитва още с първите си програмни изявления от юни 1946 г. да хвърли мост между идеите на научния социализъм и пролетарските борби. Тя апелира за национализация на основните производствени фондове, за ликвидиране на икономическата експлоатация, за висок жизнен стандарт и демокрация. Издържаните в този дух материали на партийните органи „Сес“ и „Съюз“ бързо печелят популярност сред работниците.

В нейната платформа отсъства обаче стратегическата цел за революционното завземане на властта. Най-лява от всички съществуващи политически формации, ТСРСП е все още далече от идеята за социалистическа революция и пролетарска диктатура.

Въпреки това партията на Деймер идва като навременна политическа необходимост за първите следвоенни стъпки на турското работническо движение. Както през междувоенния период, така и сега то продължава да носи белезите на слаба класова съзнателност. В него липсват трайни борчески традиции, групата на потомствения пролетариат е все още малобройна, за да дойде „отвътре“ подтикът за професионално организиране. Сковани от полудиктаторската рамка на еднопартийната система, останали настрана от общеевропейската антифашистка съпротива, турските работници бавно придобиват онзи заряд от класова непримиримост, с който пролетариатът в развитите капиталистически страни посреща последните залпове на войната. Ето защо ТСРСП навреме дава тласък „отвън“ за профсъюзно организиране и обществено консолидиране на най-прогресивната част от пролетариата в страната.

Нейната дейност в тази насока не остава незабелязана. Правителствените власти предприемат арести на много нейни агитатори в работническите квартали. Редакциите на „Сес“ и „Съюз“ получават официална забрана да печатят материали, свързани с работническите проблеми. Партийното ръководство не се разколебава. Внасянето на политическо съзнание и елементи на организираност в работническото движение не слиза като първостепенна задача от ежедневната дейност на ТСРСП. Под нейно влияние и с прякото участие на партийни членове през лятото на 1946 г. на много места в страната възникват първите следвоенни работнически профсъюзи — в Анкара, Истанбул, Измир, Адана, Зонгулдаг и др.

Малочислени и изолирани един от друг, без уставни принципи и редовен организационен живот, тези професионални организации напомнят началните крачки на профсъюзното работническо движение през 20-те години.³⁸ Но сега вече зад него застава една политическа партия с действена организация и програма, способна да ускори и териториално да разшири наченалия процес на професионално организиране. В движението се включват и дейци от неразтурените довоенни профсъюзи, въпреки че полицията продължава да ги следи за „комунистическа дейност“.

Първите организационни действия на новоучредените профсъюзи (на работниците от предприятията в държавния монопол, на работниците от полиграфическата промишленост, на текстилците и др.) не напускат платформата на традиционните икономически искания: протести до правителството срещу лошите трудови условия, искания за по-високи надници, призови за съпротива срещу произволното увеличение на работния ден от работодателите. Някои от тях, в които силно се чувствава

влиятието на ТКСРП, отиват и по-далече. В своите протестни декларации те се обявяват за демократично обновление на обществения живот в страната, за по-широки политически права на работниците.³⁹

В това отношение най-дейни са ръководствата на истанбулските профсъюзи. При тях определено се проявява стремежът за свързване на икономическите с политическите искания. Със съвместни усилия те учредяват работнически клуб в града. За да издигне равнището на политическата просвета сред работниците, клубът организира лекционна пропаганда в пролетарските квартали и започва издаването на профсъюзния вестник „Сендика“.

Подетият път на профсъюзно единство и обединение довежда и до по-съществени организационни резултати. През есента на 1946 г. се създава Обединението на работническите профсъюзи в Истанбул. Бързо нараства и броят на организирани работници в останалите профсъюзи. Малко по-късно, през декември 1946 г., усилията за изграждане на общонационален профсъюзен център завършват с формирането на Федерацията на работническите профсъюзи в Турция. Нейни учредители са профсъюзите на работниците от държавния монопол, на моряците, на работниците от полиграфическата промишленост, текстилците и профсъюзът на работниците от стоманодобивната промишленост.⁴⁰

Федерацията е сериозен успех за профсъюзното движение в страната и същевременно важен политически пробив за ТКСРП. В програмата и дейността на новосъздадената организация за пръв път намират отражение елементите на пораснала класова съзнателност, на работническо отношение към идеята за организационно единство като предпоставка за успешна класова борба. Възникването на федерацията е и непряк отглас от световния процес на работническо-профсъюзно консолидиране. В първите си печатни изявления нейното ръководство не декларира от съображения на политическа предпазливост съгласието си с принципите на платформата на СФПС, но някои от отрасловите профсъюзни ръководители говорят вече за сливане със световното профсъюзно движение.⁴¹

Съображенията се оказват основателни. Заплахата от работническите профсъюзи, скъперничеството на опозиционната ДП и постоянният кипеж сред останалите партии стават прекалено опасни за управляващата НРП. Нейната върхушка преценява, че назряващата политическа криза може да бъде избягната най-безболезнено с бърз удар по най-радикалните елементи в политическия живот на страната — социалистическото и работническото движение. Като използва запазеното от военните години извънредно положение в някои райони, кабинетът на Р. Пекер забранява на 16. XII. 1946 г. съществуването на ТКСРП и Турската социалистическа партия (ТСП). Полицията разтуря Обединението на работническите профсъюзи в Истанбул и техния работнически клуб. Федерацията на работническите профсъюзи, останала без две от своите най-важни структури, на практика престава да води организационен живот. Военният комендант ген. Теназтепе и органите за сигурност започват полицейски поход срещу ръководителите на разтурените партии и профсъюзи, срещу техните печатни издания.

За юридическа обосновка на разправата с тях правителството подготвя специален законопроект. В края на февруари 1947 г. министърът на труда С. Ърмък предлага текста за одобрение от Меджлиса. Не е нужен дълбок анализ на същността му, за да се разбере, че приет като Закон

№ 5018 за профсъюзите на работниците, работодателите и профсъюзните обединения, той почива върху начала, които лишават работническото профсъюзно движение от възможността да се развива свободно и да защитава действителните интереси на трудещите се. Съгласно неговите постановления Министерството на труда, прокуратурата и местната администрация поемат върховния надзор и контрол върху профсъюзната дейност. Те остават и последните инстанции, през които минават за одобрение избраните профсъюзни ръководства, уставите на новосъздадените профсъюзи и исканията за организиране на профсъюзните инициативи със задължително присъствие на отговорно административно лице.

Най-точно бие в главната цел на НРП и най-пълно разкрива истинските ѝ намерения да лиши профсъюзната борба от политическо съдържание чл. 5 от Закона: „Профсъюзите на работниците и работодателите не могат да се занимават с политика, политическа пропаганда и политическа издателска дейност. Профсъюзите представляват национални организации. Те не могат да действуват срещу национализма и националните интереси.“ За прояви от „антинационален и политически характер“ профсъюзните дейци са заплашени от строг тъмничен затвор, а профсъюзните организации — от разтурване.⁴²

С този закон турската буржоазия продължава традицията на междувоенната си политика спрямо профсъюзното работническо движение: да го задържа в ограничените и контролируеми икономически рамки; да насочва конфликтите между работници и работодатели в руслото на социално-икономическите искания и в последна сметка — да лиши пролетариата от всякаква юридическа и политическа закрила, ако той дръзне да се обяви срещу официалната правителствена доктрина за „класова хармония и сътрудничество между работници и работодатели“.

Усилията на правителството да придаде на работническото движение националистически профил не приключват с цитираната начална формулировка на чл. 5. Разчитайки на традиционната ислямска ксенофобия в настроенията на някои малограмотни, нискокултурни и религиозно настроени работнически слоеве, законът подчинява членуването в международните профсъюзни организации на решенията на Министерския съвет. Но до 1960 г. нито един правителствен кабинет не дава такова разрешение. Зад мълчанието или неаргументирания отказ прозира страхът от влиянието на СФПС, от класовия пример на демократичното профсъюзно движение в останалите страни.

По-нататък Закон № 5018 лишава турския пролетариат от исторически изпитаното средство за класова борба — стачката. Всеки стачкуващ или „подстрекател“ към стачка се санкционира със строг тъмничен затвор. Профсъюзът, подел стачната инициатива, прекратява съществуването си в срок от три месеца до една година.

Други положения от закона затварят пред профсъюзните членове и останалите пътища за предявяване на техните искания. Възникналите конфликти между работници и работодатели съгласно чл. 4 трябва да се уреждат чрез преговори между работническия представител в предприятието и собственика. В случай на неразбирателство искането тръгва нагоре по цяла верига бюрократични помирителни и арбитражни комисии, назначавани от Министерството на труда. По този начин неотвратимо се обезсилва всяка профсъюзна инициатива, профсъюзните организации се лишават от класова тежест и политически авторитет в ежедневните борби на трудещите се, техните действия губят социална ефикасност — предварителна обреченост, която добре приляга на общия анти-

демократичен дух и замисъл на Закона. Между другото и самият министър на труда Ърмък не скрива целите на новото профсъюзно законодателство в едно изявление пред печата: „Профсъюзното движение в Турция се обявява за национално движение. Без да е формация или в подчинение на политическа партия, то следва и подпомага правителствената политика. То ще премахне всякакъв политически елемент в своята програма, за да не стане плячка на чуждо влияние, както става с професионалните организации в комунистическите страни.“⁴³

Веднага след обнародването на Закон № 5018 правителството на НРП прибегва до един проверен метод за разединение на работническата класа. Със силни финансови инжекции и стабилна политическа опека се съживява заглъхналата дейност на казионния предвоенен „Национален съюз на работническите профсъюзи“, преименуван сега в „Съюз на работодателските и работническите профсъюзи“. По този повод един от ръководителите на разтурен през 1946 г. отраслов профсъюз анонимно отбелязва в печата: „Името винаги можеш да промениш, но същността — не!“⁴⁴

Структурата на реорганизираната казионна организация напълно отговаря на аполитичния дух и замисъла за „класова хармония“, залегнали в Закона на профсъюзите. Според нейния статут работниците от всяка професия трябва да образуват профсъюзи от градски или окръжен мащаб, без да имат право на низови организации по предприятия. Същият териториален признак обединява работодателите от всеки промишлен отрасъл в отделни профсъюзи. Така турският пролетариат се лишава от организационна класова сплотеност по предприятия, където възникват и трябва да се решат неговите ежедневни проблеми. От друга страна, окрупненият тип професионални работнически организации предоставят възможности за централизиран правителствен контрол върху тяхната дейност. Съчетан с аналогичната по структура, но противоположна по цели на работническата борба организация на работодателските профсъюзи, този контрол лишава от действено съдържание целия новообразуван съюз.⁴⁵

Правителството налага и професионални ограничения върху членството в съюза. Занаятчиите, докерите и работниците от морския и въздушния транспорт тямат право да участвуват в него.

Върху работниците, членове на „Съюза на работодателските и работническите профсъюзи“, се разпростират и забраните на Закон № 5018 за стачка и членуване в международни организации. Тяхната профсъюзна инициатива по места остава в ръцете на хора, назначавани от правителството. Според в. „Чалышма“ през 1949 г. Съюзът е ръководен от 14 депутати в Меджлиса, 36 едри собственици, 9 правителствени чиновници и само трима работници.⁴⁶

Народно-републиканската партия започва щедро финансирана кампания за популяризиране на казионните профсъюзи. „Само хармоничното сътрудничество между хората на капитала и хората на труда, сътрудничество, отразено в тяхната професионална организация, може да гарантира благополучието на работническата класа“ — разкрива пропагандния замисъл брошурата „Нов тип профсъюзно движение“, издадена от истанбулската организация на НРП през 1947 г.⁴⁷ За „пионерската роля“ на Турция в изграждането на „нови“ профсъюзи говорят меродавни политики, изказват се националистически настроени научни и обществени среди. Отново министър Ърмък, сега вече председател на „Съюза на работодателите и работническите профсъюзи“, е най-откровен: „Со-

циалното дело на една държава принадлежи на нейните висши ръководители, а не на работниците. . .“ — подчертава той в една реч.⁴⁸

Неспособността на възобновените казионни профсъюзи да мобилизират работническите маси за борба против икономическата експлоатация проличава още в самото начало на тяхната дейност. Преобладаващата част от турския пролетариат се отдръпва от Съюза, неговите организационни прояви остават на почти анемично равнище, потвърдено в отчетите и изказванията по време на първия му конгрес през декември 1948 г. Без членска база, популярност и престиж в големите индустриални центрове тази организация десет години след своето основаване, през 1957 г., регистрира почти незначителен растеж — 45 работнически и 25 работодателски профсъюза с няколко десетки хиляди члена.⁴⁹

Опозиционната ДП умело се възползува от недееспособността на казионните профсъюзи, за да засили и по тяхна линия парламентарните атаки срещу НРП. На прицел е антидемократичната същност на новото работническо законодателство, тежката атмосфера на икономическо и политическо недоволство в промишлените райони. В полемиката с правителството по работническата политика Баяр, Мендерес и Кюпрюлю не пестят обещания, че след изборната победа на ДП работниците веднага ще могат да стачкуват, защото стачката била „единственото оръжие в ръцете на работника, докато работодателят имал хиляди начини да защити своите интереси“.⁵⁰

Предизборните обещания покачват престижа на демократите предимно в средите на нискоквалифицираните работници, повярвали, че загрижеността на ДП по социалните проблеми на страната стои над нейните политически и икономически намерения. И за да не остане съмнение сред гласоподавателите от промишлените центрове, че критиката срещу недъгавото трудово законодателство ще остане в традицията на словесната предизборна еквилибристика, в изборната декларация на Демократическата партия е включен законопроект за право на стачка като „мощна защита на националната, стопанската и социалната структура на страната“.⁵¹

Дискусиите около работническия въпрос в края на 40-те години съживяват ръководствата на някои незасегнати от удара през 1946 г. демократични отраслови профсъюзи. Членската маса на много от казионните профсъюзи също издига глас за твърда позиция в подкрепа на работническите искания, за прогресивна динамика в правителствената социална политика. На тази основа зачестяват контактите и укрепват връзките между отделните профсъюзни организации. Техните месечни събрания постепенно се превръщат в трибуна за търсене на форми и пътища към единството на работническите сили.

Под организационната обвивка на казионните профсъюзи започва да си пробива път тенденцията за независимост и социална настъпателност на работническото професионално движение. В края на 1948 г. седемнадесет работнически профсъюза в Истанбул възстановяват Обединението на работническите профсъюзи. Непосредствено след това подобни регионални организации възникват и в някои от останалите индустриални центрове: Анкара, Бурса, Ескишехир и др.⁵²

В тревожно очакване на предстоящата предизборна кампания правителството предпочита да си затвори очите пред настъпилото профсъюзно раздвижване. В управляващите кръгове надмощие взема становището, че е необходимо „временно отпускане“ на административно-полицей-

ския обръч около работническото движение, докато се разсее предизборното напрежение.

Още в първите дни на своето съществуване ръководството на истанбулското обединение отправя поглед към по-перспективния хоризонт на общонационалната профсъюзна работническа организация. С писмо-обръщение от 22. XII. 1948 г. към всички профсъюзи в страната то апелира за създаване на Обща работническа конфедерация. Инициативата не се осъществява.⁵³ Останалите профсъюзи се оказват неподготвени за такава важна стъпка — било поради реорганизация, било поради това, че се намират още в период на първоначално организационно изграждане.

И в новосъздадените обединения леко надмощие добива профсъюзният реформизъм. Придържането към догмата на Закон № 5018 изтласква на техните ръководни постове водачи, които застъпват десни позиции и ратуват за националистически и антикомунистически облик на профсъюзното движение. За това съдейства честият контрол и непрекъснатите проверки на профсъюзите от страна на правителствените чиновници.⁵⁴ Укрепва обаче и другата тенденция — за откъсване на пролетарията от влиянието на казионните профсъюзи. Тя се чувства в категоричния тон на позива, с който няколко „независими работнически профсъюза“ в Истанбул отговарят на една реч на министъра на труда в началото на 1949 г. „Всички цивилизовани държави в света признават на работниците право на стачкуване и им гарантират това право със своите конституции. Следователно няма друга по-очебиеща неправда от отказа да бъде признато и на нас това право.“⁵⁵ В позива се критикуват всички профсъюзи, поставили се в услуга на НРП, и се изказва решимост да се търси решението на работническия въпрос в рамките на профсъюзната борба.

Призракт на извънпарламентарната работническа съпротива — стачки, демонстрации и митинги, отново заплашително изплува пред правителството. Сред управляващата партия със закъснения се дочуват реалистични мнения, че трябва по-сериозно да се вниква в това, което изпълва живота на турския работник. За сравнително кратък срок се приемат няколко закона за работническо застраховане — допълнения и основни корекции към приетия през юни 1945 г. Закон № 4772 за застраховка при нещастни случаи, професионални заболявания и майчинство. Фондовете за застраховки и пенсии се оказват обаче крайно недостатъчни, за да намалят работническото недоволство и да отклонят натиска на профсъюзите и ДП по въпроса за стачното право.

Пропагандният шум при оповестяването на законите зле прикрива антидемократичната им законодателна същност. Достатъчно е да се спомене само един пункт от Закона за застраховане по старост — условието да се работи най-малко 25 години в предприятията, където е в сила законодателството. При непрекъснатия ръст на безработицата, принуждаващ турския работник да се мести по различни предприятия, често незасегнати от законните положения за пенсиониране, това условие за мнозина остава неизпълнимо и просто е предлог, за да им бъде отказана пенсия.⁵⁶

В парламентарните избори през май 1950 г. след десетки години несменяемо управление НРП плаща за загубеното политическо доверие. Побеждава Демократическата партия — с широки обещания за социални реформи и демократизация на държавния строй. Дж. Баяр е избран за президент на републиката, министър-председателския портфейл получава А. Мендерес.

Демократите идват на власт с лозунгите за „преустройство на икономическата структура“ и „либерализация“ на стопанската политика. Тяхната организация обаче създава класови привилегии за турската земеделска буржоазия и промишлениците, свързани със западния капитал. Ускоряват се капиталистическите процеси в селското стопанство, започва въвеждането на едро машинно земеделие — за годините, през които управляват демократите (1950 — 1960), обработваемата площ в страната нараства с близо 60%, от които около четири пети за сметка на едрите капиталистически стопанства.⁵⁷

Етатизмът на Ататюрк и неговите последователи, поощряването на държавния капитализъм и инициатива остават в миналото. Демократическата партия, вече управляваща сила, стимулира и укрепва с механизмите на държавния апарат едрият частен турски капитал, разтваря вратите на националната икономика за проникването на чужди капиталовложения — преди всичко тези на САЩ. Американските монополи се настаняват във всички сфери на турската икономика, американски стратегии на стопанското планиране отвоюват от правителството инициативата за финансов капитал на Съединените щати: Банка за промишлено развитие на Турция, с 50% американски авоари; американски фирми за разработването на турските природни ресурси; смесени компании в промишлеността и транспорта и др.⁵⁸

Политиката на тясно икономическо и финансово обвързване със САЩ насочва и външнополитическия курс на режима на Баяр-Мендерес. Следващ ветропоказателя на американската политика, той стоварва върху страната бремето на войната в Корея и създава постоянно напрежение в отношенията със съседите поради участието на Турция във военнополитическите блокове НАТО и СЕАТО. Турските ръководни среди поемат не само политическите ангажименти на свързващо звено между тези групировки, но и военните задължения на техен преден пост в района на Близкия Изток, удобен плацдарм за американските бази.

Още непоставило основите на своята вътрешна и международна стабилност, правителството на ДП бърза да покаже, че либералнобуржоазната насока на неговите предизборни лозунги е била само ефектен сбор от пропагандни аргументи. През лятото на 1950 г. Турското дружество на привържениците на мира е обявено за „опасна организация, разпространяваща комунистически идеи“ и разтурено, а печатният му орган „Барыш“ — конфискуван.

Тази първа проява на десен политически екстремизъм веднага получава и юридическо покритие. Със съответно изменение на наказателния кодекс през ноември 1951 г. се увеличават присъдите и наказанията по обвинение в комунистическа пропаганда. Властите са вече с развързани ръце. Започват преследвания срещу всички демократични елементи — интелигенти, работници, селяни, занаятчии, дребни буржоа, чиито протести срещу правителствената политика получават в обвинителния акт произволната квалификация „комунистическа дейност“.

Още при първите социални инициативи новият кабинет зле прикрива нежеланието си да реши основните работнически проблеми, въпреки че министърът на труда Х. Полатакан самоуверено се мъчи да вдъхне оптимизъм в едно публично изявление: „Преди още да дойде на власт, Демократическата партия е дала много обещания на работниците. Наш дълг е в най-скоро време и в най-отлична форма правителството да изпълни тези обещания.“⁵⁹

Отначало демократите опитват някои полумерки, имащи в основата си пропагандно-представителен характер. Празникът на турската република 29 октомври е обявен за неприсъствен, но платен работен ден. Правителственият печат умишлено вдига шум във връзка с отделни немногобройни случаи, когато работодателите са подведени под съдебна отговорност за неспазване на Закона за труда. Започва дискусия между Министерството на труда и собствениците за платената седмична почивка на работниците, която бързо заглъхва в проточили се допитвания и неизяснени становища. Проваля се и намерението на новия правителствен екип да създаде „смесени комисии“ (държавни специалисти, работници, работодатели), имащи за цел да определят размера на работническата надница в отделните вилаети, където тя отдавна стои под екзистенцминимума. Идеята се оказва порочна още в зародиш. Комисиите повишават надниците, но веднага след това работодателите организирани покачват цените на индустриалните произведения, неутрализират по този начин покачването на дневното заплащане.⁶⁰

Скоро и тези половинчати правителствени инициативи секват. През първите години от управлението на демократите 80% от работниците зароботват значително по-ниско от средната сума на работната заплата според турските статистически източници.⁶¹ В края на техния режим стойността на живота се покачва повече от три пъти, при екзистенц-минимум от 2500 турски лири заплата за средно семейство повечето от работниците и служащите получават по 150 — 200 лири. Само 1959 г. изхвърля в армията на безработните 554 хил. човека.⁶²

Но въпреки това режимът недвусмислено предупреждава, че ще постави политическа бариера пред всеки протест на профсъюзите, който влиза в разрез със Закона за труда от 30-те години и Закона за профсъюзите от 1947 г. Това остаряло и антидемократично законодателство, допълнено с редица нови реакционни закони, изгражда скелета на правителствената концепция по профсъюзния въпрос и работническото движение чак до падането на режима през 1960 г.

Известно време, до лятото на 1952 г., правителствената пропаганда дава определени надежди, че усилено се проучва законопроект за право на стачка — така, както е обещано в правителствената програма от първия кабинет на Мендерес.⁶³ Председателят на комисията за преизглеждане на трудовото законодателство проф. С. Дербил помества в печата поредица от статии, пронизани от обнадеждаващия лайтмотив, че Законът за труда ще бъде демократизиран. Скоро всичко затихва. Обещанията остават към хартия. На периодическите съвещания с профсъюзните ръководства политически отговорни лица се задоволяват с обещания по второстепенния въпрос за платената седмична почивка, подминавайки закона за стачкуване с фалшивия тезис, че стачката е „политически израз“ на класова съпротива, а класи в Турция не съществуват.⁶⁴

Още в самото начало настъплението на режима на Баяр-Мендерес срещу работническата класа и демократичните сили в страната естествено поражда тенденцията за обединение на профсъюзните усилия в името на по-ефикасна защита на работническите интереси. Истанбулското обединение отново, както и преди две години, излиза с апел към другите обединения и федерации за създаване на Конфедерация на работническите профсъюзи в Турция и даже предлага проектоустав, изготвен съобразно принципите и устава на Френската конфедерация на труда.⁶⁵

Предложението веднага добива популярност сред профсъюзната членска маса и ръководствата. Годишните отчетни събрания на отрасловите профсъюзи в края на 1950 г. потвърждават желанието за единство и сплотяване, за изживяване на илюзиите в законодателната добронамереност на турската буржоазия. Те протичат в наелектризираната атмосфера на изказвания срещу социалната политика на правителството, с призови за решителна профсъюзна борба. Току-що възстановената Турска социалистическа партия (ТСП) също подкрепя тенденцията за разширяване на единството и укрепването на класовата съпротива.

Така започва новият етап в профсъюзното организиране на турския пролетариат. През 1951 г. възникват няколко федерации, които обединяват работниците от един или близки трудови отрасли както по териториално-икономически признак, така и в рамките на цялата страна. За непродължителния срок до началото на 1952 г. печатът се изпълва със съобщения за учредяването на профсъюзни федерации: на работническите профсъюзи от текстилната промишленост, на работниците от морския транспорт, на работническите профсъюзи от железопътните линии, на работниците от хотелите, ресторантите, увеселителните заведения.⁶⁶ Следната таблица илюстрира нагледно количествения растеж на работническите професионални организации през периода 1948 — 1952 г.:⁶⁷

Година	Брой на членовете	Профсъюзи	Федерации, обединения
1948	52 000	73	1
1949	73 873	83	2
1950	78 000	88	3
1951	110 000	137	8
1952	173 000	248	16

Не може да се отрече, че този „етап на федерациите“ в турското профсъюзно движение носи и известно увеличение на профсъюзната бюрокрация, раздуване на нейния апарат. Тук трябва да се отчете обстоятелството, че някои от работниците встъпват в профсъюзите, тласкани от временни мотиви — да използват профсъюзната защита при намирането на работата, да разрешат в своя полза краткотраен конфликт с работодателя и т. н. Но в общия процес на консолидиране и обединение това е неотменим етап, защото чрез него идеята на истанбулското Обединение пуска трайни, общонационални корени.

На 18. II. 1952 г. в Истанбул започва своята работа конгресът на Федерацията на работническите профсъюзи от текстилната промишленост. В нейните редове призивът за създаване на единен център за работническите профсъюзи получава за пръв път общотурско звучене, смисъл и одобрение, тъй като присъстващите тук като гости представители на профсъюзните обединения и федерации от Анкара, Измир, Бурса, Чукурова и др. единодушно се присъединяват към него.⁶⁸

Два месеца по-късно специално свиканата в Бурса профсъюзна конференция обсъжда проектоустава на бъдещата Конфедерация. Свои делегати на нея изпращат не само профсъюзните организации, представени на конгреса в Истанбул, но и обединението на работническите профсъюзи в района на Гарсус — Средиземно море, Профсъюзите на работниците от стоманодобивната промишленост в Карабюк и Федерацията

на работническите профсъюзи в района на Ескишехир. С присъединяването към призива на тези сравнително силни и многочислени организации идеята за Конфедерация става реалност. Делегатите на конфедерацията разискват по организационните въпроси на бъдещия профсъюзен център и възлагат подготвителната работа по неговото изграждане на Временен организационен комитет.

След близо двумесечна подготовка комитетът, спазвайки буквата на закона, връчва на 31. VII. 1952 г. устава на новата организация на анкарския губернатор. В него тя се нарича Конфедерация на работническите профсъюзи в Турция („Тюрк-Иш“). След изчакване на правителственото разрешение Конфедерацията провежда на 6 и 7 септември своя първи конгрес.⁶⁹

До този успешен финал профсъюзите идват след труден процес на организационно укрепване в условията на непрекъсната борба за жизнените интереси и политическите права на турския пролетариат. До определена степен той е подготвен и от развитието на стачното движение в края на 40-те и началото на 50-те години. Въпреки правителствените забрани стачната вълна залива Истанбул, Измир, Анкара, Мерсина, Зонгулдагския каменовъглен басейн. До Министерството на труда ежеседмично пристигат колективни искания от различни промишлени браншове.⁷⁰ Обща характерна черта на тези стачни вълнения е, че наред с икономическите искания (повишение на заплащането, подобряване на трудовите условия и охраната на труда) стачниците все по-настойчиво започват да издигат и политически — отмяна на антидемократичното и анти-работническото законодателство, право на стачки и сключване на колективни трудови договори с предприемачите, разширение на профсъюзните права и др.

Родила се в период на повишена стачна активност, „Тюрк-Иш“ привлича внимание на Народно-републиканската партия, търсеща съюзници в опозиционната борба. На почвата на тези тактически вътрешно-партийни съображения лидерите на НРП търсят контакти с дейците на Конфедерацията още преди тя да е направила първите си организационни стъпки, преди да е утвърдила своята платформа.

КОНФЕДЕРАЦИЯ НА РАБОТНИЧЕСКИТЕ ПРОФСЪЮЗИ В ТУРЦИЯ („ТЮРК-ИШ“)

При учредяването си „Тюрк-Иш“ наброява около 150 хил. члена.⁷¹ Сравнена с останалите политически организации в страната, тя представлява достатъчно многочислена формация, способна да влияе върху обществено-политическия живот. По страниците на правителствения и опозиционния печат веднага се появяват материали с незавоалирани намеци, че въпреки прокламираната в началото политическа неангажираност Конфедерацията е в състояние да намери пътища и форми, за да се превърне в опора за всяка партия. Народно-републиканците преминават от лични контакти към конкретно предложение, но в края на 1952 г. получават отказ с мотивировката, че „Тюрк-Иш“ „ще остане далеч от всяка политическа дейност“, имайки за цел изключително подобряването на жизнения уровень на работниците.⁷²

Едва ли може да има съмнение, че зад такива изявления се крие и презастраховка срещу евентуални обвинения в антиправителствена дейност. Но основната причина е по-дълбока, пряко свързана с политическите възгледи на ръководните среди в Конфедерацията.

В своя традиционен годишен преглед на политическите течения и групи в страната независимият в „Истанбул“ отбелязва в края на 1952 г., че „Тюрк-Иш“ ще се отграничава от политиката и е под влияние на Американската федерация на труда (АФТ).⁷³

В търсенето на аргументи редакторите едва ли трябва да отидат далече при своите анализи. Още при първите ѝ действия Конфедерацията става обект на засилено внимание от страна на реформистката централа в световното профсъюзно движение — Международната конфедерация на свободните профсъюзи (МКСП). Особено подчертани са усилията в тази насока на „стълба“ в МКСП — Американската федерация на труда.⁷⁴

Под влияние на техните социалреформистки идеи „Тюрк-Иш“ провъзгласява за свой основен лозунг защитата на икономическите интереси на пролетариата чрез „осигуряване на класов мир и сливане на класите“⁷⁵. Тази постановка събира в едно политическите абстракции на американския и западноевропейския реформизъм за „класова хармония“ с конкретнополитическото отрицание на класите и класовата борба в Турция. И както показва развитието на профсъюзното движение в страната, обратната страна на претенцията на „Тюрк-Иш“ за надпартийна организация по-късно ще се окаже благоприятен фон за видимото влияние на управляващата буржоазна партия.⁷⁶

От духа на социалреформизма е проникната и емблемата на организацията — две стиснати ръце, фигуративно демонстриращи сътрудничеството между работници и работодатели, отсъствието на класова борба.⁷⁷ Той прониква в почти всички звена на ръководните органи: генерален съвет, ръководещ съвет, изпълком, ревизионна комисия и съд на честта.⁷⁸ От него поради тесните връзки с работническите маси сравнително запазени остават ръководствата на отрасловите профсъюзи.

Тук трябва да се подчертае, че за десетилетието до 1960 г. влиянието на западния профсъюзен реформизъм прониква в турските работнически профсъюзи предимно по теоретични канали. Режимът на Баяр Мендерес категорично забранява участието в международните профсъюзни организации.⁷⁹ Всички те, независимо от идеологическите различия и политическата насоченост попадат в правителствената политика под знаменателя на „проводници на комунистически идеи и леви убеждения“. Тази изолация порицава дори анкарският кореспондент на „Ню Йорк Таймс“. „Правителството особено се бои от чуждестранното влияние в турското работническо движение“ — отбелязва той в една кореспонденция.⁸⁰ Почти никакви контакти не съществуват между турските профсъюзи и профсъюзните организации от балканските страни, сянката на антикомунистическата неприязън трайно се възпроява през възможностите за връзки с профсъюзите на Съветския съюз и останалите социалистически страни.⁸¹

Едва в края на 50-те години, зачестяват посещенията на американски, английски и западногермански лидери на МКСП. Част от тях идват като лектори, други са гости на профсъюзните конгреси.⁸² Тяхната поява и дейност дава нов тласък за насаждане в турското профсъюзно движение на съвременните социалреформистки теории.

Независимо от това създаването на „Тюрк-Иш“ е факт с определена положителна стойност в обществено-политическия живот на страната. За пръв път в своята история турската работническа класа има общонационален организационен и координационен център, разкриващ реални възможности за разширяване на връзките и сътрудничеството между

различните профсъюзни обединения. С Конфедерацията фронтът на пролетариата срещу настъплението на капитала придобива организирана форма, получава характер на трайна тенденция в политическата борба, вещае перспектива дори и в усилията за отвоюване на определени политически права.

„Тюрк-Иш“ сравнително бързо печели обществен престиж. В нейна подкрепа официално се ангажират опозиционни политики, общественици и политически независими интелектуалци. „Неопрровержимо обстоителство“ е, че синдикализмът в нашата страна се развива успешно, независимо че много политически лица го смятат за неуместен и ненужен. . . .“ — обобщава техните мнения в една статия известният проф. О. Туна.⁸³

Печатът помества и други материали, насочени срещу профсъюзния nihilизъм на антикомунистическите среди. Зачестяват обръщенията към правителството на Меджлиса за подобряване на профсъюзното законодателство, за узаконяване на стачното право. Сега ролите на ДП и НРП в отношението към работническите профсъюзи се сменят. В лагера на опозицията народнорепубликанците използват нарастващите обществени симпатии към профсъюзите, за да разширяват своето влияние сред работниците, разчитайки в антиправителствените си атаки и на тяхната подкрепа. По линията на възходящия партиен „интерес“ към работническите проблеми десетият конгрес на НРП през 1953 г. официално включва стачното право като лозунг в своята програма.

Турският пролетариат сам превръща узаконяването на стачната борба в основна цел на своята активност през 50-те години. Първи се вдигат на стачка през лятото на 1951 г. пристанищните работници от Измир, подкрепени от текстилците в същия град. До 1955 г. стачни вълни преминават през държавни заводи, фабрики и предприятия в Истанбул, Анкара, Измир, Искендерун. Стачкуют работници от различни индустриални браншове, от сферата на обслужването, строители и докери. През юли 1954 г. кореспондентът на „Ватап“ в Измир тревожно възкликва: „Няколкостотин докери са напуснали пристанището. За пръв път се обявява стачка от подобен мащаб!“⁸⁴ Измирските стачници искат повишение на работната заплата и премиите, социални осигуровки и спазване на 8-часовия работен ден.

Ръководството на „Тюрк-Иш“, съсредоточило на първо време сили и енергия за организационното изграждане на федерацията, остава настрана от стачното движение. Лидерите на десния полюс — реформистите и някои антикомунистически настроени дейци, прикриват преднамерената си пасивност с публично изказаните опасения, че непосредствената намеса на „Тюрк-Иш“ в стачните вълнения ще предизвика преследвания от страна на правителството, което ще обвини Конфедерацията в „незаконни действия“ и „комунистическа политизация“ на профсъюзите. В подобен дух е и възванието, с което Изпълнителният комитет излиза през февруари 1953 г. на работническия митинг в Сакария. Там дебело се подчертава, че „турското работническо движение стои твърдо срещу комунизма“⁸⁵.

На друга позиция застават обаче ръководителите на малките отраслови профсъюзи. Левите сили в тях вземат надмощие, опитвайки се да придадат на стачната вълна целенасочен характер. Но собствениците получават пълната подкрепа на правителството, срещу стачниците е хвърлена войска и полиция.⁸⁶ Останало без общ ръководен център и разпокъсано

в отделните промишлени райони, стачното движение постепенно заглъхва през втората половина на 50-те години. По-голямата част от стачките завършват с поражение, останалите — с незначителен успех. На места, както след стачката на шофьорите от Анкара, много от стачниците са дадени под съд.⁸⁷ Вместо законна защита на стачното право Министерският съвет нарежда на прокуратурата в Измир да забрани Профсъюза на докерите в града и Профсъюза на минните работници заради участието в стачките през 1952 — 1954 г.⁸⁸ В началото на август 1954 г. 539 измирски стачници и 17 техни профсъюзни ръководители са изправени пред съд. Процесът се проточва чак до началото на следващата година и завършва с различни по срок присъди и глоби за подсъдимите.⁸⁹

През годините на стачния подем ръководството на „Тюрк-Иш“ се опитва и по законни пътища да защити някои работнически права. В редица официални декларации и протести до правителството и Меджлиса, на митинги и събрания профсъюзните членове отправят искания за узаконяване на стачното право, за въвеждане на ново трудово законодателство. Те настояват за по-широки профсъюзни права и за анулиране на действащия от 1936 г. Закон за труда, чиито алинеи отдавна са престанали да съответствуват на променените социални, стопански и административни условия. По данни на в. „Правда“ в това широко движение за работнически права през 1952 — 1954 г. вземат участие около 150 хил. текстилци, 20 хил. тютюноработници, 40 хил. общарски работници и др.⁹⁰ Тяхната активност поддържа едно постоянно социално напрежение, което напълно опровергава твърденията на президента Баяр в парламента за „положителния баланс“ от управлението на ДП.

Наред със стачното право от поредицата работнически искания се откроява и друг важен стратегически прицел на профсъюзната борба в страната — сключването на колективни трудови договори с работодателите. Без да засенчва основните икономически точки — повишаване на надниците и заплатите, спазване на 8-часовия работен ден, социално осигуряване и др., това искане заедно със стачното право вече носи бележите на осъзнатия класов интерес.

Признаците за политическа тенденция в профсъюзната борба стряскат управляващите среди. От трибуната на втория трудов конгрес в Анкара (февруари 1954) министърът на труда Х. Еркмен трябва да признае, че трудовите условия и принципите на заплащане „изостават от бързо поскъпващите материални условия на живот в страната“. Но атакуван с политически и икономически искания от делегатите-работници, той не обещава нищо конкретно, а само загатва за „идеи“, които вече се „обсъждали“ в Министерския съвет като юридическа първооснова на законопроект за стачно право.⁹¹ Вместо реалистични стъпки за преодоляване на социалното недоволство правителството се опитва да излезе от критичния период на изострени класови противоречия със засилване на антиработническите действия, с провеждане на открита профсъюзна дискриминация. Непреодолимо далече по своя социален състав от работническата класа (от 387 нейни депутати в деветия Меджлис през 1954 г. само 3 са работници)⁹², Демократическата партия не може да се примири с едно-профсъюзно движение, излизащо извън безопасните за нея рамки на пълна аполитичност, ограничена обществена популярност и чист професионализъм.

Нейното правителство се противопоставя дори срещу най-незначителните прояви на работническо недоволство. С лека ръка те се обявяват за „противозаконни, антинационални и прокомунистически“ — както

в случая с искането на истанбулските текстилци да проведат през април 1952 г. мирен митинг срещу незаконните действия на работодателите и зачестилите трудови конфликти.⁹³

Настъплението срещу работническото движение се подхранва особено силно от антикомунистическата тенденция, която по това време открито взема връх в ръководството на ДП. Двамата водачи — Баяр и Мендерес, все по-често проявяват стремеж към авторитарна власт. Започват масови арести на лица, заподозрени в принадлежност към „нелегалната комунистическа партия“. Без доказани обвинения пред съда са изправени много демократи и прогресивни обществени дейци, полицейският произвол се превръща в повсеместно и ежедневно явление. Вестниците поместват кратки, но показателни бележки: „Затворът в Измир става тесен за осъдените“, „Истанбулският затвор е препълнен“.⁹⁴ Във Великото национално събрание един от министрите заплашва: „Всеки работнически митинг е не само митинг, но и определена социална задача. . . , зад която стои една партия, по име социалистическа, но чийто методи и същество са комунистически. Правителството обаче ще съумее да запази режима. . .“⁹⁵

Заплахата незабавно влиза в действие. Социалистическата партия е поставена извън законите, а нейните ръководители — арестувани. През 1955 г. започва шумният „процес на 167-те“. Няколко десетки работници, студенти, занаятчии, интелектуалци и военни са осъдени по едно изфабрикувано обвинение, в което тяхната борба за мир, срещу военното присъствие на САЩ в Турция, се окачествява като „национална измяна“.⁹⁶ Между осъдените, получили присъди между 2 и 10 години, са старият деец на турското работническо движение Шефик Хюсюн Деймер, прогресивните интелектуалци С. Таръ, Р. Барнер и др.

С нов закон за печата е сложен край на всяка критика, отправяна от средствата за масова информация срещу министрите, висшата администрация и военните. Под неговите удари веднага попадат 18 опозиционни журналисти и няколко редактора на профсъюзни многотиражки.

В обстановка на нетърпимост спрямо политически противници и засилващо се вътрешнополитическо напрежение профсъюзното движение започва да търси нови форми за защита на работническите интереси. Вниманието на „Тюрк-Иш“ сега се насочва към възможностите на парламентарната борба.

През пролетта на 1954 г. част от профсъюзните водачи издигат идеята за избиране на депутати в Меджлиса направо от специална работническа организация. Тя се създава под формата на „Комитет за подкрепа на депутати от работниците и приятелите на работниците“. В учредяването на Комитета участвуват ръководителите на няколко столични профсъюза.

За предстоящите парламентарни избори Комитетът включва в своя списък кандидатурите на избрани от него лица, без оглед на тяхната партийна принадлежност. По този начин той цели да избегне задължителната партийна санкция върху кандидатските листи от страна на ДП и НРП, да представи тактическия ход като „извънпартийна инициатива“. Неутрален партийен характер има и прокламацията на Комитета от 7. IV. 1954 г., в самото навечерие на изборите.⁹⁷

Съзряло в Комитета неочакван дестабилизиращ фактор за престижа на ДП в предизборната борба, правителството започва съдебни преследвания. Двадесет и един дейци от Профсъюза на строителните

работници, симпатизанти на Комитета, застават пред един от съставите на четвърти наказателен съд в Истанбул, обвинени в комунистическа дейност.

Въпреки това в навечерието на изборите Комитетът излиза с прокламация да се гласува за него в името на „работническото дело“. В последния момент властите го разтурят. Но дори и с този неуспешен финал дейността на Комитета ознаменува нова стъпка наляво не само сред ръководителите на малките отрасли профсъюзи, но и в Изпълкома на „Тюрк-Иш“. Под влияние на профсъюзните маси Конфедерацията на работническите профсъюзи още на следващата година официално настоява пред правителството за твърд минимум на работната заплата и за нейното повишение с 30 — 50%.⁹⁸

Особена активност в тази насока проявяват истанбулските профсъюзи. Пред септември 1955 г. конференцията на Истанбулското работническо обединение поставя наред с икономическите искания и политическо — правото на работниците да стачкуват.⁹⁹

През втората половина на 50-те години работническите профсъюзи не изостават и от общото русло на антивоенното движение в страната. Започнало по повод на загубения престиж след неуспешната война в Корея, то бързо прераства в периодични, но силни антиамерикански вълнения, в движение срещу обвързването с военни пактове. Работниците от Искендерун отказват да разтоварват кораби с военно предназначение. С тях се солидаризират докерите от военно-морските бази на НАТО в Измир и Дериндже. На извънреден конгрес работниците от текстилната, трикотажната, кожарската и стъкларската промишленост се обръщат към турската работническа класа с възвание за бойкот на стоките, изнасяни или внасяни за военните пактове.¹⁰⁰

Заставайки начело на демократичното движение на турския народ, работническите профсъюзи привличат в своите редове хиляди неорганизиран работници. Статистическите сведения за тяхното нарастване след 1952 г. рисуват следната картина:¹⁰¹

Година	Членове	Профсъюзи	Обединения и федерации
1953	175 000	275	17
1954	180 387	323	23
1955	189 387	363	27
1956	209 155	376	26
1957	244 855	383	18
1958	262 591	394	18
1959	300 000	394	18

Правителството е обезпокоено от ръста на профсъюзното движение. В ход отново се пуска поредица от санкциониращи закони. С един от тях — за събранията и демонстрациите от юни 1956 г., партиите и профсъюзите получават право само на три събрания в годината, контролирани от властите и заявени от съответните ръководства не по-късно от 48 часа до тяхното провеждане.

Замисълът на правителството да раздуха с този закон психозата на страха от политически преследвания не донася очакваните резултати. Режимът затъва в дълбока вътрешна и външнополитическа криза. Програмните обещания на ДП за модернизация на икономическата структу-

ра, която трябвало да донесе „общонационално благоденствие“, остават гóлословни твърдения. През втората половина на 50-те години Турция продължава да бъде слабо развита аграрна страна, в чийто съвкупен национален продукт промишлеността дава само 25%, а над 60% от населението остава неграмотно.¹⁰²

Профсъюзите преминават в настъпление. Стачни настроения обхващат почти всички работнически райони. Сътрудничеството с опозиционната НРП при критиката на правителствената работническа политика се задълбочава. Народнорепубликанците представят в Меджлиса проект за нов профсъюзен закон. „Тюрк-Иш“ решително ги подкрепя.

Тогава правителството преминава към открита разпрана с профсъюзното движение. За юридическа мотивировка служи спекулативното тълкуване на Закона за профсъюзите от 1947 г. Съгласно неговият чл. 8 профсъюзни организации могат да създават само работниците от една професия. Действително в организационната си структура федерациите и обединенията включват профсъюзи от различни браншове, но принципът за професионална-еднородност на отрасловия профсъюз не е нарушен. Съдебните власти използват недостатъчната прецизност на закона и десет години след неговото обнародване обявяват профсъюзните обединения за незаконни, въпреки че техните устави отдавна са одобрени от същите съдебни институции и Министерството на труда.

Над турското профсъюзно движение надвисва сериозна заплаха. Само през пролетта на 1957 г. по съдебен ред са разтурени Федерацията на работническите профсъюзи в Адана и Чукурова, Обединението на анкарските и ескишехирските профсъюзи, на профсъюзите в Бурса, Федерацията на работническите профсъюзи в Коджаели и района на Мраморно море. До края на годината правителствената акция срещу профсъюзите не секва. Разпуснати са повече от 150 отраслови профсъюзи, федерации и обединения. Техните ръководители са подведени под съдебна отговорност, а профсъюзното имущество е подложено на конфискация.¹⁰³

Режимът на Баяр-Мендерес не преустановява посегателствата върху профсъюзите и през следващите години. С оскъдни възможности за защита на своите членове профсъюзните организации понасят тежък удар, който разстройва тяхната дейност и предизвиква временен отлив в работническото движение.

Въпреки всичко наболелите работнически въпроси отново намират място в работата на поредния конгрес на „Тюрк-Иш“ през май 1959 г. Изтъква се искането за признаване на стачното право, нов закон за професионалните организации, определяне на минимална надница.¹⁰⁴

Последвалите конгреси и конференции на отрасловите профсъюзи също вземат категорична позиция за право на стачна борба. „Турският работник настоява да му се даде право на стачка и ще се бори настойчиво за осъществяването му“ — публикуват вестниците едно от изказванията по време на Конгреса на работниците от външената и килимарската промишленост.¹⁰⁵ До началото на 1960 г. с резолюции за стачно право излизат конференцията на Профсъюза на тютюнорботниците от Егейска област, Конгресът на Федерацията на железничарите, 650-те стачкуващи работници от текстилния завод в гр. Мерсин и др.

Отначало правителството се опитва да отведе профсъюзните искания в задънена улица, превръщайки ги в обект на нескончаема и безперспективна парламентарна дискусия. Скоро обаче напрегнатата вътрешно-

политическа обстановка, тревожните признаци на очертаващото се ново профсъюзно единство и настойчивостта на опозицията принуждават ДП да предприеме някои положителни стъпки в социалната си политика. През април 1960 г. е гласуван Закон за отпуските. За пръв път в историята на турската работническа класа с него се предвижда платен отпуск за работниците и служителите в размер от 12 до 24 дни в зависимост от трудовия им стаж.

Въпреки това политическото напрежение в страната не намалява. Двата главни политически съперника — ДП и НРП изострят своя диалог пред наближаващите общински избори. Привържениците на Иньоню атакуват демократите в най-уязвимите пунктове на вътрешната им политика: инфлацията, катастрофалното покачване на цените, увеличението на преките военни разходи — от 780 млн. лири през 1951 — 1952 финансова година до 1 млрд. и 600 млн. лири през 1957 — 1958 г.¹⁰⁶

Опозицията използва не само статистиката като аргументация. Виждайки затрудненото положение на „Тюрк-Иш“, НРП иска да спечели с широки обещания политическото влияние сред нейните членове. Нейната парламентарна група постоянно поддържа актуалността на профсъюзния въпрос в Меджлиса.

През пролетта на 1960 г. в страната се създава сложна, напрегната и тревожна обстановка. Правителството — с основателни опасения за поражение в предстоящите избори, се опитва да предотврати краха с нов удар срещу опозиционните сили. На бял свят излиза правителствен декрет, който забранява всяка политическа дейност до провеждането на изборите.

Скоро събитията приемат драматичен обрат. Срещу правителствените действия протестират студентите и преподавателите от Истанбулския университет. След техните кървави сблъсъци с полицията към движението се присъединяват студентите от Анкара, адвокатите от Истанбул и Измир. Под лозунгите за оставка на кабинета преминават многолюдни демонстрации в почти всички по-големи провинциални градове.¹⁰⁷

На много места правителството обявява военно положение. Армията отказва да стреля срещу демонстрантите. Отделни войскови части ги подкрепят. Слушателите от Анкарската военна академия демонстрират с пълна униформа срещу режима.

За да предотвратят изострянето на политическото напрежение, определени буржоазни групировки замислят държавен преврат. Най-подходящо оръжие за целта се оказват военните.

На 27. V. 1960 г. съществуваща отпреди военна организация извършва преврат. Проамериканският режим на демократите пада. Кемалистката революция, доведена от своите досегашни вдъхновители до половинчати форми и резултати, получава нов тласък за продължение и развитие. Властта преминава в ръцете на Комитет за национално единство (КНЕ). Той представлява организационният връх на политическа концентрация от млади, радикално-националистически настроени военни и генерали с умерено-либерални възгледи.¹⁰⁸

Първите публични изявления на новия държавен глава и председател на КНЕ ген. Дж. Гюрсел показват ярко разграничаване на новата власт от милитаристичния, противонароден курс на бившето правителство. Дават се декларации, че добрата армия не е достатъчно условие за прогреса на нацията, че за това е нужен преди всичко висок жизнен стандарт на населението. За да разчисти хаоса, предизвикан от режима

на ДП и подготви страната за демократични избори, КНЕ временно забранява политическата дейност на партиите и отменя конституцията, обещавайки нова, по-демократична. От затворите излизат всички лица, съдени за политическа дейност от режима на демократите. Започва следствие срещу министрите и депутатите. „Ние извършихме революция, за да установим демокрация“ — резюмира ген. Гюрсел политическото кредо на КНЕ.¹⁰⁹

Първите признаци за либерализация на политическия живот активизират работническото движение, започнало да отслабва при преследванията на предишния режим. Военните показват готовност за завой и в политиката спрямо профсъюзите. След преврата ген. Гюрсел провежда среща с ръководството на „Тюрк-Иш“, стремейки се да го привлече към инициативите на новата власт. Резултатите от срещата, без да решават големите работнически проблеми, са насърчителни като тенденция: възстановяване на разтурените при управлението на ДП профсъюзи, прекратяване на съдебните процеси срещу профсъюзните федерации и дългоочакваното разрешение за присъединяването на „Тюрк-Иш“ към Международната конфедерация на свободните профсъюзи.

Работниците заживяват с оптимистични очаквания. Те се подхранват и от обещанията в програмната декларация на първото временно правителство на КНЕ: „При разрешаването на трудовите и работническите проблеми правителството ще се опира на социалната справедливост. То ще съдействува за създаването на свободно и независимо профсъюзно движение и за въвеждането на системата на колективните трудови договори.“¹¹⁰

Ръководството на „Тюрк-Иш“ отговаря на правителствените изявления с публично манифестирана лоялност към новия режим и с желание за сътрудничество, с ожесточена критика на бившия режим. „Новото правителство създаде условия за съживяване на профсъюзната дейност и ние ще го подкрепяме“ — споделя един профсъюзен ръководител в интервю с югославски журналист.¹¹¹

Но КНЕ не бърза да даде „зелена улица“ на работническите искания по най-важния въпрос на трудовото законодателство — правото на стачка. Доколкото той става обект на правителствени коментари през лятото и есента на 1960 г., неговото осъществяване се свързва с неопределения тезис за „недостатъчната“ финансова стабилност на федерациите и обединенията, която им пречела по примера на профсъюзите в западните страни да поемат издръжката на стачкуващите.¹¹² Става ясно, че и новото управление продължава да храни опасения от икономическия и политическия ефект на стачната борба, че в периода на вътрешното си стабилизиране то не иска да рискува със стачни сблъсъци и конфликти. Към умереност спрямо работническите искания съветва и групата около полк. А. Тюркеш — крайни буржоазни националисти в КНЕ, скептично настроени спрямо необходимостта от широки демократични права и свободи за народа.

В атмосфера на обещания и очаквания „Тюрк-Иш“ провежда своя четвърти конгрес. Когато на 19. XI. 1960 г. заместник-председателят на Министерския съвет Йоздилек, министърът на труда Бешерлер и министърът на търговията Байдур влизат в конгресната зала в Анкара, от стените ги посрещат лозунгите: „Профсъюзи без право на стачка приличат на оръжие без патрони“, „Правото на стачка осигурява свободата на труда“.¹¹³ Конгресната обстановка се нажежава, свободното стач-

куване се превръща в основна тема. Правителствените представители разточителствуват с обещания за изменения в законите за профсъюзите и труда, одобряват делегатските апели за спазване на 8-часовия работен ден, с вещината на икономически експерти разкриват скрити възможности и лостове за повишаване на надниците, но упорито мълчат по най-главното — правото на стачка. То заляга обаче на челно място в конгресната резолюция заедно с искането за сключване на колективни трудови договори. Делегатите настояват тяхното утвърждаване да стане заедно с намиращата се в проект нова конституция.¹¹⁴

Конгресът изобличава досегашното ръководство на „Тюрк-Иш“ в сътрудничество с бившия режим и оценява неговата работа като незадоволителна. Тази критичност на низините към ръководството показва забележимото политизиране на профсъюзната маса, нейните бързи реакции към промените във вътрешната обстановка. Начело на Конфедерацията застават като председател С. Демирсой, истанбулски профсъюзен деец, генерален секретар е Х. Тунч, профсъюзен ръководител от Анкара, а отговорен касиер Ю. Ергин от Профсъюза на железопътните работници в Ескишехир. Без да изместват политическата тежест на новия Изпълнителен комитет наляво — Демирсой е бивш член на НРП, несъксал връзки с нейното ръководство, а Тунч едва ли може да бъде упрекнат в прокомунистически симпатии, новоизбраните ръководители с енергия и определени организационни възможности се впускат в работата и преустройството на Конфедерацията.

Под лозунга за организационно заздравяване започва чистка на всички онези елементи, дискредитирани поради връзките си с режима на Байр-Мендерес. Не е трудно да се открие в подобна стъпка и тактически прицел — да се докаже лоялността на профсъюзите към КНЕ, да се предизвика неговото положително отношение към работническите въпроси.

Не липсват и увлечения за прекомерно раздуване на личната вина. Досегашният председател на Изпълкома на „Тюрк-Иш“ Н. Бешер е свален с обвинението, че той е „главният“ виновник за разпускането на профсъюзите при бившия режим.¹¹⁵

В общи линии обаче подмяната на кадровия профсъюзен апарат се извършва с инициативи „отдолу“, продиктувани от верния политически рефлекс на работническата членска маса. Тази подмяна придобива характер на целенасоченост и организирано действие за ликвидиране на последиците от влиянието на бившия режим в профсъюзното движение, на естествен демократичен път за снемане на доверието във всяка организация с изборни институции.

Наред с кадровите въпроси ръководните органи на „Тюрк-Иш“ поставят през първата половина на 60-те години ударението в своята работа и върху профсъюзното организиране на онези работници, които са останали извън отрасловите подразделения на Конфедерацията. Политическата логика на тази задача се обуславя от общия количествен, професионален и политически ръст на турската работническа класа по това време, от безработицата, достигнала през 1963 близо 545 хил. души, и масовата емиграция, изпратила само през 1967 г. в Западна Европа над 300 хил. турски работници.¹¹⁶

По непълни статистически данни за 1960 г. повече от 300 хил. турски работници остават все още извън профсъюзните организации. Тази цифра не обхваща обаче занаятчиите и неквалифицираните работници от частните предприятия. Тук не са включени и селскостопанските работници, чийто брой статистиците не могат да установят. За привли-

чането на тази огромна маса Конфедерацията полага след 1960 г. значителни усилия и още през 1963 г. нейното ръководство може да отчете чувствителен успех — 420 хил. профсъюзни члена, организирани в 10 национални федерации, 24 национални обединения и седем регионални служби с центрове Истанбул, Ескишехир, Измир, Адана, Сивас, Самсун и Диарбекир.¹¹⁷

След 1960 г. се съживява и печатната профсъюзна пропаганда. Редовно излиза списанието „Тюрк-Иш“, месечният орган на Конфедерацията и нейният месечен информационен бюлетин. Печатят се много издания с профсъюзна тематика: прегледи, наръчници, очерци и др.

Друго важно направление, в което се развива организационната дейност на „Тюрк-Иш“ след 1960 г., е обединяването на профсъюзното движение в национален мащаб. В благоприятния климат на политическото оживление след преврата ръководството на Конфедерацията се стреми да преодолее профсъюзното разцепление и окончателно да се наложи като обединителен общонационален център. Активността в тази насока се определя от доминирането на териториалния принцип в профсъюзната структура, останала по този начин разбита и на браншове, които в разпокъсаността си са лишени от възможност за съвместна борба. Успешна начална стъпка в това отношение е присъединяването на Профсъюза на миньорите от каменноугления басейн Зонгулдаг (близо 70 хил. работници) към организационната мрежа на Конфедерацията.¹¹⁸

По-енергичен е почеркът на новото ръководство и в пропагандната сфера. Лозунгите на „Тюрк-Иш“ вече се формулират в типичната за западните профсъюзи политическа симетрия: „Борба — за и против.“ Конфедерацията официално документира, че се бори „за демокрация, право на самоуправление, обществена сигурност, свобода на словото и печата, нормален живот на всеки турски работник, сила, единство и и демократичен ред в турското профсъюзно движение и „против“ империализма, икономическата експлоатация, диктатурата, репресиите и липсата на социално законодателство“¹¹⁹.

Не може да има съмнения, че от тази платформа прозират усилия да се въздействува върху всички социални и политически възделения на турския работник, да се демонстрира с окрупнените и многообещаващи понятия за пропагандата един поврат в профсъюзното движение. На практика обаче ръководните органи на Конфедерацията не скъсват с нерешителността в политическата област на работническите борби. Низовите профсъюзни организации подхващат сами инициативата и през 1960 — 1961 г. в печата често се появяват информации за работнически профсъюзни събрания, където се гласуват резолюции за автономия и независимост на профсъюзите, за стачно право и сключване на колективни трудови договори.¹²⁰

Така политическата активност на турския пролетариат постепенно набира скорост, която ръководните върхове на Конфедерацията не са в състояние да преустановят. Техните схващания за смисъла, целите и методите на профсъюзното движение изостават от представите на ръководствата в отделните федерации за ролята на профсъюзното движение в процесите на социално-политическото обновление. Много от конгресите на обединенията и федерациите през 1961 — 1962 г. демонстрират с решенията си решителната ориентация на профсъюзните членове към многостранна борба, съчетаваща непосредствените икономически искания с амбициите за по-широки политически права.

В някои профсъюзни среди започва да се обсъжда възможността за такава организация на труда, която би задоволрила участието на работниците в управлението на производството. На много места отраслови те профсъюзи посрещат идеята с одобрение. Към нея интерес проявяват и професионално неорганизираните работници. Но ръководството на „Тюрк-Иш“, смутено от политическата дълбочина на проекта, предпочита да го замрази на равнището на обсъждането.¹²¹

Новата конституция от 27. V. 1961 г. признава на работниците правото на стачка. Но едновременно с това в чл. 47 се казва, че използването на стачното право се урежда със закон.¹²²

Правителството веднага показва, че намеренията му са да ограничи възможно най-скоро това историческо достижение на работническата класа. Меджлисът получава за разглеждане законопроект, който забранява стачката в държавните предприятия и ресорите от стратегическо и общонационално значение.

Започва борба срещу новия законопроект. Към нея ръководството на „Тюрк-Иш“ подхожда отначало само с парламентарни средства — представяне на свой законопроект и обръщение в Меджлиса. Низовите ръководители настояват обаче работниците да се изведат на улицата и Изпълкомът трябва да отстъпи. В края на 1961 г. Истанбул и Измир стават свидетели на най-многолюдната вълна от политически демонстрации и митинги след Втората световна война. Стоици хиляди работници заплашват коалиционното правителство на Иньоню, че ако не получат право да стачкуват и да сключват колективни трудови договори, ще обявят обща стачка.¹²³

Работническите вълнения дават възможност за пръв път открито да се проявят и разграничат двете тенденции в Конфедерацията — реформистката и революционната. Тяното отчетливо изпъкване в работническото движение е следствие от порасналата класова съзнателност на пролетариата, от процесите на олевяване в неговите редици. Именно сега, когато в политическия живот на страната настъпва раздвижване, лявото и дясното течение в работническите профсъюзи постепенно разкъсват обвивката на досегашното единство.

За да не се компрометират пред работниците, реформистките ръководители на „Тюрк-Иш“ са принудени да водят двойствена политика, съобразена донякъде с действията и намеренията на лявото течение, представено от ръководствата на низовите профсъюзи. С тази цел няколко реформистки лидери основават в началото на 1961 г. Турска работническа партия (ТРП), за да демонстрират стремеж към въвличане на работническите слоеве в политическия живот на страната.¹²⁴ През тези години партията обаче не получава широк обществен престиж. Нейната програма е силно повлияна от реформистките идеи на английските лейбъристи. Тя не предприема решителни действия в защита на работническите интереси и поради това трудно набира нови членове.

В хода на стачните борби също вече се чувствава наличието на двете тенденции в профсъюзното движение. През 1962 г. стачкуват докерите от Истанбул, строителите от Анкара, работниците от американските предприятия и базите в Измир, металурзите от Ерегли, строителите от аеродрома на НАТО в района на Енишехир. Това са стачки с непозната до този момент масовост, с антиимпериалистически и антиамерикански характер, съчетани с митинги и демонстрации на безработни.¹²⁵ Общо в стачната вълна са въвлечени около 100 хил. души. Низовите

профсъюзи проявяват твърдост в отстояване на стачните искания и на много места постигат успех. Но другаде се наметва Изпълкомът на „Тюрк-Иш“ — с непоследователност и колебание в действията, със стремеж да сътрудничи с правителството, особено при стачките в държавните предприятия. Поради тази причина част от стачките завършват неуспешно.

Въпреки това стачното настъпление и профсъюзната активност се очертават като важен фактор във вътрешнополитическата динамика през първата половина на 60-те години. Комитетът за национално единство не съумява да укрепи нито икономиката на страната, нито нейните политически структури. Държавният дълг достига астрономическата цифра 1 млрд. и 400 млн. лири.¹²⁶ Сменяват се коалиционни правителства, младите офицери правят опит за нов преврат. В търсенето на „нов път“ за Турция групата около ген. Гюрсел се мъчи да намери политически и социални опори, но вместо тях се раждат още по-нестабилни партии, люшканци се в своите програми от ортодоксалния кемализъм до неограниченото право на частната инициатива. Наред с ТРП фракции от бившата Демократическа партия поставят организационното начало на Партията на справедливостта (ПС) и Партията на нова Турция (ПНТ).¹²⁷ Между партиите започват котерийни борби, атмосферата на политическо напрежение се съгъства.¹²⁸ Вестник „Улус“ е принуден да признае: „В света няма такава страна, която да се намира в подобно положение.“¹²⁹

В тази неспокойна обстановка избухва стачката на работниците от истанбулския завод „Кавел кабло“, построен и експлоатиран с американско-турски капитали. Тя започва в края на януари 1963 г. и продължава повече от месец.¹³⁰ От спонтанна реакция по един сравнително второстепен повод — уволнение на няколко работници, стачката прераства в изпитание за общонационалната пролетарска солидарност, в мерило за силата и авторитета на лявото крило в турското профсъюзно движение.

След първите стълкновения с полицията реформистите в Изпълкома на „Тюрк-Иш“ отказват да подкрепят стачкуващите. Зад тях застават обаче профсъюзите от цялата страна. Те създават „Фронт за солидарност“, който материално подпомага работниците от „Кавел кабло“ през дните на стачката. Фронтът публикува и обръщение, съдържащо рязка критика на официалните теории за „класова хармония“. Документът призовава работническата класа към борба за завоюване на собствените ѝ права и място в обществото.

Пролетарската солидарност прекъсва упорството на администрацията и правителството. Всички работнически искания са удовлетворени.¹³¹

Пълната стачна победа съвпада по време с масовите студентски демонстрации против опитите за амнистия на ръководните фигури от режима на Баяр-Мендерес. През пролетта стачкуват работници и от други отрасли — текстилци и строители от Истанбул, миньори от Зонгулдаг. Като контрамярка правителството отново иска да издигне пропагандния щит на „комунистическата опасност“, но в последна сметка трябва да отстъпи пред засилващия се работнически натиск.¹³² Меджлисът започва да обсъжда законопроекти за стачка и профсъюзно организиране. Главният лидер на „Тюрк-Иш“ С. Демирсой се опитва с несъстоятелни аргументи да забави тяхното гласуване, но след неговите изявления 17 иззови профсъюза заплашват с отцепване. Сред техните ръководители изпъкват с антиамериканските и антиимпериалистическите си настрое-

ния Т. Йозтюрк, оглавяващ Федерацията на профсъюзите на строителните работници, И. Гюзелдже и др.¹³³

Присъствието на Гюзелдже, активен член на ТРП, в редиците на борците за законно стачно право отразява настъпилите по това време промени в стратегията и тактиката на Работническата партия. Сега на чело тук е известният с прогресивните си разбирания работнически деец М. А. Айбар. Той вижда основната задача на партията в консолидирането на работническото движение посредством освобождаването му от влиянието на буржоазните политически партии и казионните профсъюзи. Съгласно новата програма ТРП се стреми да получи по законен път властта и да изгради „Демократична, независима и социалистическа Турция“¹³⁴.

Откритото преплитане на партийните елементи с профсъюзните структури става възможно благодарение на допирните идейни точки между партийната програма и разбиранията на ръководителите от лявото профсъюзно крило, на принципната и ясна позиция, която ТРП заема в защита на работническите права. Нейните сенатори в Меджлиса са едни от малкото парламентаристи, които постоянно защитават стачкуващите.¹³⁵ Работническата партия единствена поставя социално-политическите проблеми на пролетарските слоеве в центъра на своята дейност, докато другите партии, оформили се организационно и разработили свои програми, бързат да се впуснат в борбата за властта.

Най-после, през юли 1963 г. Меджлисът гласува Закон № 275 за колективните договори, стачките и локаутите и Закон № 427 за профсъюзите и профсъюзните обединения. Първият представлява конкретизация и по-широко каузално тълкуване на чл. 47 от конституцията. Неговите основни положения са разработени в духа на американското трудово законодателство, с редица ограничения и уговорки. Правителството и неговите органи получават широки правомощия да задържат или преустановят стачката за по-кратък или по-дълъг срок в зависимост от „националните интереси“. Силен правителствен контрол върху профсъюзната дейност предвижда и Закон № 427.¹³⁶

Въпреки половинчатостта на новите закони тяхното извоюване представлява важен пробив на турската работническа класа в законодателните нормативи на съществуващата система. В неравния и труден път на пролетарската борба за политически права е направена съществена крачка напред, даден е силен тласък в развитието на стачното движение.

До края на годината стачкуват шофьорите от Бурса, текстилните от Истанбул, Измир и Тарсус, работниците от нефтените рафинерии в Мерсин и Батман, строителите от американската фирма „Тостър Уилър“ в Ерегли и др.¹³⁷ От вниманието на обективните вътрешнополитически наблюдатели в столичния печат не отбягва фактът, че всички стачки са подкрепени от профсъюзите в съответното населено място, че материална и морална помощ на стачниците оказват и различни непролетарски слоеве.¹³⁸ Новият характерен момент в стачното движение — превръщането му в явление за проверка на обществената солидарност, неотменно присъствува и в стачните борби през следващите няколко години. Като особено важна тяхна характеристика трябва да се подчертае активизацията на работническите маси в предприятията от държавния сектор и в заводите, работещи с американски капитали. В хрониката на стачните борби от 1964 — 1966 г. дълбока политическа следа оставят победата на работниците в истанбулския завод „Бередж“, стълкновенията между

войската и стачкуващите миньори в Зонгулдаг, стачките в истанбулските предприятия „Сингер“ и „Гудиер“ и др.

Въпреки постоянните министерски реконструкции и раздорите в поредицата коалиционни правителства по това време управляващите среди запазват единството в отразяването на работническото настъпление. Срещу Турската работническа партия и нейните ръководители, проявили се като едни от най-последователните организатори на стачните борби, започват съдебни преследвания с обвинения в „комунистическа дейност“. Профсъюзната бюрокрация в Изпълкома на „Тюрк-Иш“ заема капитулантска позиция и подкрепя действията на правителството. В своя открит страх от влиянието на ТРП в профсъюзното движение реформистките лидери стигат дотам, че един от тях, Х. Тунч, официално отправя обвинение за стачно „подстрекателство“ срещу Р. Куас, генерален секретар на ТРП и председател на Федерацията на работниците от каучуковата промишленост.¹³⁹

Като член на конфедеративното ръководство Куас веднага отговаря в пресата: „Някои профсъюзни лидери, установили господство над работническите организации, считат подкрепата на правителството за печелена на време. . . , но в същност играят предателска роля.“¹⁴⁰ На неова страна застават ръководствата на седем профсъюзни организации — на работниците от петролната и тютюневата промишленост, на техническия персонал от здравните и моторните предприятия и др. Под ръководството на М. Калъч, председател на Федерацията на петролоработниците, те изграждат „Фронт за солидарност“, оповестяват за своя задача създаването на нова, противостояща на „Тюрк-Иш“ конфедерация.¹⁴¹

Така под влияние на Турската работническа партия постепенно се оформя и организацията на лявото крило в профсъюзното движение. Седемте профсъюза заживяват самостоятелен живот извън структурата и програмните начертания на „Тюрк-Иш“. В тях започват да се обсъждат такива радикални идеи като допускане на работниците до управлението на държавата и борба за пълна демокрация.

ДИСК И ПО-НАТАТЪШНОТО ПОЛИТИЗИРАНЕ НА РАБОТНИЧЕСКИТЕ ПРОФСЪЮЗИ

Отношенията между ръководството на „Тюрк-Иш“ и левите профсъюзи достигат границата на нетърпимостта през април 1966 г. В истанбулския стъкларски завод започва стачка, организирана от Профсъюза на работниците от стъкларската промишленост. Изпълкомът на Конфедерацията се намесва с немотивираното решение за прекратяване на стачната борба. Не успява да се наложи и оповестява организационни наказания. От „Тюрк-Иш“ са изключени Профсъюзът на работниците от стъкларската промишленост и отрасловите профсъюзи, които му оказват подкрепа в стачката — работниците от нефтохимическата, металургическата, полиграфическата, каучуковата промишленост и др.

Изключените не остават сами и изолирани. С принципната си позиция те привличат на своя страна 17 отраслови професионални организации. Тези организации с помощта на „Фронта за профсъюзна солидарност“ преустановяват организационните си връзки с „Тюрк-Иш“ още в края на годината. Публикувано е съвместно заявление по този повод, в което се обвинява Изпълкомът на Конфедерацията, че пречи на профсъюзното единство и спъва борбите на работническата класа.¹⁴²

Сред ръководителите на напусналите „Тюрк-Иш“ организации естествено се поражда идеята за създаване на нов профсъюзен център. Инициативата за неговото изграждане подема Профсъюзът на работниците от минната промишленост. На 13. II. 1967 г. официално е обявено създаването на новия профсъюзен работнически център — Конфедерация на революционните работнически профсъюзи в Турция (ДИСК).¹⁴³

Основните програмни идеи на новата профсъюзна организация са изложени в нейния „Манифест“. Той създава представата за разностранност и политическа целенасоченост на работническите усилия. Най-общо погледнато те се съсредоточават в три главни направления.

Първото, икономическото, намира израз в лозунгите за развитие на страната по некапиталистически път чрез въвеждането на плановото начало в стопанската сфера и разширяване на държавния сектор. Предвижда се ускорена индустриализация на страната и модернизация на селското стопанство.

Второто, социалното, си поставя за цел чрез радикална реформена дейност да повиши жизнения стандарт на турския работник чрез увеличение на работната заплата и пенсиите, осигуряване на нормални условия за работа, отпускане на социална помощ за безработните и намаляване на данъците за нископлатените работници, като им се осигури и постоянен минимум на заплащане. По-нататък се апелира за евтина медицинска помощ, разрешаване на аграрния въпрос, борба срещу неграмотността и курсове за работническа квалификация.

На трето място ДИСК призовава към всенародна съпротива срещу империализма, за постигане на пълна национална независимост.

В „Манифест“ е налице и едно предоверяване в демократичните възможности на Конституцията от 1961 г.¹⁴⁴ Според неговия текст изпълнението на конституционните положения трябвало да „обезпечи на работническата класа пътя към управлението на държавата“. Ясно е, че новата профсъюзна организация все още не може да преодолее инерцията на вярата във възможностите на буржоазната демокрация. Несъмнен е и стремежът да не се пренебрегват парламентарните методи и форми на борба.

Но така или иначе в своята социално-икономическа част платформата на ДИСК плътно се доближава до класовите интереси на турския пролетариат — независимо от конституционно-ограничените рамки, в които се предвижда да стане осъществяването на дейността и влиянието на организацията. Тя е важна програмна стъпка в теорията и практиката на турските работнически профсъюзи, един от върховете в подема на работническото движение през 60-те години.

Но главната разграничителна линия между ДИСК и „Тюрк-Иш“ се определя не само от класовия характер на споменатите социално-икономически и външнополитически искания, от категоричността на позицията за неограничено право на стачка и забрана на локаутите. Тя се обуславя и от признатата необходимост новата Конфедерация наред с борбата за профсъюзни свободи да води и политическа борба, основана на демократичните начала в конституцията. За да легализира безпрепятствено тази дейност, уставът на ДИСК запазва традиционните формулировки за неангажираност в политическите партии и необвързване с международни профсъюзни обединения. Но един текст от първото публично заявление на ДИСК почти лишава от ефикасно съдържание тези формулировки: „Ние ще поддържаме онази партия, която защитава най-прием-

ливата до работническата партия програма и дейност, която в Меджли-са и извън него е свързана с тази програма.¹⁴⁵

Тази партия е най-лявата формация в политическия живот на страната — Турската работническа партия. И ако кадровото взаимопроникване между ТРП и „Тюрк-Иш“ в началото на 60-те години е първият симптом за организационно политизиране на профсъюзната структура, то тесните връзки между ДИСК и Работническата партия представляват една от най-важните характеристики на новата Конфедерация. Нейният генерален секретар журналистът К. Сюлклер има членски стаж в ТРП от самото ѝ основаване. Генералният председател на ДИСК К. Тюрклер е бивш генерален секретар на същата партия. Активни и делови контакти с Турската работническа партия поддържат и останалите учредители на Конфедерацията: Р. Куас, К. Небиоглу, И. Гюзелдже, М. Алпдюддар и др.

Тази тенденция на партийно-профсъюзно преплитане може да се обясни или като планомерни усилия на ТРП да печели база и да израсне като фактор от масовостта на профсъюзното движение, или като продиктуван от обстоятелствата стремеж на профсъюзното ръководство да придаде чрез сътрудничеството си с партията по-подчертан политически отгънък на работническото движение.

Закономерният, историческият път на развитие на работническото профсъюзно движение естествено го ориентира към политическа партия, която в изострящите се антагонистични противоречия между турския пролетариат и буржоазия търси тяхното решение не само в икономическата борба, но и защитата на политическите интереси на работническата класа. При отсъствието на легална комунистическа партия ДИСК естествено се насочва към ТРП. Сравнението между програмите на Конфедерацията и Турската работническа партия показва принципната идейна близост, политическото сродство между формите и методите на борба. Както Конфедерацията, така и партията се обявяват за пропорционално разпределение на националния доход, за миролюбива външна политика, за политическо демократизиране на социално-икономическата система. В най-общи линии това са принципи, които в своята същност трябва да подготвят пътя и условията за преход към по-прогресивен обществен строй.

Организационната структура на ДИСК също е изградена така, че да спомага за политическата дееспособност на профсъюзната членска маса. Вместо раздробени, многочислени профсъюзи в Конфедерацията се създават 16 отраслови групи. Всяка една от тях, с численост и вътрешно-професионална стабилност, е достатъчно силна, за да подготви и поеме риска на една мащабна икономическа или политическа акция. Демократичният принцип в работата на ръководството се гранатира от строгата субординация между периодически избраните от конгреса звена: Изпълнителен комитет, Ръководещ съвет, Ревизионна комисия. Чрез отделен консултативен орган — Съвет на представителите (трима члена от Изпълнителния комитет и по един представител на всеки профсъюз), се осигурява общественият елемент в инициативността и функцията на отделните институции. За разлика от „Тюрк-Иш“ на обществени начала тук е и длъжността генерален председател на ДИСК, който официално представлява Конфедерацията в отношенията ѝ с държавата и частната администрация в предприятията.

Ръководството на „Тюрк-Иш“ посреща с неприкрита враждебност образуването и първоначалните успехи на ДИСК. Конкретен повод за нейното проявление е т. нар. „Черна книга“ — сборник с документи и материали за финансовите връзки на „Тюрк-Иш“ с американските реформистки профсъюзи. Публикувана от Конфедерацията на революционните работнически профсъюзи, тази книга има за цел да покаже превръщането на „Тюрк-Иш“ в „типична бюрократична профсъюзна организация“.¹⁴⁶

На поредния конгрес на „Тюрк-Иш“ през април 1968 г. новата Конфедерация е обявена за „изкуствена работническа организация, инструмент на ТРП, който иска работниците да вземат участие в борбите на крайните течения“.¹⁴⁷ В публични изявления Х. Тунч излиза от рамките на политическата умереност, упреквайки ръководството на новото профсъюзно обединение в „подмолна“ дейност против правителството. По-късно пак той осъжда ръководените от ДИСК протестни демонстрации срещу новия законопроект за профсъюзите като „бунт, а не съпротива“.¹⁴⁸ Показателно е, че тази позиция на „Тюрк-Иш“ се приветства не само от министър-председателя С. Демирел и управляващата Партия на справедливостта, но и от реакционния Съюз за борба против комунизма, който по същото време провежда свой конгрес в Измир.¹⁴⁹

Но независимо от враждебното обкръжение ДИСК още с първите си организирани действия показва, че ще ръководи всяка демократична акция на турския пролетариат. В центъра на нейната дейност застават инициативите, имащи за цел развитието на политическата активност на работниците, на демократичните тежнения в техните най-съзнателни среди. Обстановката в Турция в края на 60-те и началото на 70-те години създава благоприятни предпоставки за активност на новата Конфедерация именно в тези насоки.

В резултат на бързо развиващите се социални отношения настъпва поляризация на политическите сили в страната. Проявява се тенденцията от политическата сцена да отпадат малките партии, които нямат достатъчно широка социална база. Кризисни явления съпътствуват и развитието на двете най-големи партии — Народно-републиканската и Партията на справедливостта, които най-често се сменят на държавно-то кормило.¹⁵⁰

При тези бързи темпове на промените управляващите среди разчитат на безопасната реформистка политика на „Тюрк-Иш“, за да сдържат работническото недоволство, и затова с пряко покровителство се стремят да я противопоставят на ДИСК. Сам президентът Дж. Сунай дава висока оценка на „Тюрк-Иш“: „Ние изпитваме чувство на сигурност, като виждаме, че профсъюзите представляват една централизираща тежест, която обезврежда крайните течения.“¹⁵¹ А ръководството на НРП под предлог, че „уставът и програмата на партията съвпадат с програмата и устава на „Тюрк-Иш“, при всяка изборителна кампания подканя Конфедерацията да се присъедини към партията.

Откритото толериране на „Тюрк-Иш“ от страна на управляващите буржоазни партии подкопава доверието на работническата класа в нея и насочва очакванията към ДИСК. През 1971 г. в нейните редици вече се наброяват 110 хил. члена.¹⁵²

Наред с тази причина популярността на ДИСК нараства и от действието на други фактори. В началото на 70-те години темповете на турското икономическо развитие се забавят. Правителството провежда трета-

та след войната девалвация на турската лира. Държавният дълг нараства до 72 млрд. лири, числото на безработните — до 1,5 млн. души.¹⁵³ „Тюрк-Иш“ се колебае между политиката на последователна борба в името на най-непосредствените интереси на работниците и сътрудничеството с правителствата. Напротив, ДИСК с всяка своя стъпка показва, че главната цел на нейната дейност са осъществяваните икономически, социални и политически искания на турския пролетариат.

ДИСК и ТРП застават начело на една широка, масова и добре организирана стачна борба. През 1967 — 1970 г. броят на стачкуващите достига 1 млн. 120 хил. души — цифра, непозната в следвоенната история на страната.¹⁵⁴ Под ръководството на двете работнически организации стачките придобиват характерната особеност на последователна и безкомпромисна съпротива срещу чуждите и преди всичко американските монополи. Тази насоченост на стачните вълнения произтича от външно-политическите платформи на ДИСК и ТРП — борба срещу империализма и запазване на националния суверенитет. Тя се налага благодарение на успешната пропагандаторска работа сред работническите маси, на умелото съчетание между икономическите и политическите цели в стачната стратегия и тактика.

Няколко месеца след основаването си през есента на 1967 г. ДИСК ръководи няколко последователни стачки на турските работници от американските военно-въздушни бази край Адана, Анкара и Измир. Остри инциденти между стачниците и американските офицери задълбочават конфликта. Префсъюзът на работниците от военните обекти разширява стачката в базите около Истанбул, Самсун и Диарбекир. ДИСК официално декларира своята ангажираност с работническите борби, в документи и изявления подчертава техния антиимпериалистически, антиамерикански характер.¹⁵⁵

През следващите години стачната лавина преминава през работещите с американски инвестиции нефтени предприятия, през експлоатираният от американско-турската компания „Коперс“ металургични заводи в Ерегли. В подкрепа на исканията за тяхната национализация стачкуват и няколко хиляди работници, които обслужват съседните бази на НАТО.

ДИСК ръководи и стачното движение в чисто турските предприятия. Както преди, така и в началото на 70-те години в неговата основа най-често продължават да бъдат конфликтите при неизпълнение на трудовите договори от страна на работодателите. Ръководството на Конфедерацията енергично се намесва като юридическо лице във взаимоотношенията между работници и предприемачи. По този начин броят на успешно сключените договори от 1390 през 1968 г. нараства на повече от 250 хил. през 1970 г. През 1972 г. те са вече над 1,5 млн. в 3 хил. предприятия.¹⁵⁶

Там, където работодателите проявяват неотстъпчивост, ДИСК незабавно подема стачна акция. Независимо от репресиите по-голямата част от организираните и ръководените от Конфедерацията стачки в края на 60-те и първата половина на 70-те години завършват с успех. Сред тях най-внушителни са стачните борби на работниците от фабриката за каучукови изделия „Дерби“ в Истанбул (юли 1968), двумесечната стачка в тухларския завод „Филиос Атеш Туглас“ (април 1968), стачните вълнения на 35 хил. текстилни работници от Анкара (януари 1969), стачката в завода за автомобилни гуми „Пирели“ в Измир (юли 1969), стачката на 64 текстилни предприятия (януари 1971), на металурзите в Ерег-

ли и работниците от нефтените предприятия в Мерсин (1971), на автомобилостроителите от Бруса (август 1973) и др.

Тези стачки се характеризират с продължителността на стачната борба и упоритостта на стачкуващите в отстояването на техните искания. В тяхното развитие ДИСК често използва и опита на международното профсъюзно движение. През септември 1968 г. работниците от истанбулския завод „Кавел кабло“ прибегват до италианска стачка, с присъщото за стачното движение на Апенинския полуостров завземане на предприятието и блокирането му с работнически патрули. Стачката завършва успешно. От този момент италианският пример на стачкуване редовно се прилага от турските работници, въпреки че законът го санкционира със затвор от 6 месеца до 5 години.

Независимо от всички ограничения (политиката на „отсрочване“ на стачките, усложненията в процедурата за получаване на стачно разрешение и др.) стачните борби на турския пролетариат в края на 60-те и началото на 70-те години се превръщат под ръководството на ДИСК в една от най-важните характеристики на общественно-политическия живот в страната. Те отбелязват една от високите точки в развитието на турското работническо движение след войната.

През тези години ДИСК последователно се бори и за демократично работническо законодателство. Те са наситени с акции срещу правителствените проекти за внасяне на реакционни поправки в Закона за профсъюзите. С тях турските управляващи среди искат да ограничат свободата на изборите в професионалните организации, да подкопаят влиянието на ДИСК сред работниците и по този начин да открият организационен простор пред „Тюрк-Иш“.

В хода на енергичната протестна кампания Конфедерацията на революционните работнически профсъюзи получава пълната подкрепа на ТРП. Пристигат и двама представители на Международната федерация на работническите профсъюзи — Фр. Опел и В. Вит. Те на място се запознават със законопроекта и критикуват Изпълкома на „Тюрк-Иш“, обявил се за неговото по-бързо гласуване в Меджлиса.¹⁵⁷

На 15 и 16. VI. 1970 г. повече от 100 хил. работници от 113 предприятия откликват на призива на ДИСК за борба срещу новия профсъюзен законопроект и прекъсват работата. Хвърлените срещу тях войска и полиция не успяват да прекратят стачката. На следващия ден, 17 юни, десетки хиляди работници от Истанбул и Измир излизат на протестна демонстрация. Наред с лозунгите срещу законопроекта сега в техните редици се четат и призови против подготвяния от кабинета на Демирел закон за трудовите договори, който още повече би разширил правата на работодателите при наемането на работната сила. По улиците на двата града закипява ожесточена борба с униформените представители на реда. Падат убити четирима работници, ранени са около двеста. Правителството смазва демонстрацията — със силата на оръжието, с обявеното военнo положение и с арестуването на 20 ръководители на „Тюрк-Иш“.¹⁵⁸

Въпреки това акцията принуждава управляващите среди да излязат от задкулисните маневри по работническия въпрос и да се доближат до отправната точка на неговото разрешаване. С нов Закон за труда е премахнато реакционното трудово законодателство от 1936 г. Действието на трудовите норми се разпростира върху малките предприятия, за равен труд се обещава равна заплата независимо от пола. С поредица от правителствени актове се гарантират годишните платени отпуски и сед-

мичните почивни дни, задължителният минимум работна заплата при 48-часова работна седмица и пр. А с потвърденото право на стачки и професионално организиране се тегли най-ярката черта на този общоположителен баланс от десетилетната борба на турския пролетариат.

ДИСК разгръща оживена дейност и в полето на борбата за демократизиране на други страни от турското законодателство. Нейните акции в началото на 70-те години в защита на Закона за печата, митингите с лозунги за „социалистическа Турция“ и национализацията носят безелите на открити политически демонстрации. Със своята многочисленост тези демонстрации укрепват позициите на Конфедерацията във вътрешнополитическите борби, а с политическия си радикализъм те илюстрират нарастващото идейно влияние на ТРП в ръководеното от ДИСК профсъюзно движение.

Политици с известен опит, лидерите на „Тюрк-Иш“ се стряскат от бързите успехи на ДИСК сред работническите маси. Те се активизират, за да запазят предишната си популярност. Но даже и в условията на задълбочаващата се социално-икономическа криза Изпълкомът на „Тюрк-Иш“ не разчупва познатата пропагандна рамка на своите действия: вестникарски атаки срещу някои неизпълнени обещания на правителството и Меджлиса по отношение на работническите придобивки, сдържани апели за обсъждане на нови работнически законопроекти, шумна, но лишена от конструктивна основа кампания за по-строг контрол върху печалбите на предприемачите.¹⁵⁹

Нещо повече — отхвърляйки принципно дейността и целите на ДИСК, някои от влиятелните фигури в ръководството на „Тюрк-Иш“ трябва да признаят необходимостта от равносвременно партниране с нея по редица въпроси: правото на обща стачка, нови профсъюзни законопроекти и др.

Стремежът да не се изостава от Конфедерацията на революционните работнически профсъюзи извиква на живот една нова тенденция във вижданията на ръководните среди от „Тюрк-Иш“. Нейните първи признаци се появяват през 1971 г. Тогава те прибързано приемат меморандума на военните от 12 март, с който се предизвиква оставката на кабинета на Демирел и се обещава възстановяване на „политическия, социалния и икономическия ред“¹⁶⁰. Но веднага след това е въведено военно положение, започва преследване на прогресивните сили в политическия живот и профсъюзното движение. Преустановено е действието на Конституцията от 1961 г.

Събитията от ранната пролет на 1971 г. за пръв път поставят на дневен ред въпроса за политическата ефикасност на паралелизма в работническото профсъюзно движение. Ръководствата на няколко профсъюза в рамките на „Тюрк-Иш“ се изказват определено за съчетаването на икономическата борба с политическите действия и под техния натиск ръководството се обявява против политическата линия на кабинета на Ерм. Тогава започва да се говори за разцепление в „Тюрк-Иш“. Доктрината за „надпартийността на турските профсъюзи“ изживява криза. Става ясно, че отстраняването на работниците от политическия живот влече след себе си проникване на буржоазни идейни теории сред профсъюзната членска маса, че ограничаването на работническата дейност в тесните граници на икономическата борба на практика развързва ръцете на правителството. Продукт на подобни тенденции е и учредената от правителството реакционна организация „Съюз на работниците-идеалисти“,

оповестила за свои идеали „вратата в благородното ислямство“ и „борбата срещу безправнето на комунизма“.¹⁶¹

Отначало групата около Демирсой се опитва да задържи тази тенденция. Постоянно се демонстрира неангажираност с политическите борби, срещу студентските вълнения по това време е изсипана серия от нападки, защото били „израз на рушителни за държавата противоречия между крайната десница и крайната левица“.¹⁶²

Но тази моралистична аполитичност остава само преднамерена фраза. Конференциите на конфедерацията през първата половина на 70-те години все по-често се превръщат в място за пристрастна политическа пропаганда на отделните партии, в арена за пререкания между управляващи и опозиционни политически сили. Ръководството на „Тюрк-Иш“ прави неприкрити усилия да се намеси в политическия живот, да намери свое място в пъстрата и постоянно променяща се картина на партийните борби. И ако съперничеството с ДИСК дава начален тласък, то понататък върху тези усилия влияние оказват самите вътрешнополитически промени.

От пролетта на 1972 г. партийният живот търпи превратностите на една изключителна динамика. Честите сливания и разцепления на буржоазните партийни формации свидетелствуват за разместване на пластове в господстващите класи. Олигархията — крупни финансисти и промишленици, свързани с чуждия капитал, едри земевладелци, се опитва да вземе връх над останалите буржоазни групировки. Разслоенията сред тях незабавно поражда вътрешнопартийни фракции и нови претенденти за властта. От Народно-републиканската партия се откъсва друга консервативна група, която се слива с Партията на доверието в Републиканската партия на доверието (РПД). Партийният кипеж извежда като водач на НРП на мястото на излезлия в оставка Иньоню Б. Еджевит, лидер на програмата „наляво от центъра“.¹⁶³

Във водовъртежа на предизборните борби „Тюрк-Иш“ често е обект на предложения за сътрудничество от страна на буржоазните партии. И тъй като част от нейните лидери са бивши или действителни членове на НРП, то в печата нерядко се намеква за „общи становища и общи действия“ на партията и Конфедерацията.¹⁶⁴

Всичко това подтиква няколко влиятелни профсъюза в състава на „Тюрк-Иш“, т. нар. „група на 4-те“, да излязат с предложение за солидаризиране с народно-републиканския партиен курс „наляво от центъра“, който върху основата на социалдемократически програмни постановки предлага аграрна и някои други буржоазнодемократични реформи. Понататък към идеята се присъединяват още осем профсъюза и т. нар. вече „група на 12-те“ предлага конкретни пътища за превръщането на „Тюрк-Иш“ в социалдемократическа партия. Но лидерите на групата — А. Баштюрк, О. Соукпънар и др., не съумяват да се наложат и на деветия конгрес на Конфедерацията (май — юни 1973 г.) трябва да отстъпят пред реформисткото ядро около С. Демирсой и Х. Тунч.¹⁶⁵

Въпреки неуспеха политическото течение в „Тюрк-Иш“ продължава да укрепва, доказвайки по този начин теоретичната и практическата несъстоятелност на усилията да се откъснат профсъюзите от политическите борби. В резолюцията на двудневния регионален конгрес на Конфедерацията през октомври 1975 г. вече се отбелязва, че „Тюрк-Иш“ ще насочи „особено много своето внимание към политиката“.¹⁶⁶ На заседание на Ръководния съвет през ноември 1975 г. се приема твърде показател-

на и важна за новите веяния декларация. В нея ръководното тяло на „Тюрк-Иш“ подчертава, че отсега нататък Конфедерацията ще работи „за установяване на принципи, които ще осигурят политическото обединение на турското работническо движение и ще позволят на работниците да съсредоточат своята дейност в политическата сфера“¹⁶⁷. В съответствие с тази постановка се взема решение следващият конгрес да определи формата на организацията — политическа партия или профсъюзна конфедерация, с политически принципи на вътрешно структуриране и дейност.

Елементи на настъпление се появяват и в социалната политика на „Тюрк-Иш“. През пролетта на 1974 г. нейното ръководство публикува една твърде рязка в сравнение с тона на досегашните документи декларация. Тя съдържа искания за данъчна реформа, за повишаване размера на минималното трудово възнаграждение и за премахване на посредниците в търговията като една от главните причини за покачване цените на стоките от първа необходимост.¹⁶⁸

Тези приливи на социална активност, налагани най-често от профсъюзните низини, почти винаги срещат съпротивата на реформисткото ядро в Ръководния съвет. „Ние сме против експлоатацията на капиталистите, но не се ангажираме с идеята за класова борба, защото тя ще тласне страната към катастрофа. Комунистите са тези, които водят класова борба...“ — заявява в едно интервю Х. Тунч, който през януари сменява на поста генерален председател починалия Демирсой.¹⁶⁹

Демонстративни като идейна позиция, думите на профсъюзния лидер изразяват в същност симптомите на едно по-дълбоко явление — продължаващия стремеж на ръководството да притъпи политическата острота на профсъюзната активност „отдолу“. Може ли да се тълкува той като продукт на инерцията от реформистките традиции или представлява осъзнати и преднамерени действия, даващи възможност на турската буржоазия да запази в условията на постоянна политическа криза съпротивителни сили срещу заплахата за нейните класови позиции?

Погледната в най-добра светлина, политиката на традиционно-реформисткото крило в „Тюрк-Иш“ през този период може да се прецени като страх от възможността за цялостно преустройство на досегашната профсъюзна стратегия и тактика, като избор на компромисния път между социалната активност и политическата пасивност. Но в най-лошия случай това продължава да бъде официална политика на антикомунизъм, практическа борба срещу всяко ляво радикализиране на работническата класа. И в единия, и в другия случай това е предпоставка за загуба на популярност особено когато политическата атмосфера е заредена с правителствени кризи, студентски вълнения и терористични актове на екстремисти. Само от Измир през пролетта на 1974 г. към ДИСК се присъединяват 12 независими работнически профсъюза с повече от 32 хил. члена. Една година по-късно от „Тюрк-Иш“ излиза и Профсъюзът на работниците от общественото обслужване, трети по големина, чието ръководство изразява несъгласие с водената от Конфедерацията политика.¹⁷⁰

От своя страна ДИСК запазва непримиримото си отношение спрямо „Тюрк-Иш“. Тя обаче все още изостава от своя съперник по отношение масираността на пропагандната и възпитателната дейност сред работниците. Конфедерацията на революционните работнически профсъюзи е уязвима и в един друг пункт — непостоянните позиции към партиите в хода на изборните борби. Подкрепата на ТРП от страна на ДИСК се

редува с периоди на студенина в отношенията, предизвикани от различието в преценките на политическото положение. През 1973 г. ДИСК застава зад НРП в предизборната кампания. В своята контрапропаганда „Тюрк-Иш“ непрекъснато спекулира с този факт, манифестирайки пред работническата класа своята „политическа праволинейност“. От друга страна, ДИСК почти не поддържа идейни и организационни връзки с намиращата се в емиграция Комунистическа партия, което сериозно затруднява по-нататъшното радикализиране на нейната платформа.

Тези слабости и трудности в развитието на ДИСК забавят, но не са в състояние да преустановят нарастването на нейната политическа тежест както вътре в страната, така и извън нейните граници. На извънредния конгрес на ДИСК в края на май 1975 г. профсъюзни делегации от Съветския съюз, България, Югославия, Алжир, Франция, Италия и ГФР показват с гостуването си вече забележимото присъствие на Конфедерацията в развитието на световното профсъюзно движение. Още при откриването председателят Тюрклер призовава всички антиимпериалистически сили да се обединят в името на освободението на работническата класа от гнета на капитала, за извоюване на нейната икономическа и политическа независимост. Материалите от работата на конгреса разкриват реалистичния подход на делегатите към опасността за левите сили в страната, ако те не преодолеят своето разцепление. И затова в приетата резолюция се поставя като основна задача обединението на работническата класа в Турция.¹⁷¹

Резолюцията се придружава от апел към всички прогресивни движения и организации за единство в борбата срещу политическата реакция в името на демокрацията и прогресивните икономически и социални преобразования, които основно трябва да променят облика на обществото. От тази историческа позиция новоизбраното ръководство повежда след конгреса Конфедерацията в борбата за социален и политически прогрес на Турция.

* * *

Обобщението на процесите в работническото профсъюзно движение в Турция след Втората световна война позволява да се направят някои изводи:

1. Количественото нарастване на фабрично-заводския пролетариат през периода 1945 — 1975 г. е първата основна предпоставка за организационния подем на турските работнически профсъюзи. Класовата съзнателност и политическата активност на промишлените работници са онези фактори, които най-много допринасят за възникването, централизирането и укрепването на профсъюзните работнически организации: до 1952 г. — на федерациите и профсъюзните обединения; до 1967 г. — на Конфедерацията на работническите профсъюзи („Тюрк-Иш“), и след 1967 г. — на втория общонационален профсъюзен център, Конфедерацията на революционните работнически профсъюзи (ДИСК).

2. През разглежданите десетилетия работническото профсъюзно движение в Турция отразява в своето развитие борбата между двете исторически тенденции — революционната и реформистката. Първата, представена в голяма степен от програмата и дейността на ДИСК, започва да си пробива постепенно път през втората половина на 60-те годи-

ни, въвеждайки пролетариата в политическите форми на класовата борба. Втората, чийто носител е „Тюрк-Иш“, до началото на 70-те години се опитва да задържи работническата активност в тесните рамки на икономическата борба. Но под въздействието на изострящите се социални противоречия и нарастващата роля на работниците в тях някои профсъюзи от тази конфедерация проявяват все по-силна тенденция да политизират своята дейност, дори да се намесят в партийните борби.

3. Силата и размахът на профсъюзното движение изпъкват с особена сила и дълбочина в развитието на стачните борби на турския пролетариат. От стачки с чисто икономически и социални цели те постепенно се превръщат в движение, засилващо антагонистичните противоречия между работническата класа и буржоазията в Турция.

4. Ръководеното от профсъюзите турско работническо движение съумява да завоюва през последните десетилетия важни социално-икономически придобивки: право на стачки и колективни трудови договори, на 8-часов работен ден и платени отпуски. Заедно с това то се превръща във важна съставна част от демократичния поток на общонационалните прогресивни сили, от тяхната борба за социална справедливост, за отстраняване на реакционните идеи и елементи от обществения мироглед и обществената практика. Пренесено на външнополитическа плоскост, демократичното направление на профсъюзното движение дава един от най-активните заряди на антиимпериалистическата борба в страната.

5. Основните проблеми в бъдещото развитие на турските работнически профсъюзи са пряко свързани с възможностите за противодействие срещу влиянието на реформистките теории в работническите среди. От една страна, терен за такова идеологическо проникване разкрива самото съществуване на „Тюрк-Иш“ и наличието на все още относително голям брой класово неосъзнат пролетариат, нескъсал връзките си със селото. От друга, създаването и успехите на ДИСК дават определена гаранция, че пред реформизма може да бъде поставена солидна организационна и идейна бариера.

- ¹ А. А. Гусейнов. Профсоюзы в Турции (1960 — 1970). М., 1975.
- ² Р. П. Корниенко. Рабочее движение в Турции 1918 — 1963 гг., М., 1965.
- ³ Ю. Н. Розалиев. Очерки положения промышленного пролетариата Турции после Второй мировой войны. М., 1956; Особенности развития капитализма в Турции. М., 1962; Классы и классовая борьба в Турции. М., 1966.
- ⁴ А. Д. Новичев. Положение и борьба рабочего класса Турции после второй мировой войны. — В: Ученые записки ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 6, 1956, № 195.
- ⁵ Д. И. Вдовиченко. Борьба политических партий в Турции (1944 — 1965). М., 1967.
- ⁶ М. А. Гасартян, П. П. Моисеев. Турция ждет перемен. М., 1963.
- ⁷ В. И. Данилов. Средние слои в проведение государственного переворота 27 мая 1960 года. М., 1968.
- ⁸ С. Talas. İktisatı iktisat. Ankara, 1961.
- ⁹ T. Z. Tunaya. Türkiye'de siyasî partiler (1859 — 1952). İstanbul, 1952.
- ¹⁰ Х. Джиллев. Экономика Турции. М., 1971.
- ¹¹ S. Kazancı, Y. Kayserili. Sendika. Ankara, 1960.
- ¹² K. Karpat. Türk Demokrasî Tarihi. İstanbul, 1967.
- ¹³ В. Ангелов. Турция, С., 1954.
- ¹⁴ Н. Тодоров. Противонародната политика на турските управници преди и след Втората световна война. — Исторически преглед, 1951 — 1952, кн. 4 — 5.
- ¹⁵ M. Bîlalof. Türkiye'de işçilerin ve köylülerin durumu. S., 1959.
- ¹⁶ Х. Окан. Развитие на капитализма в Турция. С., 1961.
- ¹⁷ Пак там, с. 23.
- ¹⁸ Р. П. Корниенко. Начало рабочего и социалистического движения в Турции. — Народы Азии и Африки, 1964, № 1, с. 100 — 101.
- ¹⁹ Подробно за турските работнически профсъюзи между двете световни войни вж. А. М. Шамсутдинов. Мурацкая республика. Короткий очерк истории. 1928 — 1961. М., 1962.
- ²⁰ Работническо дело, 2. VIII. 1945.
- ²¹ Всемирная федерация профсоюзов. М., 1965, с. 6 — 7.
- ²² С. Talas. Op. cit., p. 146.
- ²³ Ю. Н. Розалиев. Особенности развития капитализма, с. 295.
- ²⁴ Турецкая республика (Справочник). М., 1975, с. 374.
- ²⁵ Пак там.
- ²⁶ Ю. Н. Розалиев. Крупный капитал и монополии Турции. — В: Крупный капитал и монополии стран Азии. М., 1970, с. 78.
- ²⁷ Х. Джиллов. Цит. съч., с. 183.
- ²⁸ Вж. Ю. Н. Розалиев. Низшие формы капитализма в промышленности Турции (на примере текстильного производства). — В: Турецкий сборник. М., 1958, с. 91 — 92.
- ²⁹ С. Talas. Op. cit., p. 89. Вж. подробно: А. Д. Новичев. Крестьянство Турции в новейшее время. М., 1959, с. 248 и сл.; П. П. Моисеев. Аграрный строй современной Турции. М., 1970, с. 209; П. Гочева. Социални проблеми на турското село. С., 1970, с. 230 и сл.
- ³⁰ Н. Ефендиева. Положение женщин и женское движение в Турции (1924 — 1959 гг.). — В: Вопросы турецкой истории. Баку, 1972, с. 120 — 128.
- ³¹ T. C. Resmî gazete, 6. IV. 1951.
- ³² Ю. Н. Розалиев. Очерки положения..., с. 62 и сл.
- ³³ Подробно у В. Ангелов; Н. Тодоров; М. Билялов. Цит. съч. Самодефицитът във външнотърговския баланс от 59,8 млн. турски лири през 1945 г. се покачва до 234 млн. през 1951 г.

- ³⁴ Вж. подробно К. Каграт. *Op. cit.*
- ³⁵ Документация на Министерството на Външните работи (по-нататък: ДМВНР), преписка IV/66/2/11, Турция, 1946, бр. 21, с. 7.
- ³⁶ А. М. Шамсутдинов. *Цит. съч.*, с. 52.
- ³⁷ Работническо дело, 14. III. 1945.
- ³⁸ Най-големият от тях — Истанбулският профсъюз на тютюноработниците, наброява при учредяването си 130 души.
- ³⁹ Gün, 30. XI. 1946.
- ⁴⁰ Ibid., 14. 16. XII. 1946.
- ⁴¹ Вж. Ю. Н. Розалиев. *Очерки положения . . .*, с. 177.
- ⁴² Вж. пълния текст на Закона в: ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1950, бр. 184, с. 24.
- ⁴³ Пак там: Труд, 19. IV. 1953.
- ⁴⁴ Труд, 229, 1951, с. 32.
- ⁴⁵ Вж. подробно Ю. Н. Розалиев. *Очерки положения . . .*, с. 177 — 178.
- ⁴⁶ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1951, бр. 229, с. 32.
- ⁴⁷ Пак там, 1947, бр. 13, с. 24.
- ⁴⁸ Пак там, 1948, бр. 11, с. 32.
- ⁴⁹ Пак там, 1957, к. 393, с. 12.
- ⁵⁰ Трул. 29. V. 1947.
- ⁵¹ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1950, бр. 213, с. 31.
- ⁵² S. Kazancı, Y. Kayserili. *Op. cit.*, p. 13 — 14.
- ⁵³ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1949, бр. 42, с. 3 — 4.
- ⁵⁴ Пак там, к. 397, с. 14; Labour Problems in Turkey. Geneva, 1950, p. 173 — 174.
- ⁵⁵ Con Saat, 2. II. 1949.
- ⁵⁶ Вж. Ю. Н. Розалиев. *Очерки положения . . .*, с. 161 — 162.
- ⁵⁷ П. Гочева. *Цит. съч.*, с. 208.
- ⁵⁸ R. Senani. Foreign capital Investment. Istanbul, 1954, p. 12 — 18.
- ⁵⁹ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1950, к. 399, с. 7.
- ⁶⁰ La République, 22. XI. 1950.
- ⁶¹ Ю. Н. Розалиев. *Очерки положения . . .*, с. 95.
- ⁶² А. Д. Новичев. Турция. Краткая история. М., 1965, с. 209 — 210.
- ⁶³ La République, 15. IV. 1952.
- ⁶⁴ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1950, к. 399, с. 10.
- ⁶⁵ S. Kazancı, Y. Kayserili. *Op. cit.*, 13 — 14.
- ⁶⁶ Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . ., с. 116.
- ⁶⁷ В различните източници данните не съвпадат. Таблицата е изготвена въз основа на съпоставка между цифрите на Ю. Н. Розалиев. *Очерки положения . . .*, с. 184 — 185, и С. Талас. *Op. cit.*, p. 17.
- ⁶⁸ С. Talas. *Op. cit.*, p. 240; Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . ., с. 116.
- ⁶⁹ Пак там.
- ⁷⁰ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1952, к. 397, с. 14.
- ⁷¹ С. Talas. *Op. cit.*, p. 340.
- ⁷² ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1952, к. 97, с. 17.
- ⁷³ Istanbul, 31. XII. 1952.
- ⁷⁴ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 17, а. е. 28, л. 365, 369.
- ⁷⁵ Пак там, л. 369.
- ⁷⁶ Пак там.
- ⁷⁷ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1952 к. 97, с. 20.
- ⁷⁸ Пак там.
- ⁷⁹ Пак там, с. 21.
- ⁸⁰ The New York Times, 29. XII. 1954.
- ⁸¹ По това време Централният съвет на българските професионални съюзи отправя покана за гостуване на профсъюзни делегации от Турция и Гърция. Българската покана е адресирана до ръководството на „Тюрк-Иш“, но отговор не се получава. — ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 17, а. е. 25, л. 152; а. е. 30, л. 339.
- ⁸² Вж. Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . ., с. 120 — 121.
- ⁸³ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1953, к. 98, с. 24.
- ⁸⁴ Vatan, 10. II. 1954.
- ⁸⁵ Zafer, 10. II. 1953.
- ⁸⁶ La République, 7. V. 1952; Hürriyet, 49. V. 1954.
- ⁸⁷ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 17, а. е. 24, л. 12.
- ⁸⁸ Ulus, 27. VII. 1954.

- ⁸⁹ За хода на процеса подробно осведомяват *Hürriyet*, 15. VIII. 1954, *New York Times*, 17. I. 1954.
- ⁹⁰ Правда, 6. II. 1955.
- ⁹¹ ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1954, к. 397, с. 27.
- ⁹² Работническо дело, 14. VIII. 1954.
- ⁹³ *La République*, 19. IV. 1952; *Vatan*, 20. IV. 1952.
- ⁹⁴ *Yeni Istanbul*, 20. 24. I. 1954.
- ⁹⁵ *La République*, 8. X. 1954.
- ⁹⁶ *Dünya*, 8. X. 1954.
- ⁹⁷ Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . . , с. 118.
- ⁹⁸ *Yeni Istanbul*, 1. VI. 1954.
- ⁹⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰⁰ В. Ш и р а л и е в. Прогрессивные силы Турции в борьбе за мир (начало 50-х годов). — В: Арабские страны, Турция, Иран, Афганистан. М., 1963.
- ¹⁰¹ С. Т а л а с. *Op. cit.*, p. 17; ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1960, к. 217, с. 22 — 23.
- ¹⁰² Известия, 18. X. 1959.
- ¹⁰³ *Ulus*, 6. XII. 1957.
- ¹⁰⁴ Труд, 1. VII. 1959.
- ¹⁰⁵ ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1959, к. 397, с. 21.
- ¹⁰⁶ Вечерни новини, 9. V. 1959; Вж. подробно Д. И. В л о в и ч е н к о. Цит. съч.
- ¹⁰⁷ S. E r d e m i r. *Milli Birliğe Doğru Cilt I*, Ankara, 1961, p. 19 — 57; В. И. Д а н и л о в. Цит. съч., с. 55 — 70.
- ¹⁰⁸ D. S e y h a n. *Gölgedeki Adam*. Istanbul, 1966, p. 42 — 65.
- ¹⁰⁹ *The New York Times*, 12. VII. 1960.
- ¹¹⁰ *Hürriyet*, 11. VII. 1960.
- ¹¹¹ Борба, 26. VI. 1960.
- ¹¹² ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1960, Синдикати, с. 14.
- ¹¹³ Пак там, с. 9.
- ¹¹⁴ Пак там.
- ¹¹⁵ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 17, а. е. 30, л. 237.
- ¹¹⁶ Ю. Н. Р о з а л и е в. Классы и классовая борьба . . . , с. 112 — 113.
- ¹¹⁷ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 18, а. е. 20, л. 250; оп. 19, а. е. 5, л. 28. По това време броят на отрасловите профсъюзи в „Тюрк-Иш“ възлиза на 293 от общо 432 работнически профсъюза в страната.
- ¹¹⁸ *Yeni Istanbul*, 10. XI. 1960.
- ¹¹⁹ Вж. А. А. Г у с е н н о в. Цит. съч., с. 288 и сл.
- ¹²⁰ Ю. Н. Р о з а л и е в. Классы и классовая борьба . . . , с. 134.
- ¹²¹ ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1963, бр. 14, л. 25.
- ¹²² Пак там.
- ¹²³ Вж. Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . . , с. 130 — 132; Ю. Н. Р о з а л и е в. Классы и классовая борьба . . . , с. 135 — 136.
- ¹²⁴ ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1964, к. 92, с. 15.
- ¹²⁵ Вж. Ю. Н. Р о з а л и е в. Классы и классовая борьба . . . , с. 137 — 140.
- ¹²⁶ Мировая экономика и международные отношения, 1962, № 6, с. 141.
- ¹²⁷ Новейшая история Турции, М., 1968, с. 296 — 298; За рубежом, 1962, № 40.
- ¹²⁸ По този повод в Йени сабах на 3. II. 1961 г. пише: „В Турция сега се наблюдава изобилие от политически партии.“
- ¹²⁹ *Ulus*, 1. IX. 1961.
- ¹³⁰ Вж. подробно Р. П. Корниенко. Рабочее движение . . . , с. 138 — 139; Ю. Н. Р о з а л и е в. Классы и классовая борьба . . . , с. 142 — 143.
- ¹³¹ *Hürriyet*, 4. III. 1963.
- ¹³² ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1963, № 42, с. 14; Отч. фронт, 17. X. 1961.
- ¹³³ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 18, а. е. 20, л. 250 — 251.
- ¹³⁴ Пак там.
- ¹³⁵ Подробно в *Международная жизнь*, 1963, № 10, с. 147.
- ¹³⁶ ДМВнР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1963, бр. 53, с. 38; Новое время, № 50, 13. XII. 1963.
- ¹³⁷ Новое время, бр. 155, с. 56.
- ¹³⁸ ДМВнР пр. IV /66/2/11, Турция, 1964, Синдикати, с. 12; Работн. дело, 10. VII. 1965; Труд, 14. IX. 1965.
- ¹³⁹ Труд, 14. IX. 1965.
- ¹⁴⁰ ДМВнР, IV/66/2/10, Турция, 1965, бр. 89, с. 45.

- ¹⁴¹ ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 20, а. е. 19, л. 208.
- ¹⁴² Правда, 18. I. 1967.
- ¹⁴³ Труд, 16. II. 1967.
- ¹⁴⁴ Пълният текст в ДМВНР, пр. IV/66/2/5, Турция, 1967, Синдикати, бр. 15, с. 23 —
25. Подробен анализ в А. А. Гусенинов. Цит. съч., с. 200 и сл.
- ¹⁴⁵ Пак там.
- ¹⁴⁶ В тази книга се изнася, че в бюджета на „Тюрк-Иш“ за 1966 — 1967 г. от 9 млн. долара
- ¹⁴⁷ ДМВНР, пр. IV/66/2/11. Турция, 1968, бр. 116, 121, к. 68.
- ¹⁴⁸ Пак там, бр. 185. 1970, с. 41.
- ¹⁴⁹ Пак там, бр. 173, с. 29.
- ¹⁵⁰ В. Е с е в и т. Ortanın solu. Ankara, 1973, р. 15, 48, 11 — 114.
- ¹⁵¹ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1962, Синдикати, с. 47.
- ¹⁵² История стран Азии и Африки в новейшее время. М., 1979, с. 243.
- ¹⁵³ Отеч. фронт, 27. II. 1974.
- ¹⁵⁴ История стран Азии и Африки. с. 273.
- ¹⁵⁵ А. А. Гусенинов. Цит. съч., с. 210 и сл.
- ¹⁵⁶ Турецкая республика, с. 392.
- ¹⁵⁷ ДМВНР, пр. IV/66/2/11. Турция, 1970, бр. 178, с. 39.
- ¹⁵⁸ Пак там.
- ¹⁵⁹ Le Monde, 7. VII. 1969.
- ¹⁶⁰ Cumhuriyet, 13. XII. 1970.
- ¹⁶¹ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1971, бр. 72, л. 38.
- ¹⁶² Отеч. фронт, 17. V. 1970.
- ¹⁶³ Земед. знаме, 9. VII. 1971.
- ¹⁶⁴ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1973, бр. 214, с. 44.
- ¹⁶⁵ Турецкая республика, с. 384 — 386.
- ¹⁶⁶ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, 1975, Турция, бр. 273, с. 20; Работн. дело, 20. X. 1975.
- ¹⁶⁷ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1975, бр. 307, с. 21.
- ¹⁶⁸ Работн. дело, 6, 8. III. 1974.
- ¹⁶⁹ Пак там, 20. VI. 1974.
- ¹⁷⁰ Пак там, 27. VI. 1975.
- ¹⁷¹ ДМВНР, пр. IV/66/2/11, Турция, 1975, бр. 211, с. 33.

LE MOUVEMENT OUVRIER SYNDICAL EN TURQUIE (1945 — 1975)

Milčo Lalkov

(R é s u m é)

L'objet de l'étude c'est le développement des syndicats turcs après la Seconde guerre mondiale. Ce développement est étroitement lié avec les changements qualitatifs de l'apport du prolétariat turcs dans la vie sociale-politique du pays après la guerre. En même temps ce développement représente une réflexion de la lutte entre les tendances révolutionnaires et réformistes mondiales dans le mouvement syndical.

L'analyse des sources fondamentales et de la littérature permet de différencier trois périodes du développement des syndicats turcs après la guerre. Pendant le premier — du 1945 jusqu'à 1952, les syndicats, conservés après la guerre, fonctionnent sans organisations et sans ordre, il manque un centre unique qui peut les unir. Les actions ouvrières de cette période—grèves, manifestations et protestes collectives, contiennent avant tout des demandes économiques.

La deuxième période, de 1952 jusqu'à 1967, enferme l'apparition, le développement et l'activité de la Confédération des syndicats turcs pendant ces 15 ans. Mais en même temps dans cette Confédération s'impose une tendance réformiste. Ses dirigeants s'efforcent de déclinier les demandes des ouvriers dans la direction de la lutte économique.

De 1967 jusqu'à 1975 dans le mouvement de la classe ouvrière turque existent deux organisations dirigeantes. Parallèlement avec la Confédération des syndicats turcs /„Turc-ich“/ agit et la Confédération des syndicats révolutionnaires /DISK/. Ses dirigeants font des efforts de coordonner la lutte économique avec la lutte politique, d'imposer dans la vie de la Turquie la classe ouvrière non uniquement comme un facteur économique mais aussi politique.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

Faculté d'histoire

Tome 73

1979

ЛИЗБЕТ ЛЮБЕНОВА

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА МЕЖДУ
ПРОФ. ВАСИЛ Н. ЗЛАТАРСКИ
И ПРОФ. ПЕТЪР НИКОВ
(1906 — 1930)

LIZBETTE LUBENOVA

CORRESPONDANCE ENTRE
LE PROF. VASIL N. ZLATARSKI
ET LE PROF. PETÂR NIKOV
(1906 — 1930)

Рецензент проф. *Петър Петров*

Редактор доц. *Мария Велева*

УВОД

В научния архив на Българската академия на науките се е съхранила една интересна кореспонденция между професорите В. Н. Златарски и П. Ников.¹ Волена в продължение на около двадесет и пет години (1906 — 1931), тя разкрива нови, неизследвани до сега въпроси, засягащи както личните им взаимоотношения, така и творческите им интереси.

Въпросът за използването на личната кореспонденция като извор за исторически проучвания теоретически е поставян и разработван в българската историческа книжнина.² Наред с това са правени немалко публикации на запазеното епистолярно наследство на видни исторически личности, учени и др. Въпреки правилното разбиране и подход към използването на кореспонденцията като извор прави впечатление, че учените се обръщат към този вид източници, за да търсят в тях предимно отделен исторически факт. Преписката между В. Златарски и П. Ников обаче представлява интерес с оглед предимно на историографските проучвания.

Счита се, че историографията у нас е все още млада научна дисциплина, която не е навлязла задълбочено в сферата на сериозни обобщения.³ На дневен ред се поставя нуждата от монографични проучвания върху творчеството на видни български историци. Световната историография сочи добри образци на модерно историографско проучване, което не се ограничава само с публикуваното научно наследство на даден историк. Интересното съчетаване на научна биография с критическа оценка върху цялостното творчество на учения⁴ изисква търсенето на по-богати и разностранни източници. За целта е необходимо добро познаване на историческия момент и обстановката, в която се ражда и живее ученият, степента и сериозността на неговата подготовка, пътя на формиране на собствен метод на работа, влиянията, упражнени върху творчеството му, наред с разкриване на оригиналните и приносни елементи. За да може да се установи взаимната връзка между личността на учения и продукта на неговата мисловна дейност, трябва добре да се познават много детайли от живота му, ценен източник на които се явява епистолярното наследство.

Една от главните задачи на българската историография е разкриването и всестранното и задълбочено осветляване на метода на работа на даден учен, надникването в творческата му лаборатория. Този въпрос стои в тясна връзка с проблема за научните школи и течения в българската историческа наука. Учени като П. Ников и особено В. Н. Златарски са водещи в българската буржоазна историография. Без работа в личните им архиви оценката на цялостното им творчество ще се окаже непълна и едностранчива. В процеса на изследователската си работа бъдещият учен-историограф ще трябва да обърне внимание и на епистолярното наследство на нашите историци, тъй като, макар и да не е основен, този източник в някои случаи може да се окаже твърде плодотворен. Следовател-

но кореспонденцията като извор трябва да намери своето място в историографските проучвания, и то не само за да покаже връзката между някои учени, но и да насочи към творческата им лаборатория.

Все по-нарастващият интерес към научното наследство на професорите В. Златарски и П. Ников, както и преиздаването на някои от техните трудове⁵ са навременни и оправдани. На дневен ред обаче стои въпросът за монографично проучване на тяхното творчество и определяне мястото им в развитието на нашата историческа наука. Какъв е пътят на формирането им като учени, какви методи на работа използват те, какви са научните им и граждански позиции и не на последно място взаимоотношенията помежду им — тези, наред с редица други въпроси стоят пред историографите. Предлагащата тук кореспонденция не може да им даде цялостен отговор. Нейната пълнота обаче ни позволява да набележим някои от основните проблеми, вълнували двамата учени.

Когато говорим за преписката между В. Златарски и П. Ников, трябва да имаме пред вид възрастовата разлика между тях, тъй като тя се е отразила и върху характера на кореспонденцията им, разделяйки я на няколко периода. Началото на познанството между двамата е поставено през 1906 г., когато в своё писмо Варненският и Преславски митрополит Симеон представя на В. Златарски племенника си Петър Ников, студент във Философския факултет в Мюнхен. През лятото на същата година П. Ников посещава за първи път В. Златарски в София, за да беседва с него по избора на тема за докторската си дисертация. След като П. Ников заминава за Мюнхен, се разменят и първите писма, чиято основна тема са студентските му занимания и подготовката за написване на докторска теза. Отношенията между двамата в този първи период са отношения между ученик и учител. Докато името на В. Златарски буди уважение в историческите среди у нас и е познато като име на утвърден учен и зад граница, П. Ников е все още само един от скромните, но амбициозни и трудолюбиви възпитаници на известния византист проф. Карл Крумбахер в Мюнхен.

Втори важен момент в преписката от този период представлява преместването на П. Ников във Виена и специализацията, която той получава при известния славист проф. Константин Иречек. Ников уведомява Златарски както за своите научни дирения, така и за по-добрите условия за работа по славянска и българска история във виенските архиви. Виждаме с какво уважение Златарски се е отнасял към авторитета на К. Иречек и колко високо е ценял мнението му за най-новите си научни изследвания. От друга страна, научаваме, че П. Ников реферира върху трудове на Златарски, за да запознае К. Иречек и останалите членове на семинара по източноевропейска история с последните достижения на българската историческа наука.

Постепенно, с приближаването на последните изпити на Ников, центърът на вниманието на двамата се измества в друга посока — подготовката и възможностите за явяването на П. Ников на конкурс за доцент по българска история в Софийския университет. Несъмнено заслугите на В. Златарски в тази насока са очевидни. Той не само се старее да насочи Ников към избор на тема за хабилитационен труд, съчувствува му при срещаните трудности, но сам съдейства за обявяването на такъв конкурс.

Макар в този първи етап на взаимоотношенията между двамата учени центърът на вниманието да е насочен предимно към младия Ников,

отношението на В. Златарски към неговите проблеми разкрива стремежа му да покровителства и напътствува трудолюбивите млади историци. Златарски не скрива желанието си да създаде кръг от млади, способни хора, които да бъдат и негови последователи. От преписката ясно личи, че това е стремеж за изграждане на собствена научна школа.

От 1912 до 1920 г. настъпва втори период в отношенията между двамата, който променя не само съдържанието, но и характера на тяхната кореспонденция. Това е времето, когато България търпи поражения в Междусъюзническата и Първата световна война, а и самите учени изживяват трудни и нерадостни моменти. Откъснат от любимите си занимания, В. Златарски трябва да изпълнява задълженията си като военен. Голямата работоспособност и силната воля му дават сили да довърши първия том на своята история,⁶ чието публикуване остава незабелязано във водовъртежа на трудните военни години. От своя страна П. Ников, свършил следването си, настанил се при своя чичо в гр. Варна, също преживява неудачи, които се отразяват чувствително на психическото му състояние. С влошено здраве, макар и млад, без подходящи условия за научна работа и някаква ясна перспектива за бъдещето си, той се чувства неуверен в собствените си сили. Краят на този труден период обаче е увенчан с едно щастливо събитие — избирането му за редовен доцент по българска история в Софийския университет. Сбъдва се най-голямата му мечта — да се посвети на науката.

След идването му в София поради личния контакт със Златарски кореспонденцията естествено намалява, но командировките и летните ваканции я обогатяват с още няколко писма и карти. Те очертават последния, трети етап в отношенията им. Това са вече връзки на двама колеги и учени, чиято възрастова разлика не пречи на добрите им приятелски чувства. Тези писма съдържат интересни сведения за работата на Ников във виенските архиви, размисли на двамата върху пътя на развитие на българската историческа наука, както и отношението им към някои вътрешнополитически събития. Наред с податките за творческите усилия на В. Златарски и П. Ников общо в преписката им се срещат и имената на други наши и чужди учени — например Н. Милев, П. Мутафчиев, Д. Дечев, Л. Милетич и др.

Интересните въпроси, по които двамата учени разискват в писмата си, изискват от бъдещите изследователи на тяхното творчество да обърнат внимание на този извор. Предлагащата тук публикация съдържа част от кореспонденцията им. В запазения си вид тя се състои от 40 писма, пощенски и визитни карти и телеграми на В. Златарски до Ников и 61 отговора на П. Ников. Заслужава да се подчертае, че и двамата редовно изпращат ответни писма. Тук са пропуснати само онези телеграми, визитни и пощенски карти, съдържащи традиционни поздравления по случай Нова година, именни дни, съобщения за изпратени пощенски пратки, както и писма, свързани със семейни въпроси. Всички писма и карти се публикуват в пълния им текст, без съкращения и осъвременяване на езика. Направените промени засягат единствено правописа — не е изписано старото „ѣ“ в края на думите: двойното „ѣ“ в думи като „трѣбваше“, „видѣх“ и др. са предадени в съвременното им звучене — „трябваше“, „видях“ и пр. В скоби са поставени пропуснати или съкратени в оригинала думи. Писмата са подредени в хронологичен ред. Дадени са бележки към текста. След всяко писмо или карта е означен инвентарният му номер, така както е отбелязан в Научния архив на БАН към личните фондове на двамата учени.

В. Н. Златарски до П. Ников. Благодари за направена му услуга.

София, 15 ноември 1906 г.

Любезни Г. Ников,

Извинявайте, за дето така късно Ви известявам за получаването на книгата, която имаште добрината да ми изпратите. Само преди няколко дена имах случай или, по-добре, свободно време да споходя много-уважаемия дядо Симеона¹ и да попитам за адреса Ви. Както и да било, искрено благодаря за услугата и не зная дали ще ми се представи случай на дело да Ви [се] отблагодаря. Ще търся и ще очаквам такъв щастлив случай.

Какво стана с Вашата теза?²

С искрен поздрав. Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 1.

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари за интереса към неговата докторска теза. Пояснява на каква тема се е спрял и какви са изискванията на неговия професор.

Мюнхен, 11 декември 1906 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Извинете ме, моля, че едва сега Ви отговарям на картата, тъй дълго след като я получих, бях за жалост възпрепятствуван от причини, невпадащи в областта на моята воля,³ както човек твърде често едно намерява, а щастие то му друго носи.

Благодаря Ви, че сте тъй благосклонен към мене, и считам за своя длъжност да Ви изкажа тук повторно моята искрена благодарност за ценните съвети и упътвания, които бяхте тъй добър да ми дадете относително тезата ми, понеже, ако заключението, което вадя от Вашата карта, е вярно, трябва да не сте получили моето първо писмо, изпратено през първите дни на миналия месец.

Що се касае до тезата ми,⁴ аз предпочетох и се установих на — „Цар Михаил III и отношенията на България към Византия и Сърбия“, — за което добих и съгласието на професора си. Последният между прочем ме посъветва да обърна внимание и на вътрешното положение на България в тази епоха. Аз му забелязах, че това е една почти неосъществима задача, понеже ни липсват извори и свидетелства, на които да се основе чело-век, от които да черпи; но не ми направя един опит, доколкото това е възможно. Безсъмнено е, че вътрешният живот на една държава обуславя до висша степен нейните външни отношения и положение и за да може човек да оцени вярно едните, трябва да познава по възможност и другите, тъй че професорът има право, още повече, че в тукашния университет относително дисертацията са много по-взискателни, отколкото

в северо-германските университети. Както и да е, аз тоже желая да проникна в тъмнината, с която се покриват администрацията, юрисдикцията, финансиите, търговията, класите и пр., въобще целият духовен живот и културен напредък на нашия народ в онова време, обаче едва ли ще ми се удаде това отчасти. С благодарност бих узнал, уважаемий господин професоре, Вашето просветно мнение по този въпрос. Сега за сега се занимавам с изучаването на Kantakuzenos и Gregoras. Надявам се да намеря и във венецианския архив,⁵ ако не нещо особено, то поне някои отделни ценни известия и бележки, по интересующия ме въпрос.

Приемете, моля, уверенията на дълбокото ми към Вас почитание.

Ваш

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1109.

3

П. Ников до В. Н. Златарски. Говори за проблемите на докторската си теза и трудностите, които е срещал в Мюнхен. Уведомява го за откриването на семинар по източноевропейска история във Виена.

Виена, 15/2 април 1908 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Прося най-първо извинение от Вас за моето тъй дълго мълчание. От д-р М. Попов⁶ се научих недавно, че се интересувате за моята докторска работа и че желаете да Ви уведомявам за нея. Признателен Ви съм, г-не професоре за вниманието! С най-голяма готовност и с удоволствие ще изпълня желанието Ви, още повече, че аз се считам и морално задължен да сторя това, понеже първата подбуда за избирането предмета на тезата ми получих от Вас.⁷ Като последвах съвета Ви, заех се с изучаването епохата на цар Михаил Видински. Бях разгледал вече византийските източници по въпроса, сведенията на които, предвид отсъствието на по-близки, български извори, се явяват твърде скъпоценни. В München обаче, гдето научният живот най-вече кипи, днес за днес може човек трудно да се занимава със славянските науки, защото липсват най-необходимите работи. Почвата е още съвсем неподготвена и трудностите за един новак стават още по-големи. Славянската книжнина изобщо е много слабо представена в тамошните библиотеки. От литературата, която ме интересуваше по въпроса, не намерих нищо почти. Южните немци са се най-малко заинтересували до сега от славянския душевен живот и наука. München няма катедра по някоя славянска дисциплина: едвам напоследък се появиха гласове в тоя смисъл и маститият Крумбахер⁸ стои тук начело със своята високоинтересна популяризаторска статия — *Der Kulturwert des Slawischen*. . . — в „*Internationale Wochenschrift*“ от 29 февр. 1908 г. Всичко това, разбира се, затрудняваше работата ми и ме караше постоянно да обръщам погледите си към Виена. Собствено, това беше мое отдавнашно желание, да дода при проф. Иречек.⁹ Някои неблагоприятни обстоятелства обаче ме държаха закован в München. По едно време по неволя кроех дори да държа доктората си в München; при което, разбира се,

трябваше да зема друга някоя теза, понеже настоящата ми не се наемаше да я пензира ни проф. Крумбахер, нито пък някой друг по незнание на славянски език и непознаване славянските източници. За щастие стана ми напоследък възможно да напусна München и аз с весело сърце се залових пак за старата си работа. Г-н професор Иречек одобри предмета на тезата ми и сега под негово ръководство продължавам своите изучвания. Сега се занимавам с щателно критично преглеждане на византийските извори по въпроса паралелно със славянските известия. Сведения за резултатите, до които съм дошъл, ще Ви съобщавам редовно в следующите си писма.

Тук се откри в края на изтеклата година един семинар за източно-европейска история. Историята му е следната: княз Лихтенщайн е купил библиотеката на прочутия руски професор Билбасов¹⁰ и я подарил за образуването на семинара. Тя е една грамадна библиотека, която, понеже в университета нямаше място, наредиха в седем стаи на една наета за това къща. Г-н проф. Иречек е председател на семинара. Какво щастие, да се намереше и у нас някой Лихтенщайн.

Като Ви благодаря, г-не професоре, пак за вниманието, оставам с най-дълбоко почитание Ваш предан

П. Н и к о в
/Канд. по фил./

Lammgasse, 7. III, 13. VIII.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1141.

4

П. Ников до В. Н. Златарски. Излага подробно изводите, до които е достигнал при работа върху доктората си, и начина, по който работи. Прави преценка на изследванията преди него и критически обзор на изворите.

Виена, 17 август 1908 г.

Многоуважаемий г. професоре.

Позволете да Ви скицирам тук накратко, според обещанието си, някои от резултатите, до които съм дошъл касателно моята теза. В едно нещо се убедих за лишен път, именно, че пътят на изследвания български историк е посет с безброй въпросителни, и то повечето неумолими. Липсата на една сръбска история, стояща на равна на модерната историография и критика, ми задава много грижи и пилене на време. За жалост няма да мога да се възползувам от съчиняваната от проф. Иречек сръбска история;¹¹ той ми казваше, че е още твърде далеч от да я довърши. бил извънредно претрупан с други работи.

Един много важен въпрос, около решението на който мисълта ми имаше да се радва най-вече на спънки и успех и който ме занима значително време, бяха отношенията на Мих. Видински спрямо Сърбия до повик-

ването му на българския царски престол. На каква нога е стоял той със сръбския крал през време на своето деспотуване във Видин. Този въпрос представлява сам по себе, както по своите консеквенции, голям интерес и е от необикновена важност; тъй че човек остава изненадан, като надникне в по-важните истории, занимали се премено или косвено с тази епоха: едни го небрежно задминават, като да не съществуваше; други го разрешават повърхностно, но затова криво и най-често не без известна тенденция. От гледна точка на българската, както на сръбската история въпросът е от високо значение, съставлява част и от двете; най-важното обаче са последиците, които разрешението му влече подире си. Отговорили се напр., че Михаил е бил сръбски васал, то следва непременно заключението, че във време на неговото избиране в България не само е съществувало сръбско влияние, но дори, че то е преобладавало. Правилното разрешение на тоя въпрос хвърля светлина не само върху настроението на българското болярство, но и на тогавашните българо-сръбски отношения; то улеснява обяснението на Михайловото избиране и ни дава до известна степен ключа към разбирането политиката на царя Михаил III.

Старателни изучавания ме доведоха до следния резултат: в отношенията на деспота Мих. Видински към Сърбия се различават две основно различни епохи: първата изтича със смъртта на Ст[ефан] Милутин, момент, в който начева втората. Първата характеризират мир, сговорност, твърде близки, интимни връзки и хармония на интересите; втората е контраста на първата. През време на кралюването на Милутина е съществувало безспорно известно сръбско влияние във Видин, затова ни свидетелствуват думите на съвременния летописец Данило (с. 117 — 119). Би било обаче непростима грешка да се приемат думите на последния безогледно и без нужната критика, нещо, което е въвело повечето учени в заблуждение. На погледа на внимателния изследовател няма да убегне, че Даниил се коригира и допълва по тоя въпрос незабелязано. Факт е, че Милутин е имал влияние върху своя зет; не трябва обаче да се преувеличава значението на тоя факт. Отношенията на двамата сродници са били от особен характер; те са почивали не толкова на някаква подчиненост, която изобщо се явява твърде проблематична, колкото на пълна взаимност и сходност на интересите на двете страни, създадена тъй вещо от крал Милутина. Няма да се впускам в подкрепване на мисълта си, защото ще се отвлека от целта, а и мястото не позволява. Ще добавя само, че този въпрос в светлината на критиката със своите перипетии и подробности е от особна прелест. Първата фаза в отношенията на Михаила към Сърбия, значи между зет и тъст, може да бъде определена по следния начин: чрез пълна хармония и взаимност на интересите, чрез твърде близко роднинско сближение и взаимно доверие, отношенията на Мих. Вид[ински] спрямо тъста му са били искрени, приятелски и интимни.

След смъртта на крал Милутин обстановката се изменява съществено, а заедно с това и Мих. Видински завзема едно ново становище спрямо своята съседка. Сега наставя една бележита промяна в отношенията на Михаила към Сърбия, която бе предопределена да влияе по-късно и на сръбско-българските отношения. Види се, че Милутин не беше дал една окончателно определена форма на въпроса на престолонаследия в Сърбия, може би от основателния страх да не предизвика разцепления в своето болярство. От друга страна обаче явствува, че той е имал свой избранник, който да го наследи, и то сина си Константина, който се споменувал на един надпис в черквата св. Никола в Бари, до баща си Милутина.

Владислав, синът на Драгутина, бе хвърлен от чичо си в тъмница; Стефан Дечански бе ослепен или поне се преструваше за такъв пред баща си. Естествено бе прочее, ако погледите и намеренията на Милутина бяха отправени към Константина. Обаче неопределеността действуваше отрицателно на духовете и извика веднага след смъртта на стария крал цяла буря от размирици и кървави сцени, които Цамблак тъй живо ни описва и които в кратко време не само погребяха сръбския приоритет на Балкана, спечелен от Милутина, но и разклатиха вътрешната стабилност на сръбската държава. За жалост нашият летописец, съвременник на събитията, ни напуска в този въпрос, верен на своето становище, определено тъй сполучливо от проф. Jagić,¹² с думите — мълчи там, дето няма що да хвали. — Той само ни загатва на едно място за тези вътрешни бъркотии в Сърбия, като с поетическо вълнение се провиква: преди още да изчезнат последните животни следи в умирающия и слънцето на слънцата да зайде в студения и тъмен гроб, грозни вълнения разтърсиха цялата сръбска държава и война и пленоване. Вои[ни]те на починалия се кръвно разправяха. — Михаил Вид[ински] не бе изненадан; с помощта на тъста си той бе засилил и укрепил положението си твърде добре, тъй че при избухването на гражданските войни в Сърбия той е бил без друго не само подготвен да запази своята самостоятелност, но и да вземе според интересите си непосредствено участие в тях. При такава обстановка се разбира без особени философии, че е абсурдно мнението на сръбските историци, които търсят и намират под всяко камъче сръбска слава и за които Иречек казва, че им липсва изобщо смисълът и умът на историка; те твърдят безогледно, че интимните (те ги наричат васални) връзки на Михаила с Милутина са продължили да съществуват и при Дечански. Това положение е напълно фалшиво, защото не се основава на никакви факти и мен се удаде при всичката бедност и недостатък на извещения да намеря някои ценни места, които разрешават въпроса. В този случай ни идва на помощ Данило — *continuatus*, който, както и Данило сам, е напълно правдоподобен при предаване на факти, а греша несъзнателно само там, дето, изхождайки от собствено църковно гледище, изказва свое мнение или обяснение на нещо. Милутин, към когото Мих. Видински бе силно и искрено привързан с връзките на най-близко сродство, на сходни интереси, на признателност и обич, почина. С това изчезна най-главното съединително звено между Сърбия и Видинския деспот. Сърбия плуваше в безначалие. Михаил се радваше, напротив, на крепки сили и на завидно положение; мислимо ли е прочее, че този, както Цамблак го нарича — войнствен мъж и политически ум, както цялата негова дейтелност го издава, да е стоял със скръстени ръце, без да се опитва да премахне било с договори, било с оръжие в ръка всяка сянка от зависимост спрямо Сърбия и да сан[к]ционира своята самостоятелност? Разбира се, че не, — ще отговори здравият разум; но иска ний [да] отговорим с факти. Известно е от Григория Цамблака, който единствен ни разказва за перипетиите на войната между Дечански и брата му Константин, но който се види да е черпал от автентичен източник, че Константин бил получил помощ от съседните граници. Той не ни казва обаче кои граници. Тронишкият летописец говори прямо, че Мих. Видински е бил онзи, който е помогнал на Константина; това известие обаче само по себе не подкрепено, не може да има решаващо значение поради своята хронологическа отдалеченост от събитието. Неговата достоверност е във всеки случай твърде голяма, но ще се подкрепи още повече от онова, което ще приведем по-долу. В това време Византия бе заета тоже със свои вътрешни надъзи; погледът на българския цар бе обърнат на юг и ангажи-

ран напълно с използването на византийските бъркотии; само един Михаил Видински бе свободен, а и най-вече заинтересован за хода и изхода на събитията в Сърбия. Твърде естествено би било прочее, ако той съдействуваше на Константина, престоолоизбраника на своя тъст, не толкова от пиететност към паметта на блажения си покровител, колкото от гледна точка на собствените интереси, които му са диктували неприязненост към най-силния, ерго и опасен за него претендент, към когото се бяха присъединили най-вече от болярите и сръбското духовенство во главе със своя архиепископ. Но нека преминем към доказателствата за съществуването на една втора фаза в отношенията на Видинския деспот Михаил към Сърбия след смъртта на Милутина. При слуха за военните приготовления на Михаила, съобщава Данило—Continuatus, с. 179, Дечански изпратил до него послание и казвал: . . . помени во аумѣ сво ѿемъ, драгъм и любимым брате кралѣ вѣства ми, ꙗко ни ѿединнѣ дѣтъли злыѣ не сътворихъ ти противоу зло, бамъ твоимъ многымъ, ꙗже ти вѣсдастѣ ми. . . . От тези думи на летописеца ний узнаваме, че Михаил не веднъж и дважд е предприемал неприятелски действия против новия сръбски крал, значи е бил един стар и изявен негов неприятел. От друга страна обаче става явно от този цитат, че Дечански не е бил в състояние, види се поради своето незакрепено положение, да отговори на Михаиловите неприятелства със същата мярка. — На с. 174 Данило — Continuatus, ни съобщава: . . . бѣ бо вс то време нѣкотоуѡ скръбо ѿмо сблочила се то дара блѡ гарскааго Михаила и от брата ѿго Владислава, сына кралѣ Стефана. . . . Това събитие се отнася с положителност към началото на 1323 г. или дори в края на предишната година (Иречек го отнася без право в 1325 г. и го отождествява погрешно с изпѣждането на Ана от Михаила), когато Михаил е бил вече безсъмнено цар, но не дълго след неговото избиране. Назованието на Михаила и Владислава един до други не е без значение. Летописецът ни посочва с това, че скръбта на Дечански е произтичала от взаимно неприятелско действие на Михаила и Владислава. Че това е така, се убеждаваме, като четем по-после у Dan(ilo) — Continuatus, че за уталожванието на тази скръб посланикът на Дечански отива само в Търново при главния ѡ двигател, а Владислав не се споменува нито с една дума вече, нещо, което отстранява всяко съмнение, че скръбта на Дечански е била наистина извикана при взаимното съгласие и съдействие на двете лица. За нас е обаче този цитат от голяма важност, едно, защото ни доказва с факти, че неприятелското настроение на Михаила към Дечански не датира, както повечето историци мислят едва от 1325 г., но много по-рано; точно от кога, ще ни покаже един други цитат от Данило — Continuatus. От друга страна обаче, ний се убеждаваме, че именно Михаил Видински е бил оня, който е поддържал сръбските претенденти противници на Дечански.

На друго едно място, с. 180, продължителът на Данило ни явява, че Дечански при известието за потеглюването на Михаил III против него му изпратил пратеници с думите: . . . /нѡ прииди/ въ разоумъ истинныѣ любви хрстовы, и възрати се от гнѣва ѡрости своѣѣ, и къ прѣвон любви приложи се юже имѣ къ родителемъ моимъ, такожде боуди и съ мною. . . . Това свидетелство на съвременния на събитията летописец, който се вижда навсякъде правилно осведомен и добре запознат с работите в Сърбия, съставлява най-конкретната подкрепа на установеното от нас положение. Той ни казва съвсем ясно: първо, че отношенията между Михаила и Дечански съвсем не са били същите, както меж-

ду първия и Милутина; второ, че тези отношения са били неприятелски, и трето, че тези лоши отношения са настъпили веднага след смъртта на Милутина и явяването на Дечански като претендент и сръбски господар. — След изложеното до тук не остава никакво съмнение, че Михаил Видински е изменил своята политика спрямо Сърбия веднага след смъртта на Милутина, вмесил се съответно със своите интереси в борбите на сръбските претенденти, като е вземал винаги страната на неприятелите на Дечански, за което обаче този благодарение на неблагоприятните обстоятелства не е могъл да му отвърне. Тази противоположност на интересите, която, постепенно благоприятствувана от обстоятелствата, е добила характер на лична вражда, е имала твърде важни последици. След като Дечански излезе в конце победител и зае сръбския кралевски трон, след като капризната съдба издигна Михаила Видински начело на българската държава, пренесе се същевременно и личната вражда и противоположност на двамата водящи мъже и в техните нови отношения, като короновани лица, в отношенията между България и Сърбия.

До такива резултати доход по тоя въпрос. Аз приведох нарочно за по-голяма очевидност освен резултатите на моите изследвания по тоя предмет още пътя, по който достигнах до тях, и въобще накратко цялата обоснова. Бих Ви молил, г-не професоре, ако това би Ви било желателно, за Вашето компетентно мнение по тези мои изводи.

Относително генеалогията на царя Михаила III не можах да намеря нищо повече от онова, което Вий установихте в съчинението си — „Вопросъ о произхожденіи болг. царя Ивана Александра“¹³.

Иоан Кантакузин със своите интересни подробности е наистина благодат за нашата история в тази епоха и околото на историка се спира с благодарност на сведенията, които той ни дава за нашето минало. Но Кантак[узин] е същевременно един много съмнителен и дори опасен елемент и щастие е, дето до него за същата епоха стои Грегорас, който наистина е по-малко разкошен, но затова стои високо над Кантак[узин] по своята правдивост. Аз не познавам друг историк, който тъй изкусно да изкривява фактите, както Кантакузин, и при това да го прави от убеждение. Той е просто неподражаем; истината у него е преплетена с лъжата, но тъй майсторски, че не е лесна работа да бъдат отделени. Той е историк виртуоз на лъжата, който на някои места просто безсрамно лъже. Но на лъжата краката са къси: с помощта на Грегорас или пък поради плоскостта на някои от неговите привидни истини той може да бъде проверен и коригиран. Такива впечатления съм изнесъл от двамата византийци.

Един други източник, по-добре известие, относително Михаила III се откри в няколко грамоти от имп. Андроник II, печатани в последния брой на „Визант. временник“. За някои хронологически и др. въпроси от управлението на Мих[аил] III, които определих, ще Ви пиша допъти.

С дълбоко уважение Ваш предан

П. Н и к о в

(Adr. Wien VIII, Lamgasse 7 III, 13)

НА БАН, ф. 9, инв. № 1155.

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари за подарена му от Златарски книга. Пише рецензия върху статията на С. Табаков. Съобщава мнението на К. Иречек. Говори за реферат върху труд на В. Златарски.

Виена, 30 март 1909 г.

Дълбокоуважаемий г. професоре,

Силно зарадван от прекрасния подарък, що благоволихте да ми изпратите, позволявам си да Ви изразя с настоящото най-искрената си благодарност и признателност. Трябва да призная, че с най-голямо удоволствие прочетох най-новото Ви творение;¹⁴ стил, научност и аргументация се надпреварват в пълнотата и съвършенството в него и читателят се чувства леко и приятно носен по ту бурните, ту тихите и гладки вълни на мисълта Ви. Още веднага, като получих книгата Ви, не я оставих от ръка, докато не прочетох по-голямата част от нея; тъй бяха приковали интереса и вниманието ми първите страници. И не знаете, многоуважаемий г-е професоре, с какво искрено чувство на радост и съчувствие посрещам всяка нова и сполучлива рожба на нашата млада и незакрепнала наука! а колко, от друга страна, ми става тежко, когато някой от нашите млади труженици се впускат в научни предприятия, за които силите им далеч не отговарят и изхода на които в последствие е винаги несполучлив!! Такова едно нещастно предприятие ни донесе напоследък 7 — 8 свезка на „Периодич. Списание“, подразумявам статията на ДР г. С. Табаков — „Бележки за югоизточна България през епохата на Тертеровци“ — с. 620,¹⁵ една работа, която по никой начин не би трябвало да обезокрасява страниците на най-висшия орган на бълг. наука, защото я бламира безподобно. Статията издава един предприемчив дух и жажда за дела у автора си, неща, свойствени на млади хора, и присъщи на немския характер. Но де е дълбоката основност на последния? За жалост не се вестява нийде. Напротив, дълбока повърхностност, най-великата неприятелка на науката, владее из цялата статия, от край до край. При пристигането на „Период. Сп.“ професор Иречек ми обърна вниманието на делото на Табакова. Когато обаче бях попитан за впечатленията си, трябваше да се червя от срам за несполуката на сънародника събрат. Залових се да пиша рецензия на Табаковата работа и посоча погрешките му.

За Вашата последна работа намерявам да реферирам в семинара на проф. Иречек през идущия летен семестър. Надявам се, г-не професоре, да сте получили последното ми писмо с някои последни резултати по докторската ми работа. Аз още не се осмелявам да поставя на дисертацията си конец. Имам и още няколко работи, кое започнати, кое в проект, но за сега ми липсва време за занятия във от студентските ми грижи.

Като Ви крайно благодаря за изпратената книга, оставам с най-дълбоко уважение Ваш предан.

П. Н и к о в
Канд. по философ.

Адр.: VIII, Breitenfeldergasse 18, I, 8.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1183.

В. Н. Златарски до П. Ников. Извинява се, че е закъснял с отговора си. Изказва съображенията си за тезата на докторската му работа. Насърчава го да напише рецензия.

София, 23 март 1909 г.¹⁶

Любезний г. Ников,

Много и премного съм виновен пред Вас и затова не зная от де да почна. Ще забележа само, че на Вашето писмо от м. август не можах своевременно да отговоря, защото на първо време ме нямаше в София и Вашето писмо попадна в ръцете ми, само след като се завърнах в средата на септемврий. Подир това имах залисии в университета, които ме отвличаха почти до 20 октомврий, тъй като трябваше да заместям декана на факултета. След като пък се освободих от тия залисии, беше вече късно и не се решавах да отговоря на дългото Ви и обстойно писмо, защото ме беше страх, да не би да сте представили вече дисертацията си и в такъв случай моят отговор би се оказал „подир дъжд качул“. Ето защо ще Ви моля да ми простите това нежеланно от моя страна нехайство.

От последното Ви обаче писмо можах да разбера, че дисертацията си Вие не сте още представили и това ми дава възможност сега поне да кажа няколко думи по нея или по-добре по въпроса, който имахте добрината да ми изложите тъй подробно, за което Ви особено благодаря.

Въпросът, на който сте си съсредоточили вниманието и чието значение сте тъй добре оценили, е наистина от голяма важност за епохата, с която се занимавате. Със своя критически анализ Вие сте успели да проникнете дълбоко в същността на събитията, а това Ви е дало възможност, според моите схващания, и правилно да разрешите поставения въпрос. Тук ще прибавя от моя страна още едно съображение за отношенията на Михаила Видински към сръбския крал след смъртта на Милутина. Самото му избиране за български цар в 1323 г. ни ясно посочва, че той е бил в това време не зависим, а напълно самостоен господар в своите владения; иначе едва ли търновските и изобщо българските боляри биха спрели своя избор на него, защото усилилото се сръбско влияние на полуострова при Милутина ги е застрашавало да не би това влияние да пусне корени и в самата България. Според мене, тъкмо независимостта на Михаила Вид[ински], неговото враждебно настроение към сръбския крал и важната роля, която той е играл във вътрешните отношения на Сърбия, тъй релефно изтъкнати от Вас, са му открили пътя към българския престол, освен, разбира се, роднинските му връзки с търновския царски род. Много ме радва, че Вие вече владееете доста добре критическия похват — обстоятелство, което ме кара да предполагам, па и да мисля убедено, че и самата Ви работа ще бъде пълна с интерес и с много нови изводи и решения на въпроси от отечествената ни история, а главното — взето в частност — Вие със своята работа твърде много ще спомогнете, ако не да се унищожи, то поне значително да се ослаби с ъ р б и з ъ м ъ т в нашата история, а това не е малка заслуга! Ето защо с нетърпение чакам да видя дисертацията Ви готова и да се порадвам, че Вие сте напълно оправдали моите очаквания. И наистина, кога мислите да я представите? Иречек сигурно е в течение на Вашата работа и надявам се, той ще я напълно одобри.

Освен това аз бих желал да зная колко време още мислите да останете във Виена и кога ще защитите дисертацията си.

Приятно ми е, като виждам, че Вие с такова внимание следите за историческата литература у нас, макар изобщо и да е бедна. Вас Ви очудва, че на страниците на „П. С.“ се е появила статията на г. Табакова. Вие добре сте схванали стойността ѝ и похватите на автора ѝ. Но Вие трябва да знаете, че ние българите сме енциклопедисти, ние сме компетентни във всичко и, аз съм убеден, надали ще се намери българин, който би се признал, че той не е достоен, напр., да бъде министър най-малко. Със същите очи се гледа тук у нас и на науката; у нас всеки, който може да пише, мисли, че е в състояние да движи и науката напред. Такива ни са нравите! Ако ли пък някой излезе да каже нещо или поне да посочи, че не всеки е подготвен да бъде учен и да движи науката, такъв става най-лошев човек на света и мислят, че това той прави от завист или не е патриот и т. н. Затова у нас за сега се е загнездила една мисъл, че трябва да се дава на младите възможност да участват и да се съвършенствуват. Ето где трябва да се търси причината за появяването на споменатата статия на страниците на „П. С.“.

Мен ще ми бъде твърде приятно да видя Вашата рецензия на тая статия. В нея обърнете внимание и изтъкнете, че във всяка научна или имаща претензия на научна естатия трябва преди всичко да бъде написана със съответния научен метод; после да има в нея по-малко фантазия и по-малко смели, но необосновани мнения. Рецензията, ако обичате, пратете я мен, за да се помести пак в „П. С.“, та чрез това да се обърне повече вниманието и на редакцията.

Вашето намерение да реферирате за последната ми работа в семинара на г. Иречка ме особено радва; но аз бих Ви помолил, ако това не Ви затрудни, да ми съобщите мнението на многоуважаемия професор, което за мене ще бъде твърде ценно, тъй като той е едничкият авторитет за мене.

Имам една голяма просба до Вас. Научих се, че г. Иречек напоследък е написал един общ преглед върху българската история (струва ми се на чешки език). Той не ми го прати, от което заключавам, че не ще разполага с излишни екземпляри. Няма ли да бъдете тъй добри да узнаете отде може да се достави тая книга или ако се намира във Виена, потрудете се, моля Ви, да ми я купите и изпратите: стойността ѝ веднага ще Ви внесат.

Простете ми, че писмото ми излезе май дълъжо и бърбивичко; но, както виждате, набрало се много за какво да се пише. Ще чакам с нетърпение отговора Ви за поставените по-горе въпроси.

Готов съм винаги за услуга.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

/П. П./ Предайте моя сърдечен поздрав на г. Иречку. Също бих Ви помолил да ми съобщите адреса на г. Ягича, ако не Ви затрудни.

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари за интереса към докторската му теза. Уведомява го за последните изследвания на К. Иречек, както и за мнението му за труд на Златарски.

Виена, 17 април 1909 г.

Преуважаемий г. професоре,

Крайно Ви благодаря за последното Ви тъй любезно и насърчително писмо, което ме твърде зарадва. Особено съм щастлив от мисълта и убеждението, че моите мисли и изводи намериха пълното Ваше одобрение и съгласие, че Вашите схващания се съвпадат с резултатите на моите изследвания, които Ви съобщих. Извънредно Ви съм признателен за упътствующите думи, които бяхте тъй любезен и благосклонен да ми отправите. Не по-малко обаче Ви съм длъжен за живия интерес, който проявявате към моята работа. Старая се всякак, за да мога да оправдая очакванията Ви. Разбира се, че съобщеното Ви от мен не е всичко, до което ме доведоха моите изследвания. Има доста лъчи, хвърлени в нашата история, па и някои в сръбската; но нали знаете, автору е най-вече мило онова, което му е причинило най-вече труд. Сърбите може да ме обвинят в шовинизъм заради резултатите от моята работа, което впрочем — мимоходом казано — не е в състояние да ме трогне, но факт е, че аз едвам след тежка работа, и то по чисто научен път, додох до моите изводи. Дисертацията си мисля да подам през юлий месец, да я защита в октомврий, т. е. в началото на зимния семестър 1909/10, а веднага след това намерявам да напусна Виена.

Проф. Иречек понастоящем отсъствува от Виена. Аз лично не зная да е написал той нещо върху нашата история; от доцента на Източно-европейско-историч. семинар узнах тоже, че Иречек не е писал нищо върху нашата история. При завръщането му ще го попитам и ако се окаже вярно това, което казвате, ще се погрижа веднага да Ви изпратя желаното. За сега със същата поща Ви изпращам два броя от „Угания“, дето е поместена една статия от Иречка за Балканските народи; писана през февр. 1909 г.¹⁷ Тази статия ми навева, г-не Професоре, мисълта, не са ли Ви зле осведомили за това, що е написал Иречек? Тя е така също преглед, но не на българската история, а на историята на Балканск. народи, и то в ново време. Аз във всеки случай ще проследя работата.

Когато навремето си държа реферата при Иречка за Вашето последно съчинение и той се изкаже подробно, ще Ви съобща неговите думи. Но аз мога, г. професоре, още сега да Ви кажа какво е общото мнение на проф. Иречек върху Вашия наистина прекрасен труд, когото с удоволствие вече два пъти прочетох. Имах случай да чуя неговото мнение през миналия семестър скоро след като той бе получил Вашия труд. Той се изрази с твърде признателни и похвални слова за Вашето съчинение и го окачестви като един твърде голям напредък.

Поискания от Вас адрес на г. Ягича е следният:

Wien VIII, Kochgasse 15.

С благодарност приемам предложението Ви и в началото на май н. ст., а може и по-рано, ще Ви изпратя рецензията си на г. Табаковата статия за обнародване в „П[ериодическо] Сп[исание]“.

Оставам с най-дълбоко уважение Ваш предан

П. Н и к о в
Канд. по филос.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1188.

8

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му за печат рецензията си върху статия на С. Табаков

Виена, 27 май 1909 г.

Многоуважаемий г. професоре,

С днешна поща Ви изпращам препоръчана рецензията на Табаковата статия.¹⁸ Не можах да Ви я изпратя по-рано, в началото на май, както Ви бях писал, защото ми липсуваха някои книги, които бях заети от дворцовата библиотека и трябваше да чакам да им се изпълни месечния срок, за да мога да ги рекламирам. Иначе рецензията беше наистина готова в началото на тек[ущия] месец. Трябва да призная обаче, че тя ми е причинила много повече труд и грижи, отколкото аз очаквах; бях принуден по необходимост да прибегвам почти винаги до първоизточниците, а пък Табаков има тъй много грешки! Със същия труд бих прекрасно свършил една са[мо]стоятелна работа, но нищо; ако рецензията си изпълни целта, то вярвам, че науката нищо не е изгубила.

Като взех предвид отношенията у нас, стрех се да бъда ясен и разбран и изтъквах винаги практическата страна на въпроса, макар затова работата пък да е станала малко по-дълга. Малко по-широко място дадох на разглеждане формалната и техническата част на статията, макар, че с това рискувам да ми подхвърлят педантизъм. Майстор Krumbacher, в гениалността на когото поне никой не се съмнява, ни е казвал винаги, че човекът на науката трябва да се научи да се движи в известни граници на метода и след като се научи, тогава може да бъде и самостоятелен, не обаче и обратното.

Аз ще моля, г-не професоре, редакцията на „Период. Сп[ис.]“, да ми изпрати няколко отпечатъка от рецензията ми.

Завчера във вторник беше определено да държа реферата си върху Вашата книга в семинара на проф. Иречка, обаче Иречек беше зает другаде и заседанието не се състоя; тъй че реферата ми остана подир две седм[ици], понеже идущата седмица е празник. След като го държа, ще Ви пиша пак за отзивите на Иречка.

За сега, като Ви искрено благодаря за благоволенieto и съчастието Ви в напечатването на рецензията ми, оставам с най-дълбоко уважение Ваш предан

П. Н и к о в

Wien VIII, Breitentelderg(asse). 18 I 8.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1193.

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодарни за предлаганата му длъжност и за коректури на статия. Изказва впечатленията си от Цариград. Потресен е от смъртта на К. Крумбахер.

Цариград, 3 декември 1909 г.¹⁹

Многоуважаемий г. професоре,

Недавно получих от чича ми, дядо Симеона, писмо, в което ми излага предложенията Ви и всичко, що бяхте тъй добър да му явите за мене.²⁰ Преди всичко аз Ви искрено благодаря за благосклоността и интереса, който винаги показвате към мене, и съм честит и приятно поласкан от честта, че Вашият избор е паднал на мене. Предложението Ви, което представя едно голямо насърчение за мен, приемам с благодарност и ще се постарая според силите си да оправдая доверието Ви. Разбира се, за заемането на предметната длъжност е нужна известна специална подготовка и би било желателно да се знае кога най-късно трябва да се заемете. Преди това обаче искам да взема доктората си, в което до сега ми попречи едно нервно главоболие, което ме принуди още в началото на миналото лято да прекъсна всекакви занятия и ме заточи по съветите на лекарите тук, в царския град. Кога ще замина за странство, за да дам докторския си изпит, не мога да кажа от сега с положителност, но смятам преди коледните празници да бъда във Варна. Във всеки случай при заминаването си през София ще Ви посетя непременно.

Признателен Ви съм, г-н професоре, и за това, че бяхте тъй добър и любезен, да се заемете с отегчителната коректурна работа на моята рецензия, както и за съветите Ви по нейното изправяне. Отпечатъка ѝ след нужните зачерквания изпратих вече на чича ми, който ще Ви го препрати. Ще Ви моля само да имате добрината и поискате от редакцията на „Нер. Спис.“, да ми резервира няколко отделни отпечатъка.

Когато миналото лято минах два пъти през София, потърсих Ви, както навярно ще са Ви казали, обаче за мое големо съжаление Вие отсъствахте тогава от столицата. По-после не ми се случи да мина през Вашия град.

По настоящем гълтам свежия въздух на античния Боефор. Живенето в града на Константина Велики преставя голям интерес и приятност за човек с ум и сърце. На където и да зърнеш — природна хубост! — като че ли природата е излела тука всички свои прелести и благоденния. Цариград е наистина една от горящите точки на света и не напразно е тъй силно привличал сценотроносците на нашето минало. Към природните му преимущества се присъединява и едно бурно и пълно с промени минало, с ту тъмни, ту светли страници, което кара историка да се вълнува и трогва на всяка крачка от далечни, вековни спомени. Силно е впечатлението, което произвеждат развалините на страшните накогаш византийски стени на града, които отразиха толкова живи вълни от хора и които видяха да се нижат толкова и толкова събития. Ах, да речеха само да проговорат! Тука, на почвата на древния Византион, историкът живее повече с миналото, отколкото с настоящето!

Този момент, когато Ви пиша тези редове, получавам прескърбната и печална вест за смъртта на моя скъп и незабравим учител Карл Крумбахер! Каква незаменима, непоправима загуба! Загуба не само за визан-

тологията, но изобищо за науката! Още в разцвета на своите сили и вече ни напуска; ах, вижда ми се като сън! Добрият и обичен майстор Крумбахер — мъртъв, няма може да бъде това действителност? Жестоката смърт! Но неговият дух ще остане скътан и ще цъфти в и чрез неговите дела и в сърцата на неговите ученици. Паметта му ще бъде вечна!

Развълнуван съм, любезний г-н професоре, и прекъсвам, като Ви пак сърдечно благодаря, поздравявам и оставам Ваш почитател и предан

П. Ников

НА БАН, ф. 9, инв. № 1216.

10

П. Ников до В. Н. Златарски. Уверява Златарски в желанието си да се посвети на науката. Одобрява специализацията по византийска археология.

Варна, 3 март 1910 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Тъкмо що се готвех да Ви пиша, според както бях обещал в писмото си от Цариград и Ви съобща по-нататъшните си намерения, когато Вашето писмо до чича ми ме изпревари. Явил Ви бях от Цариград, че преди празниците ще бъда във Варна, това обаче не се сбъдна: моето пребиване в царския град се продължи повече, отколкото предполагах, и аз напуснах прелестния град вместо преди, дълго след коледните празници и от недавна се намирам тука.

Вашите любезни съобщения, които тъй благосклоно ми предавате чрез писмото си до чича ми, ме радват и ми дават смелост да вървя с още по-голямо усърдие по предназначения ми път, да се посветя всецяло на науката, тъй труден при нашите условия. И аз Ви най-искрено благодаря за тях, г-н професоре! Особно се чувствавам поласкан и признателен за доверието Ви към мене, което е и ще ми бъде силна подпора в моя път. Без да си правя никакви илюзии, аз съзнавам напълно важността и тежестта на моята задача, но се надявам, че с усърдна работа, чрез една подходяща специализация и при Вашата благосклона морална подкрепа ще мога, доколкото позволяват скромните ми сили, да работя за в полза на работата, която ще ми се повери.

Касателно въпроса, кога ще може музея да разчитва на моите услуги, надявам се с положителност в началото на идната 1911 г. да бъда на разположението на нашия музей; до тогава смятам непременно да свърша доктората си.

Византийската и българската археология представляват особно у нас, дето е набран и има още да се натрупа една грамада от суров материал, едно поле богато, пространо и удобно за сериозна работа. Обаче, като в другите дисциплини, така и тука, и преимуществено тука, е необходима една добра специална подготовка, за да може ученият работник да бъде истински създател и хрисим на своето дело. През пребиванието ми в Мюнхен и Виена аз съм имал случай да чуя лекции по археология, изкуство и нумизматика, но всичко това беше само дилетантска любозна-

телиост и нищо повече и върху тези си незначителни и несигурни знания не мога нито да се основавам, нито да градя. Единственото, в което мога да кажа, че донегде се вдълбочих и по-основно занимах, е гръцката палеография, в която незабравимия ни майстор Крумбахер ни обучаваше усърдно. Така щото предвижданата от министерството на народн. просвещение специализация се явява необходима за истинското услужване на делото.

Времето на заминаването ми за странство не съм още с точност установил, но вероятно няма да бъде преди лятото. Причините на забавянето ми Ви са известни от миналото ми писмо. Във всеки случай ще гледам да Ви сваря в София, а преди това ще Ви пиша и известия за тръгването си.

Като Ви благодаря искрено за благосклонността Ви към мен, моля да приемете изказа на моето дълбоко уважение към Вас.

Ваш предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1225.

11

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му за новооткрити от него документи във връзка с дисертацията си. Какви статии подготвя и защо е отложил изпита си. Говори за значението на византийските извори за българската история.

Виена, 11/24 юли 1911 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Доколкото не ме мами паметта, помня, че последното ми писмо до Вас бе от есента на миналата година, когато след като минавайки през София Ви посетих и не намерих, Ви писах от тук.²¹ От тогава до днес заровен и унесен в книгите си и изпитните си приготовления, захласнат в ровенето из прашните библиотеки виенски, не Ви се обадох при всичко, че имах що да Ви пиша и съобща, за което надявам се, ще ме извините.

Лани, като додох тука, имах твърдото намерение да взема доктората си още през първата половина на зимния семестър. Залових се прочее най-първо да внесе някои допълнения в дисертацията си. Това обаче ме заведе далеч, защото не се задоволих с определения кръг, а се впуснах и вън от него. Не се кая обаче за употребения труд, защото бях щастлив да открия някои нови, неизвестни досега документи, които хвърлят светлина на някои въпроси из нашата история.

Изследването времето на Михаила III като цар ме заведе, както вече знаете, до разглеждането на неговата дейтелност през време на деспотуването му във Видин. Последното възбуди пък у мене интерес към въпроса на образуването и историческото развитие на Видинското деспотство. Така постепенно по един асоциативен път кръгът на моите изследвания се разширяваше все-повече и обхващаше нови въпроси. След като открих някои нови работи, перспективата стана твърде привлекателна и съблазнителна и аз спрях само когато можех да кажа, че задоволих до

известна степен страстта на откривача. За тези търсения трябваше, разбира се, време с месеци, и то усърдна работа; така се видях принуден да отложа ригорозума си през лятото.

Резултатите от издирването ми се сложиха в две значителни работи: 1) Цар Михаил III и 2) Видинското княжество и съдбините на българската северозападна покрайнина на Белград и Браничево през II-то бълг. царство. Оставаше ми изборът, коя от двете работи да приготвя за дисертация. Предпочетох втората, по-ценната, дето са обработени новите материали. Бях се вече сговорил с г-да професорите за изпита, и то така, че щях да бъда изпитан от проф. Иречек — като главна специалност, а от проф. Решетар и Арним, като второстепенна. Бях писал вече и на чича си, дядо Симеона, че на края на семестъра ще се явявам на изпит и той навярно Ви го е споменал. Като наближи времето на изпита, посетих пак професорите, да им напомня, и можете си представи моята неприятна изненада, когато проф. Решетар, вторият референт ми заяви, че той не можел да ме изпита, понеже бил филолог, а моята дисертация била историческа. Напразно му напомних даденото от него самия преди няколко месеца съгласие. Законът не му позволявал! Обаче къде беше тоя закон по-рано. Както и да е, волею неволею трябваше пак да отлагам доктората си за през началото на идния семестър, когато ще мога да се приготвя по предмета на заместника на г. Решетар.

Новите материали, които, както казах, ми се удаде да откроя, са унгарски и се отнасят най-вече до българо-унгарските отношения. Един от тях, известен по-рано и на проф. Иречка, направих предмет на една статия.²² която след ден-два ще изпратя Вам, защото тя и тъй ще трябва да получи предварително Вашето одобрение, с молба, ако намерите, че отговаря, да реферирате за нейното отпечатване в органа на нашата Академия на науките, първия брой на който ще излезе навярно наскоро. Предметният документ е един от най-замечателните извори за нашата средновековна история. Той свидетелствува за едно революционно движение, избухнало в северозападна България във времето на царя Борила с изходен пункт във Видин. Този документ хвърля нова светлина върху управлението на Борила. Известно беше от онова, което знаехме до сега за него, че царуването на Борила е било време на отпадане на българското царство, че неговото управление е било слабо. Нашият документ свидетелствува, че узурпаторът е имал да се бори и с насочени против него движения вътре в страната, и то с движения твърде опасни, които заплашваха неговото положение. Ние узнаваме, че за да се разправи с тези движения, Борил е бил принуден да викне унгарците на помощ. До сега беше известно, че Борил е завързал от 1213 г. приятелство тясно с латинците от Ц[аригр]ад. Отношенията му към Унгария, изглежда, да са били тоже мирни, обаче те не бяха съвсем ясни. Нашият извор хвърля пълна светлина върху тоя въпрос и ние узнаваме, че отношенията на Борила към Унгария са били не по-малко приятелски отколкото с цариградските латини, че дори от доверие във взаимното приятелство той извикал унгарците на помощ. Очевидно е колко слабо е било положението на Борила в България, колко той се е чувствувал немоощен и несигурен, за да се реши на постъпката да викне чужда помощ за потушаване въстанието на собствените му поданици. Какъв контраст спрямо мощното управление на Калояна!

Една втора статия,²³ в която разглеждам и осветлявам един генеалогически въпрос из нашата история, а именно въпроса за самоличността на Синадина, чичото на цар Ив[ан] Александра, е полудовършена и ще

Ви я изпратя така също наскоро. Освен това имам на ръка някои други материали за още няколко статии, които ще донесат по нещо ново; две статии се отнасят до сръбската история; но тях по-после. Съзнанието за предстоящия изпит отнема винаги свободата на действията, та трябва най-първо да се свърши и с тоя въпрос.

Изложенията, които правя в дисертацията си за севернобългарските земи — Белград и Браничево, навярно няма да се по нравят много на брачата сърби и ще ги нарекат може би „бугарски измишльотини“, но добре е, време е, да се натърка малко носа на сръбския шовинизъм, да им се покаже с факти на ръка, кой има право да върви, те ли към Черното море или ние към Дрина.

Чичо ми ми съобщи онова, което сте му говорили. Крайно Ви благодаря, г-н професоре, за доверието Ви към мене; надея се, че ще мога да оправдая надеждите Ви. Мисълта, която изказвате, е напълно уместна и представлява според моето скромно схващане най-верният и сполучлив път, по който трябва да се насочи академическото изучаване на нашата средновековна история. Византологията представлява такъв важност за нашата наука, че без нея на последната ще липсува винаги твърде много нещо. Необходимо е да се попълни тая нужда, като се даде на византологията съответното ѝ място. Византийската история, цивилизация и култура са тъй тясно свързани с онези на нашата страна, щото е просто невъзможно да се помисли едното без другото. Но независимо от тая силна връзка има едно друго твърде важно обстоятелство, което налага изучаването на византологията у нас. Покойният ми и незабравим учител Крумбахер винаги казваше, че всяка наука и всяко нейно искане и стремление трябва да притежава известна практическа подкладка, за да има право и възможност на съществуване. Нашият случай е такъв. Нашата българска история не може да не бъде отчасти тъй да се каже византологическа. Голямата част от изворите, на които нашият историк трябва да гради, са предимно византийски. Грамадното историко-педагогическо значение на изворите знае оня, който сам го е изпитал върху себе си. Затова са и семинарите тъй важни за нашата историческа наука. Нашите млади начинаещи историци трябва най-първо да се школуват в изворите и чрез тях да се научат да чувствуват интерес и обич към историята, защото, винаги съм го наблюдавал, голямо е обаянието, що упражняват те върху младите любознателни натури. За това обаче се изисква знанието на гръцкия или по-точно на средногръцкия език. Крумбахер винаги подчертаваше мисълта, че знанието на старогръцкия език далеч не е равносилно с познанието на византийския език. Изучаването на гръцкия език в нашите гимназии е слабо; а онези, които учат класическите езици едвам в университета, знаят за жалост още по-малко. Толкова по-належаща става затова нуждата да се даде простор на култивирането знанието на византологията в свръзка с историята, и то единствено от гледна точка на интереса на нашата история. Просеминарът за българска история трябва да бъде, според моето скромно разбиране, толкова исторически, колкото и византологически, едното да върви съвместно с другото, с други думи да бъде един вид семинар на незабравимия Крумбахер. Аз се радвам за щастливата Ви мисъл, госп. професоре, която сигурно ще способствува за повдигане и вдълбочаване на историческите студии у нас, и Ви сърадвам искрено за нея!

У други ден ще Ви изпратя, с Ваше позволение, споменатата статия, която надявам се да Ви намери в София. Към началото на август н. ст. мисля да напусна Виена, но още не съм решил, къде ще отида. Във всякой

случай аз ще съобща на г. професора де ще бъде. Ако до тогава г. професорът пожелае да ми пише, то моля на адресата: P. Nicov. Wien. XVIII. Ladenburgg (asse). 21. II.

Тука имаме страшни горещини, на слънце 46°C, навярно и в България ще бъде същото. Преди няколко дена напусна и проф. Иречек Виена.

Прекратявам вече, защото се страхувам, че станах вече отегчителен с дългото си писмо; като оставам с дълбоко уважение Ваш предан

П. Ников

НА БАН, ф. 9, инв. № 1295.

12

В. Н. Златарски до П. Ников. Насърчава го да довърши научните си работи и да се яви на конкурса за доцент по българска история. Споменава Никола Милев и Петър Мутафчиев.

София, 18 юли 1911 г.

Любезний г. Ников,

Пространното Ви писмо от 11/24-т. м. ме просто изненада със своето богато съдържание и аз просто не зная на кое по-напред да отговоря; в него има толкова хубави и приятни за мене работи! Най-първо ме радва Вашето добро трудолюбие, което Ви е довело до нови издирвания и нови открития, тъй желани за нашата история и особено за събитията от 2-ро то царство, което още чака своите познавачи и работници. С нетърпение очаквам да получа обещаните две статии, които ще гледам да прокарам да бъдат обнародвани в „Списанието“ на Академията още до Коледа. Много добре сте направили, дето от двете си работи сте избрали за дисертация последната, в която още по-ясно ще блесне Вашата добра подготовка и умение да боравите с първоизворите. Но аз се надявам, че и другата за Михаила III няма да напуснете и ще я довършите, или по-добре, ще ѝ дадете и тя да види бял свят, и собено ако нея представите като хабилитация при явяването си до 1 януарий 1912 г. като конкурент за доцентура при катедрата по Българска история. Аз обявих тая доцентура, именно като имах Вас пред вид, понеже знаех, че Вие това лято ще държите ригорозума си и ще се сдобие с докторската степен. Неприятната случка с Решетара, вярвам, няма да Ви попречи своевременно да свършите всичко благополучно до Коледа, та към 1 януарий да се явите като конкурент. Този е за мене най-важният за сега въпрос и надявам се, че ще ми помогнете да го разрешим в най-благоприятен смисъл. Веднъж [да] се осъществи това ми желание — да Ви видя в нашия университет, тогава вече ще мислим и разсъждаваме за по-нататък и главно върху въпроса, който мимоходом бях зачекнал в един разговор с многоуважаемия дядо Симеона. Приятно ми е все пак, че Вие сте добре схванали и разбрали моята мисъл, от една страна, а, от друга — че Вие се явявате тъй готов и енергичен да подхваните и самата работа. Как и при каква обстановка ще се постави самата работа, ще беседваме по-сетне, а сега Ви моля да свършите благополучно изпитите си и незабавно да се явите на конкурс. Аз вече взех да остарявам и се нуждая в помощник и мисля, че такъв ще

намеря тъкмо във Вас, който с още по-голям успех ще поведе делото на разработката на отечествената история.

Това лято аз ще остана в София и няма нийде да ходя вън от България, защото ме е налегнала много и сериозна работа и при това срочна. Затова с радост ще посрещна всичко, каквото ми пратите за обнародване. Ще ми бъде особено приятно, ако ме държите постоянно във Вашите занятия и работи, та да бъде спокоен. Г. Милев²⁴ ми бе вече съобщил, преди още да получа писмото Ви, за неприятността, която Ви е устроил Решетар, и аз бях неприятно изненадан; но още повече беше за мене тежко, като не знаех, какво мислите по тоя въпрос и как сте си наредили работите. Сега до известна степен съм спокоен, но окончателно ще се успокоя, когато ми напишете, че изпращате в Ректората заявлението си, какво ще вземете участие в конкурса за доцент по българска история.

Много ми е приятно, че Вие сте се сблизихи с г. Милева. Това е един добър момък, трудолюбив работник и се надявам, че той ще оправдае моите надежди, тъй като и него готвя за помощник по новата наша история, която аз за сега съвсем не засягам. Милев е във възторг от Вас и много съжалява, че скоро ще се лиши от Вас. Аз бих желал да чуя Вашето впечатление и мнение за него. Тук имам още един подобен на него ученик: това е Мутафчиев²⁵ — един способен, начетен и също трудолюбив момък, който за сега работи в Народния музей. Вие, може би, да сте чели статията му в последния „Сборник за народни умотвор. и книжнина“, кн. XXV, „Селското земевладение във Византия по νόμος γεωργικός“.²⁶ Сега ми е написал друга една обширна и много добра работа под надслов „Владетелите на Просек“²⁷, която ще бъде обнародвана така също в Сборника. Съжалявам дълбоко, че засега не мога да наредя да го изпратим и него в странство, та и той да се специализира. Него ми се иска да приготвя за средновековна византийско-българска археология, та пак ще видим какво ще излезе.

С това ще свърша писмото си, защото бързам и искам то да Ви намери още във Виена, като се надявам, че ще ми отговорите подробно за всичко, каквото пиша в настоящото, а засега със сърдечен поздрав оставам Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

П. П. Ако заминете за някъде, моля Ви, съобщете ми адреса си, та да Ви изпратя една моя работа, която наскоро ще излизе от печат. Също така аз бих желал да зная и адреса, разбира се, летния на г. Иречка.

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. с. 194, л. 4 — 5.

13

П. Ников до В. Н. Златарски. Дава оценка на Златарски като меценат. Изказва мнението си за Петър Мутафчиев и Никола Милев. Разменя мисли за конкурс за доцент, за свои статии и за новооткрит от него унгарски документ.

Лезен, 8/21 август 1911 г.

Многоуважаемый г. професоре.

Преди няколко дена пощата ми донесе любезното Ви писмо от 18 юлий, препратено ми тук от Виена. Аз Ви благодаря искрено за него.

Новият знак на признание и доверие от Ваша страна, който намирам в него, ме изпълва с радост и насърчава в трудното дело на изследването отечествената ни история. Ние, младите работници в полето на науката, се нуждаем преди всичко от благосклонната морална подкрепа на майсторите и ветераните в него; защото при всичката жар, която чувстваваме за делото в гърдите, като младите фиданки, само тогава можем да се разцфтим до буйно полезно творчество, когато бъдем поливани със струята на насърчението. И това важи особено за нашите условия и нашата област, дето трудностите са големи и младият работник не намиращ поддръжка от другите страни, търси отплата и опора не в ничтожните земни блага, които му са присъдени, но в признанието на своите трудове. Затова имайте повторно, г-н професоре, моята искрена благодарност за това Ви доверие и признание, благодарността ми не само като на работник, но и като на радетел за нашата история.

Със стремлението си да насърчите и подкрепите младите сериозни работници в полето на нашата наука. Вие си поставяте светъл паметник на неин мецен и нов скъпоценен камък в короната на Вашите заслуги за нашата история. Мене извънредно много ме радва обстоятелството, че най-после и в нашата наука наченаха да се явяват сериозни работници, готови да се предадат с душа на делото. Статията на Мутафчиев в Сборника — „Селското земевладение във Византия по νόμος γεωργικός“, съм преглеждал; авторът ѝ прави впечатление на сериозен ум. Обширността на онова, което имах да Ви съобща в миналото си писмо и което въпреки пространността на последното пак не можах да изчерпа, ми попречи да Ви кажа някоя дума за Милева. Сега, като взимам предвид и изричната Ви подкана, имам още повече основание да Ви кажа онова, което мисля за него. Ние сме твърде близки, цяла година дружихме, та мога да кажа, че имам едно обосновано мнение за него. Той е прекрасен, безобиден характер, с когото всякой може да дружи и който ще знае още повече да спечелва сърдцата на своите ученици. Със здрав и съсредоточен ум, той се отличава, от друга страна, с трудолюбие, честност и добросъвестност, качества нужни в науката толкова, колкото и способностите. Доброто познание на няколко чужди езици, на френски, немски и турски, и особено на последния, го прави просто незаменим, и мога да кажа, че би било трудно да се намери подходящо лице, което да подеме с успех разработката на новата ни отечествена история. Така аз няма освен да Ви поздравя г-н професоре, за сполучливия избор. Желателно и необходимо би било Милев да обърне през пребиванието си във Виена, дето се намират всички средства за това, особено внимание на изучаването на турския език. Още в началото на миналата учебна година аз го посъветвах в това и му представих изгодите както за самия него, така и за науката и той ме послуша. За нашата нова история се крият в турските документи безценни извори и доброто познание на турския език би било от голяма полза. Новата ни история е най-тясно и неразривно свързана с турската, както средновековната с византийската и ако нашият средновековен историк е принуден да черпи предимно из византийски извещения, не по-малко зависим ще е новият ни историограф от турските архиви и документи. Преводите на турски документи, които се правят в последно време у нас от някои знаещи турския език, но инак съвсем неподготвени хора, имат относително значение, защото са работени машинално без оглед, без критика, без разбиране, следователно с грешки и пропуски може би на най-важното. Така те са негодни да отговарят на изисквания-

та на модерната наука и са твърде съмнителни извори. Освен това има и едно друго обстоятелство: няма надежда, че в скоро време у нас ще се появи някой подготвен специалист по източните езици, та да запълни тази празнота. Един човек като Милева с висше образование, подготвен солидно, снабден с приомите на сравнителния историко-критически метод и въоръжен с основното познание на турския език, ще бъде не само необикновено полезен за нашата наука, но и една мощна сила у нас.

Към изражението на признателността си за желанието Ви да ме видите в университета като Ваш помощник ще добавя и онова на готовността си да Ви съдействувам всякак според силите си за подигането и разцъфтяването на отечественоисторическите студии у нас. Това е било винаги моята мечта и затова до сега съм работил въпреки стотина мъчнотии с присърдце да принеса и аз своето в това отношение. Всеки прогрес в нашата наука ме радва и изпълва със задоволство. Не ще съмнение, че с влизането ми в университета ще ми се даде по-голяма възможност да се предам всецяло на разработката на нашата история и надявам се, че ще мога да принеса много полезно и добро в това отношение. Както Ви писах в миналото си писмо, аз реших след случката неприятна с г. Решетар да свърша с докторските си изпити през идущия ноемврий. Сега, предвид на това, което ми пишете, решен съм да бързам всякак с ригорозума си, та да мога, както ми казвате, в края на 1911 г. да подам нужното заявление в ректората за участие в конкурса за доцент по бълг. история. Аз се надявам, че до тогава ще мога да свърша благополучно всичко друго. Във всеки случай ще Ви държа в течението на всичко важно в това отношение.

Обещаните статии не можах да Ви изпратя от Виена вследствие на една тежка неприятност, която напоследък ми се случи. Едно опасно заболяване на едничката ми сестра ме беше съвсем забъркало и отнело абсолютно всяка възможност да мисля за друга работа.²⁸ Планът ми да се върна през ваканциите в България се развали и аз трябваше по съветите на лекарите да водя сестра си в Швейцария, дето се установих и аз за малко време. Така статиите останаха да се допишат тук. Първата от тях Ви изпратих вече препоръчано по пощата на 5/18 т. м. и надявам се да сте я получили вече. Втората е в по-голямата си част готова, но сега забелязвам, че някои от материалите за нея при бързината на тръгването съм забравил във Виена между други книжа, така щото тя ще остане да Ви я пратя от там, когато след 20 — 30 дена се завърна. Дали ще ми се удаде да напиша и Ви изпратя освен тези две статии и нещо друго, не зная. Вярно е, че освен новите данни, които донася дисертацията ми, и ония материали, за които вече Ви писах в последното си писмо, открих и други някои съвсем нови документи, които донасят нови известия за нашата история; и тях бих искал да изкарам най-първо на бял свят. Особено интересен се явява един унгарски документ, който хвърля ярка светлина върху съдбините на Фружина, сина на цар Иван Шишмана, който след пропадането на царството избягал в Унгария при унгарския крал и постъпил на унгарска служба. Явно е прочее, че материал имам достатъчно за цяла редица научни статии. Дали обаче ще ми се удаде да го използвам преди края на 1911 г., когато цялото ми внимание е насочено върху добиването [на] докторската степен, не мога да кажа с положителност.

Очаквам с нетърпение новото Ви съчинение по нашата история, което обещавате да ми изпратите, и предварително Ви благодаря крайно. За летната адреса на проф. Иречек писах във Виена, понеже не ми е точно позната, та като я получа, веднага ще Ви я съобща. Моята тукашна адре-

са е : Hotel „Mont Blanc“. Leysin Suisse. Тука ще остана още около 20 — 30 дена. Преди да тръгна за Виена, ще Ви съобща, та да знаете местопребиванието ми.

Надявайки се, че отговорих на всичко, що Ви интересува, прекратявам за сега, като Ви благодаря още веднъж искрено и оставам с дълбоко уважение Ваш предан

П. Ников

НА БАН, ф. 9, инв. № 1296.

14

В. Н. Златарски до П. Ников. Получил е статията му за печат и предлага промяна на заглавието. Изказва мнението си за създаване на научна школа. Заминава на разкопки.

София, 14 август 1911 г.

Любезний г. Ников,

Исках още своевременно да Ви съобща за получаването на ръкописа Ви, който имяхте добрината да ми изпратите съгласно с обещанието си, но не можах това да направя, защото не знаех адреса Ви; на плика, в който бе поместен ръкописът, не можах така също нищо да прочета. Както и да било, но сега Ви съобщавам, че ръкописът е получен и много ми е приятно да констатирам и ценното и добре написано съдържание на статията.²⁹ Съжалявам само, че тя не дойде малко по-рано, една-две недели по-рано, защото тя щеше до сега да бъде напечатана. Тъкмо в това време се набираще III кн. от „Известията на Историческото дружество в София“ и Вашата статия щеше заслужено да украси тая книга. Обаче наборът беше вече към края, а пък аз не искам да бъде статията поместена на края, т. е. след други, много по-слабо написани и не с такова голямо значение статии, както Вашата. Затова я задържах за „Списанието на Бълг. Академия“, дето тя ще бъде тъкмо на мястото си. Статията Ви прочетох с голям интерес, защото наистина в нея Вие давате един нов светъл лъч за Бориловото царуване. Тъй като бързах още в същия ден, след като я получих, да я прегледам, за да я дам да се печати, то аз си позволих да направя, и някои изменения, за които тук бързам да Ви съобща своевременно и да взема Вашето съгласие. Така, аз предлагам заглавието „Един нов забележителен източник за нашата история“ да се замени с „Един нов (твърде важен за нашата история паметник или документ)“. Такова едно заглавие по-пълно предава съдържанието на статията. После пасажът, в който разгледвате мнението, какво ние не сме имали стари исторически съчинения — летописи и др. документи, намирам за добре да се изпусне, защото въпросът сам по себе си е твърде важен и Вие, може би, ще го развиете в бъдеще по-добре и по-пълно, а пък и малка връзка има и с паметника, който изследвате в статията си. Изпусчането никак не вреди и на смисъла, а главното е, че с това изпусчане ще стане уводът на статията равномерен спроти съдържанието ѝ. Това са съществени изменения; другите не [са] важни и повечето от редакционен характер. Простете ми, че аз си позволявам подобни предложения, но това го правя в полза на самото изслед-

ване. Ще ми пишете Вашето решение и мнение по тоя въпрос. Това в отговор на пратката.

Както всякога, тъй и сега благодаря Ви за хубавото и съдържателно писмо, в което намирам пълен отглас на това, което не само Ви пиша, но и чувствавам. Топлотата и предаността, с които дишат Вашите писма, ме все повече и повече привързват към Вас, и мен ми става още по-драго, че ще мога да имам Вас за помощник в разработване на небутнатото още поле на отечествената ни история. Особено ми е приятно, като виждам, че Вие сте се заинтересували тъкмо с българо-маджарските отношения, за които отдавна съм дошъл до убеждение, че не са удовлетворително и напълно разработени и осветлени. Изобщо, ако Вие се завземете да ги изследвате систематически, ще окажете голяма услуга на нашата историография. Затова с голямо нетърпение ще чакам и втората обещана статия. През септемврий, когато се започнат пак занятията в Академията, аз ще докладвам и за двете Ви статии, та да могат да бъдат обнародвани в края на настоящата година. Но и в Академията, дето всичко се реформира, бавно върви работата; досега трябваше да излезе първата книга от „Списанието“, но все още не може, тъй като хартията за изданията на Академията се много забави. Едно ме радва, че можах да се сдобия с разрешение да се отпечатаат отделните отпечатыци от статията ми, които, вярвам, към края на тоя месец ще излязат. Тя, тая моя статия, много закъсня, а трябваше да излезе още преди 6 месеца.

Благодаря Ви, задето бяхте тъй добри да ми съобщите впечатленията си и наблюденията си над г. Милева. Аз съм много доволен от неговия избор и сега съм спокоен, че ние няма да се излъжем в него, както се излъгахме с друг един наш ученик, от когото нищо не излезе, макар сега да се е хабилизирал за доцент по средния и нова история. Но у нас е много трудно един професор да си създаде школа, защото са малко ония от младежта, които безкористно, добросъвестно и трудолюбиво да се пре[да]дат на науката. Младежта, студентите разбирам — е дотолкова разюздана, няма да кажа морално паднала, че рядко ще намериш лица, които да се привържат към професора си, защото те не са добре подготвени, а главното липсва им необходимото качество за един работник на науката — трудолюбието. Затова професорът у нас е длъжен да вербува, просто да вербува и да търси средства да задържи младежи и да ги принуждава да работят, съвсем противоположно на онова, що става в другите страни — разбирам на запад. Според моите схващания, един професор не трябва да се ограничава само със своите лекции в университета, а е длъжен да търси работници в полето, на което се е посветил, та по тоя начин да се даде възможност непрекъснато да се създава и развива националната наука, която е главното условие за всеки културен напредък на един народ. Ето защо и аз търся и ми е приятно, когато намирам такива работници. Милев, аз съм убеден, ще може да поведе работата, която го очаква, добре и с успех, само дано Бог му даде добро и яко здравие. Той ще бъде до известна степен подпомогнат и улеснен още повече, защото ние вече тук имаме и специално и научно подготвен ориенталист някой-си Димитров, младеж, който обещава за сега много. Дватамата — Милев и Димитров, ще могат да се допълват при разработката на новата ни история.

Радвам се извънредно много, защото сте възприели моята мисъл и сте готови да я реализирате. Вашата готовност, която изказвате в писмото си, да се явите на конкурс за доцент по Българска история ме утешава

и насърчава, защото в нея виждам изпълнение на моят принцип, че професорът е длъжен да търси работници на полето, на което се е посветил. Още повече се радвам, защото в същото време това се явява и като изпълнение на заветната Ви мечта — а това е вече една голяма гаранция за успеха на Вашите занятия в Университета. Мен не ми остава нищо повече освен да Ви пожелаю от сърце благополучно да свършите изпитите си и по-скоро да се видим тук в София.

Аз ще съм в София до 18 т. м. [тар] [с[тил]] и ще замина за Търново, а от тук за Русе, в околностите на който ще правя малки разкопки — именно на мястото на стария Червен. В София ще се завърна към 10 септември. Така само предполагам за сега, та може би и да изменя плана си. Във всеки случай надявам се, че към времето, когато ще ми пратите Вашата статия, ще бъда вече в София.

Поздравете Вашата сестра от мене, макар и да не се познаваме лично, и ѝ пожелайте от мене най-искрено: по-скоро да се поправи съвсем и съвсем и яко здрави да се върне във Виена.

Със сърдечен поздрав Ваш

В. Н. Златарски

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 6 — 7.

15

П. Ников до В. Н. Златарски. Коментира бележките на Златарски за негова статия и излага мислите си по въпроса за българо-унгарските отношения, както и необходимостта от издаване на „Монумента Булгарика“. Осведомява го за адреса на К. Иречек. Радва се за появата на български ориенталист.

Лезен, 23 август 1911 г.

Многоуважаемый г. професоре,

Не мога да не начена настоящото си с една благодарна дума за любезната Ви добрина да прегледате изпратената моя статия, да си кажете мнението за нея и да направите при това и нужните поправки. Добрият съвет е винаги едно твърде голямо съкровище и аз зная малко неща на тоя свят, тъй ценни като него. Последното Ви писмо от 14 т. м., което намерих да ме очаква тук, когато вчера се върнах от една екскурзия, ми донесе именно такъв един добър съвет относно статията ми. Уместността на поправките, които предлагате за нея, е тъй пълна, че аз няма освен да ги приема с признателност. Очевидно е, че чрез тях статията печели в научно отношение. Заглавието, което предлагате, дава наистина по-добър и точен израз на съдържанието ѝ, а другата поправка, относно изпускането първите страници, дето се говори общо за нашите средновековни исторически съчинения, прави статията научно по-сигурна и с единство.

Твърде много ме зарадва обстоятелството, че сте останали доволен от статията ми. Това ме насърчава. Очаквах с нетърпение да чуя Вашето мнение по нея и сега, когато виждам, че се отзовавате благоприятно, съм извънредно щастлив в съзнанието, че принесох нещо ново в олтаря на нашата наука. Това съзнание е най-сладката награда, която стоплюва сърцето на изследвача и удвоява неговата ревност и енергия.

Мисълта, която изказвате за българо-унгарските отношения в средновечието, е напълно вярна. Те са не само твърде слабо познати досега, но и са по-малко познати, отколкото би трябвало да бъдат въз основа на известните досега извори. Последните са твърде фрагментарно използвани. Аз притежавам редица нови известия и документи, изнесени в моята дисертация, които показват ясно, колко живи са били отношенията между България и Унгария в средните векове и какви силни търкания е имало между двете съседни държави. Влиянието на последната върху развитието на първата е било голямо. Модерната наша историография има една твърде вредна за доброто разбиране на събитията блезна в това отношение; мога да кажа дори, че тя греши, като пренася центра на тежестта на събитията почти всецяло в българо-византийските отношения. При това не се оценяват заслужено два важни общи момента: от една страна, мощният подем на Унгария, придружен от разложението на визант. империя, а, от друга, нейната неудържима експанзивност на юг за сметка на славянските балкански държави. Думата ми е за второто българско царство. От Калояна до Тертерия I и в последните десетилетия на съществуването на българската държава българо-унгарските отношения заемат едно важно място в политическия живот на България. Историята на второто царство трябва да се подложи на една основна преработка и допълнение. Преди това обаче трябва да се изкарат на бял свят неизвестните още документи, които, убеден съм, в голяма част лежат още из унгарските архиви, частни и държавни. Една моя мечта е да мога някога да се наема с тая работа, или по-право да я продължа, защото моите търсения и изучавания през миналата година бяха насочени именно в това направление. Но трябва да призная, че тази работа е придружена, както видях от опит, от големи мъчности, които по-нататък сигурно ще се увеличават и които не биха могли да бъдат надвити само от усърдните усилия на един прост работник. Ето една почетна длъжност за нашата Академия на науките, да постави началото на — *Monumenta historica Bulgariae*.

Останах приятно изненадан от това, което ми пишете, че ние вече притежаваме и специално подготвен ориенталист. Това е голяма придобивка за нашата наука. Г-н Димитров ми беше известен само по име, струва ми се, той е лектор в университета; не знаех обаче, че той е специалист-познавач на източните езици. Става приятно, когато човек вижда, как условията за радикалното разработване на нашата отечествена история все повече се съгъняват и че приближава времето, когато по-нарядко ще се казва *ignoramus*. Представям си, как това радва Вас, който ето вече толкова години сте принуден почти сам да се борите при нашите мъчни условия и да носите високо знамето на делото.

С адресата летна на проф. Иречек не можах още да се слобия. Писах във Виена два пъти, но получих отрицателен отговор. Нийде не знаели, де се намира той, нито в университета, нито в семинара за източноевропейска история, нито в зданието, дето живее. Сега писах на проф. Ueberberger³⁰ и надявам се чрез него да я узная. Проф. Иречек имаше намерение да отиде в Salzburg и околността му, но не зная, какво е направил.

В нашата мила България документите за нашата история лежат повече в земята, отколкото над нея и твърде отраднo е, че сте тръгнали на разкопки. Желая Ви богата жетва!

Моето тукашно пребиваване ще се продължи още десетина дни и тогава ще Ви пиша от Виена и изпратя втората статия.

Сестра ми Ви благодари искрено за благопожеланията и ме натовари да Ви предам нейните почитания.

Като благодаря още веднъж за тъй сполучливите упътвания относно моята статия, надявам се, че г. професорът и за в бъдеще ще ми позволява да се ползвам от неговото ценно мнение и по други научни въпроси, които евентуално ще ме занимават, и оставам с дълбоко уважение Ваш предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1297.

16

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му адреса на К. Иречек.

Лезен, 3 септември 1911 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Най-после днес получих от Prof. Uebersberger една карта с адресата на проф. Иречка, но за жалост твърде недостатъчна. Тя била: Postlagerud St. Moritzdorf (Oesterreich). Такава била адресата на пр[офесор] Ир[ечек] досега и от там получил проф. Uebersberger от него преди 10 дена една карта. Но дали е още там и дали ще се върне там пак, ако е заминал, не било известно. Надявам се идущата седмица да мога да Ви пиша от Виена. За сега сърдечни Алпийски поздрави от Вашия предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1300.

17

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпратил му статията си за Синадин. Изказва съображенията си и иска мнението на Златарски.

Виена, 18 септември 1911 г.

Многоуважаемий г. професоре,

От няколко дена се намирам вече в красивата австрийска столица. След като пристигнах и се настанях тука, първата ми работа беше да довърша, според както Ви обещах, втората си статия,³¹ за която вече Ви писах по-рано. Тя е вече изпратена препоръчано по пощата и надявам се, като получите настоящото ми, да я имате вече на ръка. Съжалявам, че поради късното си пристигане не можах да Ви я изпратя по на време, надявам се обаче, че тя няма да пристигне късно за поместването ѝ в „Списанието“ на Академията.

Любопитството ми е голямо да зная какво ще каже г. професора за тази ми статия. Тя в основата си се различава от първата. Когато последната съдържа положителни и сигурни факти, в настоящата се дава, на-против, простор и на предположението. аз не обичам обикновено да се впускам в областта на предположенията, освен ако съм принуден да сторя

това, и предпочитам да се движа на сигурна почва в кръга на действителни заключения, базирани на факти. Но въпроса за Синадина ме дразнеше с това, че представляваше основа за едно твърде силно предположение. Освен това имах предвид хаоса, който би съществувал в нашата историческа генеалогия, ако не се постарее изследвача да постави известен ред, като отдели възможното от невъзможното и установи най-вероятното.

Работа на критиката е да определи, дали в новата си статия съм дал вярно разрешение на въпроса за Синадина и дали съм улучил онова, което е най-близко до истината. Във всеки случай, тъй или иначе, аз съм твърдо убеден, че тя няма да бъде напразно и най-малкото ще служи поне за пътепоказател за ония, които за в бъдеще ще пишат по този въпрос. Не мога обаче да не призная, че съм твърде любопитен да чуя как г. професорът ще се произнесе за нея.

Вярвам, г. професорът да се е върнал вече в София и да е получил последното ми писмо и карта, изпратени от Швейцария. Наченах вече приготовленията за ригорозума си, който вероятно ще дам в края на ноември. Ако между тем ми се удаде да напиша още нещо и сложа нови факти в някоя друга статия, ще известя на г. професора.

За сега прекратявам с искрена благодарност за грижите на г. професора относно напечатването на статията ми и оставам с дълбоко почитание Ваш предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1303.

18

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари за изпратени му съчинения на Златарски, като изказва мнението си за тях. Отказва да се яви на конкурса за доцент по българска история в университета поради здравословни причини.

Виена, 7/20 ноември 1911 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Отдавна стана вече, откакто искам да Ви пиша и Ви изкажа своята благодарност за двете Ви най-нови съчинения, които бяхте тъй добър да ми изпратите чрез Милева, но от една страна, поради болест, от друга, поради приготовленията по изпита си не можах да сторя това. Ценният Ви подарък ми причини, като на книголюбител и радетел за преуспяването на нашата отечествена история, истинско удоволствие, и аз Ви искрено благодаря за него. Не мога да премълча г. професоре, силното впечатление, което ми направи работата Ви относително нашето старинно летописание³². Право да си кажа, аз останах като гръмнат от радостна изненада. С един замах установени толкова безценни факти от нашето най-тъмно минало! Това е цяло събитие в нашата наука, което, ще призная, ме трогна. Ключът, който Вигу³³ е изнамерил с такъв далновидност за непонятните слова в „Именника“, добива практическо значение и става в действителност, истински ключ едвам след Вашите тъй сполучливи изводи. Ще ми позволите, прочее, г. професоре, да Ви сърадвам искрено за тоя Ви голям успех. От „Zeitschrift für osteurop

(eische) Geschichte“ ме поканиха да напиша рецензия на тази Ваша работа, но поради липса на време трябваше да откажа за сега да запозная западния учен свят с резултатите от Вашето тъй сполучливо издирване; обещах им обаче за по-после.

С голямо задоволство прочетох другата Ви брошура³⁴ — към въпроса за най-старите български монети. — защото в нея аз намерих отзив на един от ония въпроси, които често най-вече ме вълнуват. Сърбите не престават въпреки фиаското на своите блянове за велика Сърбия да бъдат агресивни спрямо нас. Тези хора що ли не мислят, че центърът на света е в Сърбия. Техните учени, колкото и да бъдат критични, щом доде работата до въпроси, отнасящи се до отношения между Сърбия и България, не могат да бъдат безпристрастни и внасят винаги известен шовинизъм в своите разсуждения. Към това без друго ги подхранват успехите, които са направили през вековете на изток, юг и югоизток на наша сметка, и злото, което са сторили и още правят на нашата националност. Затова аз съм считал и считам като една от съществените длъжности на нашия историк, от една страна — да бъде той на шрек, за да отразява отровните стрели на този коварен и не безопасен за нашата национална целина неприятел, а, от друга — да насочва своята дейност към възпитаване нашия народ и интелигенция в национален дух, та като им държи винаги пред очи онова голямо зло, което нашите божем братя сърби са ни нанесли до днес, да ги научи да бранят добре онова, което имат и да бъдат готови да си извоюват назад онова, що им е било отнето. Ето защо много ме възрадва обстоятелството, че г. професорът държи точна сметка за домогванията на задморавските обитатели и се грижи да ги отблъсква по сигурния път на науката.

Г. професорът ще се интересува да знае за вървежа на моите работи. За мое най-голямо нещастие нямам този път да Ви съобща нищо добро. От като се върнах във Виена, тръгна ми всичко наопаки. Още в първите дни на пристигането ми си навлякох по невнимание една силна настинка и акутен катар на приносните кухини и в последствие едно нетърпимо главоболие, което ме принуди до преди две седмици да преустановя всякаква работа и да се подложа на няколко седмично лекуване, което за щастие даде благоприятни резултати, и така се избегна засега, когато имам да се разправам с доктората си, една нужна операция. Естествено е, че при такива обстоятелства ми се парализираха сметките и намеренията. Изпита си се надявам да дам, ако, разбира се, не се яви пак някои нова непредвидена евентуалност, от които съм вече тъй напарил, още преди нашите празници. Но да се явя на конкурса за доцент ми става за жалост напълно невъзможно; липсва ми физическата възможност за това. Можете си представи, г. професоре, колко ми е тежко да Ви кажа това! Вие най-добре можете да влезете в моето положение! Знаете, че моята мечта беше и е да вляза в университета, за да мога така свободно да се предам с всички сили на делото, с което ме свързват тесни вътрешни връзки, и липсата на което ще бъде, мога да кажа, една незапълнима празнота в моя живот. Сега новият обрат на работите заплашва удовлетворението на моето съкровено желание! Ако съм търпал някога несполуки, то този неуспех считам за най-голямата от тях. И мен ми става още по-тежко, като помисля, че това мое нещастие може да донесе и Вам, г. професоре, нежелани неприятности и мъчнотии. Когато бях в Leysin Швейцария], като пресмятах всичко, що ми предстои да извърша, и времето, с което разполагах, бях убеден, че последното тъкмо ще ми стигне.

Сега обаче, когато изгубих съвсем напразно повече от месец време, не мога по никой начин да смогна, та каквото и да направя. Така щото сега се принудих да съсредоточа вниманието си само върху изпита си. Така опъчно стои сега моята работа. Ще Ви моля, г. професоре, много пъти за извинение, ако по неволя стана причина да имате и Вие неприятности! Прекратявам за сега, като оставам Ваш предан почитател

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1326.

19

П. Ников до В. Н. Златарски. Честити му именния ден и провъзгласяването му за член на академиите на науките в Петербург и Прага.

Виена, 1 януари 1912 г.

Многоуважаемый г. професоре,

Приемте, моля, най-първо моите искрени поздравления по случай имения Ви ден! Желая Ви дълъг и плодотворен живот за благото на нашата наука!

Новата година, която начева с днешния ден, да Ви бъде носителка на истинско щастие!

Позволете ми да прибавя към горните си честитки още една. Както се научавам от достоверно място, академиите на науките в Петербург и Прага са Ви провъзгласили за член. Ще ми позволите да присъединя и моята радост към Вашата за тази висока и отлична чест, която е направена от най-върховното научно място на представителя на българската историческа наука, и да Ви поздравя най-горещо за това.

Ваш почитател

П. Н и к о в

П. П. Аз се готвя да се явя наскоро на устните изпити. Дисертацията ми е вече апробирана; проф. Иречек е останал очарован от нея. Приготвявам да Ви изпратя една нова интересна работа.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1341.

20

В. Н. Златарски до П. Ников. Изпратил му коректури на статия. Интересува се на кого да даде друга напечатана статия.

София, 10 януари 1912 г.

Любезний г. Ников,

Дългът ми към Вас по никой начин не може да се изплати с тая карта. но позволявам си да Ви помоля да се задоволите засега с нея пред вид на бързината, или по-добре, пред вид на това, че въпросът не търпи отла-

гане. Работата е тая. С вчерашна дата Ви изпратих един пакет с първата коректура на статията Ви, която ще бъде обнародвана в „Списанието“ на Академията.³⁵ Ще Ви помоля да я прегледате и изправите, колкото е възможно по-скоро, и да я повърнете на мой адрес или на адреса на Академията. Аз съм я поправил според Вашия ръкопис, но на някои места съм поставил на полето „?“ , което означава, че не съм уверен. Ако имате нещо да прибавите, можете това да сторите, колкото щете, а също и да съкратите. Изобщо прегледайте още веднъж статията, защото по тая първа коректура ще водя и поправа другите две, които, поради късото време, не ще бъде възможно да Ви ги изпращам. Освен това ще обърна вниманието Ви на русизмите, които старайте се да избягвате.

Другата Ви статия за Синадина³⁶ е вече напечатана и тия дни ще Ви изпратя отделните отпечатыци, от които един поднесох на дядо Симеона и един ще задържа за себе си; другите ще Ви изпратя. Обаче, ако искате да раздадете тук някому, то, моля Ви, напишете ми кому и аз ще ги предам, та да не се разхождат напразно до Виена. Ще чакам Вашия списък.

Благодаря Ви за сърдечния поздрав. Впрочем за това в обширното писмо, което ще последва може би наскоро. Много съм зает с разни записи, които ми отнемат много време. Поздрав сърдечен

Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

П. П. Помислете също и върху заглавието на статията. Може би ще намерите друго по-подходяще.

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 10.

21

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му за коректури на статия и поправките, които прави. Уточнява заглавието. Отговаря на въпроса му, на кого да даде отпечатыци от негова статия.

Виена, 14/27 януари 1912 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Получих любезната Ви карта, както и пратката и искрено Ви благодаря за безкрайната Ви любезност. Коректурата прегледах веднага и бих Ви я повърнал още завчера, ако да не беше нужно да се направи една справка. Още в Leysin предполагах, че Smičiklas, който се е ползвал от изданията на Kukuljevič, ще да е препечатал в своя „Codex“³⁷ въпросната грамота. Трябваше прочее да се провери. Понеже обаче едвам вчера ми доставиха „Codex“а, не можах да Ви изпратя по-рано коректурата обратно. Предположението ми се оказа напълно основателно; така попълних една празнота на статията си. Освен това узнах и направих съответната поправка, че оригиналът на грамотата не се намира в Загреб, а навярно в Будапешенския архив.

Колкото се отнася до заглавието, размислих пак, но до вчера не можах да измисля нищо свесно. Не би било зле статията да се озаглавеше — българо-унгарски отношения при царя Борила, — но аз не посмях и не исках да сторя това, първо, защото статията е написана главно с оглед

върху грамотата, а не обратно, така че тя се явява един вид като исторически обяснения към същата. От друга страна обаче, при всичко, че аз съм доста обширен, не изчерпвам всестранно въпроса, за да мога да дам на статията подобно заглавие.

По-приемлив ми се виждаше надписа: „Една революция против цар Борила etc.“, с който и надписах коректурата. Същевременно той ми се виждаше обаче непълен и затова не зачеркнах старото заглавие, а оставих да си кажете и Вие мнението. Днес намислих най-подир друго едно заглавие, което ми се вижда да бъде най-сполучливо, та ще Ви се моля, ако го одобрите и Вие, поставете моля него. То е: „Цар Борил под светлината на един нов паметник“ (или документ).

Като се ползувам с благодарност от Вашата тъй любезна подкана, моля Ви да дадете отпечатък от статията ми на следните г-да:³⁸ професорите — Кацаров, Юрд. Иванов и Милетич, а може и на други някои, които Вие мислите, че се интересуват от исторически въпроси; на Ив. Пеев, секретар в академията, на учителя по история Юрдан Трифонов и на учителя в духовната семинария Димитър Михайлов.

Като Ви благодаря още веднъж искрено, приключвам и оставам с дълбоко почитание Ваш предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1345.

22

В. Н. Златареки до П. Ников. Очаква да го види в София. Съобщава му върху какво работи. Осветлява го по въпроса за печатането на неговата статия, както и за хонорара на вече отпечатана статия.

София, 10 март 1912 г.

Драгий г. Ников,

Вчера бях у многуважаемия дядо Симеона по една работа, за която той може би да Ви е писал или пък ще Ви пише, и стана дума за Вас, комуто вече от толкова време дължа отговор на последното писмо. Много се зарадвах, като се научих, че Вие привършвате вече изпитите си благополучно и тъй успешно; но още по-голяма беше радостта ми, като чух от дядо Симеона, че към края на април Вие вече възнамерявате да се върнете в България и, разбира се, ще останете в София. Тук аз ще имам вече възможност лично да говоря с Вас по много въпроси, а най-вече по известния Вам, но отложен за няколко време поради стеклите се обстоятелства.³⁹ При тая вече лична среща надявам се, че ние ще разрешим тоя въпрос положително и неотложно; защото ще бъде тъкмо време, когато ще трябва да се предвиди нов персонал професорски за следната година, с една реч ще вдигнем работата далеч напред. Дай, Боже!

Сега позволете ми да Ви обясня, защо тъй дълго мълчах и не Ви отговорих своевременно. Съвсем неочаквано за мене през първите числа на януарий ми биде възложено от нашата Академия да приготвя сказка за първото й тържествено събрание. Понеже до последното оставаше твърде малко време, от една страна, а, от друга — понеже ми се искаше

да изляза с някой нов въпрос, то аз бях принуден да се занимавам твърде усилено цял месец и половина, като оставих на страна всички други работи и свои задължения спрямо приятели и познати. Наистина, аз успях да свърша работата си навреме и на 26 февруарий прочетох сказката си на тема: „Какви книги законни Борис е получил от Византия“⁴⁰, която произведе своето действие и впечатление, но за през това време се бяха натрупали у мене толкова много писма, че и до сега не мога да наваксам да отговоря на тях, а в това число и на Вашето от 27. I, на което най-сетне дойде редът. Ето защо, любезни г. Ников, ще Ви моля да ми простите великодушно дългото мълчание.

Вашата статия за цар Борила се позабави, защото 2-рата книга от „Списанието“ на Академията доста закъсня с излизането си; само днес ми донесоха втора коректура от нея и тъкмо що свърших прегледа ѝ, като при това направих нужните слички с Вашите допълнения в първата коректура и вмъкнах посоченото в последното Ви писмо заглавие на статията, а именно: „Цар Борил под светлината на един нов паметник“, което е доста сполучливо и напълно подхожда на съдържанието.

Понеже втората коректура е добре поправена и като мисля, че едва ли ще бъде възможно вече да се правят изменения в текста на статията, която е вече свързана на страници, то аз счетох за излишно да Ви пращам втората коректура: па освен това в Академията бързат по-скоро да изпуснат третата книга, в която ще бъде напечатана Вашата статия, а пък с изпращането и на 2-рата коректура работата би се доста забавила. Затова ще Ви се моля да се не безпокоите; аз ще бъда внимателен при преглеждането и на третата коректура. Не зная, дали сте останали доволни от статията за Синадина, в която, струва ми се, не са пропуснати много грешки.

Надявам се да сте получили вече изпратените от мене отделни отпечатъци от същата статия. Според посочените от Вас адреси аз предадох нужните екземпляри; освен това дадох по един екземпляр на дядо Симео-на, в Академията, в Университета, на г. Аргиров, директор на университетската библиотека, и един задържах за себе си. Вярвам ще одобрите тия мои самоволни разпоредби. А ргорос за тая статия. Вам се полага да получите хонорар за нея от „Историческото дружество“ 33 лв. и 75 стот. (за 9 страници) — малко, както виждате, но поради оскъдните си средства дружеството не можеше да плати за хонорар повече от 60 лева за печатна кола. Но за да мога да изтегля тая „огромна“ сума и да Ви я изпратя, ще трябва или да ме опълномощите да подпиша разписката вместо Вас, или пък да Ви се изпрати самата разписка да я подпишете. Аз мисля, че първото ще бъде по-експедитивно и ще стане по-скоро. Пълномощното напишете на името на председателя на Историческото дружество в София. Надявам се, че ще ми отговорите по-скоро на тия въпроси. Освен това ще Ви моля да ми съобщите по-точно времето на Вашето пристигане в София, понеже много ми се иска да се видя с Вас преди заминаването ми за Петербург, за дето ще отпътувам в първите числа на май заедно с г. Милетича, като делегати от нашата Академия на учредителния събор за „съюза на славянските Академии“.

Ами Вие работите ли сега нещо? Аз бих Ви посъветвал повече да си почивате, отколкото да работите, защото изпитите доста сили отнемат на човека. Предайте, моля Ви, моя поздрав на г. Иречека, кога се видите, а също и на г. Милева, комуто така също тия дни ще гледам да отговоря. Съобщете му също причините, задето и нему не съм писал тъй дълго, и го помолете от моя страна да ми не върже „курс“.

Най-сетне приемоте моите благопожелания за благополучното Ви свършване на изпитите и оставам винаги готов за услуги Ваш

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 8 — 9.

В. Н. З л а т а р с к и

23

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодарни за направени коректури. Уточняване на среща между двамата. Отзив за ново изследване на Златарски. Съобщава върху какво работи К. Иречек.

Виена, 12/25 април 1912 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Любезното Ви писмо от 10 март получих своевременно, но поради едно неразположение, що ме нападна след преумората около главния ми ригороз, и напоследък залисии около посрещане на гости не ми позволиха за жалост да Ви отговоря по-скоро, за което Ви моля много пъти за извинение. Бързам сега да дам отговор на онова, що ме питате.

Преди всичко обаче считам се силно obligан да Ви изкажа искрената си благодарност, задето бяхте тъй добър да отделите част от твърде ценното си време за извършване коректурите на статията ми, както и за грижите Ви изобщо по напечатването на моите трудове.

Питате ме, кога ще напусна Виена на път за България, и искате, да Ви определя точно времето на моето пристигане в София, за да можем лично и устно да се разговорим. Това ще бъде през всяка вероятност през средата на м. май ст. ст. при всичко, че не мога да кажа с положителност, защото терминът на извършването на тържествената промоция зависи от решението на факултета. Предполага се, че тя ще бъде през втората половина на м. май н. ст. В едно писмо до чича ми аз бях изказал наистина надеждата, че ще мога да тръгна от тук през последните дни на април ст. ст., но оказва се, че промоцията ще се извърши по-късно. Много ми се искаше да бъда по-рано в София, за да Ви намеря още там, но ако Вие замините за Петербург през първите дни на май, това не ще бъде възможно. В краен случай, ако е необходимо, бих могъл да се прехвърля за 2 — 3 дена в София. Вие кой път ще вземете, г. професоре, за Петербург, няма ли да минете от тук и останете някой и друг ден в хубавата Виена?

Преди да получа Вашето писмо, бях узнал от вестниците за новия Ви труд: „Какви книги законни е получил Борис от Византия“, прочетен в I-то тържествено събрание на нашата академия, и за успеха Ви, за който Ви поздравявам. Този важен въпрос от нашата културна история е твърде тъмен и с толкова по-голямо нетърпение и любопитство очаквам напечатването на тоя Ви труд. Резултатите, до които сте достигнали и които са направили впечатление, проливат, не се съмнявам, нова светлина върху тоя тъй интересен въпрос и нека призная, любопитствувам с любопитството на жена да ги узная.

Както вече Ви съобщих, получих отделни отпечатыци от статията за Синадина и Ви благодаря. С благодарност посрещнах и разпоредбите Ви по раздаването на някои екземпляри, както и предложението Ви за

начина на изтеглянето хонорара за същата статия. При настоящото си ще притворя нужното пълномощно, като при това Ви моля да задържите употребената сума за изпращането на отпечатьците, а така също и други евентуални разноски, които сте направили.

Предадох поздрава Ви на г. Милева. С г. Иречек се срещнах през ваканцията само веднъж, и то в деня на получаването на писмото Ви; тия дни пак ще го видя и му предам Вашия поздрав. Благодаря Ви за благопожеланията Ви по случай благополучното свършване на моя изпит. От когато издържах ригороза си дори до днес повече почивах и малко работих, па и не беше другояче възможно при неразположението, що ме беше овладяло. По настоящем се занимавам със събирането на някои непознати и извънредно важни за историята на второто наше царство документи, за които Вие веднъж справедливо бяхте се изразили, че тепърва чака своя изследовател. За епохата на Търновското царство има още богат, дори твърде богат материал, що лежи из архивите или пък се намира в малко познати и редки издания. Сега ме занимава освен това и въпросът за напечатването на дисертацията ми. Г. Иречек ме посъветва непременно да я напечатам, и то на български, а не на немски, така щото ще става нужда да я превеждам на български. Проф. Иречек е зает с коректурите на новото си съчинение — Студии върху културния живот на средновековна Сърбия, — което излиза в изданията на тукашната академия.

Като Ви благодаря още веднъж искрено за всичко, оставам Ваш предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1368.

24

В. Н. Златарски до П. Ников. Съветва го да подготви тема за хабилитацията си извън докторската теза. Моли го да направи справка за документ от сбирката на кардинал Питра.

София, 18 април 1912 г.

Любезний г. Ников,

Многоочакваното Ваше писмо получих и Ви съм много благодарен, задето ми съобщавате по-точно времето за Вашето завръщане в България. Тоя въпрос ме интересува главно за това, защото го поставям в свръзка с обявения вече конкурс за доцент по българска история със срок до 1 октомврий т. г., за който конкурс Вие, вероятно, вече сте чели в българските вестници. Като съм напълно уверен, че тоя път Вие ще се явите като конкурент, аз исках своевременно да поговоря с Вас, как да стане тая работа най-добре, и затова и исках лично да се срещна с Вас. Тъй като развиващите се събития на Балканския полуостров и около него са от такъв характер, че могат да ни изненадат твърде лесно с някои осложнения, и то всеки ден, то аз взех да гледам на моето заминаване за Петербург твърде скептически; поне засега то се явява за мене твърде проблематично, защото на нещастното славянство не му върви: всякога

когато славяните се решат да извършат нещо добро и полезно за тях си, все ще се случи пречка и самото дело се осуетява. Тъй и сега по някои неочаквани причини можем да очакваме всеки час известие от Петербург, че поради известни политически събития предполагащият конгрес не може да се състои. Пред вид на такава една възможност аз мисля, че ще бъде по-добре да не се губи времето и от сега да поговоря с Вас за отбелязвания по-горе въпрос. Работата се състои в следното.

Според нашите наредби, тоя, който се явява на конкурс за доцентура, длъжен е, както и в другите университети, да представи хабилитация — учена работа из областта на оная дисциплина, за която той ще компетира. Разбира се, такава работа би била най-подходна една дисертация докторска; но в нашия закон за университета е изрично казано, че докторска дисертация не може да служи като хабилитация, а трябва да се представи друга работа, специално написана за хабилитиране. Пред вид на тая наредба аз бих Ви помолил да се погрижите тъкмо за такава работа. Освен това хабилитацията трябва да бъде напечатана своевременно, т. е. преди тя да бъде представена. Що се отнася до обема на работата, то за него нищо не е казано изрично; но само, само по себе си се разбира, че тя трябва да бъде по-обширничка и да представя нещо завършено, за да може по нея да се съди за подготовеността на кандидата и неговото боравяне с предмета. За мене това не е потребно, защото аз зная как сте Ви[е] основателно подготвени и как научно работите; но то е потребно за другия рецензент, както и за факултетния съвет, за да се изпълни свързаната с въпроса формалност. Като съм убеден, че Вие имате вече събран материал не само за един, а за много въпроси, то надявам се, за 5 месеца (до 1 октомврий) Вие ще пригответе своята хабилитация и при това тъй, че да може през месец септемврий да бъде обнародвана в изданието на Академията, за да не се утрупвате с разноски за отделно напечатване. Написването на хабилитацията, вярвам, ще можете да направите и тук, идом си съберете във Виена нужния материал. Това е най-главният и първият въпрос, по който исках да говоря с Вас. Може би всичките тия подробности, за които тук пиша и да Ви се покажат излишни, но аз бих желал да зная, какъв ще бъде отговорът Ви по тях, та своевременно да си бъда спокоен. Затова ще Ви моля да ми отговорите по-скоричко поне до 1 май ст. ст.; ако ли пък ми се удаде да се срещна пътьом с Вас във Виена, то тогава ще приказваме по-нашироко и по-подробно.

Вторият въпрос, който така също е много важен, няма тук да Ви излагам, защото той ще зависи от разрешението на първия. Ако ми отговорите в положителен смисъл, то тогава и за него ще Ви пиша.

Съветът, който Ви е дал г. Иречек относно дисертацията Ви, напълно възприемам и е твърде уместен. Аз дори настойчиво Ви моля да я преведете час по-скоро, за да я напечата Академията, която на драго сърце ще я приеме. Тоя превод ще дойде като силна подмога за мене и за въпроса, за който Ви по-горе пиша.

Сега имам една просба до Вас. Ние тук нямаме съчинението на J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica. Romae et Parisii. 1891 c.*, макар че вече от няколко години я търсим да си я набавим за университетската библиотека, а пък в настояще време ми трябва една справка да направя. Затова осмелявам се да се обърна към Вас с просба да ми направите тая справка. Вярвам, няма да ми откажете. В посоченото съчинение на Pitra, на стр. 539 (в писмата на Димитрия Хоматияна) се споменува името Στράας; е ли това само отделно име или се говори в текста за самата личност?

Ако е последното, то аз бих Ви помолил да ми препишете съответния текст и да ми го изпратите. Надявам се, че тази услуга не ще Ви отнеме много време и не ще Ви причини много труд. Предварително Ви поднасям моите благодарности.

Утре ще Ви изпратя хонорара за Синадина (днес закъснях за пощата) 33 лева, защото 10 ст. одържаха за гербова марка и 75 ст. за пощенски запис ще заплатя. Други разноски не съм правил и не признавам да съм правил.

Поздравете г. Милева от мене. Надявам се неговият въпрос със стипендията да се е уравнил и да е получил моето писмо. А от Вас чакам с нетърпение отговор и оставам с поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

/П. П./ Поздрав и на г. Иречка.

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 11 — 12.

25

П. Ников до В. Н. Златарски. Направил исканата от Златарски справка. Споделя желанието си за участие в конкурса за доцент по българска история в университета. Иска съвет за тема на хабилитацията-си.

Виена, 6 май/23 април 1912 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Бързам да отговоря на последното Ви писмо, което получих вчера и за което Ви благодаря.

Справката, която ми възложихте, направих още вчера и тук Ви прилагам един препис от-искания документ. Това ми беше твърде лесно, защото аз тъкмо се бях занимавал с тая, както се види твърде рядка, но и твърде ценна книга. Между документите, които произхождат от ръката или канцеларията на Димитрия Хоматиана и са издадени от покойния Pitra⁴¹, се намират някои твърде важни за нашата история. Аз ги събрах и с Ваше позволение ще Ви ги изпратя по-късно заедно с една статия по тях за напечатване в изданията на академията. Между тях е и тоя паметник, за който Вие ме питате. Както ще видите, той съдържа само няколко реда за севастократора Стреза, но предвид на това, че той според моето скромно мнение се явява ценен принос за познанието характера на властвването на тоя български владетел вътре в неговите земи, аз Ви изпращам препис от целия документ, още повече, че от синодалното разследване и решение става ясно, че Стрез е упражнил действително насилие. Документът е преписан, тъй както е у Pitra, без да съм правил поправки. Що се отнася до Мговата хронология, не може да се каже, както и за повечето от другите актове, нищо точно и положително. Колко добре щеше да бъде, ако притежавахме повечко такива паметници, па било и с няколко само думи за тъй тъмната и неизвестна наша културна история! Нека се надяваме, че бъдещето ще ни донесе в това отношение радостни изненади! Ще Ви призная, г. професоре, че с голямо удоволствие приех поръчката Ви, можейки така да Ви бъда най-послед и аз веднъж полезен, ако и с толкова нищожно нещо; защото тъй се чувствавам задължен към Вас, че не зная кога и как ще мога да Ви се издължа.

Признателен Ви съм за всичко, което ми пишете по въпроса за конкурса и за ценните съвети и упътвания, които ми давате по него и които на драго сърце ще последвам. Няма да скрия, че известието Ви за определянето на конкурса за през октомврий ме изненада, защото аз бях с погрешното разбиране, че той може да се състои само в началото на всяка година, и следователно го очаквах евентуално за януарий 1913 г. Толкова повече Ви съм благодарен, защото бяхте тъй добър да ми обърнете вниманието върху това, та да мога, докато е време, да се заловя сериозно за работа. В нашата преса не срещнах нищо по това. До 1 октомврий имам на разположение още 5 месеца; от тях 2 седмици са определени за малкия философски ригорозум, който в сравнение с големия изпит, що вече прекарах, е играчка и повече формалност, но все е неприятен. За останалите 4½ месеца трябва да се преведе и приготви дисертацията ми за печат, да се напише и напечата хабилитацията. Времето е малко кратко, но какво е невъзможното на този свет, щом има желание и воля. Аз трябва да се явя и ще се явя на конкурса. Независимо от всичко друго аз съм затова и морално задължен пред Вас, г. професоре, и не мога освен този път да взема непременно участие. Така щото можеше да бъдете напълно спокоен, че ще сторя всичко, което лежи в моите сили и воля за достигане на целта. Мисълта Ви да се напечата по-скоро дисертацията ми е повече от справедлива: последната ще направи непременно впечатление, защото открива непознати области от нашето минало. Ще побързам да я приготвя за печат. Относно темата за хабилитация ще Ви моля, г. професоре, за съвет. Предвид на краткостта на времето, с което разполагам, би било най-целесъобразно и желателно да се занимаю с някой въпрос, който ми е добре познат. Такъв е напр. времето на цар Михаила III, — с което, както Ви е известно, съм се занимавал вече и ми е отблизо познат. Материалите са почти събрани и отделни части и въпроси обработени. Тази работа готвех по-рано за дисертация. Тя е замислена така, че ще се състои от две отделни, но същевременно свързани една с друга части. Тази работа има връзка и с дисертацията ми и може в известна степен да се смята като нейно продължение. Не се съмнявам, че тя ще бъде достатъчна, за да изтъкне работоспособността и качествата на кандидата. В нея ще има нови заключения, осветление и прецизиране на много отделни въпроси, а тоже използване на 2 — 3 нови паметника; но нови факти и открития въз основа на нови документи няма да има и в това отношение тая работа ще отстъпва на дисертацията ми. Попитах напоследък проф. Иречек, какво да я правя тая работа, и той ме посъветва да я довърша и напечатам. Ще поговоря тези дни пак с него в връзка с конкурса и хабилитацията. Да избира друга някоя тема за хабилитация ми се вижда неизгодно и неблагоприятно пред вид на краткостта на времето, защото бих рискувал да бъда недостатъчно дълбок и всестранен и бих се изложил. Да разполагам с повече време бих предпочел да се занимаю с нещо друго, което да не отстъпва по нищо на дисертацията ми, но при положението на работите най-добре е, мисля, по-сигурното. Освен това царуването на Михаила III е една твърде важна епоха от II-то българско царство, личността на този български цар — доста бележита, за да заслужават една специална монография. Ще Ви моля прочее, г. професоре, да ми пишете, дали сте съгласни с моята мисъл и дали одобрявате горната тема за хабилитация. Чакам с нетърпение да чуя Вашия съвет, за който от сега искрено Ви благодаря.

Хонорара от историческото дружество получих вече и крайно Ви благодаря.

При новосъздаденото от конкурса положение на работите, което изисква да се бърза, ще стане нужда да продължа своето пребивание тука с някой месец повече, за да допълня всичко нужно за хабилитацията ми. Тука разполага човек с всички пособия, и то в двойно и тройно число екземпляри, та винаги има замена.

Прекратявам, като Ви моля пак да ми съобщите Вашето мнение по темата, която предлагам и оставам с признателност дълбоко уважаещият Ви

П. Н и к о в

П. П. Настоящото си ще дам утре на пощата, понеже днес е вече късно.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1371.

26

В. Н. Златарски до П. Ников. Благодари за препис на документ. Дава мнението си по темата на хабилитацията му. Уговаря среща във Виена.

София, 27 април 1912 г.

Любезний г. Ников,

Най-напред искрено Ви благодаря за голямата услуга, която бяхте тъй добри да ми направите с преписването на цял един документ. Любезността Ви в случая е много голяма и аз ще гледам с друго да Ви се отплатя.

Но Вашето писмо ме зарадва не само с тая услуга: то ми донесе много приятни вести и бързам да се изкажа по тях. Първо то ме зарадва, дето Вие сте се занимавали с документите у Ритра, защото, както Ви писах вече, тая книга тук за нас е недостъпна. Сега Вие сигурно ще ни дадете в обещаната статия всичко, каквото се намира в нея досежно българската история, и с това ще ни удесните твърде много. Справката, за която Ви молих да направите, ми е потребна, за да проверя едно място в представената от г. Мутафчиева, моя ученик, статия и при това хубаво написана статия за „Владетелите на Просек“, която скоро, вероятно, ще бъде обнародвана.

Няма съмнение, че във Вашето писмо най-важното за мене беше отговорът Ви, че ще се явите на конкурса в октомврий. Обикновено ние тук имаме практика да даваме срок за конкурси 6 месеца и затова всичко зависи от деня, в който се реши да се обяви конкурс, и нямаме визирана точка от време за обява. Що се отнася до темата на хабилитацията, то не може да бъде по-добра от тая, на която Вие посочвате в писмото си: тя ще бъде повече от нужното искане, още повече, че засяга една интересна епоха в нашата история, и при това, може да се каже, наполовин вече готова. Затова моят съвет е: първо, да не търсите никаква друга тема и, второ, да побързате с избраната вече и да я довършите час по-скоро. След това вече да преведете дисертацията си, за която работа ще Ви потърбява несъмнено много по-малко време. Страх ме е само за едно. Тъй както мудро върви печатането на академическите издания, боя се да

Ви не задържат много. Както и да е, в случая за нас е по-важно хабилитацията Ви да бъде отпечатана по-рано.

Що се отнася до завръщането Ви в България, то това да Ви не стеснява; напротив, аз бих Ви посъветвал да останете във Виена, колкото се може по-дълго и да довършите работата при много по-големи удобства и пособия, отколкото тук, стига само да имате възможност.

За всичко по-подробно ще поговорим във Виена. Въпросът за заминаването ми за Петербург е окончателно разрешен и в понеделник или във вторник ще тръгна вече на път. Във Виена мисля да остана един ден и аз бих Ви молил да ме сподобите, изобщо да се срещнем. Ще се спра вероятно в Hotel Oesterreich Hot(el). За деня на тръгването ще Ви съобща точно с карта. Обадете, ако Ви не затрудни, за това и на г. Милева, когото така също искам да видя, понеже не ще имам време да му отговоря тия дни на дългото му писмо.

А сега като Ви казвам „до виждане“ оставам Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 13 — 14.

27

В. Н. Златарски до П. Ников. Уточнява среща на гарата във Виена.

София, 1 май 1912 г.

Любезний г. Никове,

Моите сметки се съвсем объркаха. По непредвидени обстоятелства аз ще мога да тръгна оттука само на 2 т. м. в сряда. Понеже времето не ми позволява да остана във Виена поне на един ден, то аз ще Ви помоля най-настойчиво да дойдете на гарата и по пътя от едната гара до другата ще поговорим, доколкото времето ни позволи. И тъй във Виена аз ще пристигна в четвъртък вечерта. Вярвам няма да ми откажете в просбата. Аз много съжалявам, че така се стекоха работите. Съобщете това и на г. Милева, когото т[оже] бих желал да видя. И тъй „до виждане“!

Ваш

В. Н. З л а т а р с к и⁴²

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 15.

28

П. Ников до В. Н. Златарски. Иска извинение за задържана книга. Съобщава условията за печат на хабилитацията си и за преписката си с К. Иречек.

Варна, 23 юни 1914 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Една неочаквана случка, която ме поставя в едно твърде неловко, да не кажа глупаво положение спрямо Вас, ме кара да Ви пиша следните извинителни редове. Като се завърнах тук от София, намерих да прокар-

ват в митрополията, дето живея, електрическо осветление; по тази причина стана нужда да се измести моята библиотека и се отгърсят книгите. Днес, когато се занимавах с нареждането на последните, забелязах между тях за голямо мое удивление съчинението на Успенски за образув[ането] на второто бълг. царство,⁴³ което Вие бяхте тъй добър да ми заемете още през зимата. Моята изненада беше така голяма, обзе ме такова силно чувство на възмущение против самия мене, че нищо недоумявах: не можех да разбера и сега е още за мене гатанка, как тази книга, която смяха тогава още, през зимата, веднага да Ви повърна, остана тъй дълго тук. Никога не вярвах, че съм до там забравен и записан човек! Чудни дела твои, Господи! Аз се чувствавам с тази случка твърде много виновен пред Вас, господин професоре, и Ви моля многократно за извинение! Станала е въпреки моята воля и затова ме изпълва безпомощно с мъчително негодувание против самия мене. Още днес ще Ви изпратя книгата по пощата препоръчено, като Ви изказвам тук най-искрената си благодарност.

Писах на професор Иречек за въпроса, за който Ви споменах в София, и сега чакам отговор от него.⁴⁴ Когато бях в столицата, влезох в преговори за напечатването на работата ми. Поискаха ми 54 лв. на печатна кола за сто екземпляри; половината сума ще се плати в началото, когато се начева печатането, а другата половина на края. Печатарят се задължи да дава минимум две печатни коли на седмица, така щото в един месец книгата ще бъде готова. Понеже е така, аз няма да бързам с печата, има още доста време на разположението. Как Ви се виждат условията, г. професоре?

Прекратявам тук, като Ви моля още веднъж за снизхождение и извинение на тъй мучителната за мене случка. Предайте, моля, моите почитания на Вашите мили и приемерте почтителни сърдечни поздрави от Вашия винаги предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1453.

29

П. Ников до В. Н. Златарски. Отказва се от участие в конкурса за доцент по българска история в университета. Предава поздравленията на митрополит Симеон за открит от Златарски ръкопис за патриарх Евтимий.

Варна, 28 септември 1914 г.

Многоуважаемий г. професоре,

Заминах ненадейно от София, защото трябваше да бъда тук за деветгодишнината от смъртта на покойния ми баща, та по тази причина не можах да Ви видя повторно. Заминаването ми от София се съвпадна и с едно мое решение, което искам да Ви явя тук, понеже се намира в свързка с един въпрос, който Ви интересува. Както Ви е известно, аз бях дошъл в София с намерение да взема участие в предстоящия на 1 октомврий конкурс за доцентурата по българска история, за който приготвих и специална научна работа. През пребиванието си в София обаче аз измених

своето намерение по здравословни причини и реших да не участвам в конкурса.⁴⁵ Може би това мое решение да Ви изненада със своята неочакваност, още повече, че бях почти турил под печат конкурсната си работа, обаче уверен съм, че то не може да има каквито и да било неблагоприятни последици за желанния изход на конкурса. Моето решение не означава, разбира се още, че аз измених на делото, на което се посветих да служа. Напротив, аз и сега продължавам да работя над известни въпроси. Бъдащето е във всеки случай доста загадъчно.

Разправих на моя чичо владика за интересните съобщения, които ми предадохте в София за патриарх Евтимий из неизвестен досега ръкопис и той остана крайно възрадваан за тия нови открития по църковната ни история и Ви благодари.

За сега аз оставам тук.

Предайте, моля, моите почтителни поздрави на домашните Ви. Оставам с поздрав Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1468.

30

П. Ников до В. Н. Златарски. Осведомява се може ли да му изпрати две свои статии за печат. Споделя мисли за войната и за освобождението му от военна служба.

Варна, 2 май 1916 г.

Уважаемый г. професоре,

Отдавна не Ви съм се обаждал при всичко, че бях обещал; обаче пред вид на времената, които преживяваме, смея да се надявам, че не ми вързвате кусур затова.

Лани още през м. август, когато Ви посетих последен път в София, бях Ви казал, че като се завърна тук, ще приготвя и Ви изпратя две научни статии за печат. Действително със завръщането си аз се залових на работа и след няколко дни едната статия беше готова. Обаче човек решава, а Господ разполага. Колко трепетни и тревожни минути, часове, дни и месеци прекарахме от тогава до днес! Събития от най-важните и съдбоносните в нашата история преживяхме в този промеждутък. На 10 септемврий се обяви мобилизацията и като всички други и аз трябваше да влезе под знамената. Време за писалка и мирна културна работа нямаше. Настанали времена, когато историята се пише с кръв, огън и желязо. И, слава богу, всичко тръгна на добре, по щастлив път. . .

Зачислен отначало към 4 Маршеви полк, с идването на немците тук, аз бях командирован към тях като знаещ немския език. Нова идна метаморфоза ми даде напоследък първобитния пак образ: преди няколко дена съм уволенен от войската завинаги по същата причина, както през 1913 г. от школата за запасни подпоручици.⁴⁶ Така, сега съм свободен и дишам с цели гърди свежия въздух на зеленеющата се пролет, промислявайки, кой път да хвана и каква служба да заема. Да видим, де ще ме огрее.

Отначалото предполагах, че войната ще спре, както през Балканската война, научния живот в страната и научните издания няма да изли-

зат. Обаче по-късно пристигналите тук издания на академията ме научиха друго. Залових се пак на работа, доколкото това позволяваха отделни минути, откопчени от военната служба. Службата при немците ми даде малко повече свободно време. Сега, като се уволних на свобода, дописах последните редове от втората статия, която така ми остава спомен от военната служба през тази война.

Онова, което по стечение на обстоятелствата не можах да сторя по-рано, желая да набавя сега. Искам да Ви изпратя пригответените за печат две статии, обаче считам за необходимо да получа предварително съгласието Ви за това. Дочувам освен това, че хартия нямало, и не зная, дали ще излязат пак академическите издания. Ще Ви моля, прочее, г-н професоре, да бъдете тъй добър и ми съобщите, дали мога да Ви ги изпратя.

Те и двете представляват значителен научен, та и обществен интерес, като досягат въпроси актуални. Уверен съм, че ще ги подобрите. Първата — разглежда и осветлява последните дни на българското владичество в Браничевската област,⁴⁷ която — дай боже — днес, след цели 730 годишна раздяла ще остане окончателно в обединеното българско отечество. Когато писах тази статия, никога даже не подозирах, че дни само ни делят от велики събития, които ще напишат нови страници в историята на тази българска област.

Втората статия, се занимава с документи, свързани с името на Хоматиана, които хвърлят хубава светлина на някои църковноисторически въпроси от историята на 2-рата българска църква.⁴⁸

Като очаквам Вашия отговор, поднасям почтителни поздравии на домашните Ви, а Вас сърдечно поздравявам и оставам Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, шв. № 1509.

31

В. Н. Златарски до П. Ников. Съобщава му, че може да изпрати статии за печат. Говори за заетостта си като военен.

София, 14 май 1916 г.

Другий г. Ников.

Приех последното Ви писмо, макар и със закъснение. То ме много зарадва с известието, че сте станали вече господар на себе си и ще можете да работите това, което Ви е по угодата — първото и главното условие за плодотворен труд, какъвто, види се, вече имате на лице. От своя страна считам се щастлив, че мога да Ви съобща, че има още възможност, щото Вашите две статии ще могат да бъдат докладвани в Академията, която води своите заседания, макар и нередовно.

Що се отнася до въпроса, кога те ще видят бял свят, т. е. ще бъдат обнародвани в изданията на Академията, то това не може да се с точност определи. Причините за това са много, но най-главната е тая, че в печатницата няма словослагатели и затова работата върви твърде трудно. Обаче всичко това да не Ви плаши! Пратете, напременно пратете Вашите

статии, които ще бъдат, както ми пишете, твърде интересни и поради това, мисля, ще намерят по-лесно място в академическите издания.

Аз съм се заловил за една работа, известна м[оже] б[и] Вам от вестниците, но тя върви твърде бавно, едно, защото много време, т. е. цял ден, съм зает в казармата, и друго, защото нямам настроение; това, което вечер и нощно време може да се изработи, не е достатъчно. Както и да е, мога да кажа, работа и аз!?

Почтителен поздрав на Н. В. преосвещенство дядо Симеона, комуто се каня да пиша, но все не мога да намеря време.

Със сърдечен поздрав
Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 22.

32

П. Ников до В. Н. Златарски. Съжалява, че Златарски не е освободен от военна служба. Благодарни за съдействието при отпечатването на негови статии. Пояснява целите, които си е поставил в тях, и пропуските, които има, както и върху какво работи в момента.

Варна, 19 май 1916 г.

Уважаемий г. професоре.

Твърде много Ви съм признателен, че всред многото и уморителни залисии, които Ви отвлечат, намирате време да се заемете и с товара на моите статии. До вчера, когато получих Вашата карта, забравяйки, че сте запасен офицер и като такъв не подлежите на освобождение от знамената, мислех, че обявяването на войната не Ви е засегнало. Ублажавах Ви прочее, че като свободен сте предаден с все сили на любимите си занятия. Разбирам сега, че за жалост съм се лъгал. Досещам се от думите Ви, че сте пак военен и натоварен с някаква военна управа, както през миналата война. Наистина, това е за съжаление; иначе можехте много по-ползотворно да употребите това губено време. Обаче Вашата изпитана енергия и работоспособност зима, види се, и тука връх. От личен опит зная, как военната служба абсорбира и настройва, но Вие все пак намирате сили да не дадете да бъдете откъснат от областта на научната дейност. Това е то любовта! във всички свои прояви тя е несъкрушима! Аз Ви поздравявам. С удоволствие бих узнал повече нещо из Вашата научна дейност сегашна, както изобщо и от научния живот там у Вас.

Известието Ви, че моите статии ще могат още да пристигнат на време, да бъдат докладвани в академията и напечатани, ме много възрадва и крайно Ви благодаря за него. Заедно с настоящото си ще предам на пощата препоръчано и двата ръкописа. Въпросите, които се третират в тях, и добитите резултати съдържат много нещо ново и са твърде занимателни. Аз вярвам, че ще ги одобрите. Разбира се, че при тукашните условия и средствата, с които разполага човек тук във Варна, не може за жалост да се направи всичко, което се може и желае. Първата статия е завършена. В нея, както и във 2-рата статия, се дава не само текст, но и превод на

някои документи. Това е направено нарочно, за да станат последните достъпни на по-широк учен кръг. Втората статия не е обаче пълна. Има две заб. на стр. 10 и 107, отбелязани и на кориците, които тук ми бе невъзможно да попълня. По околеш път поисках от г. Снегаров да изпрати своята статия, печатана в списанието на Баласчева „Милано“. Преди три години прелиствах тази статия и помня, че тя не може да има тук за мен значение, но историческата точност и пълнота изискваше да я прегледам наново и да я цитирам. Обаче г. Снегаров, който така също се занимава с трудовете на Хоматиана, може би е съзрел в мен един съперник и не е пожелал да ми услужи. Освен Снегаров с Хоматиана се занимава, доколкото ми е известно, и г. Баласчев, както показва и статията му — Из древностите в Охрид — във в. „Нор[одни] права“, бр. 82 от 23 апр. 1916 г. Желателно е прочее моят ръкопис до напечатването му да не бъде достъпен другиму освен на Вас. Иначе в казаната статия в ревността на своята страст Баласчев се подхлъзнал и прави твърде прибързани и съвсем не научни заключения, като кара импер. Алексей III и патр. Иоан Каматир да бягат в 1204 г. (sic ! вместо 1203 г.) в Търново в България.

Втората забележка е за русалиите: от времето, когато бях във Виена и работех из библиотеките, останало ми е в паметта, че в сбирката на Miclošich et Müller⁴⁹ съм срещал някакъв гръцки паметник за русалиите, който трябва да е същият с нашия. Не съм обаче сигурен и не зная, не е ли това самоизмама; затова трябва и това да се установи и попълни.

Ще Ви моля прочее, г. професоре, да бъдете тъй добър и попълните тези две забележки. Страх ме е да не ставам отегчителен, обаче мисълта, че научният интерес не може да бъде частен и че се обръщам към върховния жрец у нас, ме успокоява.

Сега, след като се освободих от бремето на тези две статии, замислювам други някои, от които една от последните години на XIII стол., друга от към края на 2-рото царство, друга пък из първите години на робството. Материали, Слава богу, се намират от време[то] на пребиванието ми във Виена, а също и мотиви. Наред с това почнах да мисля вече и за издаване на двете мои по-крупни работи. Срещам обаче големи препятствия по липса на библиотеки и дано ми се удаде наскоро да се пренеса и установя в София, дето запазен от това зло, да мога по-плодотворно да работя.

Доста Ви бързах, г. професоре, и ще прощавате! Но с казаното Ви въведох накратко в кръга на моя научен живот и интереси. Сега ще Ви помоля още да ми съобщите за получаване на статиите ми с една карта. С нетърпение ще очаквам да чуя и Вашата оценка.

Дядо Симеон благодари и също Ви поздравява. Той е привършил вече и изпратил превода от писмото на Фотия до Бориса,⁵⁰ който се намира у г. Ст. Костов.

Като Ви поздравявам сърдечно оставам Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

П. П. Ако намирате, че заглавието на първата статия е много общо, то бихме могли да го заменим със следното: „Последните години на българско владичество от татък реката Тимок“.

В. Н. Златарски до П. Ников. Получил е ръкописа на работата му и ще докладва в Академията. Ще пише на митрополит Симеон.

София, 23 май 1916 г.

Любезний г. Ников,

Вчера получих както писмото Ви, тъй и ръкописа Ви в пълна изправност, за което и бързам да Ви съобща, за да не се безпокоите. Ще гледам да ги прочета своевременно и да направя доклада си в най-близкото заседание на Клона в Академията. Казвам „ще гледам“, защото, както знаете и се види от последното ми писмо, аз не съм пълен господар на времето си и това, което мога да открадна на обед и вечер, това е всичкото ми свободно време; а пък знаете, че имам и една бърза работа. Във всеки случай ще Ви съобща своевременно за извършеното. Това, което ми пишете за втория Ваш ръкопис, бъдете спокойни, ще бъде изпълнено желанието Ви.

Ей сега току-що получих от г. Костова една бележка, с която иска да му назначи време за една кратка среща, та да ми предаде ръкописа на дядо Симеона. Щом получа ръкописа и го прегледам, веднага ще пиша на дядо Владика за всичко, каквото мисля и кроя да направя с него за по-скорошното му издаване. А за сега предайте му моля най-почтителен поздрав. Още веднъж приемоте от мене сърдечен и горещ поздрав Ваш

В. Н. Златарски

НА БАН, ф. 143, оп. I, а. е. 194, л. 23.

В. Н. Златарски до П. Ников. Получил е два ръкописа на статии, за едната от които ще докладва в Академията, но другата счита, че трябва да се преработи.

София, 15 юни 1916 г.

Любезний г. Ников,

Преди два дена, във вторник, узнах случайно, че днес, в четвъртък, 15. VI., ще има заседание Историко-филологическия клон на Академията и веднага се завзех да прегледам изпратените от Вас и получени от мене, както своевременно Ви съобщих, две статии. Едната за Браничевската област прегледах и за нея написах доклад, който ще прочета довечера в заседанието с предложение да се напечата в изданията на Академията. Ще трябва да се промени само цитатът за Иван Асеновата грамота, защото след изданието на Срезневски⁵¹ има още две издания от проф. Илѣински, отселно в 7 кн. на „Известія Русскаго Археологическаго Института в Константинополе“ и в неговите „Грамоты болгарскихъ царей“⁵², разкошно издание. Та по-добре ще бъде да се постави цитат от тия две издания.

Втората обаче статия за „Принос“ и пр.⁵³ която така също прочетох дори два пъти, според мене, ще трябва да се измени и попълни в литера-

турата и затова за нея ще докладвам в следното заседание, какво, струва ми се, ще има до настъпването на ваканциите. Какво именно ще трябва да се измени и попълни, ще Ви пиша тия дни, защото в дадения момент нямам свободно време. Тогава ще Ви съобща и за резултата от днешното заседание. Със сърдечен поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 24.

35

В. Н. Златарски до П. Ников. Известява му за одобрена за печат статия. Изказва бележките си за друга статия. Очаква от митрополит Симеон предговора към превода на Фотиевото послание.

София, 21 юни 1916 г.

Любезний г. Ников,

Както Ви бях писал миналата неделя, статията Ви за Браничевската област биде докладвана на 15 т. м. в историко-филологическия клон на Академията и се прие да бъде обнародвана в Списание на Академията.⁵⁴

В същото писмо Ви писах, че за втората Ви статия „Принос към историческото изворознание“⁵⁵ отложих да докладвам в следното заседание на същия клон, защото исках предварително да обърна вниманието Ви относно тая статия на следните неща.

1. Аз бих Ви предложил всички разсъждения за „Ахилесовата пета“ на нашата историческа наука (от стр. 4 — 7 включ.) да се турят под черта, защото те са дълги и прекъсват главния въпрос за сбирката на Питра; от такива отклонителни екскурси в текста много губи статията. Освен това за утеха считам за нужно да Ви кажа, че Академията е избрала вече една комисия, която да ѝ представи един план, по който ще може и ще бъде най-целесъобразно да се почне едно систематично издаване на исторически документи и материали по отечествена история; — нещо като „Monumenta Bulgariae“. Тая комисия ще представи тоя план на следната акад[емическа] година.

2. Вие цитирате изследването на проф. В а с и л ъ в с к и „Обновление българскаго патриаршества при цар Иоанн Асен II в 1235 г.“,⁵⁶ обаче изглежда, че когато сте писали Вашата студия, Вие не сте имали под ръка това изследване на Васильевски, а пък в нея се засягат и решават същите въпроси, с които и Вие се занимавате и им давате известно решение във Вашия коментар, особено при църковния въпрос при Калояна и Борила. Аз мисля, че Вие трябваше да посочите, че Вам е познато мнението на Васильевски по тоя въпрос и защо приемате или не приемате неговите възгледи; в противен случай ще Ви обвинят, че не сте използвали известната по въпроса литература.

3. Ако да бих на Ваше място, аз бих непременно се спрял по-подробно върху отношението на Паисиевото известие⁵⁷ за прогласяването на църковната независимост заедно с политическата към данните на обнародваните документи и главно върху това: дали известието на Паисия е народно

предание, както мисли Васильевски в своята рецензия на книгата на Ф. Успенски, „Образование втораго болгарскаго царства, 1879“⁵⁸, която Вие така също не сте имали под ръка, а пък би трябвало да я имате, или е заимствувано от някой исторически документ, или от книжнината изобщо. И това е, аз мисля, един въпрос по историческото изворознание. Наистина, Вие споменувате за това в студията си, но само мимоходом, а пък, струва ми се, би трябвало да разгледа[те] и тоя въпрос, щом той е бил веднъж поставен в историческата литература. Също така не би било лошо да се спрете по-подробно и върху хронологията на самото събитие, т. е. дали в 1186 г., или в 1187 г. е била прогласе[на] българската политическа и църковна независимост.

Ето, това е, на което исках да обърна Вашето внимание върху съдържанието на студията Ви. Аз го правя от добра воля, защото в доклада си трябваше да обърна внимание и на посочените страни в статията, а това аз не искам да направя, защото в Клона ще кажат: да се повърне на автора, за да направи нужните попълнения. Чакам Вашия отговор.

Моя най-почтителен поздрав, моля, предайте на многуважавания дядо Симеона и му съобщете, че с голямо нетърпение чакам обещания предговор към превода на Фотиевото послание. Аз не искам лично да го безпокоя по тоя въпрос, защото г. Костов, знай, му е вече писал за това. Аз съм вече почти готов със своето приложение към същия превод: засега сравнявам текста на старобългарския превод с гръцкия.

Приемете сърдечния поздрав на жена ми и дъщеря ми, които винаги си помнят за Вас с благодарност.

Чакам отговора Ви. Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, л. с. 194, л. 25—26.

36

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари му за рецензия на статия. Пояснява какви поправки ще внесе и как работи с изворите. Предава му поздрав от митрополит Симеон и желанието му относно бележките за живота на Фотий.

Варна, 25 юни 1916 г.

Уважаемый г. професоре,

Днес получих последното Ви писмо от 21 т. м. и бързам да Ви отговоря. Пред мен лежат така също и двете Ви картички, получени малко по-рано последователно.

Най-искрено Ви благодаря, г. професоре, за всичко сторено в свръзка с моите статии, както и за благосклонната Ви рецензия, която бяхте тъй добър да ми изпратите. Забележките, които правите към статиите ми, са твърде уместни и аз с готовност ще направя нужните попълвания според тях.

Справедливо забелязвате, че в I-та ми статия Асеновата грамота е по-добре да се цитира според по-новото издание на Ильински. Изданието на българските грамоти от Ильински ми е отдавна известно; виждал го бях в неговия разкошен формат във Виена, проф. Иречек и у Вас — в Со-

фия. Обаче по-дълго време не съм разполагал с него и въпреки моя навик не съм си правил бележки за неговото съдържание; не знаех, прочее, на коя страница се намира Асеновата грамота, за да мога да я цитирам. Срезневски така също не ми беше под ръка, когато пишех статията си, както изобщо тук в провинцията човек разполага с много малко научни съчинения; но затова пък имам бележки и извлечения от неговото издание, по които се ръководих. Разбира се, че е в полза на статията да се постави цитат според Ильински вместо според Срезневски или пък могат да се цитират и двете издания едно след друго.

„Ахилесовата пета на нашата истор. наука“ ми беше, да Ви се призна, като един тежък камък на сърцето и спонтанно се възползувах от случая, за да дам израз на тази моя мъка. Разбира се, че съответните размишления могат или съвсем да се изпуснат или, както Вие забелязвате, да се поставят под линията, като при това могат и да се съкратят. Много ме възрадва и изпълни с доволство известието Ви, че нашата академия, решила вече въпроса за „Monumenta Bulgariae“. Беше вече време за това. Защото, струва ми се, в това е един от най-важните и належащи въпроси в нашата истор. наука.

Обикновено, като чета и преглеждам някое научно съчинение, аз обикновено си държа бележки и правя ексерпти от ония места, които ми се виждат важни, особено пък от редки съчинения. Благодарение на тези мои бележки аз имам възможност при тукашните провинциални условия да развивам що-годе научна дейност; ако не бяха те, отдавна трябваше да счуя перото. Студията на Васильевски „Обновление etc. . .“ цитирах именно по тези мои бележки. Оригиналът не ми беше за жалост под ръка. Аз четох и ексерптирах тук-там тази статия преди 4 — 5 години в софийската народна библиотека. Обаче от моите ексерпти не се вижда, че Вас[ильевски] третира същите въпроси, които се засягат от мен в моята статия и аз много Ви съм благодарен, г. професоре, че ми обръщате внимание на това важно обстоятелство.

Допълненията, които по-нататък предлагате, са твърде ценни и желателни. За пояснение към подигнатите въпроси трябва да кажа следното. Когато щях да започна писането на II ми статия, намерих се пред следната дилема: 1) или да издам документите, изправени, преведени и снабдени само с някои общи обяснителни бележки за произхода и историята на документите, без да се простирам върху историческите факти от съдържанието им; 2) или пък да напиша заедно с това и един изчерпателен коментар, в който да се разглеждат подробно и изчерпателно всички въпроси, които се повдигат от съдържанието на документите. Дълго време се колебах: първата алтернатива не ме привличаше, защото в такъв случай работата щеше да бъде повече журналистична, която може да направи почти всеки профан, който владее гръцки език, когато работата на историка специалиста се състои освен това още и в нещо по-друго, именно да изтъкне и определи точно онова, което другите не могат да видят. Втората алтернатива беше за предпочитане, обаче при тукашните условия — почти неизпълнима поради липса на литература и научни пособия. Моето колебание ме доведе най-подир до един среден път: реших да разгледам в коментар историч. съдържание на документите само до толкова, доколкото това е тук възможно, без да засягам всички въпроси и без да ги изчерпвам, един вид като въведение към историч. разбиране и оценение на документите. В последствие на това някои въпроси, свързани със съдържанието на документите, останаха неразгледани, между тях

и изтъкваните от Вас. Но с разглеждането на последните статията само ще спечели и аз съм готов да сторя това. Ще Ви моля само, г. професоре, да ми дадете Вашето съдействие за това, като ме снабдите и заемете нужната литература за малко време. Помня, че Успенски се е опитал да определи год. на независимостта на II царство /1195 г./, обаче доводите му не ми се видяха тогава убедителни. Вие казвате 1186 или 1187 г. С този хронол. въпрос аз не съм се занимавал още, обаче едно ми е ясно, че за неговото безупречно разрешение се изисква едно основно и всестранно изучаване на разните изворни материали. Ако Вие бихте се съгласили да не настоявате на него, аз бих предпочел прочее да го оставя за една специална студия.

Ще Ви моля заедно с литературата да ми пратите и ръкописа за попълване, а така също да бъдете тъй добър и ми съобщите, до кога най-късно да Ви повърна статията, за да може да се докладва и печата.

Дядо Симеон ми поръча да Ви предам неговите поздрави, а още и това, че той е изпратил бележките си за живота на Фотия, които, казва, не настоява да се печатат, а остава на Ваше разположение да постъпите както намерите за нужно и полезно; той бил ги написал, за да си изпълни свободното време.

Искрено благодаря на домашните Ви за добрата памет; предайте им, моля, моите почтителни поздрави. Вам още веднъж изказвам гореща благодарност и оставам Ваш винаги предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1518.

37

П. Ников до В. Н. Златарски. Размисли за нови тенденции в българската историография. Исква мнението му за свои статии. Съобщава му за работата си върху архивите на бившата гръцка митрополия.

Варна, 21 март 1917 г.

Уважаемий г. професоре,

Миналата седмица изпратих по пощата кн. /№ 3/1910 г./ от „Известията“ на тукашното археологическо дружество, с която обещах да Ви снабдя още като бях напоследък в София; надявам се да сте я получили. Забавих се с изпращането ѝ, защото като се завърнах тук от София, заболях от простуда, придобита при пътуването, та три седмици лежах болен. Нашата железнична управа твърде не се грижи за редовното отопление на пътническите вагони, така че пътниците трябва да теглят последствията от това. Но сега е война! Трябва да се търпи всичко! Ах, тази война, за какви ли не работи служи тя за оправдание.

Вашия ръкопис предадох своевременно на чичо и той отдавна вече се зае за прегледа; обаче още не го е завършил. Съдържанието му го интересува. През време на последното мое пребиваване в София чичо написа една статийка за надписа на Д. Хоматиана,⁵⁹ който се намира на една икона в Охрид и за който писал Йорд. Иванов и Баласчев. Той Ви я изпратил вече. Тази е, види се, работата, за която ме питахте в София и за която аз не знаех нищо.

Научихме се тук от печата за симпатичното предприятие на учените, писателите и художниците в София, което извиква хубави надежди и очаквания и се посрещна със симпатии между тукашните интелигентни кръгове. Изглежда обаче, че и тук е минала черна котка през пътя: напоследък Крилете се чувствуват някак подрязани. Дано да не е тъй! Тук се свиква тези дни гражданско събрание за подкрепа на софийската инициатива.

Забелязва се напоследък у нас стремление към обобщение на историческите факти. Търси се да се обхване и разбере цялото минало развитие на нашия народ. Плод на това стремление са съчиненията на Мишева и Сакъзова.⁶⁰ Това е естествено. Съдбоносно — героическите времена, които от ред години преживяваме, будят наистина смисъл и разбиране на минали събития. Те неволно отправят погледа назад, в миналото, да дири той компас за настоящето. И мощните германци, стана нужда, да посягат назад, към спомена на своето минало, на Фридриха Велики и пр. Та и ние си имаме своите Фридриховци. Да се приучва нашето общество да си спомня за тях, да се учи и просветява от техния гений, да черпи национална гордост и твърдост в тежки минути — това е навременно и полезно. Но тъкмо такива опити на обобщаване и популяризиране идат, струва ми се, да докажат, колко по-необходимо и належащо е изучаването на нашата история по обратен път, т. е. чрез детайлни изучавания на отделни въпроси и отдели. Чувствува се ярко липсата на монографии, на ясна и точна представа за отделното и частичното.

Вие как сте? Не питам, где; защото не вярвам безумието да е отишло до там, щото да са Ви изпратили надолу, както се мълвеше, когато бях в София. Турянето под печат на българската Ви история на немски напредва ли, наредихте ли въпроса с коректурата на превода? Дано той не Ви причини особени трудности. Работите ли есега нещо ново? Навярно сте започнали вече втория — лесен семестър.

Как Ви се виждат резултатите от последните ми две научни работи? Прочетохте ли ги вече и имахте ли случай да ги докладвате в академията? Като бях в София обещах на г. Ст. Костов да му дам да прочете статията за татарите,⁶¹ която не беше още прочетена от Вас. Ще Ви моля, г. професоре, ако г. Костов Ви я поиска, дайте му я, да я прочете, ако това не Ви причинява труд и неудобства. Той ще Ви я повърне, след като я прочете. Извинете, че покрай Вашите залиени Ви задявам и с мои грижи.

Аз сега тук се занимавам с прегледа на архивата на бившата гръцка варн[енска] митрополия, която се пази в тукашното археолог. дружество и стига докъм 1860 г.⁶²

Предайте, моля, почтителни поздрави на домашните Ви.
Сърдечно Ви поздравлявам и оставам Ваш предан

Д-р П. Ников

П. Ников до В. Н. Златарски. Честити му Нова година и написването на капитален исторически труд. Получил и поправил коректури на статия. Съжалява, че отново е войник. Изказва опасения за здравето на К. Иречек.

Варна, 29 декември 1917 г.

Уважаемий г. професоре,

Преди всичко поднасям тук Вам, на уважаемата г-жа професорша и на г-ца Креса искрени приветствия и благопожелания по случай настъпващата Нова година. Нека тя Ви бъде носителка на щастие и благополучие!

Длъжа след това да изкажа голямата си благодарност за грижите Ви около моята статия. Коректурата към същата получих своевременно, прегледах я, направих нужните поправки и вчера Ви я изпратих обратно. Не ми беше възможно да я прегледам и повърна веднага, защото съм твърде зает с разни занятия и задължения, тъй че не ми остава почти свободно време. Работата е, че аз съм пак войник. Командиран съм преди обяд да преподавам от 8 — 12 в тукашното търговско училище, а след обяд от 2 — 7 часа в цензурата. Така че съм в непрекъсната ангария. Много ми е тежко, че нямам свободно време за научните си занятия. Дано скорошен завършек на войната измени това нетърпимо положение.

Много приятно сюрпризиран останах от известието, предадено от вестниците, че сте представили на академията крупно съчинение по българската история.⁶³ Аз Ви сърадвам, г. професоре, за щастливата идея и очаквам с растящо нетърпение излизането му.

От известно време тук имаме твърде обезпокоителни и печални известия за състоянието на проф. Иречек във Виена. Той бил опасно, даже безнадеждно болен. Но нека се надяваме, нека се молим, съдбата да запази мастития и заслужил за България учен.

Приемете, моля, моите почитания и поздрави сърдечни.

Оставам Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1549.

П. Ников до В. Н. Златарски. Размисли за войната. Интересува се от конкурса за доцент. Съобщава, че хабилитацията му е готова за печат, като пита дали е възможно това да стане в изданията на академията. Върху какво друго работи.

Варна, 2 ноември 1918 г.

Уважаеми г-не професоре,

От когато последен път се видяхме в София преди два месеца, толкова много и важни събития се изнизаха, че човек стои просто зашеметен от главоломното бързане на тази жива история и не знае на какво да се

удивлява, дали на бързината, с която тя се развива, или на величието и изненадите, с които тя е преизпълнена. Общоевропейската война се започна с изненади, водй се с изненади и пак с изненади се свърши. Кой можеше преди няколко само месеци да предположи, че краят на горда и победоносна Германия, която четири години вече се бори победоносно с целия свят, е тъй близък и печален? че само няколко седмици ни делят от деня, когато надменният германец-грешник с посипана с пепел глава ще проси смиреннопреклонно мир и милост от своите противници. Обаче, какъв ужасен път, настлан с кости, трупове и кърви човешки, трябваше да се измине, за да доде свръхнародът на Ничше до здравето убеждение, че през XX в. няма и не бива да има свръхнароди, които да съзират в другите народи само тор за собственото развитие и издигане. Великата война на народите се свърши и заедно с нейния край се роди надеждата, че тя ще изправи много от съществуещите неправди между народите. Нека се надяваме!

Завършекът на войната поставя на дневен ред и един въпрос, с който ще позволим, г. професоре, да Ви занимая тук. Това е въпросът на конкурса за доцентурата по бълг. ист[ория] при университета, обявен и определен вече за 6 месеца след демобилизацията. Ние имаме вече почти пълна демобилизация. Няколко останали млади набори недемобилизирани не могат да имат значение в случая, защото това са млади хора, родени от 1903 г. насам (38 наб[ор] род. 1903 г.), които надали могат да участвуват в един подобен конкурс, дето се изисква наличността на известна научна дейност извън хабилитацията. Аз мисля, прочее, че срокът, определен за конкурса, е наченал да тече от 6 октомврий. Ще моля г. професора да изясни гледището си и онова на университета по този въпрос и дали аз съм прав.

Хабилитационната ми работа е окончателно готова за печат.⁶⁴ Остава един въпрос само, по който ще моля мнението на г. професора. Искам да снабдя работата си с един индекс за имена и неща. Понеже обаче нямам опитност в това, то моля г. професора да ми съобщи, кога трябва най-лесно да се състави този индекс, сега още или пък по-късно — при отпечатването на работата.

Друг един въпрос, който се нуждае от осветление, е въпросът за отпечатването. Когато бях в София преди два месеца, Вие, като имахте евентуалния край на войната пред вид, ми предложихте пред вид трудностите и голямата скъпотия на печата да престава работата си в академията, за да бъде печатана в нейните издания. Аз се съгласих с Вас, но пред вид възможността от едно пътуване до Будапеща, дето да поработя по-дълго и се запозная особено с унгарската историческа наука, исках да позабавя печатането, за да видя резултата от пътуването. Обаче събитията се сложиха така, че надеждата за пътуване до Б[удапеща] стана по-малка и най-подир съвсем се изпари. Днес не може да се мисли вече за това. Така че няма защо да се бави вече печатането. Остава само да се знае, дали ще мога да се възползувам от любезното предложение на г. професора. Ще моля, прочее, г. професора да бъде тъй добър да ми пиши, дали мога да представя работата си в академията за отпечатване в академ. издания и как би трябвало да стане това. До кого трябва да се подаде същата и дали ще бъде потребно аз сам да се явя сега в София. Трудът ми обхваща заедно с предговор и приложение 32 + 448 + 78 стр. и ще излезе между 200 и 250 печатни страници.

Вие как сте, г. професоре? Надявам се да сте се освободили вече от военната-служба и да сте се предали всецело на учена работа. Едно широко буренясало поле лежи пред нас и работа в изобилие. Нас тук с унищожение на цензурата също ни демобилизираха от 20 октомврий. Аз се залових пак на работа: имам на ред три работи, една за Добрич, за която Ви говорих, друга една за Шишмана Видински, освен това работя над една сбирка от документи за новата история на гр. Варна. Нека бъде благословен трудът ни!

Приключвам тук, като се надявам на скорошен отговор. Предайте, моля, почтителни поздрави на Вашите.

Вас сърдечно поздравявам и оставам предан

Д-р П. Ников

НА БАН. ф. 9, инв. № 1561.

40

В. Н. Златарски до П. Ников. Известява му, че е докладвал негов труд за печат в изданията на Академията. Обръща му внимание кои неща да измени в работата си.

София, 16 ноември 1918 г.

Драгий Ников,

Веднага щом получих писмото Ви, отидох да узная дали има мяето в изданията на Академията в близко бъдеще, дето би могла да се напечати Вашата работа.⁶⁵ Узнах, че имало място в тома на Сборника на Академията, който сега се печати, и то толкова, колкото да се помести Вашата работа. Това ме накара да се обърна към Вас телеграфически с просба да изпратите ръкописа по-скоро, та да докладвам за работата Ви в близкото заседание на Клона и по тоя начин да не изпуснем мястото в Сборника. В четвъртък сутринта ръкописът беше вече в ръцете ми и колкото можах, прегледах го през целия ден и вечерта докладвах за Вашата работа в заседанието на Клона. След доклада поискаха да прочета предговора Ви. Работата се прие да се напечати в изданията на Академията, но с условие предварително да се изглади и униформира езикът на работата и се възложи на мене това да направя, както и редакцията при напечатването. При огромността на труда Ви тая работа ще бъде малко тежка, но ще гледам да я свърша, докато съм още свободен от лекции в Университета, за да може да се даде поне началото на работата в печатницата за набор, та да се успокоя. Аз се надявам, че тя ще излезе до срока на конкурса, защото, според едно решение на Академическия Съвет, тоя срок се почва от деня, когато се обяви пълна демобилизация, а не частична, каквато е вече обявената. Тъй че в това отношение Вие не се безпокойте — работата, надявам се, ще тръгне в своя ред. И аз мисля отначало да прегледам в ръкописа първата част и да я дам на г. Пеева, за да я изпрати в печатницата, а другите постепенно ще преглеждам и ще ги предавам. Това, което се пропусне при тоя преглед, ще го изглаждаме с Вас при коректурите. Аз бих искал да поговоря с Вас по външната форма на книгата Ви, но не зная дали сте свободни да дойдете тук за няколко вре-

ме; но това, разбира се, ще стане, след като наборът на работата Ви се започне в печатницата. Па и сега не е време за пътуване! За това аз временно ще Ви уведомя.

Въпросът за индекс а е по-късна работа: когато почнат да се формират и отпечатват отделните коли, тогава Вие постепенно ще си приготвяте показалеца на картички или листовце /фиши/ за всяка излязла кола, и когато бъдат отпечатани всички коли, Вие ще имате вече съставен пълен показалец и ще Ви остане само да го наредите и напишете в азбучен ред; това Вие ще извършите, докато се набира съдържанието и предговорът към труда Ви.

Аз искам да Ви попитам за приложенията: в изпратените като че ли не са всичките грамоти, или по-право, текстът на всичките като че ли не е представен. Моля, обяснете, как стои тоя въпрос, защото аз сам не мога да се ориентирам. Тяхното приложение изцяло, наистина, е необходимо, защото ние нямаме тук изданията, в които грамотите са напечатани. Изобщо аз бих Ви помолил да ми изложите всички Ваши *pia desideria* по напечатването на работата Ви.

Така стои въпросът за Вашата работа. Той окончателно ще се разреши в следния четвъртък, ако историко-филологическия клон на Академията ще има заседание тогава, но аз ще гледам да приготвя цялата работа до тогава неофициално, та в края на следната седмица да се почне наборът на ръкописа. До тогава, аз мисля, ще ми съобщите и аз ще узная всички Ваши желания, та да зная как да се разпореждам по печатането.

По-горе казах, че искам да поговоря с Вас по външната форма на целия Ви труд. Това значи: как Вие мислите да разделите текста на глави, защото тъй, както е той разделен в ръкописа, ми се вижда не съвсем удобен; с други думи, делението да стане по-закръглено. Напр., критическото изследване известията на Акрополита, Григора и Пахимера за положението в България след преврата на Коломана аз бих отделил като приложение към целия труд и по тоя начин би се избегнало това разкъсване на изложението, което сега се тъй силно чувствава. При такова деление аз бих направил това, което у Вас е озаглавено „Главни моменти в развитието на българоунгарските отношения до 1257 г.“, като въведение под надслов „Главни моменти в развитието на българо-унгарските отношения до прекратяване династията на Асеневци“, а това, което е озаглавено у Вас „България всред граждански войни“, бих го отнесъл към основното съдържание на труда, под общия надслов: „Състоянието на България след прекратяването на Асеновата династия“ и от тоя момент бих почнал главното изложение на книгата, защото тъй, както е сега направено делението на глави, изложението се изкуствено разкъсва.

После, делението на А и Б е също така неестествено, па и не е прието. Тия две части могат да се отделят като самостоятелни глави с някои по-обща заглавия. В тоя дух ще трябва да се направят и други нови подразделения. Ето защо и писах по-горе, че искам да поговоря с Вас по външната форма на Вашия капитален и добросъвестен труд.

Надявам се, че ще чуя Вашето мнение по засегнатите тук въпроси в едно непродължително време.

Поднесете най-почтително моя поздрав на дядо Симеона и му обяснете, моля, че не мога да седна да му напиша дължимия отговор, защото съм много записан с напечатването на книгата си, — това едно, а друго — тежкото положение, в което се намира днес българският народ, ми налага да взема и аз най-дейтелно участие във всички предприемани мерки и

действия в нашата среда за подобриенето, доколкото е възможно, на това положение.

С приятелски и сърдечен поздрав Ваш

В. Н. Златарски

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 29 — 30.

41

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодаря на Златарски, че се заема с езиковия преглед на книгата му. Пояснява кои от приложените грамоти са пълни и кои не. Подробности за структурата на работата, за шрифта на печата и други.

Варна, 21 ноември 1918 г.

Уважаемий г. професоре,

Току-що получих любезното Ви писмо от 16. того, което поради неуредиците в съобщенията едва днес, на шестия ден, достигна до мен, и веднага сядам да отговоря на него и на въпросите, които се подигат в него.

Преди всичко, дължа да изкажа на г. професора безпределна благодарност и признателност за истинското себеотрицание, с което той, не щадейки ни скъпоценно време, ни уморителен труд, прави всичко възможно за успешното и своевременно отпечатване на моя труд. Надявам се, че бъдещето ще ми даде скоро възможност да се отплатя за тъй благосклонното съдействие.

Случи се така, че сега, когато трябваше да се бърза, за да се уреди работата по отпечатването, пощенските и телеграфни съобщения са твърде забъркани и нередовни благодарение на ненормалните времена, и за да влезе човек във връзка със София, трябва да чака с дълги дни. По тази причина телеграмите Ви от София се получиха тук не по телеграфа, но по пощата с няколкодневно закъснение, та изпращането на работата се забави. Тази нередовност на съобщенията ми причини и една неспокойна седмица. Ръкописът, който Ви изпратих, е единствен в тази обработка и пълнота. Втори такъв екземпляр или препис от него нямам. Затова отначало се колебаех, дали да го изпратя по пощата; но по нямане на друго средство реших да го предам по пощата. Разбира се, че очаквах с нетърпение отговора Ви за получаването му. Но дните минаваха безвестно и аз бях наченал сериозно да се безпокоя да не е пропаднал ръкописът в пощата. Тъкмо се готвех да Ви телеграфирам и запитам повторно, когато вдруг в неделя пощата ми донесе телеграмата Ви, като писмо, с няколко дневно закъснение. Също така и писмото Ви, отговора на което сигурно очаквахте по-рано, се получи едва днес, т. е. четири дена по-късно.

Благодаря на г. професора твърде много, че се наема с тежкия и твърде утегчителен труд да оглади и униформира езика на работата. Признавам, че в това отношение аз не съм бил твърде строг и консеквентен, а и не съм дал работата си другиму за езиковен преглед.

Приложението към работата съдържа всички използвани грамоти, на брой 30, обикновено в пълния им текст, както те са издадени в унгар-

ските издания. Само в няколко случая грамотите са предадени в извлечение, по-кратко или по-дълго, според нуждата. Доколкото помня, тези случаи са следните: няколко грамоти, в които унгарският крал Бела IV носи (от 1257 г. до смъртта си, 1270 г.) българския титул-тех *Bulgariae* и в съдържанието на които няма нищо друго за България, са приведени съвсем кратко, т. е. само титулатурата на краля. Освен тях от мен са предадени в извлечение само две грамоти: оная, дадена от Стефана V на Marcellus; струва ми се, в 1268 г. и друга една, която съдържа мирния договор на Стефана с Отокара II Чески в 1271 г. Причината на това е, че когато бях във Виена, нямайки достатъчно време на разположение, сних само частичен препис от тези твърде дълги грамоти с намерение по-после да го попълня; обаче по-късно забравих да направя това и така напуснах Виена. Би било, разбира се, добре, ако можеше да се преставят тези грамоти в пълния им състав, защото често пъти там, дето не се надява човек, намира опорни точки за полезни заключения; обаче при днешните условия това надали е изпълнимо. Само по отношение на последната грамота от 1271 г. би могло да се направи едно попълване въз основа на Hurmuzaki, който в своите *Documente* е издал тази грамота, ако не ме лъжи паметта, в пълния ѝ лик. Освен това има някои други грамоти, така напр. № 2 или пък оная, която Стефан V е дал на Nicolaus Buda в 1270 г., които са представени в дълго извлечение или перефрази заугуй, защото са тъй запазени в ръкопис или тъй предадени от ун[гарските] им издатели. Това е, което мога да кажа от далеч и по памет за приложението. Ако намерите за нужно, би могло да се поставят в началото на приложението няколко обяснителни думи или забележка под линията в този смисъл.

Външната страна на съчинението, т. е. нареждането на материята и подразделението ѝ на глави и отдели, не е една от най-леките работи в случая и аз трябва да призная, че съм положил голям труд и старания, за да я преодолеея. Струва ми се, че наредко в нашата история се среща такъва чепореста материя, каквато разглежданата; на всяка крачка чеп, който трябва да се изглажда. Отначало бях наредил работата си именно така, че смятах да отделя тези безбройни чепове в едно отделно критическо приложение, а отделно пълното изложение на резултатите. Обаче практическото приложение на такъв един метод, ако и той да е обикновено употребяемият в науката, се оказа в случая много трудно, да не кажа невъзможно и нецелесъобразно, даже във вреда на работата. Като прочете човек цялата работа, вижда, че тя се състои почти от край до край от многобройни критически издирвания върху извори и документи, че нейната същина лежи именно в тези издирвания, че тя цялата въпреки своя надслов е едно съставно критическо изследване; в което самото изложение служи не само за да ни покаже развитието на събитията, а преди всичко, за да осветли работите и така съдействува на самите издирвания. Ако бихме отделили критиката над Акрополита, Пахимера и Григора от изложението и бихме я поставили в отделно критическо приложение към съчинението, то, за да бъдем консеквентни, би трябвало да направим същото и с другите многобройни критически екскурзии, с които е пълен трудът, а това би било много неудобно и непрактично. С това работата би станала наистина много по-голяма, защото биха се повторили някои работи, но качествено тя би загубила, вместо да спечели. Отделните критически екскурзии, осамотени и отделени от естественото изложение на предидущите и последующите събития, биха загубили от своята светлина,

яснота и нагледност, що им придава континуитета с последните. А има и такива критически места, каквото е например въпросът за поведението на Ростислава към 1259 г., които просто не търпят друго разглеждане, освен това — сред изложението на предишните и последващите събития, които го поясняват и осветляват.

Критиката би могла наистина да ме упрекне в това, че в едно изследване на българо-унгарските отношения съм дал много място на изучаване вътрешното положение на България. Но аз от сега смело отхвърлям този упрек и посочвам към предговора на работата, дето с нужната тежест е изтъкната особеността на материята и връзката между българо-унгарските отношения, от една страна, и вътрешното положение на България в онова време, от друга. След една малка ретушовка на работата аз не бих се поколебал да поставя с твърда ръка вместо сегашното заглавие, надслова — български граждански войни след прекратяване на династията на Асен[евци] и вътрешно развитие на България до смъртта на Константин Тиха — толкова голяма е връзката между двата предмета.

Истина е, че критическият екскурс за Акрополита, Пахимера и Григора, както и другите критически екскурзи върху многобройни грамоти и други известия имат това неудобство, че прекъсват изложението. Обаче това неудобство, което е повече от формално естество, се посреща, струва ми се, и отчасти отстранява от подялбата на работата на по-малки заглавия, всяко едно от които представлява само за себе си едно отделно цяло, ако и фактически да е свързано със съседните. Така тези екскурзи, които фактически са свързани с останалата материя, формално се обособяват и един вид елиминират от нея чрез отделянето им в отделни глави. По такъв начин се постига едно най-целесъобразно и удобно критическо разглеждане на тъмните и спорни въпроси, а същевременно се запазва, доколкото е най-възможно това, последователността на изложението. Всички тия съображения са ме накарали още на времето си да се върна от пътя, който *argioi* бях предначертал и по който бях вече тръгнал и да усвоя начина на излагане, който имам сега приложен в работата си и който жертвува наистина отчасти формата, но затова пък запазва същината напълно. Аз моля г-на професора, да прецени тези мои доводи и съображения, които аз и сега подържам, и да пожелае, ако намира за възможно, да запази реда на изложението в работата по отношение на критическите екскурзи; още повече, че едно разместване на последните би извикало нуждата да се обработи изложението наново.

По отношение на първата глава много уместна ми се вижда идеята да се постави тя като уводили въведение към работата под надслов — Главни моменти в развитието на българоунгарските отношения до прекратяване династията на Асеновци.

Делението на А. и Б. аз сам не удобрявам вече и смятам заедно с Вас, че трябва тези букви да бъдат махнати, като се запазят само общите названия — заглавия.

Също така усвоявам и предложението Ви да изменим заглавието — „България сред граждански войни“ в общ надслов „Състояние на България след прекратяване на Асеновата династия“ и от тук да начнем главното изложение на книгата.

Много съжалявам, че не се намирам сега в София, а и времената за пътуване до там са тъй неблагоприятни, та да можем обширно да

конферираме по всички въпроси относно съчинението ми, ползата от което би била много голяма за същото. За сега аз не съм напълно свободен от занятия, но, ако потрябва, мога да се освободя и да дода до София; ще моля г-на професора, когато намери, че моето присъствие в София е необходимо-нужно, да ми съобщи това и ще се постарая да дода.

Г-н професорът любезно ми задава въпроса за моите *ria desideria* относно печатането. Ако работата би се печатала частно, аз бих имал редица такива *desideria*. Така напр. аз бих предпочел обикновения и удобен октав-формат пред грамадния формат на Сборника. Последният подхожда според мен за печатание на сурови материали, паметници и пр., обаче за едно историческо или историко-критическо изследване, дето се изисква известно напъгване при четенето му, той е много голям, уморителен и отегчителен, защото големите страници скоро уморяват и отегчават окоето. Аз бих държал също за известен по-добър сорт хартия и четлив печат, каквито са собствено ония на академията. Бих се погрижил за естетическата страна на книгата. Понеже обаче работата се печата от академията, аз не мога да си позволя да подигам претенции, които надали биха могли и да се задоволят. Аз приемам с благодарност това, което академията ни е в състояние да даде. Само едно нещо бих молил г-на професора, а именно: отделно от текста да се печатат само по-главните и общи заглавия, а по-малките надсловни да са съединени като част с текста, само да са отпечатани с по възможност по-едър и широк шрифт.

Струва ми се, че няма да бъде зле, ако под главното заглавие на книгата добавим с дребен шрифт думите — историко-критическо изследване.

Дядо Симеон благодари за поздравленията Ви и Ви поздравлява от своя страна.

Като мисля, че отговорих на всички подигнати въпроси, прекратявам доста дългото си вече писмо, като Ви стискам признателно и сърдечно ръката. Ваш предан

Д-р П. Ников

НА БАН, ф. 9, инв. № 1562.

42

П. Ников до В. Н. Златарски. Отзив за първия том от историята на Златарски. Получил отпечатъци от своя статия. Интересува се каква е съдбата на други две негови статии.

Варна, 21 февруари 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

Отдавна вече се каня да Ви пиша настоящото си и разменя някоя и друга мисъл и грижа, що ме занимава, но винаги една или друга причина ме отвличаше и задържаше. Надеждата да получа някоя вест от София по въпросите, които живо ме интересуват, също така ме караше да отлагам; мислейки да подочакам. Ето обаче изминаха се вече цели три месеца от последното мое писмо и аз не мога да не Ви пиша. Надявам се да сте

получили казаното ми писмо, отговор на Вашето такова от 17 Ноемврий 1918 г. В него аз се изказвах по ред повдигнати въпроси по отпечатването на моя труд — българо-унгарските отношения, приет, както ми писахте, от академията на науките. Не знам, какво е становището на г. професора по изказаните мисли, схващания и разяснения в казаното писмо. Нищо не ми е известно така също и за толкова животрептуция и важен за мен въпрос по отпечатването на труда ми: дадена ли е работата под печат, до колко е напреднало печатането и изобщо как стои въпросът по отпечатването ѝ. Работата е тъй спешна, че, струва ми се, не може да се губи време и тъй или иначе трябва час по-скоро отпечатването да се изкара. Мудността в изданията на академията ме много безпокои. Аз моля прочее г-на професора да бъде тъй добър и ме осветли всестранно по въпроса, за да бъде в течение на работата.

Преди няколко време софийските вестници, които тук, в дълбоката провинция, пристигат нередовно и с големи закъснения поради разстроенияте съобщения, ни донесоха радостната вест, че I-ят том на Вапия капитален труд — българска история — е излязъл на бял свят.⁶⁶ Това е събитие от голямо значение в културния и общия живот на нашия народ, което обаче в захласа на събитията, които преживяваме, не се съзнава и изтъква достатъчно. То не е от всекидневните случки, които идват, оказват своето мимолетно впечатление и отминават. Плод на усилия и трудове през цял живот, то е от ония събития, които остават, преживяват времена, за да влияят през години и векове. Преди повече от 40 години при по-други условия се появи — бълг. история — на Иречека, и се посрещна с право като откровение. Днес, значи, след цял половин век, в навечерието на обединението на българското племе, българският народ има щастието да види своето минало наново обрисувано в една картина, вярна и по-близка до действителността от всеки друг път, и обрисувана от българин. Какво означава това, изглежда, малцина са в състояние да схванат. Сърбите, които са живели при много по-благоприятни условия от нас и имат вече много по-дълъг политически живот, не могат се похвали още с крупен, модерен, исторически труд, обхващащ цялата им история и написан от сърбин. Това е един голям плюс за нашия народ. Като не мога тук да не дам израз на своята радост за това рядко и крупно събитие в нашия културен живот, а особено в живота на нашата историческа наука, която така добива нов тласък, аз поздравявам г-на професора за този нов голям успех и го облажавам, че се удостоява да сложи в един хубав, нетлен паметник резултатите от десетилетни трудове и усилия, т. е. — с най-сладката и възвишена награда за един честен и предан работник. От друга страна се надявам, че бавежът на доставката на книгата от академията ще се премахне и скоро ще може да се разполага с нея.

От академията на науките ми изпратиха преди доста време отделните отпечатащи от статията ми за — североз. бълг. земи, — която се напечата в списанието на академията.⁶⁷ Обаче, самата книжка на Списанието до ден днешен не се е вестила на бял свят. Види се, че трябва да има известни мънотии по това, но не зная какви; а може би, да не е още отпечатана цялата книга. Преди три години, в началото на 1916 г., заедно с горната статия аз Ви бях изпратил, г-н професоре, и други две статии — едната за писмата на Хоматияна, а другата за Българо-татарските отношения.⁶⁸ На времето си Вие прегледахте двете статии и ги одобрихте и след като по Ваше предложение аз направих някои попълвания на първата от двете, Вие обещахте да ги докладвате в академията, за да се приемат и напеча-

тат. От тогава се измина много ненормално време и аз не зная, как стои въпросът с публикуването на тези статии. Ще Ви моля прочее, г-не професоре, да ми пишите, в какво положение се намира този въпрос. Искане ми е вече да изнеса всички резултати от досегашните мои изследвания, за да се освободя от техния товар и да дам простор на други; но неопосимия бавнеж на официалните издания ме измъчва и обезсърчава.

Прекратявам настоящото си с надежда за някое скорошно известие от Вас.

Поднасям почтителни поздрави на Вашите мили, Вас поздравлявам най-сърдечно и оставам предан.

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1566.

43

В. Н. Златарски до П. Ников. Известява му, че печата на хабилитацията му е спрял временно. Говори за съдбата на други негови статии. Благодарни за отзива за негова книга.

София, 27 февруари 1919 г.

Драгий г. Ников,

В очакване да се нареди наборът на Вашия труд — българо-унгарските отношения така, че да тръгне последователно и непрекъснато, аз не отговорих своевременно на Вашето дълго писмо. Но работата така се сложи, че наборът на труда Ви в печатницата току-що се беше почнал и веднага спряха всички почнати работи частни и недържавни, защото всички работници-словослагатели в Държавната печатница бяха ангажирани да наредат меморандума, който българското правителство е приготвило и все още готви за конференцията на мира в Париж. Тоя меморандум едновременно се съставя на български, френски, английски и италиански и също така едновременно се набира в печатницата. Тази е причината, дето и Вашият труд за сега е отложен, а оттука и дето не съм отговорил на Вашето последно писмо. Всяка седмица аз ходя поне два пъти, за да потикна работата, та дано тръгне по-скоро, но за жал не мога да успея. Повече от Вас се съкрушавам от това, защото зная, че колкото по-скоро се отпечата трудът Ви, толкова е по-добро пред вид на неговото назначение. Оня ден във вторник пак бях в печатницата, като предполагах, че меморандумът вече е свършен, но и тоя път получих същия отговор, както и миналата седмица. Едно обаче можах да отвоювам, а то е, че ми обещаха, щом работата с меморандума се свърши, ще ми дадат няколко работника на разположение, които едновременно да набират, така че в течение на 1½ месец да се свърши набора на труда Ви.

За всичко, което ми бяхте писали в последното си писмо относно желанията Ви по отпечатването на труда Ви, ще Ви отговоря веднага, щом се почне наборът и напредне; също така ще Ви изпращам коректури, защото, може би, Вие ще пожелаете да измените нейде нещо. Това ще бъде 2-ра коректура на шпалти. При набора още аз ще имам предвид

всички Ваши желания, а за онова, което не може да се изпълни или ще се яви някоя мъчнотия, ще Ви съобщавам своевременно.

Книгата на „Списанието“, в която е обнародвана Вашата статия, излезе преди 3 — 4 недели, но, види се, не ще да е още разпратена. Що се отнася до другите две Ваши статии, то те чакат своя ред. Те се забавиха с обнародването по много причини и частни, и обществени, които са Вам добре известни. Но най-главната причина е тая, че хартията е много кът, а пък следната книга на Историко-филологическия клон от „Списанието“ ще излезе, или по-добре ще бъде турена под печат след отпечатването на книгата на Природо-математическия клон, тъй че ще се забави доста. Ако Вие можете да обнародвате казаните Ваши статии в друго списание, дето ще бъдат по-скоро напечатани, или пък като отделни брошури или книжки желаете да ги издадете, пишете ми и аз веднага ще Ви ги изпратя; ако ли пък нямате пред вид такова нещо и сте съгласни да бъдат обнародвани в „Списанието“ на Академията, то ще трябва търпение такова, каквото и аз изнесох с моята книга през цели три години. Така стои въпросът с двете Ваши статии, които са всякога на Ваше разположение и са оградени от всяко злоупотребиение с авторското им право. Ще се забавят малко, но това не ще навреди на тяхната научна стойност, защото тяхното съдържание не е от актуален съвременен характер.

Моята книга⁶⁹ най-сетне, след дълги бавения и препятствия, виде вече бял свят в края на старата (по ст. стил) година, а на публиката се поднесе в средата на м. януарий, но Академията все още не я е разпратила въвн от София, както днес се научих. Аз мислех, че тя е изпратена вече поне на дядо Симеона, у когото сте я вече видели. Но се оказа съвсем противното. Затова ето как съм намислил да уредим и тая работа. Днес с това писмо изпращам един екземпляр на дядо Симеона, като го моля да бъде благосклонно да я приеме от мене, а пък екземпляра, който той ще получи от Академията, да го предаде на Вас. Правя тия тънки сметки, защото мене ми дадоха малко екземпляри, па освен това книгата, както ще видите, излезе много скъпа (30 лева) и, да е живи приятели, всеки иска да получи от автора, а пък мен не ми дава сърце да отказвам особено на учителите, които не са в състояние да дадат такава сума за една книга.

Благодаря Ви за топлиите думи, които изказвате по повод появяването на тая моя книга. Но за жал хората у нас не разсъждават тъй, както Вие, и повидимому малко интерес имат към всичко, което се отнася до нашата духовна култура. Ако да беше това някое акционерно дружество, вижте, веднага биха се заинтересували за стойността на неговите акции и не биха се забавили да оповестят, както намерят за добре; но това е един многогодишен труд умствен, който за съвременното общество се равнява на нула. Затова аз не очаквам от него нищо утешително или насърчително; напротив, мога да очаквам по-скоро хули и нападки и нищо друго. Такива са, Ников, времената! Дай Бог, да са те само преходни. Ще се надяваме, че ще минат и ще настанат други по-добри. За това друг път.

Моля Ви, предайте моя най-почтителен поздрав на дядо Симеона, пред когото не забравете да ме извините за моето дълго мълчание. Причините ще му изложа писмено, което предполагам да направя тия дни.

Домашните Ви благодарят за поздравите и Ви молят да приемете и техните, а от мене още едно извинение за моята неакуратност в писмата и съм със сърдечен поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

П. Ников до В. Н. Златарски. Безпокои се поради спирането печата на книгата му. Съобщава, че няма да печати други неща. Получил книга на Златарски.

Варна, 4 март 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

С нетърпение очакваното от мен Ваше любезно писмо от 27 м. м. получих и крайно Ви благодаря за сведенията, що благосклонно ми давате за въпросите, които ме интересуват. Оказва се, че не съвсем напразно било безпокойството и опасенията ми, че ще да са изникнали някои трудности и препятствия в отпечатването на моите — българо-унгарски отношения. Никак не можех да си представя, в какво собствено се състои работата, и това ме измъчваше. Наистина, много е неприятно и мъчително, когато човек среща пречки в някоя спешна работа, която не търпи отлагане. Благодарение на Вашето любезно писмо сега атмосферата се поразведри. От една страна, утешително е, че спънките идват от една таква работа, предназначена да послужи на каузата на нацията, за която човек охотно понася всякакви жертви. Тази мисъл ме успокоява. От друга страна, аз се надявам, че печатанието на меморандума не може да продължи още дълго време, скоро ще бъде свършено и тогава, благодарение на зетите от Вас мерки, за които тук признателно Ви стискам ръка, моят труд няма да закъснее да види бял свят.

Относително другите две мои статии сега за сега не смятам да направя нещо друго за отпечатването им, защото печатането на научни работи и особено тук, във Варна, е свързано с мъчно преодолими трудности. Освен това, струва ми се, че не е подходящо и целесъобразно научни статии да се печатат в отделни брошури. Така също не може да се мисли днес за някое друго списание, така че най-добре пак отговаря „Списанието на Академията“. С настъпване на по-нормални времена същото сигурно ще зачести. Постепенно назряват и други работи за печат и човек се чувствува някак отрупан и обременен и усеща нуждата да ги отстрани от себе си, защото влияят отрицателно на импулсивността на неговото творчество. Аз моля, прочее, г. професора да не ми връзва кусур за моята нетърпеливост.

Имам най-подир на ръка Вашия хубав и крупен труд. Чувствувам силно задоволство и ми става драго, като имам пред себе тази модерна българска история — една мечта. Неволно мисълта отива на Паисия: каква колосална разлика! Какъв прогрес от тогава насам! Много Ви съм благодарен, г. професоре, че чрез направената комбинация ми давате възможност да се сдобия с един екземпляр от Вашия капитален труд, който приемам с благодарност. Сега започвам четенето му. Чете се леко и увлекателно.

За сега прекратявам. От дядо Симеона, който Ви благодари за поздравите, имате много здраве.

Поздравлявам Ви сърдечно и оставам предан

Д-р П. Ник о в

В. Н. Златарски до П. Ников. Подробно обяснява бележките, които има по текста на хабилизацията му, която се печати.

София, 6 април 1919 г.

Драгий г. Ников,

Понеже работата по набора на Вашия труд в печатницата се вече поднови и почти половината от ръкописа (до стр. 207) е набрана, искам пак да поговоря с Вас по някои въпроси.

В писмото си от 21. XI. 1918 г. Вие се съгласихте да се промени надсловът „България всред граждански войни“ със „Състоянието на България след прекратяването на Асеновата династия“ — като общ надслов за изложението до там, отдето Вие пристъпвате към главния въпрос — българо-унгарските отношения. Сега, обаче, корегирайки набрания материал и вниквайки по-добре в съдържанието на писаното, аз дойдох до следните заключения:

1. Общият надслов на първата глава да се измени така: „Състоянието на България след смъртта на Ив. Асеня II“ и веднага след това да се постави второстепенно заглавие „Бързият упадък на българското царство при близките наследници на Ив. Асеня II“ вместо Вашето „Преставане на Асеновата династия и избухване на революция в Търново“. Тая промена предлагам да се направи затова, защото под посоченото Ваше заглавие се излага историята на Коломана I, Михаила Асеня и Коломана II, т. е. говори се за събитията преди прекъсването на Асеновата династия, като при това главно се набляга върху упадъка на царството поради вътрешните бъркотии и външните нападения и несполуки; тук не става още дума за прекъсването на династията по мъжка линия.

2. При такъв вървеж на събитията аз мисля, че по-намясто и по-правилно ще бъде, ако вм[есто] следващото Ваше заглавие „След преврата на Коломана“ да се постави такова заглавие, което по степен ще се равнява на предходното: „Прекъсване на Асеновата династия и избухване на граждански войни“, под което ще се подведат следните вече подразделения с курсив: а) „Преглед и разбор на изворите“ и б) „Изводи и заключения“. Първото /а/ ще замени Вашите заглавия: „Изворите“, „Акрополи-товите известия за събитията след преврата на Коломана“, „Съпоставяне на разказа на Пахимера с оня на Григора“, „Разказът на Пахимера /=Григора/ и Акрополита“, защото всичките тия заглавия се отнасят към един въпрос — изворите за дадената епоха. Под второто (б) пък заглавие ще минат Вашите заглавия: „Взаимоотношенията на Коломана, Мицо, Ростислава и Константина“ и „Самоличността на цар-претендента Мицо“, защото не представят нищо друго освен Вашите изводи и заключения, които произтичат от направения от Вас разбор на изворите. Що се отнася до съдържанието на тия две подразделения (а и б), то минава и е изразено с по-общото заглавие, което Ви предлагам: „Прекъсване на Асеновата династия и избухване на граждански войни“. Отделните въпроси, които Вие разглеждате и на които давате приведените по-горе заглавия, ще бъдат отделени със * * *, а пък Вашите заглавия ще се поместят в общото съдържание аналитическо, което Вие ще приложите към целия труд. Така разпределени заглавията, според моето схващане, ще получат напълно научен характер, а главно ще се избегне това разбиване на дребни заглавия, които по обем са твърде неравномерни и ре-

жат очите. Освен това те (заглавията) не могат да се поставят в текста тъй, както Вие искате, по чисто технически причини, защото в печатницата казват, са твърде дълги и нарушават естетиката на книгата.

3. Намирам за излишно печатането на гръцкия текст на Акрополита, Пахимера и Григора, щом давате българския му превод, който се явява голкова точен и почти буквален. Освен това Вие привеждате в съпоставки главните и близки места у Пахимера и Григора, а пък и под линия привеждате подробни цитати от тримата историци за всяко почти изречение тяхно. По тия цитати читателят, който поиска да Ви проверява, лесно може веднага да направи своите слички с гръцкия текст. Подобно паралелно напечатване било би твърде на мястото си, ако за пръв път се издава гръцкият текст или пък последният се намира в някое недостъпно и рядко издание; а пък и тримата византийски историци са достъпни и се намират лесно и навсякъде. Най-сетне при историко-филологическия клон на Академията има една комисия, която прегледва набраните текстове на всеки труд, който тя издава, за да прочиства повторения и излишни неща, и аз съм уверен, че при прегледа на Вашия труд непременно ще Ви предложат да махнете гръцкия текст при наличността на точния български превод.

4. Позволих си да скратя във Вашия текст някои повторения на известни мисли наскоро една след друга или пък на някои думи една до друга напълно синонимни, и други дреболии, които бъркат на стила и се налагат по необходимост за изглаждане на текста. Едно научно съчинение печели толкова повече, колкото то е написано на един чист и прецизен език и колкото повече се избягват повторенията и излишни претоварвания, които правят отежителен разказа и изобщо изложението. Също замених навсякъде „Византия“ и „византийски“ с „Никея“ и „никейски“ за времето, когато Византийската империя след настаняването на латинците в Цариград не съществувала, т. е. за времето до 1261 г., защото в противен случай се получава малко неудобно да се говори за държава, която в даденото време не е съществувала.

За втората част, или по-право глава, означена у Вас с надслов „Българо-унгарски отношения след прекъсване на династията на Асеневците“ за сега няма да Ви пиша, защото изпратените ми коректури не съм поправил и затова не съм се добре ориентирал в съдържанието. Впрочем, по този въпрос аз бих Ви направил следното предложение. Понеже наближава Великден, към който се надявам да бъде набран целият ръкопис до приложенията, то не ще ли Ви бъде възможно да дойдете в София, за няколко дена, едно, за да направите и прегледате втората коректура, и друго, лично да поприказваме изобщо за изданието на Вашия труд. Това нещо би много ускорило печатането и биха се избегнали тия протакания с писмени споразумения, още повече за сега съм претрупан с много и от различен характер работи и главоболия. Моят кабинет ще бъде на Вашето пълно разположение за работа.

Не отговорих веднага на последното Ви писмо от 4. III. т. г., защото, I., узнах, че Вие сте се успокоили от онова напрежение, в което Ви бе поставила неизвестността за отпечатването на труда Ви и, друго, защото не бѣ-се подновила работата в печатницата. А сега, когато наборът върви тъй бързо и ще гледам, дано до Великден да бъде набран целият ръкопис, ще Ви моля веднага да ми отговорите на горните точки. Едно голямо щастие е, че книгата се печати в Държавната печатница, защото тя [е] в състояние само да даде и да набере толкова голям ръкопис изцяло.

И наистина, коя частна печатница би могла да даде 46 шпалти изведнъж, каквито ги за сега аз имам под ръка, и ще продължат и по-нататък вероятно още толкова, ако не и повече, а това е много удобно за автора, защото му се дава възможност изцяло да прави своите поправки и допълнения, ако такива се явят необходими.

Очаквам да чуя по-подробно Вашето мнение за моята книга във всяко едно отношение.

Не забравяйте да поднесете моя най-почтителен поздрав на много-уважаемия дядо Симеона, комуто да напиша обещаното писмо все още не мога да улуча свободно време, защото за да се напише нему писмо, трябва пълно съсредот[то]чаване, па и да се помисли основно по въпросите, които го интересуват. Измолете от него снизходителна прошка за мене.

Чакам с нетърпение Вашето писмо отговор и съм със сърдечен поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 33 — 35.

46

П. Ников до В. Н. Златарски. Приема предлаганите от Златарски поправки на хабилитацията му. Благодари за поканата да го посети в София.

Варна, 14 април 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Последното Ваше любезно писмо ме много обрадва със своите хубави известия за бързото напредване печатането на труда ми. Аз не очаквах, че работата ще тръгне тъй бързо и писмото Ви не малко ме изненада с известието, че почти половината е вече набрана и че до Великден наборът ще бъде свършен. Истина е, че държавната печатница представя в сравнение с частните печатници много преимущества, особно в днешните ненормални времена. Така се има добра надежда, че печатането на книгата скоро ще стигне своя край и последната своевременно ще се яви на бял свят; което впрочем във висока степен се дължи на Вашето тъй благосклонно съдействие.

Заключенията, до които додохте, след като внимателно прочетохте първата част от работата ми и измененията, които предлагате в свързка с това, намирам за твърде справедливи и уместни и аз с благодарност ги приемам изцяло. Заглавията, които Вие предлагате, отговарят наистина по-добре на съдържанието, даже те са твърде сполучливи. На времето си и мене бодеше очите нееднаквостта, или по-добре голямата разлика в големината на заглавията, главите и търсех някак да намеря някой модус да избегна това, но не успях. От друга страна, трябва да призная, че аз работих заглавията много набърже, така че няхах време да се спирам по-дълго и да се повърна на тях. Трябва да се очаква, прочее, че по отношение на заглавията и по-нататък ще се срещнат недостатъци.

Много сте прав, като казвате, че трябва да се махне гръцкия текст на византийците: Акрополита, Пачимера и Григора. Когато пишех работата, чувствавах, че мястото на този текст не е там, но нищо не поправих.

Размишлявайки над него, недавна ми хрумна, да Ви пиша и помоля, да го поставите между приложенията; но сега, след Вашите доводи аз мисля заедно с Вас, че е най-добре съвсем да се махне този текст.

Вашият прекрасен груд, който с истинска радост имам на ръка, чета сега за втори път. Ще Ви съобща впечатленията си след препрочитването му.

Виждам, че ще бъде най-удобно и целесъобразно в свръзка с печата на работата, да бъда за няколко дена в София, затова реших да прескоча до там. Много съм признателен на г-на професора за тъй любезното поставяне на своя кабинет в мое разположение. Предполагам да тръгна от тук, ако не се случи нещо, което да ме забави или ускори, към първия ден на Великден. Ще кажа, прочее, добро виждане!

Пожелавам Вам и на Вашите мили, на които, предайте от мен сърдечни поздрави, весели Великденски празници.

Стискам Ви сърдечно и с благодарност ръка. Ваш

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1568.

47

П. Николов до В. Н. Златарски. Дава му сведения за цените на летните квартири във Варна във връзка с последствията от Добруджанския въпрос. Пита го да съкрати ли предговора на книгата си.

Варна, 5 юни 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

Обещах да събера сведения за цените на летните квартири във Варна и Ви съобща. Причината, дето едва сега правя това, са следните. Работата ми в Бургас ме задържа по-дълго, отколкото аз предполагах. От друга страна, като се завърнах тук, аз намерих едно положение твърде неблагоприятно за изпитване и установяване цените на квартирите през лятото: твърде голямо търсене на стаи и квартири. Това се дължи, разбира се, както и в другите наши големи градове, преди всичко на това, че от ред години поради войните никак не се е строило; но тук още и на това, а може би, това е главната причина, че във Варна са на дошли много хора и семейства от Добруджа, за да избегнат притесненията на ромъните, които съзнавайки, види се, последните дни на своето владичество, не се спирали пред всякакви средства, за да изсмучат колкото е възможно повече жизнени сокове от населението и страната. Така напр., както разправя един забягнал от там, ромъните свикали под знамената всички българи, и то не за да служат, но за да ги изнудят: те могли след това да се откупват със заплащане на големи суми. Събирани били добитъкът и колята от населението уж за превоз, навярно, за да не се върнат никога; от едно село само близо до границата били поискали 500 коля. Един завчера пристигнал от Добрич разправя, че ромънските чиновници почнали вече да изпращат багажите си в Ромъния.

Хотелите тук били препълнени с добруджанци и е настъпило едно силно покачване на наемите, което от ден на ден расте. Трябва да се очаква,

обаче, че с повършане на Южна Добруджа и със завръщането на добруджанците ще настъпи едно подобрение в това отношение. Ето защо, казах по-горе, че моментът не е удобен за да се пита за цената на квартирите за след два месеца, когато положението, може би, ще бъде друго. Но за да имате представа, г. професоре, какви са наемите, ще Ви приведа следните случаи. В квартала, който е до морската градина, значи на десетина минути от баните, били дадени четири мебелирани стаи под наем за един месец — юний, по 400 лв. едната стая. В гръцката махала, която също не е далеч от морските бани, една мебелирана стая била дадена под наем за 500 лв. на месец. Ако се земе пред вид, че това е така за месец юний, когато бани не се правят, защото сезонът на баните настъпва по-късно, то разбира се, че за следващите месеци, когато ще има повече гости, цените ще се покачат, ако до тогава не настъпи някоя депресия вследствие на евентуалното завръщане на добруджанци[те]. Цените на квартирите в по-отдалечените от баните квартали са по-евтини, разбира се, но те поради разстоянието не са за препоръчване. Скъпотията тук изобщо е значителна, по-голяма, отколкото можах да констатирам в Бургас, но с пак с малко нещо по-малка, отколкото в столицата, която държи рекорд в цяла България. Едно нещо, което тук се чувствава неприятно, е липсата на чисто мляко, каквото напр. в София; млекарите, които го продават (за 3,50 лв. кгр), много злоупотребяват като го месят с много вода и др. подправки. Аз мисля, че трябва да се почака с въпроса за квартира още известно време, докато се уясни положението, тогава ще мога допълнително да Ви пиша по въпроса.

Надявам се, че коректурите, които Ви повърнах препоръчано, са стигнали вече до Вас. Поправяйки и препрочитайки финала на моя труд, аз неволно си спомних за предговора и у мен като че ли почна да зрее мисълта, че не трябва да се съкращава той, защото тогава работата би се лишила от един прегледен завършек, който аз за по-добре поставих в предговора. Вие на какво сте мнение, г. професоре, по това? Ще Ви моля, ако това не Ви създава трудности, пратете ми заедно с първата коректура на приложението и онази на предговора, за да го прегледам още веднъж.

Предайте, моля, сърдечни поздрави на госпожата Ви и г-ца Креса. Сърдечно Ви поздравявам и оставам предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1570.

П. Ников до В. Н. Златарски. Дава му сведения за цените на летните квартири във Варна. Изпратил коректурите на книгата си.

Б. Д.

Уважаемий г. професоре,

В писмото си от първите дни на миналия месец, в което Ви дадох някои сведения по квартирния въпрос във време на летния, банен сезон тук, Ви казвах, че след изтичането на известно време допълнително ще Ви пиша. Целта ми беше да се уясни добруджанският въпрос, та тогава

да Ви пиша. Защото с него е свързано в голяма степен неимоверното подигане на наемите във Варна, дето има прибегнали много добруджанци. Обаче, откато Ви писах последното си писмо до днес, в това отношение не е настъпила никаква промяна и кой знае до кога ще трае това положение, така че днес не мога да Ви съобща за някакво понижение на наемите; може да се каже даже, че има повишение, както в наемите, така и иначе в продуктите, нещо, което е, види се, в свързка с настъпването на сезона.

След разпитвания се оказа, че има мои познати и колеги, които дават за сезона стаи под наем. Събрах сведения от двама такива: единият е учител по български език в тукашното машинно училище, а другият — Стоянов Вл., преподава френски език в тукашната мъжка гимназия. Първият е и Ваш ученик и се казва В. Ставрев. Той живее близо до градината морска, на десетина минути от морските бани и можел да Ви даде две стаи мобилирани под наем с три кревата, без покривки и бельо. Иска на стая по 500 лв., за двете стаи 1000 лв. на месец. Понеже Вие ще искате стая от 1 август, той заяви, че ще може да Ви даде стаите, ако бъдат свободни тогава. Същевременно той обеща, че за Вас и на 1 Август ще види на намери и отстъпи една стая, ако не две. Нека приложи още и това, че той отначало искаше да нагоди искания наем „според човека“, като започна със 700 — 800 лв. Аз обаче му отвърнах, че човекът е чиновник и пр., тогава фиксира на 500 лв.

Вторият дава една стая под наем, мебелирана, с покривки, а може и с бельо. Живее при мъжката гимназия, малко по-далеч от морето, отколкото Ставрев. Иска за стаята за месец 600 лв., но не се ангажира за 1 Август, а само ако бъде свободна.

Ако решите, г. професоре, да додите през ваканциите тук, можите, ако отговорят на желанията Ви, да се възползвате от горните предложения. В случай, че желаете някои други осветления, аз съм на Ваше разположение. Ще Ви моля само да ми пишите своевременно, защото през втората половина на юлий смятам да замина с дядо Симеона за известно време за манастира в Преслав. Да Ви кажа и за хигиената на града, защото вестниците пишеха за петнист тиф тук. Преди няколко дена запитах нашия домашен лекар по въпроса. Отговори, че града наистина още не е чист от петнист тиф, но случаи има само по крайните квартали, но не и в центъра. За сега толкова по този въпрос. Ще очаквам да ми пишите за Вашите намерения.

Надявам се да сте получили повърнатите от мен в началото на м. м. коректури на работата ми. От тогава се измина месец, без да получа други коректури от приложенията и предговора. Изглежда да има пак някакво задръстване, някой мемоар! Ах, тия мемоари, тия мемоари! Дано във всеки случай да довтаса работата.

Предайте, моля, почтителни поздравии на г-жата Ви и г-ца Креса. Поздравявам Ви сърдечно и оставам винаги готов за услуги Ваш

Д-р П. Н и к о в

В. Н. Златарски до П. Ников. Благодарни за дадени му сведения. Съобщава му за печат на труда му, като го съветва да внесе поправки. Съдържа и сведения за живота в страната.

София, 3 юли 1919 г.

Драгий г. Ников,

Най-първо благодаря Ви за труда, който сте си сторили за снабдяването ми със сведения за живота и неговите условия във Варна. По всичко изглежда, че нашето отиване във Варна остава проблематично, защото разходите, които ми предстои да направя за такова едно отиване, не са по силите ми. Скъпотията е обща навсякъде и надали ще се осмелим да си идем където и да било. Ще гледаме да удовлетворим медицинските нужди в околните на София курорти и колкото се окаже възможно, да се закръпим за зимата.

При всичките мъчнотии в печатницата, защото работниците бяха пак завзети със срочна работа — набора и печатането на изборителните списъци — която, слава Богу, се привърши в по-късо време, печатането на Вашия труд върви. Коректурата — втора аз вече прегледах и сега вече ще се почне свързването на страници. Днес ми обеща бае Величко да ми изпрати в събота първата свързана кола. Едновременно ще ми се дават два екземпляра коректури от всяка кола свързана, от които една екземпляр ще Ви пращам, за да можете, както вече говорихме, да си съставите регистъра на собствените имена. По тоя начин работата ще върви по-експедитивно и Вие ще успеете да съставите регистъра, докато прегледам и поправя четвъртата коректура на страници. Вие си спомняте, как ще извършите гая работа — съставянето на регистра, и затова няма тук да Ви описвам. Пращания Вам екземпляр от 3-та коректура на страници, няма нужда да го повръщате: той ще остане при Вас.

Академията преди няколко дена настоя пред управлението на печатницата да се дадат отново повечко работници, така че на следната неделя предполага да се почне едновременно и наборът на латинския текст, който ще Ви пращам на шпалти заедно с ръкописа да го коригирате. Ще Ви моля, колкото е възможно, по-грижливо да коригирате шпалтите, та да можем да минем с две или най-малко с три коректури. Аз бих Ви посъветвал шпалтите да се прегледат два, а, ако е възможно, и три пъти, защото, доколкото можах да проверя, в латинския текст на последната Ви статия в „Списанието“ на Академията са пропуснати не малко печатни грешки, а това отива в ущърб на целия труд.

В последното си писмо пишете, че у Вас „почнала да зрее мисълта, че предговорът не трябва да [се] съкращава“. Аз не искам да Ви убеждавам в противното, но ще Ви моля да обърнете внимание на следното: 1. обикновено е прието, щото в предговора на една книга се излага накратко есенцията, тъй да кажа, на главните мисли или основни положения, като се избягват повторения или предаване на една и съща мисъл в разни форми и като се стараят авторите да бъдат, колкото е възможно, по-кратки и прецизни в изразите си. В противен случай Вие рискувате да предложите един предговор, по-обширен от своето въведение към труда. Като пример ще Ви посоча на стр. III на п[а]сажа „Не може достатъчно силно. . . отношения са образували“. Тоя пасаж аз бих изказал само в следната фраза: „Най-важно значение за българо-унгарските отношения и изобщо

за развитието на Търновското царство има епохата след смъртта на последния потомък на Асеневци — на цар Михаила Асен“, и бих продължил направо с думите: „Никога през цялата история на отношенията между България и Унгария български и унгарски интереси“ и пр. и пр. По тоя начин би се избегнало некрасивото трикратно споменуване на изрази „българоунгарски отношения“ в един пасаж от 8 реда, което вярвам, ще се съгласите, че не само прави стила тежък, но и затъмнява изложението. Такива пасажии ще намерите доста, ако се вгледате и на други места. Затова, 2., ако искате да оставите предговора без съкращение, то Вие можете да направите съкращения от горе-изложения характер и да гледате, щото предговорът Ви да не излезе по-дълъг от въведението. При това в предговор не се допускат никакви цитати или разглеждане на чужди мнения, защото в него се излагат, както казах, главните изводи и заключения, към които е достигнал авторът в своето изследване, или пък посочва, по кой начин той е работил с използвания от него суров материал.

Пред вид на това аз Ви изпращам сега ръкописа на предговора с молба да го направите и преработите до възможност по-кратък, та да изглежда наистина като предговор в горния смисъл.

Моля, поднесете на многуважаемия дядо Симеона моите най-дълбоки почитания и сърдечни поздрави с най-искрени благопожелания.

Още веднъж Ви благодаря за сторения труд и моля да ме простите за причиненото от мене Вам безпокойствие.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 36 — 37.

50

В. Н. Златарски до П. Ников. Съветва го да направи допълнение към въведението на хабилитацията си.

София, 5 юли 1919 г.

Драгий г. Ников,

Приглеждайки вече първата кола на страници, хвърли ми се в очи една блезна във въведението, а именно: Вие нищо не споменувате за отношенията между България и Унгария при ц[ар] Борила, а веднага преминавате към събитията след прекъсването на Асеневата династия. На стр. 22 — 23 от Вашия ръкопис Вие пишете: „Това положение намираме при Борила, Ив. Асеня II, Коломана и Михаила Асен, които всички се движат по пътя, посочен от Калояна“, а пък, както посочихте във Вашата статия за Борила, отношенията между България и Унгария при тоя цар се бяха доста изменили в сравнение с времето на Калояна. Затова аз мисля, че не ще бъде излишно да характеризирате накратко отношенията с Унгария при ц[ар] Борила в смисъл, че последният е бил принуден да се сближи с унгарците поради критичното негово положение към края на царуването му, когато Борил се обърнал към унгарския крал за помощ против въстаналите в северозападна България. Това прибавление, което ще запълни една блезна във въведението, се явява необходимо и по чисто

технически причини: въведението се свършва на тек страница (на 11 стр.), а би трябвало да се свърши на чифт, т. е. на 12 с., в противен случай ще трябва да се остави една бяла страница между въведението и първата глава, а това, според както ми казаха в печатницата, не е желателно, защото печатарската техника не го допуска. Затова аз бих Ви помолил новата прибавка да не надминава повече от 2 страници на Вашия ръкопис и да не бъде по-малка от $1\frac{1}{2}$ страница. Моля Ви само да побързате с тая прибавка, та да не се задържа работата по свързване на книгата на страници.

Вярвам да сте получили вече писмото ми от 2 т. м. Днес Ви изпращам ръкописа на предговора и последните страници на въведението, дето ще направите прибавката.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 38.

51

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му намерението си да съкрати предговора и да внесе други поправки в хабилизацията си. Предава му поздравите на митрополит Симеон.

Варна, 9 юли 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

Любезното Ви от 3 того, което се е разминало с моето писмо до Вас от същата дата, получих своевременно; на следния ден пристигна и ръкописът с последната Ви откритка от 5 т. м. Крайно Ви съм признателен за всички Ваши грижи и трудове около своевременното напечатване на труда ми. Голяма е Вашата добрина, дето покрай толкова залисии си възлагате и неприятната по-нататъшна коректура (2ра, 3та и 4та) на работата ми и аз наистина не знам как ще Ви се отплатя. Благодаря за това, че ми съобщавате мнението си по въпроса за предговора, както и за завършека на предговора. Имайки предговора през себе си, виждам, наистина, че ще трябва да се съкрати и особено там, дето бяхме вече го съкратили с Вас, когато бях напоследък в София. Той е наистина дълъг и това е недостатък. Във всеки случай едно е безспорно, че предговорът трябва да бъде по-кратък. Аз се колебая още да зачеркна някои мисли от предговора, с което той значително би се съкратил, без да имам и самата работа пред себе си, за да не бъде това във вреда на последната, с която органически е и трябва да бъде свързан. Както и да е, нужното ще се направи. Ще помия тук само г. професора да ми отговори на следния въпрос: може ли да остане изпращането на предговора за по-нататък, заедно с изпращането на индекса? Вярвам, че това е възможно.

Завършека на увода прегледах веднага и според Вашите указания го попълних и изпратих още вчера, така че се надявам днес или най-късно утре да бъде във Ваши ръце. Ако и според мен основата, на която почиваха отношенията между България и Унгария във времето на Борила, да не се е изменила в сравнение с по-рано, защото и тогава въпросът за българския северозапад образуваше краєвьгълния камък в тях, както и при Калоя-

на; обаче, пред вид на значителната промяна в общото положение при Борила, по-добре е наистина, както забелязвате, да се спомене накратко и за времето на Борила, още повече, че това се съвпада и с известни технически необходимости. Обаче, за да бъде консеквентен, аз се видях принуден да кажа две три думи съвсем накратко и за Ив. Асен II и синовете му. Във всеки случай, прибавката, според указанието Ви, не надмина две страници.

За показалеца на собствените имена помня добре, как ще се приготви, и очаквам само изпращането на 3^a коректура на страници, за да почна да го работя. Същевременно ще приготвя и списъка на използваната литература. Също очаквам коректурите на латинските приложения, които ще прегледам най-грижливо, за да не бъдат пропуснати печатни погрешки.

Намирам между книгата си, че трябваше да попълня в работата си стр. 402 заб. 1/ E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel. I. Hamburg, v. d. Höhe, 1905. Обаче аз забравих да сторя това, като бях в София, тъй че моля тук г. професора да направи това попълване. Доколкото помня, на въпросното място съм цитирал Du Cange, но е добре да се цитира и Gerland⁷⁰ като по-нов.

Към края на т. м. смятам да ида в манастира при Преслав, обаче писмата си изпращайте, моля, винаги още тук. Дядо Симеон Ви благодари много за поздравите Ви и за това, че никога не го забравяте и сам Ви поздравлява.

Сърдечно и с много благодарности Ви стискам преданно ръка.

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, шв. № 1572.

52

В. Н. Златарски до П. Ников. Разисква по печата на хабилитацията му. Споменава за стачка на печатарските работници.

София, 18 юли 1919 г.

Драгий Ников,

С днешна поща Ви изпратих останалите четири коли от работата Ви. Аз вярвам, че вече сте приготвили регистъра към изпратените по-рано 8 коли. Ще Ви моля да побързате с изпращането на: 1) библиографията — литература, 2) регистъра и 3) на предговора заедно със съдържанието. Необходимо е да изпратите поне първите две, защото те трябва да се предадат в печатницата, преди да бъде свършен наборът на приложенията. За последните пак настана пречка: от два дни в Държавната печатница има стачка на работниците, тъй че при всичкото ми настояване работата среща все пречки. Както и да е, но тая стачка няма да бъде дълга, а пък ние би трябвало да имаме всичко готово, за да имам и аз „сурат“ да наблягам за по-скоро набиране. Във всеки случай приложенията са набрани почти половината.

Ще Ви моля още да посочите точно страниците на следните сноски под линия, които неудобно е да се оставят така: по свързаните страници на 3, бел. 1; 49 бел. 1; 50 бел. 1; 65 бел. 1; 90 бел. 3; 97 бел. 2 /към края/; 110 бел. 3; 125 бел. 1 и 2; 126. бел. 1; 149 бел. 1; 164 бел. 1; 177 бел. 2 и 3; и 170 бел. 1. Аз бих сам направил това, но ме е страх да не сбъркам нещо; също, както сте видели вече, Gerland е вмъкнат на мястото, обаче Вие не давате никаква страница — посочете и нея. На стр. 120, ред 14 — 15 стои Фекетехолм, на други места Фекетехалом. Как е вярното?

Сърдечен поклон на дядо Симеона, а от Вас чакам с нетърпение исканото.

С поздрав Ваш

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 40.

В. Н. З л а т а р с к и

53

П. Ников до В. Н. Златарски. Говори за работата си над индекса и библиографията на хабилитацията си. Посочва пропуските си поради липса на пособия и прилага попълненията.

Варна, 27 юли 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Надявам се днес да имате вече на ръка както индекса, който изпратих миналия четвъртък, тъй и библиографията, тръгнала от тук с пощата в събота. Въпреки това, че работих усилено, по-скоро от това не можа да се свърши, а за да не пропусна пощата, принудих се даже, както вече знаете от картичката ми, да остава в библиографията някои пропуски, които тук ще попълня. Аз никога не си представях, индексът е една работа, която отнема толкова много време. Употребих не по-малко от шест дни, за да го приготвя. Последните коли-коректури получих в понеделник по пладне, когато бях свършил вече другите. То се случи сега за мой късмет и повреда по железниците — линията е разрушена от наводнението на 20 км при Попово, — тъй че движението за София става и ще става още за няколко дни през Русе, с което се причинява, разбира се, закъснение. Вярвам обаче ръкописите да са стигнали навреме, за да ги дадете, както искахте, при получаване на коректурите от приложенията.

Не по-малко трудности срещнах при съставяне на библиографията, защото тази мисъл никога не ме е занимавала, нито съм я имал пред вид. Тука при липса на библиотека, като Господ дал, е невъзможно да се работи в областта на средновековната история. Нищо не намира човек и само се ядосва и разочарова. Не се сетих, когато бях в София, да изработя литературата към работата. Тук трябваше да преровя едно по едно всички мои книжа и книжлета, за да попълня всичко в разните съчинения. И трябва да съм доволен, че на времето съм си държал доста пълни записки от използваното, та сега да ми послужат. Въпреки това, има някои съчинения непълни останали, защото въпреки всички търсения из книжата ми не можах да намеря нужното. Те са: 1/ *Voisonade*,

Anecdota Graeca III — липсва година и град на изд[анието]. 2) W a d d i n g u s, Annales minorum ad. an. 1263 — липсва год[ината], гр[ада] и изд[анието]. 3) L h o t s k y, Stematologia pars III — липсва год[ината] и гр[ада] на изд[анието].

После има няколко съчинения, които, не знам, доколко е подходящо да се цитират така в библиографията. Ако г. професорът намери, че не подхожда, моля да ги зачеркне. Това са: 1/ M a s u d i y Marguarelt etc.. 2/ M a r t i n i F e l m e r, Historia y Милетич etc. 3/ О г у з н а м е у В. Д. Смирнов etc.⁷¹

Друга една непълнота е тази: в сп. „Минало“ има три статии от Г. Б а л а с ч е в, цитирани у мен, две в бр. 5 — 6 (1911) и една в бр. 7 — 8, но не зная как се озаглавяват.⁷² Аз имах „Минало“, но се е загубило; също не можах да го намеря в гр[адската] библиотека. Остава още да потърся в гимназиалните библиотеки и да пиша допълнително. Ако ли Вие го намерите, ще моля г. проф., да бъде тъй добър и попълни той тази празнота, както и за казаните по-горе три съчинения.

По-нататък ще видите, г. професоре, че аз обикновено не съм дал страниците на статии и съчинения, печатани в сборници и списания. Това съм го направил, едно по недосмогване и второ по следната причина: на някои съчинения аз тук нямах възможност да дам стр., защото ги нямам на ръка, а и в бележките ми няма нищо за това, та някои съчинения ще си останат въпреки всичко без податък на стр. Та мислех, ще бъде консеквентно всички да бъдат без стр. Сега обаче, когато установих по бележките си стр. на по-голямата част от тях, съм на друг ум и мисля, че ще е по-добре, да се поставят стр. на онези, които може. Затова тук Ви приключвам един списък на всички попълвания на стр. и др., които моля любезно да внесете в ръкописа. За да Ви не отегчавам с дълги преписвания, по-долните попълвания Ви ги написах на отделни листчета, които можете да залепите на съответните места.

Трябва да Ви кажа, г. проф., и следното за библиографията. Аз я съставих по азбучен ред на бълг[арската азбука], без да прибягам и до латинската и за изворите отделно, както е напр. във Вашата българска история, по единствено съображение, че у мен литературата не е тъй многобройна, а и тъй доста нагледно подредена.

Най-подир трябва да кажа и за един последен въпрос, свързан с библиогр[афията]. В този си вид библ[иографията] не е пълна и ще трябва, мисля, непременно да се попълни с литература, цитирана в приложенията, която така също е служила при съставяне на съчинението. Затова моля г. професора да има това пред вид. Като получа корект[урата] на прилож[ението], аз веднага ще приготвя и Ви изпратя нужните попълвания по това.

В два три дена ще изпратя на г. професора и предговора със съдържанието, а така също и III^{та} коректура, която аз също щателно поправих и в нея ще прибавя нужните подлин[ийни] податки, за които ми писахте. Тогава ще Ви пиша пак.

Сърдечен поздрав. Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

Приложени попълненията.⁷³

П. П. Г. професоре, моля поправете, ако е Н. Палаузов. Не можах да установя С. Н. П. ли е или е Н. П.⁷⁴

П. Ников до В. Н. Златарски. Известява му какви поправки иска да внесе в коректурите на хабилитацията си.

Варна, 29 юли 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Преди малко пристигнаха и последните коректури, от приложенията. Веднага извадих литературата, която трябва да влезе допълнително в изпратения вече списък, и тук Ви я изпращам, както вече Ви писах, че ще направя. Тя не е голяма, състои всичко от следните 6 съчинения, които ще моля да вмъкнете в списъка.

K a t o n a S t., Historia critica rerum Hungariae stirpis Arpadianae. T. VI. Budae. 1872.

K u b i n y i F e r., Monumenta Hungariae historica. I—II. Budapest. 1867, 1868—Mon (umenta) Hung (ariae) hist (orica) Diplomataria.

K u k u l j e v i č - I a k č i n s k i, I., Regesta в „Starine“ XXVII (1895).

P a l m a F r., Heraldicae Regni Hungariae Specimen. Vindobona. 1766.

R a t h e s R o m e r, Györi történelmi es régészeti füzetek. II. Györ, 1863.

S m i č i k i a s T., Codex diplomaticus Regni Groatiae, Dalmatiae et Slavoniae. V. Zagrabiae. 1907. IV. 1906.

Няма да закъснея да Ви се обадя пак.

Приемете сърдечен привет от предания

Д-р П. Н и к о в

П. П. Срецам спънки за статиите на Баласчева, защото гимназиал [ните] библиотеки са затворени. Ще опитам пак.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1576.

В. Н. Златарски до П. Ников. Обяснява какви поправки е внесъл при печата на хабилитацията му. Исква да му послужи с книга.

София, 1 август 1919 г.

Драгий г. Ников,

Получих както показалеца, който вече се набира, така и литературата, която попълних според Вашето желание и указания. От своя страна аз направих някои изменения и попълнения, които Вие случайно по недоглед сте пропуснали. Така напр. Вие означавате като литература „Византийски Временник“. Аз мисля, че не списанието, а статиите в списанието могат да послужат за литература. Също и в съкращенията направих някои промени. Аз сам ще направя справка за Баласчевите статии, тъй че Вие не се безпокойте.

Миналата събота Ви изпратих целия набор на приложенията. Вярвам да сте ги вече получили и почнали да ги коригирате, само гледайте щото коректурата да бъде по-скоро готова, а също да изпратите предговора

и съдържанието, та към края на тоя месец да бъде книгата отпечатана и свързана и в началото на септемврий да я имате под ръка. Така поне я гласиме с бае Величко.

Сега имам една голяма просба, в която, вярвам, няма да ми откажете. От предговора на дядо Симеона към посланието на Фотия заключавам, че той, дядо Симеон, притежава книгата на А. Лебедев, История разделения церквей в IX, X и XI веке. Москва, 1900“. Чрез Вас аз моля дядо Симеона да ми я изпрати за няколко време, защото ми много трябва и защото университетският екземпляр неизвестно изчезнал. Аз бях я поискал в Семинарията, но и там липсва библиотекарят. Предайте предварителните ми благодарности и сърдечен поздрав на дядо С[имеона], а от Вас чакам обещаното. Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 41.

56

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпратил му коректурите. Отговаря на поставени му въпроси във връзка с тях.

Варна. 4 август 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

Завчера, събота, Ви изпратих по пощата препоръчан пакет, съдържащ коректурите на приложенията. Те са прегледани най-грижливо, и то три пъти, така че вероятността да няма грешки е голяма. Остава сега словослагателът да не пропусне от отбелязаните грешки, така работата ще се нареди скоро. Надявам се днес да имате вече коректурите, както и изпратените по-рано индекс и библиография.

Днес предадох на пощата предговора и съдържанието към работата. Предговорът е значително съкратен и се надявам да намери Вашето одобрение. Съдържанието е също поокастрено и изменено според новите заглавия. За последните ще забележа, обаче, следното. Заглавие 1 на ч. I, подчертано в съдържанието със синьо, не отговаря на съдържанието и трябва да се измени. Тò гласи: „Прекъсване на Асеновата династия и избухване на граждански войни.“ В него, обаче, се говори само за граждански войни, а за тяхното избухване и за прекъсване на Асеновата династия, както и за Коломановия преврат се говори в предишното заглавие. Аз предлагам, прочее, следното ново заглавие: „Граждански войни в България след прекратяване на Асеновата династия“. Днес или най-късно утре ще Ви пратя и третата поправена от мен коректура; ще Ви пиша още по-надълго и за другите открити още въпроси, както и на онези, които ми зададохте в последната си откритка. За сега прекратявам с най-сърдечни поздрави и пожелания. Ваш

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1577.

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпратил е коректурите и исканата книга. Пояснява какви поправки иска да внесе.

Варна, 9 август 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Днес сутрин, със сутринната поща Ви изпратих препоръчана и Пшта коректура на работата ми, след като я прегледах най-грижливо, поправих и попълних всички места, които бяхте ми посочили или пък аз сам при внимателно преглеждане открих, че са дефектни. Пред вид на това, че ги попълних в самата коректура, аз не намирам за нужно и няма да Ви изреждам тук означените от Вас в картичката Ви и попълнени места. За самата коректура ще отбележа следното. Формата Фекетехалом е правилната форма на тази дума, както се употребява днес в Унгария. Фекетехолм пък съм употребил на едно място, според както се среща в самия документ. Същото е и с думата Ишасег (в докум[ента] Илсуасег). Така щото няма защо да се униформи.

При поправяне на коректурата аз забелязах, че заглавие 2 на ч. 1 не се слива със съдържанието и трябва да се измени. То гласи: „Прекъсване на Асеновата династия и избухване на граждански войни“, но всъщност съдържа само гражданските войни, а за прекъсване на Асеновата династия и за революцията на Коломана се приказва в предишното заглавие: 1. България при близките приемници на Ив. Асен II. Затова аз промених заглавието така: 2. Граждански войни след прекъсване на Асеновата династия.

На стр. 3, 11, 84, 85, 98 съм зачеркнал сноските, защото ги намерих за излишни.

На стр. 8 текстът беше погрешен и разместен и аз го поправих.

На стр. 21 поставих едно тире за отделяне на изворния текст от текста на изложението, но ако не може да се прокара в печатницата, нека се пропусне. Обаче на стр. 99 е н у ж н о поставянето на т р и з в е з д и, за да се отдели изложението от критическия разбор на грамотите, тъй както е сторено това в края на последния.

На някои места, именно със започване на нова страница, замених ув[ода] със съотв[етното] съчинение, или пък обратното в средата на страницата.

На стр. 116 изоставих и зачеркнах „и привърши“, а на стр. 131 „както се вижда“. Освен това, направих седните прибавки или вметвания: на стр. 11 зачеркнах една забел. под лин[ия] и на нейно място поставих друга с цитат на Макушева. На стр. 69 прибавих две н е о б х о д и м и думи и една зебележка. На стр. 102 допълних пропуснатата от печати[ищата] дума „младият“, а също на стр. 108 „—унгарските“. На стр. 118 попълних в цитирания гръцки текст пропуснатата дума „vina“. На стр. 128 заб. прибавих „L.-Geschichte“. Най-подир поради съкращение на предговора стана нужно да прибавя две под лин[ия] допълнения, именно: на стр. 105 заб. за F. Knauz и на стр. 58 заб. за G. Wenzel.⁷⁵

Аз съм убеден, че повечето от тези промени на текста са леки, защото не са свързани с цяло раздрусване на текста, а само на отделни редове, но все пак знам, че ще предизвикам неудоволствието на печатарите. Но нека бай Величко ми прости за този танц на текста. А г-на професора

ще помоля много да настои за прокарване в печатницата на тези необходими поправки, в кръга на възможното.

Едно нещо не ми беше възможно само да сверя и поправа в работата — цифрените цитати подлинейни, защото няхах на ръка ръкописа. При оправението на I^{та} кор[ектура] в София, пред вид на многото грешки, аз не можех да се спирам особено на цифрените цитати, така че не знам доколко са точни, освен ако г. професорът не се е спрял на тях.

Надявам се да сте получили вече книгата на А. Лебедев, която веднага Ви изпратих по пощата. Същия ден, преди да получа картичката Ви, предадох на пощата съдържанието и предговора към работата, които също трябва да са достигнали до Вас. Предговорът е доста скратен. Чувствах наистина, че към края, т. е. втората половина, може още да се окастри, но да Ви се призная, бях изгубил вече търпение да кастря, па и време нямаше. Ще Ви моля, г. професоре, съдържанието да бъде поставено в началото на работата, преди предговора, а не на края, както е, на pewno по погрешка, във Вашата история.

Сега, когато отпечатването на работата ми е към края си, ще Ви запитам, г. професоре, пак и ще моля да ме осветлите, дали академията ще позволи да се пусне книгата на отделни отпечатъци на продан, разбира се, на нейна сметка, както става на запад, напр. във Виена. При утвърдителен случай, тези грамадни заглавия „Сборник“, „Списание“, и пр., които се поставят на отделните отпечатъци и обезобразяват книгата, според мен, най-добре да се заменят с дребен шрифт.

Моля още един въпрос: ще ми изпратите ли други коректури от приложенията?

С това завършвам с горещ поздрав. Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

П. П. Преглеждайки един „Сборник“, виждам, че имената на авторите съчин[ители] са цитирани цели, т. е. с титлите им, така че и моето име ще моля да се попълни в стр[аниците] на работата на ДР П. Ников, вместо П. Ников.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1578.

В. Н. Златарски до П. Ников. Подробно обяснява кои от исканите поправки при печата на хабилитацията могат да се направят. Благодарни за изпратена книга.

София, 12 август 1919 г.

Драгий г. Ников,

Получих писмото Ви от 9. VIII и бързам да Ви отговоря, защото работата, или по-добре въпросът, за който става дума в него, не търпят отлагане. Исканите от Вас поправки, допълнения и съкращения всички не ще могат да се направят, защото това не позволява самата работа: там дето може текстът да се смести или раздели, всичко ще стане; но там, дето измененията изискват пререждане на цели страници, оказва се не-

възможно. След една от 1 час консултация с бае Величко ето кое не може да стане: т р е т о на стр. 21 и т р и т е з в е з д и на стр. 99 не могат да се вмъкнат, защото това ще повлече подире си разместване не на една или две, а на 10 и повече страници, което печатницата не позволява; също така не може да се изпусне на стр. 116 „и привърши“, защото на тая страница текстът е разреден много и ще трябва да се унищожат два реда, а това ще повлече подире си разреждането и на много след тая страница. Най-голямата мъчнотия в случая, според бае Величка, е това, че на всяка страница има текст под линия — сноски, защото да се нагоди такава една сноска или сноски, сметка се държи преди 3 — 4 страници, а понякога 5 — 6 страници; а пък мръдне ли се такава сноска, отиде да се разреждат и се оправят много страници. От другите Ваши поправки повечето са вече направени от мене в трета и четвърта коректури, а останалите Ваши ще могат да се направят. Цифрените цитати под линия са проверени от мене по ръкописа. Що се отнася до мястото на съдържанието, или направо: де да се тури съдържанието на една книга, то тоя въпрос, както знаете, у разните народи разпо разпо се решава. Така, френците турят съдържанието повечето в края на съчинението, а немците в началото и при това всякога след предговора, но никога преди него. Тъй, на немски, ще бъде поставено и съдържанието на Вашия труд, т. е. в началото след предговора.

Всичко, което сте изпратили по пощата, е получено от мене и вече е набрано, с изключение на една част от съдържанието, което тия дни ще бъде свършено. Към края на тая седмица, надявам се, всичко ще бъде свързано на страници и прегледано; а на следната седмица ще трябва вече да се хлопа и ходатайствува за по-скорошно отпечатване на колите, а след това и за броширането на отделните отпечатъци, понеже всичко у нас сега върви по кефове на работниците. А ргорос за отделните отпечатъци. Това, което искате за тях, статутите на Академията не позволяват. Отделни отпечатъци се приготвят само 50, и то само за автора, който няма право да ги продава за сметка било на Академията, било своя, защото Академията е откупила съчинението в първото му издание; ако авторът иска да направи 2-ро издание на труда си, той това може да стори само след 1 или 2 години (не помня добре) от обнародването на същия труд в изданията на Академията. Това, което искате Вие за своя труд, можеше да стане, ако той би бил издаден като отделна книга, а не като част от известен „Сборник“; а пък като отделни книги се издават трудове с научно-популярен характер или пък отделни завършени съчинения. Въпросът за продаване на отделни научни статии и трудове от Сборниците, особено при тяхната самостоятелна пагинация, е отдавна поставен на дневен ред, но и на последното общо заседание на Академията през тая година не се окончателно реши, пред вид на ненормалните времена и главно поради липсата на хартия.

Книгата на А. Лебедев получих. Благодаря както на дядо Симеона, когото поздравлявам най-почтително, тъй и на Вас лично за грижата по изпращането ѝ. Коректури от приложенията няма да Ви пращам, защото 2-рата и 3-тата коректури аз сам свери с ръкописа. При всички[та] Ваша грижлива поправка оказаха се много други грешки, които сега, вярвам, са поправени всички. Много съжалявам, че някои от съчиненията и изданията в литературата ще останат не съвсем пълни, но какво да го сторим — няма възможност. Това за сега. Ако всичко, което аз съм разпре-

делил по време, се изпълни точно, имам надежда книгата да излезе на-
временно. Приемете моя сърдечен поздрав.

Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 42.

59

В. Н. Златарски до П. Ников. Предлага му да направи хронологичен
преглед към хабилитацията си.

София, 16 август 1919 г.

Драгий Ников.

Надявам се да сте получили вече дългото ми писмо, в което Ви отго-
ворих на всички въпроси, за които ме питяхте и които Ви интересуват.
Сега пък имам да Ви предложа да направите към Вашия труд още едно
допълнение, което се изисква от самия негов характер — историко-критично
изследване. Понеже Вие установявате нови хронологични данни въз осно-
ва на изучените от Вас документи, то за по-голяма пригледност на доби-
тите от Вас резултати в това отношение не би било лошо да дадете една
таблица хронологична под надслов „Хронологичен преглед на главните
събития от разгледаната епоха /1257 — 1277/“, дето последователно
да се наредят и накратко всички установени от Вас дати, но така, че да
не надминава една страница. Тая таблица ще бъде поместена веднага след
приложенията и ще допълни научния апарат на Вашия труд във от прак-
тическата пригледност. Тая таблица се явява толкова по-необходима,
защото с нея Вие ще дадете възможност на читателя по-лесно да разбе-
ре и схване резултатите на Вашите издирвания. Това нещо аз мисля няма
да Ви затрудни, защото сравнително датите важни не са много. Колкото
за място не се грижете, защото имам на разположение, както казах, цяла
страница. Чакам бърз отговор, за да зная, как да постъпя в случая.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 43.

60

П. Ников до В. Н. Златарски. Посочва какви поправки желае да напра-
ви в текста при печатането на труда му.

Варна, 17 август 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

С благодарност приех последното Ви писмо от 12 т[ого], в което
ми пишите за разните въпроси, подигнати в свръзка с печатането на труда
ми. Преди всичко, моля г-на професора, да ме извини, задето му причиних
неприятности и разтакания с вметките, що предложих да се направят.

Те трябваше наистина да се направят от мен по-рано, преди още да се стъкмят страниците, но при първата коректура моето внимание бе твърде много заето с многобройните печатни погрешки, така че ми отбягнаха. И сега едвам разбирам добре, колко бяхте прав, когато през април месец поискате да дода в София за I^{та} коректура.

Разбира се, че тези вметки, които не могат да станат, както ми пишете, ще се изоставят; те впрочем не са неизбежни. Доволен съм, че останалите, между които имаше някои, които имаха значение за смисъла на текста, можаха да се прокарат, за което крайно благодаря преди всичко Вам, а и на добрия бае Величко.

Причината за да поискам да се постави съдържанието в началото на книгата, както е у немците, е тази, че според мен това е по-практично и съобразно с очакванията на читателя: когато човек земе на ръка една книга, след като хвърли поглед на заглавието в началото, обикновено той лири да се запознае изобщо със съдържанието на книгата, затова добре е последното да се явява в началото, ако и след предговора.

Благодаря, г. професоре и за сведенията, които ми давате за статутите и решенията на академията. Ще имам всичко пред вид. Аз съм убеден, че академията за в бъдеще ще възприема мнението за продажба на отделните научни трудове от „Сборника“, защото това е не само в нейна полза, но преди всичко в полза на науката, на която тя служи. Аз често съм слушал от частни лица желанието да имат този или онзи научен труд от „Сборника“ в своята библиотека и те биха наистина си го купили, ако да имаха възможност; обаче цената на „Сборника“ е достъпна за библиотеки общински или държавни, но рядко на частни. Защото такива частни лица, които обикновено не са и много паралии, не могат да си доставят всички или няколко броя от Т. Т. на „Сборника“.

Много Ви благодаря и за това, че бяхте тъй добър да свършите 2-та и 3-та корек[тура] на приложенията.

Истина е, че щеше да бъде добре, ако всичко в работата беше пълно, та и литературата; но да бъдем доволни и на това: отпечатването на работата става в така ненормални времена и при такива трудности, щото ще остане паметна; и ако то се завърши своевременно, то ще бъде само благодарение на Вашите настоятелни усилия, за което приемете моята гореща признателност.

Дядо Симеон е вече в манастиря при Преслав, дето и аз отивам за малко. Сърдечно Ви тискам ръка.

Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1580.

* В оригинала вм. „съдържанието“ е написано „предговорът“.

П. Ников до В. Н. Златарски. Приготвил е и му изпраща за печат хронологическа таблица към хабилитацията си.

Варна, 21 август 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Снощи късно ми предадоха Вашата картичка и едва днес можах да туря в изпълнение това, за което ми пишете; обаче надали ще мога да сваря днешната поща, за да замине настоящото ми още днес.

Идеята, която подхвърляте, е много хубава и от изпълнението ѝ работата може само да спечели. Аз Ви благодаря искрено за нея. Колко тя е уместна и полезна, се вижда сега, когато човек има пред себе си хронологическата таблица на главните събития. Тя е едно чудесно пояснение към работата. Тази мисъл по едно време беше ми хрумнала, но се стеснявах да ѝ дам ход и тъй остана. Благодарение на Вас сега се осъществява.

Таблицата приготвих според указанията Ви накратко и предполагам, че не ще бъде по-дълга от една страница на „Сборника“. Ако обаче, въпреки това, се окаже по-дълга, моля г. професора, за да не се губи време, да бъде тъй добър и да скрати онова, което би могло да се скрати или стегне в текста, за да се получи желаемата дължина.

Преди 2 — 3 дена Ви писах и отговорих на последното Ви затворено писмо. Пишете, че в приложенията във 2та коректура сте намерили доста пропуснати грешки. Възможно е да съм пропуснал такива въпреки трите прегледа, защото същите станаха едно след друго. От друга страна, за да Ви ги повърна по-скоро, аз си послужих и в трите прегледа от помощта на сестра ми, а се е друго, когато човек сам се справи. Както и да е, ще моля да ме извините, че Ви поставих в труд.

Прекрътявам, като още веднъж Ви благодаря и оставам със сърдечен поздрав Ваш предан

Д-р П. Ник о в⁷⁶

НА БАН, ф. 9, инв. № 1561.

В. Н. Златарски до П. Ников. Съобщава му, че отпечатването на хабилитацията му е започнало. Дава му пояснения какви документи да приготви.

София, 29 август 1919 г.

Драгий Ников,

Току-що се върнах от печатницата и бързам да Ви съобщя приятната вест, че Вашата работа от днес е сложена на машината, т. е. почва се отпечатването ѝ. За сега печата се на една машина, но обещаха ми, че на следната неделя, т. е. от понеделник нататък ще отпуснат още една машина. Това обстоятелство ми дава голяма надежда, че печатането на колите няма да продължи много време, с други думи, че отпечатването им ще бъ-

де навременно. Остава още едно митарство — то е броширането на колите; но и там ще гледам да се отстранят всички пречки, та да можете своевременно да получите нужните поне екземпляри и да ги представите навреме в ректората заедно с другите документи, които Вие, вярвам, сте вече приготвили заедно със заявлението.⁷⁷ Curriculum Vitae, ако имате възможност, напишете го на машина (пишуща). Писмото с хронологичния преглед получих; той излезъл много дълъг. Понеже имах на разположение само една страница, то аз взех само данните, които се отнасят за българо-унгарските отношения и които тъкмо изпълниха страницата.

Почтителен поздрав на дядо Симеон, а съм на Ваше разположение.

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 44.

63

П. Ников до В. Н. Златарски. По въпроса за подаване на документите му за конкурса за доцент в университета.

Варна, 2 септември 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Получих картата Ви от 29 м. м. и крайно Ви благодаря за това, че побързахте да ме направите съучастник на дългоочакваната приятна вест. Сега имам вече надежда в кратко време да се ликвидира окончателно с този така труден и мъчителен въпрос, който от една година близо е сложен на зелената маса и да се получат своевременно нужните (струва ми се два, нали?) екземпляра, за да се представят заедно с другите документи, дето трябва. Последните се намират в Мин[истерството] на Нар[одно] Просв[ещение], дето направих постъпки да ми се повърнат тук и тези дни ги очаквам. Curr[iculum] V[itae] ще напиша, според както казвате, на машина.

Сърдечен привет. Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, шиф. № 1582.

64

Петър Ников до В. Н. Златарски. Молба във връзка с изпращане на хабилитационния му труд.

[Варна, 3 септември 1919⁷⁸]

Уважаемий г. професоре,

Понеже утре — четвъртък, смятам да замина за десетина дни в манастира при Преслав, дето се намира и дядо Симеон, то моля бъдете тъй добър

и наредете отделните екземпляри от работата ми да ми се изпратят там вместо тук. Адрес П[етър] Н[иков] в манастиря при Преслав.

Моля, извинете за безпокойството.

С благодарност Ви поздравлявам.

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1584.

65

В. Н. Златарски до П. Ников. Съобщава му да изпрати документите си за конкурса за доцент на негово име.

София, 11 септември 1919 г.

Драгий Ников,

Брошурите не ще бъдат готови по-рано от 16 или 17 септемврий. Затова, за да не се забави работата, пратете документите в Университета към 18 число, а аз ще притуря към тях исканите два екземпляра. В заявлението си ще отбележите, че хабилитацията своевременно ще бъде препратена от Академията на науките, понеже тя е напечатана в едно от изданията ѝ. Колкото и да се трудих, щото книгата да бъде готова поне към 15 т. м., но поради многото работа в печатницата, не можа да се успее.

Ако ли не сте съгласни с горното предложение, тогава бъдете тъй добри да изпратите всички документи до мене, а аз ще ги предам в Университета заедно с двата екземпляра своевременно. Така аз мисля ще бъде по-добре, защото ще се избягнат всякакви излишни клаузи във Вашето заявление. Другите екземпляри от книгата ще помоля в Академията да Ви изпратят във Варна, след като бъдат готови.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 45.

66

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му документите си за конкурса за доцент по българска история.

Варна, 15 септемврий 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

Получих картичката Ви от 11 т. м. едва днес и бързам да Ви отговоря. Крайно благодаря за добрината Ви и като се ползвам от любезното Ви предложение, изпращам Ви документите, които заедно с книгата трябва да се предадат в ректората. Приключвам Ви тук 1) Гимназиално свидетелство; 2) Университетско свидетелство; 3) Curriculum Vitae и 4) Заявл[ение].

Благодаря Ви и за успокоителното известие, че на 16/17 книгата ще бъде готова, защото бях в неизвестност и не знаех, дали ще смогнем до 20. Сега съм спокоен в това отношение.

Четох вчера във вестниците, че министерството на финан[иите] подканило останалите министерства да представят допълнителен бюджет за остатъка от годината. Това обстоятелство ми дава надежда, че в бюджета на университета за идното време ще се предвидят суми за службите, които предстои да се заемат, та и за доцент[урите] по бълг[арска] истор[ия], та в случай, че конкурсът бъде спечелен от мен, да не става нужда да се чака чак до 1 Април 1920 г. Не зная, дали съм прав?

Бях Ви писал, че ще отида на манастиря при Преслав, дето дядо Симеон прекарва лятото. Вече два месеца се каня, но все ще се случи нещо да ме задържи. Така и последно, като се наках, една коремна болка, каквато върлува тук, ме задържа и още не мога да се отърва от нея. Обаче, все не се отказвам от намерението си за следните дни. Дано бъде по-щастлив, отколкото до сега.

Като Ви благодаря пак за любезността Ви, оставам със сърдечен поздрав Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

П. П. Предайте, моля, сърдечните ми и почтителни поздравии на домашните Ви.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1586.

67

В. Н. Златарски до П. Ников. Предал е документите му за конкурс за университета за доцент по българска история.

София, 18 септември 1919 г.

Драгий Ников.

Получих писмото с документите и днес ги предадох заедно с два екземпляра от монографията. Всичко беше в ред, само сте забравили, че обгербването става сега в двоен размер и затова на заявлението трябваше да се залепят 2 лева. Радвам се и аз, че всичко по печатането на монографията Ви се изпълни според моите сметки. Още в понеделник на 15 ч. отделните отпечатащи бяха донесени в Академията, дето се разпоредих незабавно да Ви ги изпратят, което ми и обещаха. Книгата излезе изцяло според мене. Желал бих да чуя Вашето мнение. Аз съм взел само два екземпляра. Съобщете ми, кога получите книгите.

Желая Ви от сърце да се по-скоро и съвършено поправите и кога отидете в Преслав да отнесете моите най-почтителни поздравии на многоуважаемия дядо Симеона, с искрени пожелания да се върне от Преслав добре заякнал.

С поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 46.

П. Ников до В. Н. Златарски. Угнетен е от мрачната действителност, която го заобикаля. Предава поздрави от м. Симеон.

Мънастиря при Преслав

23 септември 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

От няколко дни съм най-подир тук, на мястото на древната българска история, отдето са били написани най-светлите ѝ страници. Сред сенки и видения и. . . развалини додох да поосвежа и ободря духа си, но за мен га че ли няма нийде и нивга отдих и почивка. В душата ми е пусто и печално, а сърце ми се разкъсва от страшна буря, що разкъсва и тялото на българското племе. Пак развалини! Вечни ли свидетели на развалини и руини ли ще бъдем само? Нещастна съдба! Колко е тежко! И пак нищо друго, освен да се заловим мъжки, с удвоена енергия за строителна работа.

Този момент получих от Варна картичката Ви. Хиляди благодарности за стореното.

Дядо Симеон Ви благодари сърдечно и сам Ви поздравлява и благопожелава всичко хубаво.

Брошурите не съм още получил, като ги получа, ще Ви пиша.

Приключвам с гореща благодарност и сърдечни поздрави от Стария Преслав, Ваш

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1587.

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодарни на Златарски за грижите по отпечатване на книгата му. Желает да участвува в конкурса от фонда „Хр. Г. Данов“.

Монастиря при Преслав

3 октомври 1919 г.

Уважаемий г. професоре,

Най-подир ми съобщиha от Варна, че книгите пристигнали вече там и били прибрани от понцата, точно 48 броя, от които ми изпратиха тук един екземпляр.

Сега, когато всичко по отпечатването на книгата ми се свърши тъй успешно и благополучно, въпреки многото пречки и мъчности; когато имам пред себе си наистина едно чудно хубаво издание, аз чувствавам преди всичко нуждата да Ви изкажа горещата си и сърдечна благодарност за всичките Ваши трудове, положени с такъва щедрост и интерес в успешния изход на работата. Не знам, за кое най-първо да Ви благодаря, дали за издействуване своевременно място в „Сборника“, за настоятелното прокарване отпочването веднага на набора и печата, за енергичното ръководство на цялата издателска работа, или за уморителните и отегчителни коректурни работи, за многобройните любезни упътвания и мно-

жество други улеснения и любезни услуги по въпроса. Само благодарение на Вашата ценна помощ и съдействие книгата можа да излезе навреме и така разкошно. За всичко това аз съм много задължен към Вас, но надявам се да ми се удаде случай да Ви се отплатя.

Прав сте, като наричате изданието на книгата изящно. Да, то е такава и аз признавам, че то е надминало моите очаквания. Всичко — шрифт, надписи, корици, наредба — е много хубаво и красиво. Нашата академия може да се гордее със своите издания.

Сега ще е нужно да се разпрати книгата на някои, нещо, което смятам да направя към края на идната седмица, когато се надявам да бъда вече във Варна. Ще помоля, обаче, г. професора да ми посочи, на кои лица от г[оспо]да ун[иверситетските] професори, а и на други частни лица в София трябва да се прати книгата, за да не пропусна някого.

Освен това аз бих желал да участвувам в обявения от академията конкурс от фонда „Хр. Г. Данов“ за съчинения по отечеств[ена] история, не знам обаче, до кога е срока. Писах за това във Варна, да направят справка и ми съобщят, а така също, ако не е просрочен, да изпратят един екземпляр от книгата до фонда на академията. Аз от тук смятам в такъв случай да пиша също за това до академията. Струва ми се, че това са то нужните формалности затова.

Прекратявам тук, като Ви стискам още веднъж сърдечно и признателно ръка.

Моля, предайте на Вашите мили искрени поздрави от мен. Със сърдечен привет Ваш предан

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1589.

70

П. Ников до В. Н. Златарски. Закъснял с отговора си поради заболяване. Подарява му новата си книга.

Варна, 22 октомври 1919 г.

Уважаемый г. професоре,

В писмото си от манастиря при Преслав Ви казах, че със завръщането си тук ще Ви се обадя, по някои причини обаче се забавих да изпълня това. През последните 3 — 4 дни, прекарани в манастиря, една маларична треска, с повече от 40° температура, ми помрачи настроение[то] и впечатления[та] и попречи на близките ми намерения. Тук бързо се съвзех и вече следвам работата си в гимназията, дето тази учебна година поради френските културтрегери занятията започнаха едва в средата на октомврий. Започнах вече с разпращането на книгата ми. Първия изпратен екземпляр-счетов за свой дълг приятен да изпратя Вам. Даден е на пощата завчера в понеделник и вярвам днес да го имате на ръка. Аз Ви моля да го приемете заедно с изказа на горещата ми благодарност за ценното съдействие, което ми оказахте при отпечатване на книгата и на моята привързаност към Вас. Забравих да приложа и един отпечатък на статия-

та ми за „Северозап. бълг. земи“, която помня, че ми казвахте, че я нямате. Ще Ви я изпратя допълнително.

Като се надявам настоящото ми да Ви намери в крепко здраве и бодр. прекратявам със сърдечен поздрав Ваш

Д-р П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1591.

71

В. Н. Златарски до П. Ников. Благодари му за получена книга и го моли да му изпрати предговор от негов труд за справка.

София, 14 ноември 1919 г.

Драгий Ников.

Отдавна съм получил както Ваша[та] книга, тъй и малката статия, за които Ви искрено благодаря.⁷⁹ Не можах да Ви отговоря по-рано, защото съм и бях много зает с деканството, което ми отнема много скъпо време и не знаей, как ще се излезе на глава. Затова ще Ви моля да се задоволите и тоя път само с тая карта, която пиша, тъй да се каже, на крак, и то със следната молба. Ако не сте унищожили пространния предговор, който отначало бяхте приготвили за „Българо-унгарските отношения“, моля изпратете ми го за няколко време, след което ще Ви го върна. Защо ми трябва, ще Ви обясня при друг случай. А сега, като поднесете на дядо Симеона моя почтителен поздрав и уважение, приемоте и моя привет Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 47.

72

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му подробности по работата си върху писмата на Йоаким III, като го моли да провери дали академията е взела решение за издаването им. Интересува се дали е взето решение за избора му за доцент.

Варна, 26 февруари 1920 г.

Уважаемий г. професоре,

Отдавна не съм Ви се обаждал; от последното мое писмо се изминаха вече месеци. При днешните условия на живота времето тече много бърже и неусетно. В днешното си искам да засегна два въпроса и си позволявам да отвлека вниманието Ви на тях.

И друг път имах случай, доколкото си спомням, да Ви говоря, та предполагам да Ви е известно и от делата на академията, че тукашното археологическо дружество притежава един твърде ценен колекс, който съдържа писмата на варнен[ския] гръцки митрополит Йоакима III, после-

пцен патриарх, до патриаршията, както и на неговите наследници до след освобождението. Този кодекс крие, както можах да установя, важни материали за историята на българското възраждане във Варна и Варненско, та и изобщо. В едно от заседанията си от миналата година археол. друж. реши да ме натовари с превода на тези важни документи за нашата най-нова история, като остави на мое усмотрение подробностите по успешното и целесъобразно изпълнение на задачата. Същевременно дружеството има пред вид тези писма да се издадат от нашата академия, за което сондираше и получило нейното съгласие.⁸⁰ Лично моето скромно мнение е, че тези тъй важни материали за бълг. история заслужават напълно да се издават от академията. Аз използвам кодекса за моята история на бълг. възраждане във Варна и мога да Ви кажа, че извличам великолепни работи, които осветляват ярко вътрешната страна на въпросите, която на рядко се излага на показ на външния наблюдател. И това е обяснимо, защото тези писма бяха предназначени само за патриаршията, носят значи конфиденциален характер и съдържат всички тайни на патриаршията и на варненския митрополит по църковната борба. Аз не познавам друга такава ценна сбирка за нашето възраждане за някой друг български край. По другите места такива документи или са затрити, или пък съвсем ги е нямало. Във Варна този кодекс се е пазил заедно с други документи в гръцката митрополия, а след дигането ѝ преминали във владение на археол. друж. и се запазили от унищожение. Преимуществото на Варна, обаче, се крие преди всичко в личността на Йоакима III. Човек с ум, знания и интелигентност, той с идването си във Варна се е проявил всякак, а най-вече по палящия тогава църковен въпрос. Той беше дошъл впрочем във Варна с мисия да уреди този въпрос с отстъпки и неговата подвижност и енергичност се проявиха в това направление. Неговите писма са отражение на всички перипетии, през които са минали неговите усилия и борби. Заедно с това се дават много други ценни данни. Неговата заслуга обаче се състои и в това, че той пръв е основал в тукашната митрополия един по-свесен архив с книга, в която се копирали всички тези важни до патриаршията писма. Неговите наследници са продължили неговото начинание. А предшествениците му не са имали нито са оставили подобно нещо. Благодарение на него, ние днес имаме на ръка тези ценни документи, които освен това са писани в един много хубав стил.

На мен не е известно в подробности, как академията гледа на този въпрос и дали е зето по него някакво решение от нея, както ми се каза от археол. дружество. Аз бих Ви молил, прочее, да бъдете тъй добър и ми дадете някои осветления по въпроса. Освен това бих искал да зная, как гледате Вие на въпроса, трябва ли да се постави редом с превода и оригиналът, както това изглежда наложително по някои съображения.

Вторият въпрос, по който бих Ви молил да ме осветлите, е конкурсният въпрос. Какво става по него, не знам нищо. Върви шестият месец вече, а още няма никакво решение. Нима е нужно тъй дълго време за разрешението му? Истина е, че може и да има някои спънки, но аз бих Ви молил да ми кажете, до кога може да продължи разрешението му. Този въпрос има за мене не малко значение, защото ме държи с вързани ръце и воля. Ако знаех, че тази работа ще продължи още дълго, бих насочил своите усилия на друга страна, защото учител не искам, нито смятам да остана. Много ще ме задължите, прочее, г. професоре, ако ми кажете, до кога ще може да се реши въпросът.

Вие как сте, г. професоре, и какво работите сега? Ако питате мен, то ще Ви кажа, че се още ровя за бълг. възражд[ане] във Варна; събрах

многобройни и интересни материали. Вие, навярно, трябва да работите над II-я том на Вашата история. Какви ли новини има из учения свят на София; тук ние сме в изгнание.

Моля предайте искрени поздрави на домашните Ви. Дядо Симеон е в София, навярно сте се видели вече.

Приемете сърдечен поздрав Ваш предан

Д-р П. Ников

НА. БАН, ф. 9, инв. № 1598.

73

В. Н. Златарски до П. Ников. Поздравява го с избирането му за редовен доцент по българска история и го съветва да започне подготовката на въспитателната си лекция.

София, 23 април 1920 г.

Драгий Никове,

Отдавна Ви дължа с отговор, но улисан с работите на факултета и главно с настаняването на руските професори, което всецяло легна върху мен като декан, аз не можах да улуча момент, който да ми позволи да седна и да Ви напиша. Но няма съмнение, че главната причина за моето мълчание се крие във въпроса, който Ви най-много интересува. Аз съм от ония, може би, странни хора, които, като се завземат с една работа, не говорят и не съобщават нищо, докато не я свършат. Макар че въпросът с Вашата кандидатура за редовен доцент мина благополучно още на 2 април т. г. през факултетния съвет и Вие бях[те] избрани с 12 гласа и една бяла бюлетина от 13 гласували, но аз не Ви съобщих, защото въпросът трябваше да мине през още една, и то главна инстанция. — Академическия съвет. Снощи имах чест да докладвам на последния факултетския избор за Вас и при гласуването изборът бе одобрен и утвърден единодушно от всички присъстващи членове на Академическия съвет. Сега мога вече да Ви поздравя с избирането Ви за редовен доцент при катедрата „Българска история“ и да Ви пожелаая от все сърце добър и плодотворен успех в новата кариера. Забави се тая работа за туй, защото тая година имахме 8 конкурса, на някои от които се явиха по двама и трима кандидати, и за всекиго от тях трябваше да се правят доклади, а на един рецензент се струпаха по два и по три, а на едного 5 доклада. Така напр., на мен се паднаха четири доклада. Особено ме измъчи Вашият конкурент,* който със своята работа ми отне цели три месеца, и то в края на крапцата без резултат, защото за една неделя, преди да се изложат докладите за преглед на факултетните членове, тоя същият Ваш конкурент си оттегли кандидатурата, защото е узнал, вероятно, че резултатът от конкурса ще бъде за него неблагоприятен. Както и да било, но въпросът се свърши тъй, както искаха, което ме много радва. Сега остава да чакаме, или по-право, да се настои да стане по-скоро самото Ви назначение от Министерството на Нар. Просвещение. За това ще настоя в университетската канцелария по-скоро да изпатят делото в М-вото, дето, вярвам, работата не ще се забави много, ако се съди по другите подобни въпроси, па и няма ни-

какви причини, които да попречат на окончателното му разрешение. И тъй на добър час!

Щом се получи известие от М-вото за Вашето назначение, Университетът ще Ви извести за това писмено, и Вие ще трябва да дойдете в София, за да се нареди по-нататък Вашата работа. През това време Вие си гответе встъпителната лекция, та да можете още тоя семестър да я прочетете, ако това факултетният съвет намери за неотложно. Аз бих желал да чуя от Вас, какво мислите по тоя въпрос.

По другия въпрос, за който ми писахте в последното си писмо, ще поговорим, когато дойдете в София, защото за сега той среща много пречки поради това, че Академията по липса на хартия е спряла изданията си. Тъй или иняк, но самият въпрос търпи за сега отлагане и ще го уредим, ако бъде възможно, както казах, след Вашето пристигане тук. Всички домашни мои Ви поднасят своите поздрави по случай избора Ви и Ви пожелават добър успех на професорското поле. Съобщете на многоуважаемия дядо Симеона за избора Ви и му поднесете моите най-почтителни поздрави, разбира се, ако не е още заминал за насам. В очакване на Вашия отговор съм с приятелски поздрав Ваш

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН. ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 50 — 51.

* Иван Спатаров

74

П. Ников до В. Н. Златарски. Благодари на Златарски, че пръв му известява за избора му за редовен доцент в университета. Съобщава му проекта за тема на встъпителната си лекция, като иска одобрението му и е съгласен да прекрати работата си върху писмата на патриарх Йоаким III.

Варна, 26 април 1920 г.

Уважаемий г. професоре,

Тъкмо получих писмото Ви от 23-т. м., с което любезно пръв ми съобщавате за избора ми за редовен доцент по българска история. Бързам да Ви изкажа тук моята признателност за приятната вест, както и за любезните Ви поздрави и благопожелания по случая. Същевременно аз се считам и чувствавам подбуден да благодаря тук от сърце на г. професора за сичката оная подкрепа и за живия интерес, с които той придружаваше до сега моите научни работи и особено пък за ценното съдействие, което ми оказа при отпечатването на хабилитацията ми, без което тя не можеше да излезе своевременно на бял свят. Искрено Ви съм признателен и за симпатиите и доверието, които проявихте към мен при усилията ми да се хабилитирам и вляза в университетската среда.

Единодушният избор на факултета и академическия сенат съставя за мен едно морално удовлетворение и туря край, трябва да призная, на едно извънредно тягостно положение, което парализираше моите сили и енергията ми и туряше пречка на свободната ми научна дейност. Нищо в живота не ми тежи и не угнетява моя дух така, както когато

пътищата, що ми предстоят, не са напълно ясни и определени, а задачите в мъгла и неустановени. Сега, когато съм извикан на работа за въздигане и закрепване на родната историческа наука, задача, която сам отдавна си бях поставил и ревниво бдях, да не би в борбата с бурите и негодите на живота да бъде тя откъсната от мен и отнесена, мога да кажа, че погледът ми се прояснява, а силите концентрират. Много се радвам, че скоро с дружна мисъл и усилия ще можем да заработим за общото дело.

Заедно с Вас, г. професоре, и аз вярвам и се надявам, че потвърждението на избора от министерството не ще се забави и скоро ще се намерим пред едно напълно узаконено положение. В такъв случай ще остане още встъпителната лекция. Аз бих молил г. професора да ме осветли по въпроса, от кога се счита заемането на длъжността, от деня на прочитането на встъпителната лекция, или же от деня на поемането на работата с редовни лекции и занятия. Този въпрос ме интересува и бих желал да зная, как стои той, за да мога съответно с това да се нагодя. Във всеки случай мисля, че не е зле, встъпителната лекция да се прочете още през този семестър. Не съм имал случай някога да чуя някоя такава лекция в нашия университет и не знам, какъв е узузът. Презполагам, обаче, че темата трябва да е по-обща и, ако щеш, популярна, за да бъде достъпна на по-широк кръг. В Германия е малко по-другояче: там встъпителната лекция се съставя въз основа на хабилитацията и е същевременно един диспут, при който кандидатът за доцентурата се приема или отхвърля. По отношение на предмета аз се сприях на две теми, една от които би могла да се приготви за встъпителна лекция, именно: I. Задачите на днешната българска историография,⁸¹ и II. Българи и унгарци през вековете. Първата тема е за предпочитане, но затова и по-трудна и изисква по-продължителна и съсредоточена работа. За сега аз клоня да развия именно нея и почнах да я обмислям. Бих желал да чуя и мнението на г. професора по същността на този въпрос, както и как намира темите.

Въпросът за писмата на Йоакима[III] търпи наистина отлагане и нека, както предлагате, се отложи за по-нататък.

Предайте, моля, на г-жа професор[шата] и на г-ца Креса моите сърдечни благодарности за милите поздравии и благопожелания; най-хубави приветствия от моя страна.

Дядо Симеон, който от известно време пази стаята поради простуда, за щастие не особено сериозна, и вследствие на това се забави да се завърне пак в София. Ви благодаря за поздрава и известието и сам Ви поздравлява.

Като Ви поздравлявам най-сърдечно, оставам предан

П. Н и к о в⁸²

П. Ников до В. Н. Златарски. Разказва за трудности по настаняване-то си. Счита, че след войната интересът към българската история в научните среди на Виена е нараснал.

Любезний г. Златарски,

Виена, 26 ноември 1923 г.

Смятах, след като пристигна тук и се установя, т. е. намеря квартира и се настаня в нея за постоянно, да Ви пиша. Изглежда обаче, че скоро няма да се удостоя с това щастие, да се отърва от хотели и хотелиери, та рекох да Ви се обадя, бидейки още в това хотелско настроение. В хотел човек се чувства като на гости и като че ли постоянно готов за път и от това настроение мъчно може да се освободи. Но, както виждате, аз почнах да задушавам в себе си това чувство. До сега ми беше доста досаден и ме инервираше квартирният въпрос, та бързах да го разреша. Обаче тук царува не по-малка жилищна криза, отколкото в София, та досега не успях още да намеря подходяща квартира. Убедих се, че човек трябва да има дебели нерви и се въоръжих с търпение. Ще си стоя в хотела, докато мога да се настаня. Няма какво да се прави. Па трябва да се успокои човек, ако не външно, то поне вътрешно, за да може да се отдаде на работа. Ето вече приближават да се изпълнят две седмици, как съм тук, а под натиска на това настроение не можах до сега никаква работа да започна.

Имах вече случай да се срещна с колегите — събратя от тукашния университет. Добих впечатление, че традициите, оставени от покойния Иречек, се подемат и развиват по-нататък. Забелязах особен интерес за България и българската история. Проф. Пач щел да чете през идния летен семестър — История на България. Преди два дена се е хабилитира за доцент по източноевроп. история Д-р Хайек, ученик на Иречек и Юберсбергер, който е представил хабилизация из българската история — *Vulgarien unter der Türkenherrschaft*. Работата е приета от факултета в ръкопис, пред вид на скъпотията на печата, (ние в София сме по-строги в това отношение) и Юберсбергер ми казваше, че сега се събирали пари, за да се напечата; той сам бил писал на м[инистър] президент Цанков, да помогне [българската] държава парично за тази цел, но нямал още отговор. Хайек работи главно българска история. Интересно е, че българската история главно интересува и Д-р Wudy. На този твърде любезен млад човек, който сега е библиотекар в слав[янския] семинар, предадох Вашата брошура и двата броя на исторически Известия. Той Ви крайно благодари и щял да Ви пише. Той иска да се хабилитира като доцент при катедрата на проф. Пач, който е собствено заместник на Иречка и ми казваше, че иска да приготви хабилизация из областта на бълг. истор[ия] и искаше мнение за темата. Заместник на Ягича е станал пък кн[яз] Трубецкой, който е приет за редов[ен] проф[есор] направо. Изобщо, прави впечатление, че немците, които по-рано гледаха на славяните из високо — „като тор за немската нива“, — сега са си променили мнението основно. Тук много често, почти на всеки концерт, се свири руска музика — Чайковски най-често и др. Изглежда, че и тук, обаче, научния живот е притиснат, като у нас. До пъти ще Ви пиша повече по-това.

Вие как сте и какво работите? Какво ново има там у нас?

Предайте, моля, сърдечни поздравии на г-жа Славка и г-ца Креса. Като Ви стискам ръката най-сърдечно, оставам предан

П. Ников

Н. Ников до В. Н. Златарски. Описва неблагоприятните условия за работа на българските учени във Виена. Съобщава за новооткрит документ. Интересува се какво работи Златарски. Честити му Нова година и имен ден.

Виена, 8 януари 1924 г.

Любезний-г. Златарски,

В писмото, що Ви отправих оттук, казах, че ще продължа в друго писмо. Тук изпълнявам обещанието си.

От тогава изтече много вода и нещо значително се е променило тук, кое на добро, но най-вече в неблагоприятна смисъл. Неочаквано успях да си намеря стая южна и хигиенична, ако и скъпа и се понаредих и залових за работа. Но пуста скъпотия непрестанно расте и тормози. Командираните тук се намират собствено между два огъня: от една страна растящата скъпотия, а от друга — падащата наша валута. Както трябва да сте чули вече, подадохме едно изложение, и частно се писа, дето трябва, но нали са начело днес просветени хора — считат, че на професорите стигат идите.⁸³ Много съм пишман, че тръгнах, защото под този тормоз човек не може да си гледа работата. Тук се наплодихме вече много и образувахме цяла професорска колегия⁸⁴ — Наум Николов, Дечев, Радев, Обрешков, аз, Миятев⁸⁵ (от музея) — избрахме Жеко за кардинал. Обаче кардиналът, след като 2 седмици не можа да си намери стая и още търси, и се наслади достатъчно на тукашната евтиния и широк живот, кани се да бяга в България, та ще го прогласим за дезертър от поста. Тук е и бившият главен секретар Манолов и Баласчев. Завчера, в събота, бълг. студ. друж. св. Климент даде вечеринка и там ги видях. И те се оплакват от скъпотията тук и Баласчев се готви скоро да се върне, както ми каза. Студентската вечеринка, която струвала на друж. 40 000 лева (от частни пожертвувания покрити), се даде в един от най-хубавите салони. Присъствуваха ректорът, редица немски професори, между които Пач, Оберхумер, Юберсбергер. Хайек, нашия представител Стоилов и пр. — Добре, че минаха тези празници, за да може да работи човек; десет дена отидоха напразно — ваканции. За сега работя в Handschriftensammlung, но още не мога да се похваля с особени резултати. При всичко това за новата година ще Ви изненадам с един интересен документ за най-старата наша история. Все имам надежда, че ще намеря нещо между гръцките ръкописи. Прегледал съм до сега доста нещо.

Струва ми се, че не съм Ви писал, че новият тукашен доцент Хайек е държал встъпителна лекция за режима на Радославова.⁸⁶ Нека Ви кажа за характеристика, че той е ученик на Юберсбергера, а знаете, че науката на последния е доста разреждана, като вино с вода. Казваше ми на вечеринката Юберсбергер, че до пладне всеки ден се занимавал с хързалие със ски, защото това било сега по-полезно, отколкото да се занимава човек с наука. Ето Ви тукашни новини.

А Вие как сте? Писаха ми, че сте боледували? Работите ли втория том и какво правят приписките?

По случай имения Ви ден Ви поднасям сърдечна честитка! А по случай Новата година пожелавам Вам, на г-жа Славка и г-ца Креса изобилно щастие и благополучие!

Тук ни е налегнал страшен студ, който ето вече три седмици как упорствува и не иска да си отиде.

Като Ви желая всичко хубаво и добро, оставам със сърдечен поздрав предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, тт. № 1694.

77

П. Ников до В. Н. Златарски. Говори за среща на Златарски с митрополит Симеон. Съобщава му, че е открил изобилен материал за историята на църковните борби, и иска ходатайството на Златарски да му се удължи командировката с още един семестър.

Виена, 13 юни 1924 г.

Любезноуважаемий г. Златарски,

В своето последно писмо от преди няколко дена дядо Симеон ми пише, че сте се видели на историческата почва на първата българска столица, гдето сте отишли да отдадете заслужена дан на спомен и почит към паметта на всички ония старобългарски дейатели, които с делата си са сложили яките основи на жилавото българско племе. Там Вие сте били така добър и снизходителен да си спомните и запитате и за моята скромна личност. Предполагам, че двете или три писма, които Ви отправих от тук, са стигнали назначението си. Смятах пак да Ви се обадя по-нататък, но един спешен въпрос ме кара да прибързам.

От преди две-три седмици почнах да работя в Държавния архив, с обект — българското възраждане през XIX в. и църковния въпрос.⁸⁷ Материалът — цял океан! Но трябва да се подбере и извлече важното и за целта. А и да се издири, защото е много разпръснато между грамадата книжа. Работата върви много мудно и ще е нужно по-дълго време. Стягам се душата, като гледам, как леги времето, а аз едва чопля и не ще мога да се справя със задачата. Времето е вече кратко и ясно ми е, че не мога да се надявам, поне от малко да закръгля работата си. Това ме енервира и убива охотата да продължавам, още повече, че трябва да се мисли вече и за лекции. Не малко се колебах, но накрай реших да искам от факултета продължение на командировката ми с още един семестър. Хванах се вече на хорото и трябва да се играе до край. Не ми е по нрав да прекъсвам по средата. Тук Ви приключвам съответното заявление до факултета с молба заедно с Вашето ходатайство да го представите чрез декана на съвета. Пращам го на Вас, защото считам за необходимо да имам преди всичко Вашето съгласие като представител на катедрата и понеже времето не позволява да почакам тук Ваш отговор. Не мисля, че Вие ще имате нещо против това; но за всеки случай, ако по една или друга причина Вие не сте съгласни, моля спрете заявлението и не го подавайте! Разбира се, че аз не бих желал моето искане да попречи на други колеги с охота да се впуснат в командировка; особено пък на Мутафчиева.⁸⁸ Аз подавам заявлението само като зная от неговите писма, че не смята да отива в ком[андировка]; иначе не бих подал.

Вие как сте и какво работите? Какво правят г-жа Славка и г-ца Креса?

Предайте им, моля, сърдечни поздрави.

Като Ви стискам горещо ръка, оставам Ваш

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1706.

78

В. Н. Златарски до П. Ников. Извинява се, че закъснял с отговора си. Съветва го да подаде молба за отпуск поради отказа да се удължи командировката му. Исква да му изпрати статия за печат.

София, 29 юни 1924 г.

Драгий Ников.

Струва ми се, че аз бях веднъж ти се изповедал в един много лош, да не казвам отвратителен, нрав мой относно писание писма, а именно: ако не отговоря веднага на полученото писмо, отива с месеци моето мълчание. Така се случи и с твоето последно писмо (аз съм получил от тебе само две писма—едно наскоро след пристигането ти във Виена без адрес, и друго—по-късно, ако се не лъжа, през декемврий): то пристигна, когато бях се разболял—намислил бях да открия кариера за камъни в бъбрека си—и тая ми болест се продължи повече от две недели със силни болки. Това обстоятелство ме накара да отложам отговора си, та и до сега. Нека горнето послужи като извинение за дългото ми мълчание, което, надявам се, ще получа от тебе на драго сърдце. Но стига лиризмъ, да минем към работа.

Писмото ти заедно със заявлението до декана получих своевременно и направих всичко необходимо: още на близкото факултетно заседание то биде разгледано и след като се обясни, в какво се заключава причината, която те кара да дадеш заявлението, факултетът взема надлежното решение да се удовлетвори искането ти. Миналата сряда въпросът биде внесен от декана, както му е реда, в Академическия съвет, дето обаче *patres conscripti* не благоволили да усвоят решението и ходатайството на факултета. Това узнах в петък и поисках да се срещна с г. ректора, за да узная мотивите, по които това ходатайство на факултета е оставено без последствие. Срещата ни се състоя събота, т. е. вчера, и ректорът ми съобщи, че Академическият съвет не уважил факултетното решение затуй, защото не искал да нарушава утвърдения от министра преди един месец правилник за командировките, в който било силно подчертано, че командировки се дават само за една година и че тоя срок строго да се запазва, за да може да се даде възможност да отиват зад граница всички чающи това благоволение. Грабва да кажа, че атмосферата между Министерството и Университета за последно време се е много сгъстила и министърът само чакал да се яви Академическият съвет с некое нарушаващо правилниците решение, за да го утвърди. „Ами тогава, казах на ректора, това значи да се побърка на г. Н[ико]ва да завърши почнатата тъй важна за научните му занятия работа — това е във висша степен несправедливо“ и почнахме да обсъждаме, по кой начин да може да ти се помогне в случая. Най-сетни дойдохме до следното заключение: понеже от заявлението ти се види, че всичкият въпрос се отнася за четири месеца (от X. 1924

до I. 1925), то за да можеш да си постигнеш целта, най-добре ще бъде да поискаш отпуск за четири месеца и същевременно да искаш, щото Акад. съвет да ти отпусне пособие една сума от „фонда за научни цели“, защото след изтичането на командировъчната година няма да ти се дава двойна заплата. Това е едничката възможност, която колко-годе удовлетворително може да разреши въпроса в твоя полза. Не зная дали ще възприемеш това заключение и ще ли се възползуваш от него; във всеки случай ти ще ми пишеш за това, за да мога да зная, как да се действа по-нататък.

Радвам се, че си попаднал на такива неизчерпаеми исторически богатства в държавната архива. Понеже така се разрешава въпросът за продължение на командировката ти, то не ще ли бъде възможно през летните месеци да се фотографират намерените документи и по тоя начин да съкратиш времето и да облекчиш работата си? Така направи някога си Н. Милев.

Тия дни ще пристъпим към печатането на книга VI от „Известията на Историческото дружество“. Моля те, изпрати някоя статия за нея, ако имаш нещо написано, или пък да дадеш някое известие за документите, които си изнамерил. Аз казах тия дни, но това не е тъй точно определено, защото печатането на тая книга ще зависи от това, кога ще се отпусне държавната субсидия, защото без последната дружеството не ще бъде в състояние да издаде книгата, тъй че излизането ѝ не ще последва по-рано от два, а може би и повече месеца. Във всеки случай чакам от тебе една статия не повече от 1 или 1 1/4 кола, и се надявам, че няма да ми откажеш. Тая година Историческото Дружество се доста засили и вярвам в следната година то ще бъде доста продуктивно.

В събота в Синода очаквах пристигането на дядо Симеона тук. Ще се постарая да се срещна с него и ще му обясня, как стои въпроса с командировката ти. Ти, разбира се, и сам ще му пишеш за нея. Наистина, аз имах случай да се срещна с него на тържеството в старата Плиска, дето той ме очуди със своята бодрост и издържливост.

Какво да ти пиша за тукашните работи, не зная; толкова много има да се пише, че не зная и от де да начена. Затова, ако има нещо, което особено те интересува, на драго сърце ще ти отговоря. А сега, като ти предавам най-сърдечните поздравии на жена ми и Креса, оставам с най-искрени пожелания твой

В. Н. З л а т а р с к и

НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 52 — 53.

П. Ников до В. Н. Златарски. Развива гледището си, че държавата е в дълг към родната история. Благодарни за съвета да поиска отпуск и парична помощ с цел да продължи работата си във Виенския държавен архив. Изброява какви статии ще му изпрати.

Виена, 6 юли 1924 г.

Любезноуважаемий г. Златарски,

Имам вече на ръка писмото Ви от 29 м. м. и бързам да Ви отговоря.

Преди всичко крайно Ви благодаря за топлия интерес и енергичното съдействие, което проявявате по повдигнатия от мен въпрос. Този въпрос —

за моето по-продължително оставане в странство — не засяга само мен лично, или по-точно, той засяга по-малко мен, който се явявам в случая само като едно оръдие; много повече и преди всичко той засяга общи български интереси, е от общ характер и това трябва да се има пред вид на първо място. Трябва да се разбере, от дете трябва, че държавата, като изхожда от свой жизнен интерес, трябва да направи всички налагащи се жертви за развитието на родната история. Или — или! Тук няма средно положение. Нашата наука особено и изобщо историческата наука у нас най-малко се е възползвала от улесненията на държавата и от нейното съдействие. Време е, струва ми се, това положение да се промени. По този въпрос аз не мога да бъда нито равнодушен, нито да мълча, защото той не е частен или личен въпрос, и аз считам за дълг да работя за създаване на благоприятни условия за развитието на науката, която нацията ни е поверила. Много се радвам, че по този въпрос ние сме с Вас на едно мнение, както се вижда от писмото Ви. Духовните интереси сближават хората много по-силно, отколкото каквито и да било други връзки. Чувствайки Ви така много близък, аз бях увурен, че най-добре ще схванете за какво се касае и не се излъгах. Да, държавата трябва да направи всички жертви за издигането на отечествената история у нас. И тъкмо на това място, като Ви изказвам най-сърдечни приветствия и благопожелания по случай избора Ви за „Rector Magnus“ на нашата „alma mater“, позволявам си да добавя и едно пожелание особено, щото дейността Ви от това високо място да бъде плодотворна и в енергично застъпване интересите на българската историческа наука пред бълг. Мин. на Просветата. По този предмет ние ще имаме вярвам случай да разменим мисли и след като се завърна.

Акад. Съвет е прав, като отхвърля моето искане, щом законът или правилникът са против. Добър или лош, щом е закон, волно се подчинявам. Вие предлагате един изход — чрез искане отпуски и пособие от научния фонд. Ако се отпусне от „Фонда“ сума поне от десет хиляди лева, може да се мисли и приеме подобно решение. До 1. III. 1925 (т. е. началото на летния семестър) има 5 месеца. Тясно наистина, но надявам се да може да се нареди, при всичко, че на студентски начала никак не ми се живее вече. Започнах една работа вече и трябва колко годе да я привърша, защото независимо от моя нрав да упорствувам във веднъж започнатото смятам че ако сега се върна в България, при нашите условия, кой знае, кога пак и изобщо лали ще мога пак да дода тук да продължа. Чукай желязото, докато е горещо. Прочее приемам предложенията от Вас изход и Ви моля да направите, щото е потребно. Ще трябва ли да подам от тук повторно заявление до факултета? Струва ми се, че ще бъде нужно такова; затова ще Ви приложа тук едно, без обаче да го надписвам до факулт[ета] или направо до акад. съвет; моля, сторете Вие това, според нуждата.

Вие предлагате да фотографирам намерените документи, обаче това е неизпълнимо поради скъпотията на снимките. За някои снимки 13 на 18 ми зеха по 60 лв. наши пари, т. е. преписа, ако и скъп, все пак е по-евтин. Милев се падна тук в щастливо време; сега е скверно.

Поканата Ви да дам някоя статия за „Известията на Ист. Друж.“ ме завари в пълен разплог, защото откак съм стъпил тук не съм нищо обобщил и писал, а се занимавам и занимавам да дира онова, що са писали други и да го събирам. Краткостта на времето налага подобно съсредоточаване и ограничение, което е иначе твърде уморително. Умишлено отбягвайки отвличането с работа, която може после да се направи и в България, аз нямам нищо ново, което да Ви предложа. Понеже работата

е спешна, мина ми през ум, да изглежда една сказка за „Образи на Мих- [аил] III Шишман и семейството му“⁸⁹, която държах лани в Археол. Инст. в София, но не напечатах още и да Ви я пратя. Ще го сторя. А ако „Известията“ се позабавят още 2 — 3 месеца и ако Вие пожелаете това, мога да напиша допълнително и нещо друго по друг един въпрос. Намирам за неловко за мен и неудобно да напиша доклад за докум[ентите], намерени в държавния архив, защото работата е още в началото си и би било преждевременно. Много се радвам, че Истор. Држ. се засили и тръгна напред; то е едно добро оръжие за нашата работа.

От писмото Ви заключавам, че както факултетният, така и академическият съвет са съгласни да ми се даде отпуската. Минава ми обаче през ум да не би министра да се възпротиви. Това не изглежда вероятно, но турците казват: „Дявола си няма работа“. Па и отношенията щом са тъй мили! Бих Ви молил, прочее, при случай да сондирате Цанкова, за да нямаме после някоя изненада.

Тук настъпиха вече горещини летни и всичко почва да се разбягва из села и планини за отдиш и нови сили. Мен също ми се ще на нейде в Балкана, чувствавам умора и нужда от отдиш; но не съм решил още какво ще предприема. Вие де ще прекарвате лятото? Навярно горещините трябва да са вече и в София в разгар. Тези дни се връща тук от Innsbruck Ж. Радев, а после ще потегли за България заедно с проф. Brückner. В България иска да доде, както ми казваше сам и Д-р Wudy, именно през септември.

На Мутафчиева ще отговоря утре.

Поздравлявам най-сърдечно г-жа Славка и г-на Креса, а Вам горещи приветствия и пожелания от Вашия

П. Ников

(П. П.) Заявление за отпускане пособие от научния фонд за времето на отпуската ще Ви пратя по-късно, след като се уреди самата отпуската.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1710.

80

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му статия за печат. Интересува се от работата на Златарски като ректор и отношенията между университета и министъра на просветата.

Виена, 27 октомври 1924 г.

Любезноуважаемий г. Златарски,

През последните дни срещнах случайно г. Д-р Wudy, с когото порано, понеже работех в народната библиотека, често се виждахме, но откато посещавам архива, много нарядко. Той се върнал от България, от дето изнесъл добри впечатления и между друго ми предаде и Вашето желание да пратя нещо за напечатване в Истор. Известия. Добре стана, че той ме подсети, защото уличан тук в работата си, съвсем ми беше шукнало из ума. Приключено тук Ви изпращам нещо за изображенията на Михаила Шишмана и семейството му, върху които, ако помните, държах сказка в Археол. Институт през 1922 г. Нямам друго нещо готово и затова

Ви изпращам тази статийка, която вярвам да свърши работа. Сега не мога да се отвлечам от работата си, за да напиша друга. Ако се забави продълго излизането на Известията, може по-нататък да се помисли за нещо друго, иначе поместете изпратеното тук.

Вие как сте и какво правите? Казваше ми Д-р Wudy, че с ректорството сте били много заети. Не се съмнявам, че Ви отнема много време, но няма що. Годишната ей сега ще изтече. Това е най-почетната и върховна длъжност в университетата, за която могат да се направят известни жертви. Вие сте сега в центъра на университетския живот. Има ли някои особени въпроси, които да го вълнуват? Как ли са отношенията с министъра на просветата.

Моята работа продължава усилено. Искам да привърша по-рано, за да мога да поостана малко в Будапеща; но да видим. Цяла година вече наближава, откак съм тук. Много книжа и ръкописи съм прехвърлил. Чувствувам се напрегнат от монотонността на работата, но трябва да се изкара до край.

Казаха ми, че преди няколко дена минал през Виена на път за Прага г. Цонев⁹⁰, който по-късно пак щял да доде тук. Намират се тук командировани няколко гимназични учители, между тях и Славов-Киселков от Сливен.

Предайте, моля, хубави поздравии на Вашите. Вам най-горещо стискам ръка Ваш

Петър Ников

НА БАН, ф. 9, инв. № 1725.

81

П. Ников до В. Н. Златарски. Съобщава му кога ще се завърне и че се колебае през коя държава да мине заради документалния материал, който ще носи.

Виена, 5 март 1925 г.

Любезно уваж[аеми] г. Златарски,

При всичко, че времето на завръщането ми не е вече далеч, считам за нужно да Ви пиша няколко реда и Ви осветля по един въпрос, по който, както схванах от писмото на Мутафчиева от преди 2 — 3 дни, Вие мислите друго. Очаквали сте ме да бъда в София в началото на март. Би било, разбира се, желателно и за мене да бъда в София още с първите дни на семестра. Това би било впрочем и в мой личен интерес, защото не е приятно да седи човек тук само със заплата при тукашната скъпостия. Обаче, работата ми в архивата се проточи и едва с големи усилия ще завърша поставената си задача най-рано на 20—25 т. м., след което смятам веднага да потегля за София. Така че работата ми налага да остана тук до 25 т. м. За щастие и моя отпуск ми дава право да остана тук и през март месец. Официално ми се съобщи лани, че ми е разрешен „5 месечен отпуск, начина от деня, в който изтича задграничната ми командировка“. Последната начена на 1 ноемврий 1923 г. и продължи до 1 ноемврий 1924 г., до когато ми се даде и двойна заплата. Отпуска ми следов. изтича на 1 април. Писах по това на декана, но считам за нужно да съобщя за това тук и на Вас.

Работата ми тук даде добри резултати, за които ще Ви съобща по-подробно, като се видим наскоро в София. Една голяма грижа за мен е обаче, как да пренесе натрупаните материали. През Сърбия е изключено, не се решавам. Но страх ме е и от ромъните да не ми направя някоя беля. Ако до края на месеца тръгнат параходите по Дунава, това ще бъде спасение за мене по този деликатен и щекотлив въпрос.

Вие какво правите?

Пиша Ви много набърже. Като Ви желая бодрост и здраве, оставам със сърдечен поздрав предан

П. Н и к о в

[П. П.] Моля, [предайте] моите поздрави на г-жа Славка и г-ца Креса.

НА БАН, ф. 9, инв. № 1755.

СЪЩИЯТ

82

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му поздрави.

Белград, 15 април 1927 г.

Вам и на уваж[аемата] г-жа Славка най-сърдечни приветствия от II инт[ернационален] византоложки конгрес. Наблюдаваме вече края; в неделя потегляме на юг.⁹¹

Предан

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1877.

83

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му поздрави.

[Сталато], 30 април 1927 г.

От прелестната Далмация и почвата на Диоклетиановия палат сърдечни поздрави на г-жа Славка и Вам

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1881.

84

П. Ников до В. Н. Златарски. Изпраща му поздрави.

Блед, 4 май 1927 г.

На път за Виена през Загреб и Любляна отбих се за няколко часа тук и Ви поздравявам най-сърдечно, а на г-жа Славка целувам ръка

П. Н и к о в

НА БАН, ф. 9, инв. № 1882.

П. Ников до В. Н. Златарски. Иска парична помощ за филмиране на новооткрити документи. Направил исканата справка. Говори за упадъка на научния живот във Виена.

Виена. 14 юлий 1930 г.

Уважаемий г. Златарски,

Най-напред искрено благодаря на госпожа Славка и Вам за вниманието и честитката по случай на именния ми ден. Тая година се случи да бъда на Петровден тук⁹² и благодарение на честитките оттук, оттам си спомних за тоя ден, който иначе би минал незабелязано в обикновения дотег на времето.

Недавна беше тук колегата Дечев с жена си, на път от Рим за България; той навярно Ви е донесъл новини от тукашните региони. Той трябва да Ви е казал, че работя тук във военния архив. Отдавна имах желание да се запозная по-отблизо с тоя архив, в който очаквах, че ще има интересни и за нас работи. Тръгвайки за странство, аз си дадох дума да се въздържам тоя път от архивна работа, а да се задоволя само със справки по библиотеки и попълвания и да използвам главно времето си за почивка, от каквато чувствавах нужда. Обаче тук клетви и думи, изглежда, не помагат. Крастата надделя. Полюбопитствувах да надникна в тукашния Kriegsarchiv, а сега се мъча да се измъкна от него. Жетвата обаче излезе добра и положеният труд е възнаграден. Работа има, разбира се, още много, но понеже времето ми е отмерено, принуждавам се да закръглявам вече издирванията си, за да мога най-късно до началото на идния месец да привърша. Големите горещини в грамадния град правят работата тежка и изнурителна, а моята работоспособност не е вече като порано, та съм принуден да държа сметка и за здравето си. Материалите, които намерих и събрах, са от времето на турското робство и засягат най-вече северозападна България. След завръщането си смятам да съобщя за тях в едно от заседанията на академията. Нужно е обаче да се направят редица снимки и копия, които струват доста пари. Аз бих си позволил тук да Ви замоля, ако Ви е удобно, да настояте пред управителния съвет на Академията да ми отпусне нужната за целта сума от 4 — 5 хиляди лева, та да не става нужда да се стоварят и тия разноски върху скромния и така обременен професорски бюджет. Жалко, че материалното положение от преди войните не е възстановено, за да може нашият професор да бъде по-свободен и самостоятелен в работата и движенията си.

Още в началото на идването ми тук се занимах с поръчката Ви за Codex Slavicus №12. Работата се оказа обаче малко по-друга, отколкото мислеше г. Трифонов. Тоя ръкопис съдържа само отчасти работи от епископа Константина, именно само една проповед; останалата грамадна част от тоя голям кодекс съдържа съчинения от разни други автори. Съдържаната работа на Константина, която прави впечатление със своя хубав, светъл стил, накарал да снимат на фотография и снимките ще донеса, като се завърна.

По Дечева Ви изпратих една доза (три кутии) от Вашата захар, които надявам се да сте получили.

Вие какво правите? Какво работите? Ще ходите ли на дача? Какво ново има там и в кръговете на нашия учен свет? Ласкарис⁹³ навярно е още в София, поздравете го, моля, ако е там. Академията избрала ли е свои делегати за конгреса на византолозите в Атина и кои?

Тукашните учени кръгове, сродни на нашата наука, почиват спокойно на лаврите на своите предшественици: мъртило и идиотство! Юберсбергер е избран за идната година за ректор на Виенския университет. Случайно улових, как той наредил да му се напише по тоя случай едно венцехваление в един тукашен вестник. Хайек пък, който научно нищо не работи и университета не знае какво да го прави, щял, ми казваше, да напише книга—за женските истории и похождения на Петра Велики. И пр. и пр. Какъвто даскала, такъв и ученика. Бедна Виенска *alma mater*! Епигонци!

Тия дни тук се поразхлади малко след непоносими горещини.

Ако има нужда от заявление до Академията, може да се уреди допълнително това.

Предайте, моля, почтителни поздрави от мен на г-жа Славка и г-цата. Вам сърдечно стискам ръка и оставам предан

Петър Ников

НА БАН, ф. 9, шив. № 2171.

86

В. Н. Златарски до П. Ников. Пише му по въпроса за искана парична помощ. Благодарни за услуга. Съобщава му върху какво работи. Предава му поздрави от Ласкарис. Съжالياва за смъртта на проф. П. Абрашев.

София, 26 юли 1930 г.

Драгий Ников,

Благодаря ти за отдавна очакваното писмо. Най-първо ще отговоря за субсидията, която ти желаеш да получиш от нашата Академия. Както навсякъде, тъй и тук във ваканционните месеци е мъртвило и никого няма. Управителният съвет на Академията е така също във ваканция и не само не се събира, но и не може да се събере, защото са се пръснали повечето му членове, тъй че не може нищо да се направи сега. Освен това всички суми, с които Академията разполагаше за подобни цели по тазгодишния бюджет, са всички раздадени преди настъпването на ваканцията, така че и да можеше управителният съвет да се събере, все пак не ще можеше, или по-добре, не би бил в състояние да удовлетвори желанието ти; па и без предварително решение и ходатайството на Историко-филологическия клон управителният съвет не отпуска никакви суми за подобни цели. Аз мисля, че тая работа ще може да се нареди впоследствие, т. е. когато ще докладваш или след като докладваш в клона за всички тия материали, ще може да се повдигне въпроса за едновременна помощ за твоя труд и за донесените от тебе материали.

Радвам се, задето си намерил такива ценни материали, и то от най-тъмната епоха на нашата история, и надявам се, че ти ще дадеш и статии и за Бълг. Истор. Библиотека.⁹⁴ Благодаря ти за армагана, изпратен мен по Дечева, който заявява големи претенции за тая услуга, която би му коствувала много. Така казал на домашните ми, но аз и до днес не съм [го] виждал и не зная, как ще формулира претенциите си. Във всеки случай армаганът дойде тъкмо навреме, защото бях привършил своя и не

знаех, отде да взема и где да търся. Също благодаря за фотографирането на еп/ископ/ Константинновата реч. Ами другите статии в Codex Slavicus №12 от какво съдържание са? Няма ли някоя историческа или към историята отнасяща се статия? Ако има такива, дръпни ги и тях на фотографии. Разноските за тях ще ги заплатим.

Питаш ме какво правя? Нямала баба работа и се заловила на хорото. През септемврий т. г. в София ще стане V конгрес на руските задгранични учени в най-широк смисъл. Комитетът от руски тукашни професори, който урежда конгреса, поиска от мене, шото и аз да „изнеса“, както сега приказват тук, един научен доклад като представител на руската наука в България, и аз се съгласих. Но да се съгласиш било много лесно, а като дойде работата до приготвяне, усетих зор, па се залових да чета по един въпрос доста труден, именно: българският историко-литературен елемент в руския летопис. Някога-си аз се бях занимавал с този въпрос; но оттогава се изминаха много години и, разбира се, възгледите се изменяват. И сега седя и пыцкам при тия горещини и работя над този доклад. Щом свърша тая работа, ще отида на Банки на почивка за един месец, което ще бъде от края на август до 20 септември, ако само не ми попречи руският конгрес.

Ласкарис е още тук. Днес си представи изследването по новонамерената от него във Ватопедския манастир грамота на Иван Асеня II, за да бъде напечатана в „Български Старици“ на Академията.⁹⁵ В едно от последните заседания на клона аз докладвах върху това му изследване и се прие за публикуване от Академията. Грамотата е интересна, но и изследването на Ласкарис не е лошо, понеже разглежда твърде многоостанно и критически съдържанието на грамотата. Годината ѝ е повредена, но не остава никакво съмнение, че грамотата се отнася към 1230 година. Аз предадох на Ласкарис твоят поздрав. Той ти много благодари и съжалява, че не ще може да се види с тебе, защото към средата на август мисли да замине от София.

Академията избра само един делегат за конгреса на византолозите в Атина по нямане на пари, именно Б. Филова, а Министерството за такива назначи Кр. Миятева и А. Протича (!?).⁹⁶

Най-важната новина е тази, че на 17 юний се помина проф. П. Абрашев скоропостижно⁹⁷ — от апоплексически удар поради напреднала склероза. С Абрашева аз изгубих един свой от детство добър другар и незаменим приятел — нашето приятелство достигаше до братска обич; аз мило скърбях за него, защото оставам вече без другар по училище и приятел близък в живота. Мъчно ми е за него още и за туй, че той не послуша моите приятелски съвети, давани нему още миналата година, да обърне сериозно внимание на здравето си; може би, животът му би се продължил с още няколко години. Но българската пословица казва: „Това, което сам човек си направи, и най-големият му враг не може да направи.“ Бог да го прости!

Славка и Креса, която се готви за пътуване в Италия през август, ти благодарят за поздрава и те молят да приемеш и техните най-искрени приветии. От мене пък приеми най-големи благопожелания в твоята работа с една не по-малка просба: да се обаждаш по-често, а също и приятелския ми сърдечен поздрав. Твой

В. Н. З л а т а р с к и

¹ Роден в Бургас на 9. II. 1840 г., митрополит Симеон, с мирско име Одисей, учи в гръцкото богословско училище на о. Халки (1856 — 1863). Като протосингел на видинския митрополит Антим той се включва в борбата за независима българска църква и след избора на Антим за първи български екзарх го съпровожда до Цариград в качеството на протосингел екзархийски. През 1872 г. е избран за Варненски и Преславски митрополит и заема тази длъжност до края на живота си (23. X. 1937 г.). Наред със задълженията си на духовно лице (постоянен член на Св. Синод, председател на Св. Синод) митрополит Симеон развива и обществена дейност. Той е подпредседател на Учредителното народно събрание 1879 г., народен представител в I и II ВНС и във II и III ОНС. Тъй като добре владее гръцки език, проф. В. Златарски го подтиква да направи превод и коментар на редица важни извори за българската история — например „Послание на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис“, което двамата издават през 1917 г. Срв. 100 години БАН 1869 — 1969. Т. I, С., 1969, с. 631.

² П. Ников е студент в Мюнхен от 1904 до 1908 г. При срещата им в София през лятото на 1906 г. той търси съвет от проф. В. Златарски за избор на тема за докторската си дисертация.

³ Още през студентските си години П. Ников започва често да боледува. Това го принуждава да прекъсне временно следването си през 1909 г., пречи му да се яви на конкурса за доцент в Софийския университет. Макар че се подлага на редица операции, здравословното му състояние не се подобрява и той умира на 54-годишна възраст.

⁴ Срв. бел. 2.

⁵ Не е известно по това време П. Ников да е ходил във Венеция.

⁶ Акад. Методи Ат. Попов (1881 — 1954). Виден български естествовик. През 1904 — 1909 г. специализира биология, анатомия и паразитология в Мюнхен. Близък приятел на П. Ников.

⁷ Вж. бел. 2. Срв. също НА БАН, ф. 9, инв. № 1099.

⁸ Карл Крумбахер (1854 — 1909). Известен немски византолог, основател на сп. „Byzantinische Zeitschrift“. Автор на труда „Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897“, в който за първи път разглежда византийската литература отделно от древногръцката и римската. Вж. за него: М. А р н а у д о в. Карл Крумбахер. — Слав. глас, VII, 1909, кн. 6, 285 — 286. По време на следването си в Мюнхен П. Ников специализира в семинара на проф. К. Крумбахер, когото счита за свой пръв голям учител. Вж. тук писмо № 9.

⁹ Константин Иречек (12. VII. 1854 — 10. I. 1918), известен чешки славист, професор по славянска история в Прага (1884 — 1893) и Виена (1893 — 1918). Автор на първата българска история, главен секретар на Министерството на просветата и министър на просветата (1879 — 1882) в България. От 1908 до 1912 г. П. Ников специализира в семинара на проф. К. Иречек по източноевропейска история. Вж. писмо № 3.

¹⁰ Проф. В. А. Билбасов (1838 — 1904). Руски историк и публицист. Редактор на в. „Голос“. Автор на „Исторически монографии“. СПб., 1901; „Архива на графовете Мордвинови“. Т. 1 — 10, СПб., 1901 — 1903.

¹¹ К. Г е ъ е к. Geschichte der Serben. I. Gotha, 1911, II, 1918.

¹² В. Ягич (1838 — 1923). Хърватски филолог славист. Вж. Л. М и л е т и ч. Проф. В. Ягич. — Макед. преглед, II, 1926, кн. 3, 1 — 64; Б. Ц о н е в. Ватрослав Ягич. — Лег. БАН, VII, 1926, 43 — 51.

¹³ В. Н. З л а т а р с к и. Вопросъ о происхождении болгарскаго царя Ивана Александра. — Сб. по славяноведению, II, СПб., 1906.

¹⁴ От текста не личи за какво става дума, но вероятно това е проучването на В. Н. З л а т а р с к и. Известията на българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. — СбНУ, 1909, 24 — 1, 1 — 161.

¹⁵ С. Т а б а к о в. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци. — Пер. сп., 7 — 8 св., 1908, 620 — 639. — Рец.: П. Н и к о в. — Пер. сп., XXI, Пл., 1909, кн. LXX, св. 7 — 8, 563 — 588. Вж. писмо № 5.

¹⁶ Писмо № 5 носи дата 30 март, нов стил.

¹⁷ K. I g e ě k. Balkanvolks und ihre kulturelle und politischen Bestellungen. — Urania, II, 1909, 4, N : 13, s. 193 — 197 und N : 15, s. 225 — 227. Срв. писмо № 7.

¹⁸ Срв. бел. 15.

¹⁹ Поради лошо здравословно състояние П. Ников прекъсва следването си за една година и заминава за Цариград при майка си, която по това време вече вдовица, живее в дома на своите сестри в Пера, квартал на Цариград. Вж. писмо № 9.

²⁰ В писмо от 10. X. 1909 г. митрополит Симеон съобщава на племенника си П. Ников, че се е срещнал с В. Златарски в София. Професорът заявил, че Софийският музей има 5 отдела, от които един бил определен за византийска археология. Мястото било вакантно и той считал, че П. Ников може да го заеме, като същевременно се яви на конкурс за доцент по българска история в Софийския университет. Тези планове не се реализират, тъй като поради заболяването си П. Ников не успява навреме да защити доктората си, а по-късно възникват някои административни недоразумения. Започналата през 1912 г. война осуетява още веднъж тази възможност. Срв. НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 367, л. 115 — 117 — писмо на митрополит Симеон до П. Ников. Вж. тук писмо № 10 и сл.

²¹ Такова писмо не е съхранено в архива на В. Златареки.

²² П. Н и к о в. Цар Борил под светлината на един нов паметник. — СпБАН, III, 1912, 121 — 134. Вж. писмо № 11.

²³ П. Н и к о в. Кой е бил Синадин, чичата на цар Иван Александър. Генеалогическа студия. — ИИД, III, 1911, 217 — 225. Вж. писмо № 11.

²⁴ Никола Милев (20. V. 1881 — 13. II. 1925), български-историк, занимавал се предимно с историята на българския народ от времето на турското робство. Роден в с. Мокрепие, Костурско, завършва императорския лицей в Цариград (1903) и история в СУ (1909). През 1915 — 1918 г. е редовен доцент в СУ, хоноруван частен доцент (1918 — 1920) и отново редовен доцент до 1923 г. През 1910 — 1912 г. специализира история във Виенския университет със стипендия от фонда „М. Дринов“. Вж. Алманах на СУ. С., 1940, с. 346 — 347. Срв. писмо № 12.

²⁵ Петър Мутафчиев (1883 — 1943). Роден в с. Боженци, Габровско. Завършва история и география в СУ (1910), специализира в Мюнхен със стипендия от фонда „М. Дринов“ (1920 — 1922). Редовен доцент (1923), извънреден професор (1927) и редовен професор в СУ, титуляр на катедра по история на Източна Европа (1938).

²⁶ П. М у т а ф ч и е в. Селското земевладение във Византия според νόμος γεωργικός. — СБНУ, II, 1909, кн. 25, 1 — 72. Вж. писмо № 12.

²⁷ П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек. — СБНУ, I, 1913, 1 — 85.

²⁸ Елена Никова, сестра на П. Ников, след завършване на класическа гимназия във Варна заминава при брат си в Мюнхен и Виена да следва музика, също на разноски на чичо си митрополит Симеон. През 1911 г. заболява от туберкулоза и е настанена в санаториум в гр. Лезен, Швейцария. След оздравяването си се прибира в България, настанява се в подходящия за здравето ѝ гр. Трявна, където се омъжва и живее до дълбока старост. За разлика от брат им Никола Елена е много привързана към Петър Ников и споделя духовните му интереси, следи постиженията му в науката и го насърчава с искрена сестринска обич.

²⁹ Срв. тук бел. 22 и писмо № 15.

³⁰ Юберсбергер — професор във Виенския университет. Учител на П. Ников. Вж. по-нататък писмо № 76.

³¹ Вж. бел. 23. Срв. писмо № 17.

³² В. Н. З л а т а р с к и. Имали ли са българите свое летоброене. — СпБАН, I, 1911, 1 — 92. Вж. писмо № 18.

³³ I. B u g y. The chronological cycle of the Bulgarians. Вж. и рецензията на В. Н. Златарски в ИБАД, I, 1910, 237 — 243, с. 60.

³⁴ В. Н. З л а т а р с к и. Към въпроса за най-старите български монети. — ИБАД, I, 1910, 29 — 53. Срв. писмо № 18.

³⁵ Вж. бел. 22. Срв. писмо № 20.

³⁶ Срв. бел. 23.

³⁷ Codex diplomaticus patrius Hungaricus, VII, Budapestini, 1880.

³⁸ Г. И. Кацаров, по това време титуляр на катедрата по история и археология на източните и класически народи в Софийския университет; Ю. Иванов, проф. по старобългарска литература и фолклор в Софийския университет, специалист по история, археология, палеография, етнография; Л. Милетич, езиковед, етнограф, титуляр на катедрата по славянска филология в Университета; Ив. Пеев-Палаков, филолог, секретар на БАН (1911 — 1939), министър на просветата (1900 — 1901, 1912 — 1913); Ю. Трифонов, фило-

лог, специалист по старобългарски език и литература, действителен член на БКД; Д. Михайлов, специализирал в семинара на К. Крумбахер в Мюнхен, приятел на Петър Ников.

³⁹ Става въпрос отново за явяването на П. Ников на конкурс за доцент по българска история в Софийския университет.

⁴⁰ В. Н. Златарски. Какви канонически книги и граждански закони е получил Борис от Византия. — Лет. БАН, I, 1911, 79 — 116.

⁴¹ *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata*. Edidit Johannes Baptista cardinales Pitra. T. VI. *Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena*. Parisiis et Romae. 1891. Вж. писмо № 25.

⁴² Тук в преписката следват няколко лични писма, в които В. Златарски отправя молба до П. Ников да придружи неговата съпруга Славка и дъщеря му Креса от Виена до баварския курорт Райхенхал, понеже той е възпрепятствуван от неприятно заболяване. Същевременно той го поздравява с получаването на докторска титла и го кани на гости в София. След тези писма преписката между двамата се прекъсва от завръщането на Ников в България и започналата Балканска и Междусъюзническа война, за да се поднови на 23. VI. 1914 г. По това време Ников живее при своя чичо Варненски и Преславски митрополит Симеон във Варна. Вж. НА БАН, ф. 143, оп. 1, а. е. 194, л. 17 — 18, 19 — 20; ф. 9, инв. № 1382, 1384.

⁴³ Ф. И. Успенски. Образование втораго болгарскаго царства. Одесса, 1879. Вж. писмо № 28.

⁴⁴ Ников се консултира с К. Иречек за промяна на темата на хабилитацията си. Поради липса на време той е принуден през 1912 г. да даде темата за цар Михаил III Видински, която е изоставил като първи вариант на докторската си работа. После решава да напише монография върху българо-унгарските отношения през XIII в., към което го насърчава и насочва и проф. Иречек. Срв. тук писмо № 25, 26.

⁴⁵ В писмо от 31. VIII. 1914 г. до своя чичо митрополит Симеон, Ников изтъква други причини за отказа си да участва в конкурса. При престоя си в София той разбрал, че негов конкурент ще бъде Н. Милев. Като остава с впечатлението, че Златарски държи на своя възпитаник Милев, и като наемква, че политическите влияния среди също са на страната на неговия конкурент, вече изявил се като обществено ангажирано лице, Ников решава да се оттегли. Този пореден неуспех го обезсърчава още повече, както личи и от духа на писмата му. Срв. НА БАН, ф. 144, оп. 1, а. е. 859, л. 1 — 7.

⁴⁶ П. Ников е освободен от военна служба по здравословни причини, но е ангажиран да води часовете по немски език в мъжката гимназия и търговското училище в гр. Варна, а после му възлагат и цензорна работа. Вж. писмо № 30.

⁴⁷ П. Ник о в. Към историята на северозападните български земи. — СпБАН, XVI, 1918, 43 — 64. Срв. писмо № 30.

⁴⁸ П. Ник о в. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — СпБАН, XX, 1921, 1 — 62.

⁴⁹ Miklošich et Müller. *Acta et diplomata gr. med. aevi*. Wien, 1860.

⁵⁰ Митрополит Симеон. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. — Бълг. старини, 1917, кн. 3, 3 — 138.

⁵¹ И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., II, 1876, III, 1879. Срв. писмо № 34.

⁵² Г. Ильинский. Грамоты болгарских царей. М., 1915.

⁵³ Вж. бел. 48. Срв. писмо № 34.

⁵⁴ Вж. бел. 47. Срв. писмо № 35.

⁵⁵ Вж. предишното писмо и бел. 48.

⁵⁶ В. Василевский. Обновление болгарскаго патриаршества при царя Иоана Ассиз II в 1235 г. — Журн. МНП, СПб., т. 238, март.

⁵⁷ История славяноболгарская на иеромонаха Пайсия. Изд. Й. Иванов. С., 1914. Вж. писмо № 35.

⁵⁸ Ф. Успенский. Образование втораго болгарскаго царства. Одесса, 1879. Вж. писмо № 35.

⁵⁹ Митрополит Симеон. Гръцкият надпис върху иконата на Исуса Христа в Охридската църква „Св. Богородица — св. Климент“. — СпБАН, 1918, кн. 16, 9, 117 — 121. Срв. писмо № 37.

⁶⁰ Д. Мишев. България в миналото. Страници от българската културна история. С., 1916, 492 с.; Я. Сакъзов. Българите в своята история. С., 1917, 464 с. Срв. писмо № 37.

⁶¹ П. Ников в. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ, ИФ, XV—XVI, 1919—1920, 1—95. Срв. писмо № 37.

⁶² П. Ников съвместно с митрополит Симеон подрежда цялата архива, като по-късно пише съобщение за нея. Вж. П. Ников. Архивата на Варненската митрополия от преди Освобождението. — ГСУ, ИФ, XVIII, 9, 1922. 20 с. Вж. писмо № 37.

⁶³ В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. — Т. 1, С., 1919, 485 с. Срв. писмо № 38.

⁶⁴ П. Ников. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критическо изследване. — СББАН, XI, 1920; XII. + 220 с.

⁶⁵ Става въпрос за хабилитационния труд на П. Ников. Вж. бел. 64. Във всички останали писма от № 40 до № 71 двамата учени се осведомяват за печата на хабилитацията. Останалите статии, за които се говори, са означени отделно. Вж. писмо № 40.

⁶⁶ Вж. бел. 63. Срв. писмо № 42.

⁶⁷ Вж. бел. 47. Срв. писмо № 42.

⁶⁸ Вж. бел. 48 и 61.

⁶⁹ Вж. бел. 63. Срв. писмо № 43.

⁷⁰ D u S a n g e. Histoire de L'empire de Constantinople sous les empereurs françois. I. Paris. 1826; E. A. G e r l a n d. Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel. I. Hamburg vond. Höhe, 1905. Вж. писмо № 51.

⁷¹ В. Д. Смирнов. Крымское ханство. СПб., 1877, вж. писмо № 53.

⁷² Г. Бялосаев. Писмо на император Теодор II Ласкарис по сключването на мира с цар Михаил Асена (1256). — Минало, 1911, кн. 5—6, 60—72; Заемането на върховната власт у старите българи. — Минало, 1913, кн. 7—8, 325—340. Срв. писмо № 53.

⁷³ Литературата е публикувана към труда и тук се изпуска.

⁷⁴ Става въпрос за Спиридон Н. Палаузов. Вж. писмо № 53.

⁷⁵ F. K n a u z. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigoniae. I. (979—1273), 1874; II. (1273—1321), 1882. G. W e n z e l. Rosztizfow galicziai herczed, IV. Bela magyar kiraly-hak véje. Budapest, 1887, t. XIII, s. VIII. Вж. писмо № 57, с. 163.

⁷⁶ Следва хронологическата таблица, която тук преупускаме, понеже е публикувана в труда. Срв. писмо № 61.

⁷⁷ Ускореното публикуване на хабилитацията на П. Ников било необходимо, за да може своевременно да се предадат заедно с документите необходимите екземпляри за участие в конкурса за доцент в Софийския университет. Вж. писмо № 62.

⁷⁸ Датата е взета от пощенския плик, а не както при останалите — от самите писма. Вж. писмо № 64.

⁷⁹ Вж. предишното писмо.

⁸⁰ Тези документи П. Ников публикува в труда си — Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934, 494 с. Срв. писмо № 72.

⁸¹ П. Ников. Задачата на днешната българска историография. — ГСУ, ИФ, XVII, 1920—1921, 289—307. Вж. писмо № 74.

⁸² След пристигането на П. Ников в София поради личните контакти преписката му с В. Златарски се преустановява. Следващите писма са изпращани от Виена, където Ников е в научни командировки, както и от международни конгреси, на които той е делегат.

⁸³ По това време на власт в България е правителството на Демократическия съговор на Ал. Цанков. Вж. писмо № 76.

⁸⁴ През 1923 г. П. Ников вече е избран за извънреден професор.

⁸⁵ Това са учениците: Д. Дечев, филолог, академик, титуляр на катедра по латинска филология в СУ. През 1924 г. той е извънреден професор; Наум Николов, редовен доцент (1922), извънреден професор (1925) и редовен професор (1936) в Института по минералогия и петрография, титуляр на катедра в СУ. През годините 1922 и 1923/1924 специализира във Виена. Вж. Алманах на СУ. С., 1940, с. 418; Жеко Радев през 1900—1904 следвал педагогия във Висшето училище в София, завършил география в Берлин (1913), от 1921 г. е извънреден професор в катедрата по география и обща етнография в СУ. Срв. Алманах на СУ . . . , с. 509; Никола Обренков през 1915—1920 г. завършил математика и физика в СУ, от 1922 г. редовен доцент и извънреден професор (1925), редовен професор и титуляр на катедра по висша алгебра в университета (1928). Вж. Алманах на СУ . . . , с. 427; Кр. Миятев, археолог, дългогодишен научен ръководител и директор на Археологическия институт при БАН. Вж. 100 години БАН. С., 1969, с. 437. Срв. писмо № 76.

⁸⁶ Д-р В. Радославов (1854—1929) — ръководител на либералната партия, министър-председател (1886—1887, 1913—1918), министър на вътрешните работи (1886, 1899—1900), министър на народната просвета (1894). Вж. писмо № 76.

⁸⁷ Тези материали П. Ников използва по-късно в книгата си *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения* С., 1930, 351 с. Вж. писмо № 77.

⁸⁸ П. Мутафчиев — по това време редовен доцент в СУ.

⁸⁹ П. Н и к о в. *Образи на видинския княз Михаила Шишмана и семейството му.* — ИИД, 1924, VI, 77 — 89. Вж. и следващото писмо № 80.

⁹⁰ Вероятно Беньо Цонев, езиковед, по това време титуляр на катедра по български език. Срв. 100 години БАН . . . , с. 795.

⁹¹ П. Ников е делегат на византоложкия конгрес в Белград, след което взема участие в устроената за гостите научна екскурзия из страната. Вж. и следващите писма № 83 и 84.

⁹² През 1930 г. Ников отново работи във виенските архиви. Донесените от него материали са издадени посмъртно под редакцията на Ст. Романски като том V на поредицата „Документи за българската история“. С., 1948, 292 с. Вж. писмо № 85.

⁹³ Михаил Ласкарис, гръцки учен славист, професор, автор на трудове по българска история. Роден 12. 10. 1901 г. на о. Корфу, където завършва гимназия. Следва финансови науки (1921) и школа за политически науки (1922) в Париж. През 1926 г. защитава докторска теза в Белградския университет на тема „Византийски принцеси в средновековна Сърбия“. Преподавател по история на балканските народи в Солунския университет. Срв. писмо № 85.

⁹⁴ От 1928 г. В. Златарски и П. Ников започват да редактират новото историческо списание „Българска историческа библиотека“.

⁹⁵ М. Л а с к а р и с. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930. Гръцкият учен открива тази грамота в Светогорския манастир Ватопед през 1929 г. Вж. писмо № 86.

⁹⁶ Б о г д а н Ф и л о в (1883 — 1945), завършил класическа филология в университетите Вюрцбург, Лайпциг и Фрайбург (1906); специализирал в Бон, Париж, Италия, редовен професор и титуляр на катедра по археология с история на изкуството (1920), министър на народната просвета и министър-председател (1940). Вж. Алманах на СУ. с. 627 — 628; за Кр. Миятев вж. бел. 85; А. Протич, изкуствовед, литературен критик, академик, директор на Народния археологически музей, началник на културното отделение на МНП, редовен член на БАН. Срв. 100 години БАН . . . , с. 596.

⁹⁷ П. Абрашев, юрист, титуляр на катедра по гражданско съдопроизводство в Юридическия факултет на СУ, министър на търговията и земеделието (1902 — 1903), министър на правосъдието (1911 — 1913). Вж. 100 години БАН . . . , с. 3 сл. Вж. писмо № 86.

CORRESPONDANCE ENTRE LE PROFESSEUR VASIL ZLATARSKI ET LE PROFESSEUR PETĀR NIKOV

L. Lubenova

(R é s u m é)

Vasil N. Zlatarski et Petar Nikov sont deux noms de grande notoriété dans l'historiographie bourgeoise bulgare et l'intérêt croissant envers leur héritage scientifique est compréhensible et légitime. En même temps que la réédition de leurs oeuvres d'histoire surgit la question de la révélation du labeur créateur de ces savants relativement à l'étude des écoles scientifiques de notre pays et des influences étrangères qu'elles ont subi lors de leur formation. Sous ce rapport la correspondance ici proposée entre les deux savants représente une source fructueuse. Elle montre les liens et les relations entre eux, leurs conceptions et leurs plans créateurs concernant les voies du développement de la science historique. A côté de l'orientation précieuse donnée par le savant éminent Vasil Zlatarski au jeune PetĀr Nikov, la correspondance nous relève pas mal de renseignements sur la collaboration entre eux un peu plus tard en tant que collègues de l'Université de Sofia. Ininterrompue durant vingt cinq années, la correspondance entièrement conservée, contient des données fort intéressantes sur la vie universitaire, ainsi que sur la situation dans le pays, ici on rencontre également les noms de savants éminents bulgares et étrangers, tels que les professeurs de P. Nikov à Munich et à Vienne — le bysantiniste éminent Karl Krumbacher et le savant Konstantin Ireček qui a eu de grands mérites vis à vis de l'histoire bulgare, de même que des collègues plus jeunes de P. Nikov — Nikola Milev et PetĀr Mutaľiev.

La correspondance conservée dans les archives personnelles des deux savants dans l'Académie bulgare des sciences contient 40 lettres et un grand nombre de cartes postales et de télégrammes, adressées par V. N. Zlatarski à P. Nikov et 61 réponses de ce dernier, qui sont très bien conservées. La publication ici proposée contient une partie importante du volume effectif — y manquent seulement les cartes de félicitations traditionnelles. Les lettres sont publiées textuellement sans coupures et les mots qui manquent dans le texte original sont mis entre parenthèses. Elles sont rangées par ordre chronologique avec l'inscription de leur numéro d'inventaire et à la fin y figurent les notes explicatives. La langue de la correspondance est traduite telle que dans l'original, seul l'orthographe est modernisée.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Исторически факултет

Том 73

Година 1979

Катедра по Библиотекознание и научна информация

ANNUAL OF THE UNIVERSITY OF SOFIA

Faculty of History

Volume 73

Year 1979

Department of Library and Information Science

ЗОРНИЦА ПЕТКОВА

**БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
В ОБЛАСТТА
НА БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕТО,
БИБЛИОГРАФИЯТА И ИНФОРМАТИКАТА
И НЕЙНИЯТ БИБЛИОГРАФСКИ КОНТРОЛ**

ZORNITZA PETKOVA

**LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE LITERATURE
IN BULGARIA AND ITS BIBLIOGRAPHIC CONTROL**

Рецензент гл. ас. *Татяна Янакиева*

Редактор доц. *Елена Кирова*

Библиотечната наука в България е сравнително млада научна дисциплина. Началото ѝ бе поставено с трудовете и дейността на първите български специалисти, посветили се на библиотечното дело и библиографията. Те дадоха ценни приноси в нашата скромна библиотековедска литература и оставиха трайна следа, но бяха единици. За истинско развитие на библиотечната наука можем да говорим едва в периода след 9. IX. 1944 г., когато започна подем в областта на библиотечното дело. Тогава се формира библиотечната професия и се появи онова поколение библиотекари, което положи на научни основи библиотечната практика и разви библиотечната наука в страната ни.

Развитието на всяка наука се документира в специалната ѝ литература — тя отразява всичките ѝ търсения, резултати и постижения, насоки и тенденции на развитие. „Научната литература е една от формите на съществуване на науката, именно в нея по-бързо от всичко намират видимо отражение всички вътрешни процеси, възникващи и развиващи се в недрата на науката.“¹

Вярна представа за наличната литература в определена научна област дава отрасловата библиография. Тя осъществява библиографския контрол и се явява като една от формите на научна информация.

Не всяка научна област у нас може да се похвали със своя специална библиография. Библиотековедската ни литература, обаче, колкото и скромна да е тя, е получила своето текущо библиографско покритие още от 1944 г. насам благодарение на Българския библиографски институт „Елин Пелин“ и на неговия просветен ръководител проф. Т. Боров. Веднага след 9. IX. 1944 г., когато Българският библиографски институт доби статут на държавно учреждение, една от неговите главни задачи става текущата регистрация на българската библиотековедска и библиографска литература. От тогава до днес тази литература има своя специална библиография, претърпяла естествено развитие и промени, които отразяват промените и развитието на самата библиотечна наука в България.

Това именно развитие е предмет на настоящото изследване, което се стреми чрез анализ на библиографията на българската библиотековедска литература да разкрие характерните черти на самата библиотековедска литература, тъй като литературата от своя страна отразява основните насоки на развитие и на библиотечното дело и на библиотечната мисъл у нас.

Извършената разработка е единствена от този род у нас. За пръв път в нея се изследва документалния поток в посочената област, като се проследява динамиката на неговото нарастване и появяващите се колебания, разкриват се най-важните направления в развитието на самата наука, набелязват се по-слабо развитите пунктове. С това настоящото изследване цели да окаже практическа полза при научноизследователската работа в полето на библиотекознанието, библиографията, информати-

ката, давайки основа за бъдещи изследвания. Чрез анализ на досегашния опит по-правилно ще насочим стъпките си напред.

При анализа са използвани методи на библиометрията² — един съвременен подход при осветляване процесите на писмените комуникации и развитието на дадена наука. Библиометричният метод си служи с количествени измерения и на базата на статистически данни предлага възможности за установяване на известни закономерности, характерни черти и явления в публикуваната литература. Количествените характеристики разкриват вътрешни закономерности в развитието на науката, отразяват интензивността в изучаването на дадена проблематика. Библиометричният анализ днес се приема като вид информационно изследване, чийто количествен подход дава солидна основа за по-нататъшни изследвания. Той представлява един нов вид статистически метод, непознат досега, който допълва и доразвива традиционните методи и може да бъде използван за установяване тенденциите и темповете на развитие на конкретен отрасъл на науката, за формирането на нови научни направления и пр. Този метод се прилага днес при много информационни изследвания за анализиране на научната литература в даден отрасъл или проблем на науката, за изучаване на нейния обем, структура, динамика на изменение и пр. В последните години сме свидетели на множество анализи на научната литература в редица дисциплини. Определено се забелязва преминаване от описателни методи към използване на библиометричния анализ, при който се борави с количествени зависимости и закономерности.

Именно този метод избрахме и ние в нашето изследване върху библиографията на българската литература по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация, на чийто фон анализираме и самата литература с цел да установим насоките на развитие на тази научна област.

РАЗВИТИЕ НА БИБЛИОГРАФИЯТА ПО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ БИБЛИОГРАФИЯ, КНИГОЗНАНИЕ И НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ. ТЕМАТИЧЕН ОБХВАТ

България е една от страните, в които сравнително рано започва да се издава специализирана текуща библиография в областта на библиотекознанието. Ние имаме такава библиография още от 1944 г. — само 4 години след Съветския съюз и 8 години след САЩ, докато в другите социалистически страни библиографии от този род се появяват чак в 50-те и 60-те години.

В развитието на нашата библиография по библиотекознание разграничаваме условно два периода: първият — от 1944 до 1966 г. включително, когато тя се явява като част от „Библиография на българската библиография“, и вторият — след 1967 г., когато тя е вече самостоятелно издание, включващо само теоретична литература по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация. Разликата между двата периода не е само във формата, не е и в заглавието, което се променя на няколко пъти — тя е по същество: и в целевото назначение, и в принципите на подбор на материала, и в класификационната система, и в цялата редакционна формула.

През първия период — 1944 — 1966 г., библиографията на библиотековедската литература представлява част от „Библиография на българ-

ската библиография, книгознание и библиотечно дело“, която до 1962 г. се публикува като постоянен дял в теоретичния орган на Българския библиографски институт: Годишник на ББИ.⁴ От 1964 г., след присъединяването на Българския библиографски институт към Народната библиотека „Годишник на ББИ“, се преустановява, но „Библиографията“ продължава да излиза при същата редакционна формула, макар и като самостоятелно издание на Народната библиотека.

До 1966 г. „Библиография на българската библиография, книгознание и библиотечно дело“ е по същество библиография от смесен тип: тя събира механично две различни по характер библиографии — от първа и от втора степен, съдържа, от една страна, библиографии на библиографии и, от друга — библиография на теоретична библиотековедска, библиографска и книговедска литература. Тогава преобладаващата част от нея е библиографията от втора степен.

От 1967 г. изданието се разделя — съвсем правилно — на два отделни ежегодни указателя, като библиографската литература се регистрира в „Библиография на българската библиография“ — именно библиографията от втора степен⁵, а теоретичната литература — в указателя „Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация“ — библиография от първа степен. Сега последната се променя коренно. Преди всичко се изменя целесвото и назначение. Докато през първия период тя е насочена повече към проблемите на научните и специалните библиотеки, цели да служи предимно на научните работници в областта на библиотекознанието и библиографията — и поради това е по-ограничена и по-строга в подбора си, през втория период се ориентира към всички видове библиотеки и във връзка с това разширява обхвата си и включва и материали, интересувачи и общообразователните библиотеки, и въобще се стреми към по-голяма пълнота.

В най-тясна връзка с анализа на разглежданата библиография се поставя генералният въпрос за нейния тематичен обхват и за съдържанието на понятието „библиотековедска“ литература, а също и за връзките и взаимоотношенията между научните дисциплини библиотекознание, библиография, информатика, книгознание, архивистика, чиято литература е обект на разглежданата библиография.

Концепциите за съдържанието и обекта на гореизброените научни дисциплини, както и за техните взаимни връзки се променят и развиват с времето, те се различават и в различните страни. Този въпрос беше предмет на дългогодишни спорове и дискусии в цял свят и макар че в последните години вече получи значително изясняване, и до днес все още не е окончателно решен.

Известни са три различни концепции по въпроса за отношенията между тези дисциплини: първата — за автономност, втората — за пълно сливане, и третата — за самостоятелно развитие на базата на сродство и взаимодействие.

Според първата концепция библиотекознанието и библиографията, от една страна, и информатиката, от друга, са напълно самостоятелни дисциплини, всяка със собствен предмет на изучаване и свои методи на изследване.

Според втората между тях няма съществени различия: те са много тясно свързани, техният предмет и методи дотолкова се преплитат, че в бъдеще ще се слейт в една наука.

И според третата — те следват самостоятелен път на развитие като отделни науки, но процесът на тяхното самоопределение е взаимно обусловен и взаимно зависим. Тази тенденция към взаимодействие не означава сливане в една наука, а по-скоро те са „естествени съюзници“, „духовни родственици“. Към това гледище се присъединяваме и ние като най-правилно.

Връзките между тези науки имат своите исторически корени. Библиотекознанието и библиографията са вървели винаги неделими едно от друго, приемани дори за една научна дисциплина. Столетия наред библиотеки са били единствени обществени институти, осъществявали информационно обслужване на учените. Те са натрупали значителен опит, осмислен от библиотекознанието като научна дисциплина и отразен в библиотековедската литература.

Библиографията от своя страна — и като наука, и като практическа дейност, претърпя развитие с времето. Наследената от миналото концепция за библиографията като книговедска наука, която изучава книгата и запечатва резултатите от това изучаване в библиографски трудове, днес е значително променена. Сега функцията на библиографията в никакъв случай не се ограничава само в изучаване на книгите, реализирано във форма на библиографски указатели. Днес тя се възприема като сложна система за информационно осигуряване на съвременното общество, при което се разграничават библиографска дейност и библиографска наука. Библиографската дейност е процесът на създаване и разпространение на библиографска информация, а за обозначаване на библиографската наука в последните години в СССР се въведе и специалния термин „библиографоведение“. „Така както се различават библиотечно дело от библиотекознание — пише Барсук, — научно-информационна дейност от информатика, така също е наложително да се създаде специален термин и за библиографска наука, за да се разграничи от практическата библиографска дейност.“⁶ Поради многозначност и неопределеност на термина „библиография“, който означава и научна, и практическа дейност, свързана със съставяне на библиографски трудове, и самите библиографски указатели, беше въведен и утвърден терминът „библиографоведение“ за обозначение само на научната дисциплина. В други езици обаче, включително и у нас, този термин все още не е възприет и продължава да се използва поливалентният термин „библиография“. В западните страни теорията на библиографията често пъти се отнася към библиотекознанието, схващано твърде широко. Там тази концепция е особено разпространена и терминът „библиографска наука“ не се среща, а научните дисциплини са две: библиотекознание и информатика.

Съвременните схващания в СССР⁷ се противопоставят на концепцията, която счита библиографията за част от библиотечното дело. Те признават най-тясната връзка между тях като неоспорима, тъй като библиографията се е развила в недрата на библиотечното дело, възникнала е почти едновременно с него и се е превърнала в необходим елемент на библиотечния процес. Но те поддържат, че библиографията като специфично явление, взета като цяло, излиза извън пределите на библиотечното дело. Библиографската информация е необходим елемент и в книжарската търговия, и в периодичния печат, и в научно-информационната дейност. Следователно трябва да ѝ се признае самостоятелност.

Информатиката се изгради в средата на нашия век на базата на библиотекознанието и библиографията, като доразви по-нататък теорията

на информационното обслужване. Тя се разви като научна дисциплина на основата на научно-информационната дейност, оформила се вече по това време организационно като самостоятелен вид дейност в резултат на нарасналите нужди на науката от информационно осигуряване. Традиционните методи и средства на библиотеките и библиографията не можеха да удовлетворят съвременните изисквания от информация, поради което бяха създадени нови методи, за чието внедряване решителна роля изигра развитието и постиженията на изчислителната техника, на кибернетиката, на електронните машини. По такъв начин информатиката се насочи към разрешаване на такива проблеми, които бяха извън рамките на традиционното библиотекознание.

Новите методи и средства за търсене на информация бяха разработени от учени и инженери, които не бяха добре запознати с постиженията на библиотечното дело и библиографията. Затова нерядко повтаряха и считаха за нови такива дейности, които бяха добре известни на библиотековедите, назовавайки ги с нови имена. Породи се терминологична несъгласуваност, която предизвика разногласия и взаимно неразбиране, появи-ха се спорове, противоречия и антагонизъм между библиотекари и информатори, продължили десетилетия.

Днес се счита, че противоречията са почти изживяни. Развитието на възгледите по въпроса за отношенията, връзките и взаимодействието между библиотекознанието, библиографията и информатиката сочи постепенно сближаване на различните гледни точки. Ясна е необходимостта от съгласуваност в работата на различните институции, осигуряващи информационното обслужване на обществото, които създават, съхраняват и разпространяват информация: библиотеки, библиографски служби, информационни органи, към които се присъединяват също издателствата и архивите.

Книгознанието винаги е вървяло редом с библиотекознанието и библиографията, свързвани и схващани като единен комплекс от научни дисциплини за печатното слово въобще. Въпросите на книгата и печата, книгопечатането, книгоиздаването, периодичния печат, дори и журналистиката са възприемани като неделими от въпросите на библиотекознанието и библиографията като наука за книгата. Макар и в последно време да има съвсем определени тенденции към отделяне и отдалечаване на книгознанието от библиотекознанието и библиографията, все още много от вторичните издания и справочниците по библиотекознание обхващат въпросите и литературата по книгознание или поне най-общите въпроси на книгата и печата. От друга страна пък, книгопечатането и полиграфията, особено оперативната полиграфия и съвременните средства за размножителна техника, напоследък се отнасят определено към информатиката, и по-точно към техническите средства за изпълнение на информационни процеси. По този начин един голям дял от книгознанието спада към разглежданата област.

Нейният тематичен обхват се разширява още повече поради междудисциплинния характер на информатиката, свързана с такива отрасли на знанието като математика, кибернетика, статистика, логика, психология, лингвистика, изчислителна техника, изследване на операциите, полиграфия и пр. Затова и много от вторичните издания в разглежданата област обхващат литературата по такива въпроси, когато те засягат въпроси на информатиката.

Когато трябва да определим тематичния обхват на изследваната от нас област, определено можем да кажем, че в нея се включват и библиотекознание, и библиография, и информатика, свързани в единната система за комуникации. Допирните точки между тях и застъпването на обектите им са толкова тесни, че въпреки тяхната самостоятелност се приемат като една широка област, като единен комплекс от отделни научни дисциплини. Не е случайно, че те се преподават в общи факултети, катедри, училища — подготовката на библиотекари и информатори се извършва в едни и същи учебни заведения. Справочни издания, енциклопедии, теоретични органи — списания, годишници и т. п., както и вторичните издания обхващат литературата и на трите дисциплини, обобщавани най-често с наименованието „библиотекознание и информационна наука“. Специалната енциклопедия в същата област е озаглавена „Енциклопедия по библиотечна и информационна наука“¹⁰, която свързва двете направления в „една интегрирана библиотечна и информационна наука“. Едуърдз пише, че това е една област, която обхваща „широк спектър от дейности, включваща, от една страна, такива въпроси като училищни библиотеки и библиотечна архитектура и, от друга — банки за данни и проблеми на научните комуникации“¹¹.

В последните години към същата област се присъединява и архивистиката с нейните институции и практическа дейност: архиви — архивно дело. Такава е концепцията на международните организации, които движат развитието на библиотечните и информационните въпроси в света. на първо място — ЮНЕСКО, чийто отдел в това направление обединява библиотеки, информационни служби, архиви.⁸ Концепцията на ЮНЕСКО намира израз в програмите НАТИС и ЮНИСИСТ.⁹ НАТИС предвижда изграждане на национални системи за информация в отделните страни — системи, които включват библиотеки, информационни органи и архиви.

Въпросът за тематичния обхват на разглежданата област и доколко архивистиката принадлежи към нея, бе разискван на Симпозиума на редакторите на библиотековедските списания, свикан от ЮНЕСКО през 1972 г. в Париж. Изказани са възражения, че тя е по-далечна на библиотекознанието и информатиката, което се проявява и в библиографските и рефератните издания — повечето от тях игнорират литературата по архивистика. Но същевременно неоспоримо е, че много от проблемите, като класификация и предметизация, съхранение на документи, репродуциране и пр., са общи и за трите дисциплини. Въпреки различията, които съществуват в много отношения между библиотеки, информационни органи и архиви, те имат много общо помежду си, тъй като всички те имат задачата да събират, организират и опазват документи и да правят тяхното съдържание известно чрез аналитико-синтетична обработка, както и да се грижат за разпространението им.

Може би електронната техника повече от всичко друго доведе и библиотекарите и информаторите до съзнанието, че съвременният библиотекар, библиограф, информатор, архивист, всички са информационни работници, защото се занимават с различни страни на една широкоспектърна дейност, която включва: събиране и съхранение на документи, оценка на съдържанието им и тяхното организиране с цел по-нататъшно използване от обществото, в помощ на науката и техниката, на управлението и производството.

Тематичният обхват на библиографията на българската литература по библиотекознание, библиография, книгознание и информатика е из-

разен от самото заглавие, което тя носи. Заглавието говори, че всички тези дисциплини са вървели заедно в разглежданата библиография, свързани и схващани като единен комплекс от науки за печатното слово въобще. И макар че често пъти за краткост я наричаме библиография на „библиотековедска“ литература, фактически включваме всички дисциплини, които тя обхваща.

КЛАСИФИКАЦИОННА СИСТЕМА

Материалите в разглежданата библиография са подредени в систематичен ред въз основа на класификационна система, която претърпява промени. В нейното развитие се открояват също два периода: първият — до 1966 г., вторият — от 1967 г. насам.¹²

Заглавието, което библиографията носи в т. 1 на Годишник на ББИ „Библиография на българското библиотечно дело и на българската библиография“, не отразява реда, по който са представени отделите. Фактически най-напред е библиографията от втора степен, а после — на теоретичната литература. В „Библиотечно дело“ са включени и въпроси на книгознанието, на книгопечатането, на периодичния печат и журналистиката, на авторското право — 5 от общо 7 раздела са посветени на тези въпроси, докато чисто библиотечните въпроси, макар че са централна тема на библиографията, са обхванати само в 2 раздела. Така че както самата класификационна схема показва, още том 1 от Годишника на ББИ дава основната линия, говори за концепцията по тематичния обхват на библиотековедската област и нейните връзки с книгознанието.

С т. 2 на Годишник на ББИ настъпва рязко изменение в целия облик на указателя: теоретичната литература по библиотечно дело е на първо място, следвана от „Книгознание“, което сега се явява за пръв път в заглавието, а библиографията на библиографии отива последна (сега тя включва само общи библиографски указатели и теоретичната литература по библиография — т. е. изоставени са отраслови и скрити библиографии). Класификационната схема тук е специално разработена и този именно вариант дава основата, върху която по-нататък се доразвива схемата, просъществувала до 1966 г.

Т. 3 на Годишник на ББИ вече дава лика, който библиографията запазва почти непроменен през целия първи етап: и по отношение на заглавието, и на тематичния обхват, и на класификационната схема, и на кръга от разработвани източници. В 1953 г. бива приета класификационна система за всички издания на националната библиография, която тъкмо по това време се преустройва коренно.¹³ Както заглавието на библиография сочи, тук за пръв път отделът по „Книгознание“ предхожда „Библиотечно дело“, макар че иначе класификационната схема е съвсем сходна (с незначителни разлики) с предходния т. 2 на Годишник на ББИ.

В процеса на развитието на класификационната схема често отпадат едни отдели и се появяват нови: обичайни явления за всяка класификационна система с цел за по-гъвкави разрешения с оглед на наличната литература, тъй като с развитието на науката всяка класификационна схема остарява. Явяват се и „подвижни“ отдели, които в някои години липсват, в други отново се появяват. (Рис. 1, 2, 3, 4).

По-чувствително изменение в класификационната схема на разглежданата библиография настъпва с т. 4 на Годишник на ББИ: за „Библиотеч-

Класификационна схема - главни раздели на библиографията по библиотекознание
библиография, книгознание и научна информация за периода 1944-1966 г.: изменения и развитие

1. 1944 - 1966 г.

Библиотечно дело

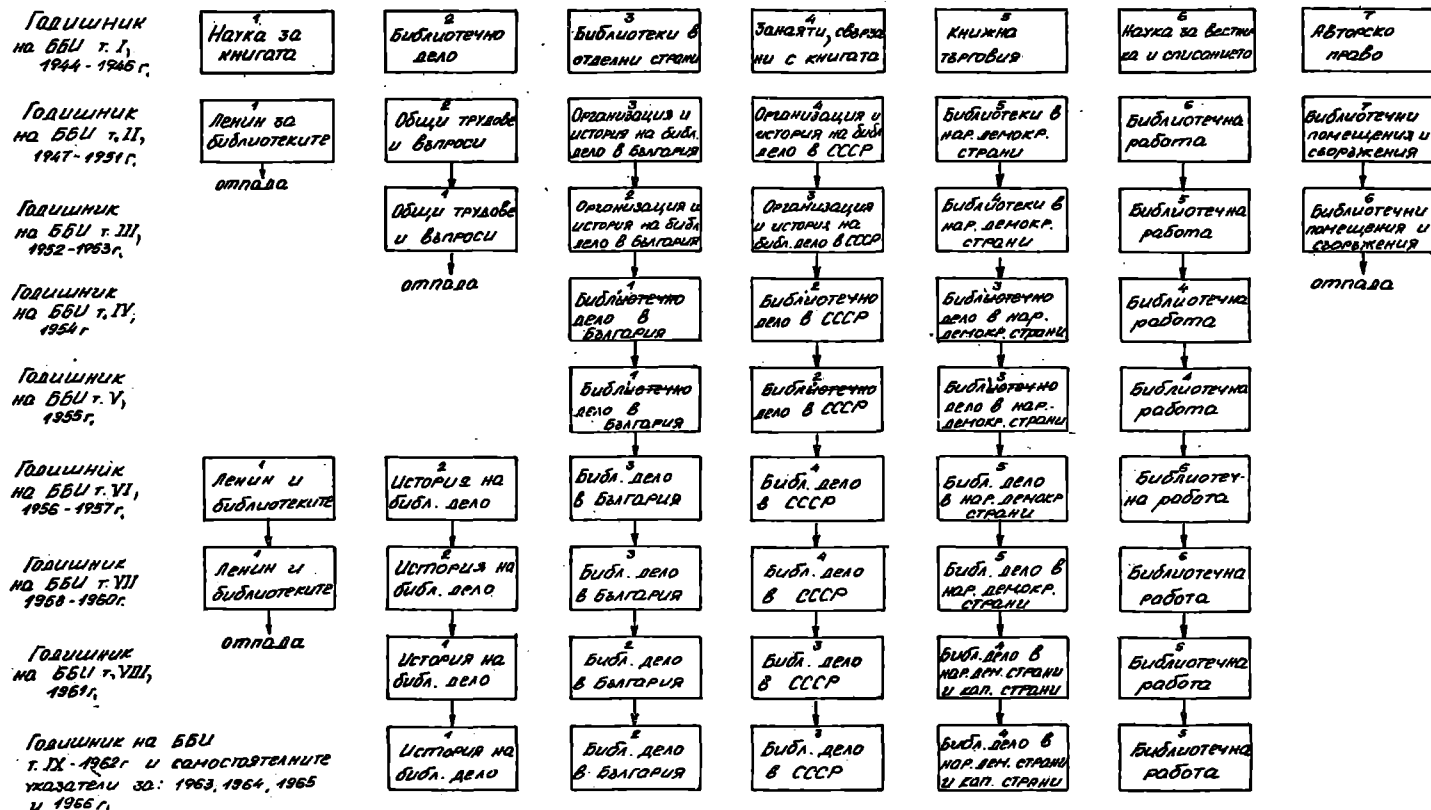

Рис. 1

Библиография

Теоретичната литература по библиография се регистрира до 1963 г. включително в дял "Библиография на библиографии" - раздел "Обща библиография". След 1964 г. тази литература се прехвърля в дяла за теоретична литература; разкрива се самостоятелен раздел "Библиография и научна информация".

ГОДИШНИК
НА ББЦ Т. I,
1944-1946 г.

Библиография на библиографию

Теория на
библиографията

Годышник
НО ББШ т. II,
1947-1951 г.

Общая библиография

БИБЛИОГРАФИЯ
И
БИБЛИОГРАФИЯТА

ТЕОРИЯ² ИСТОРИЯ
И МЕТОДИКА НА
БИБЛИОГРАФИЧНО

БЪЛГАРСКИ ОБЩ.
ИНСТИТУТ
"ЕДИН ПРАВН"

ГОДИШНИК
НО: ББУ т. III,
1952 - 1953 г.

БИБЛИОГРАФИЯ
НО
БИБЛИОГРАФИЧЕ

Теория,² история
и методика на
библиографията

БЪЛГОРСКИ БИБЛ.
ИНСТИТУТ
"ЕЛИА ПЕЛИН"

ГОДИШНИК
НО ББУ Т. IV,
1954 г.

Теория, история
и методика на
библиографствата

ГОДИШНИК
НА ББУТ.У,
1955г.

ТЕОРИЯ¹ ИСТОРИИ
И МЕТОДИКА НО
БИБЛИОГРАФИЯ

* БУДЬМОГРАФ.
СКИ ИНСТИТУТ
"БЛИН ПЕЛИН"

ГОДИШНИК
ИЗД. ББШ Т. VI,
1956 - 1957 г.

Теория, история
и методика на
библиографисти-

БЪЛГАРСКИ
ОБЩ. ИНСТИТУТ
"ЗЕМ. ПРОИЗ."

Годы жизни
на ББЦ т. VII,
1958 - 1960 г.

Теория, история
и методика на
българската

БЪЛГАРСКИ
ОБОЛ. ИНСТИТУТ
"ЕЛИН ПЕЛИН"

ГОРЬШНИК
НО ББУ Т. VIII,
1961г.

Теория, история
и методика на
библиотечно-информационно

БЪЛГАРСКИ
БИБЛ. ИНСТИТУТ
"БРИС ПЕРНИК"

ГОДИШНИК
НА ББШТ. IX,
1962г.

ТЕОРИЯ ИСТОРИИ
И МЕТОДИКА ЕЕ
ОБРАЗОВАНИЯ

НАУЧНО-ИНФОР
МАЦИОНА И
ДОКУМЕНТАЦИЯ

БЗАГОРСКУ.
БЕЛГА. ИМСТУТУТ
"БЕЛГА. БЕЛГА"

1963r.

ГЕОРГИЯ, ИСТОРИЯ
И МЕТОДИКА НО
БИБЛИОТЕКА

НАУЧНО² ИНФОРМАЦИОННАЯ И

1964 r

ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ
И МЕТОДИКА НА
БИБЛИОГРАФИЯТА

HOYCHQ UNQOP-
HQU,UR 21
ADKUMENTAU,UR

1965,

Теория, история
и методика на
библиографската

НАУЧНО-ИНФОР-
МАЦИЯ И
ДОКУМЕНТАЦИЯ

1966r

Теория, история
и методика на
българското право

НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННАЯ И ДОКУМЕНТАЦИЯ

БЗЛГРСН

Рис. 2

КНИГОЗНАНИЕ

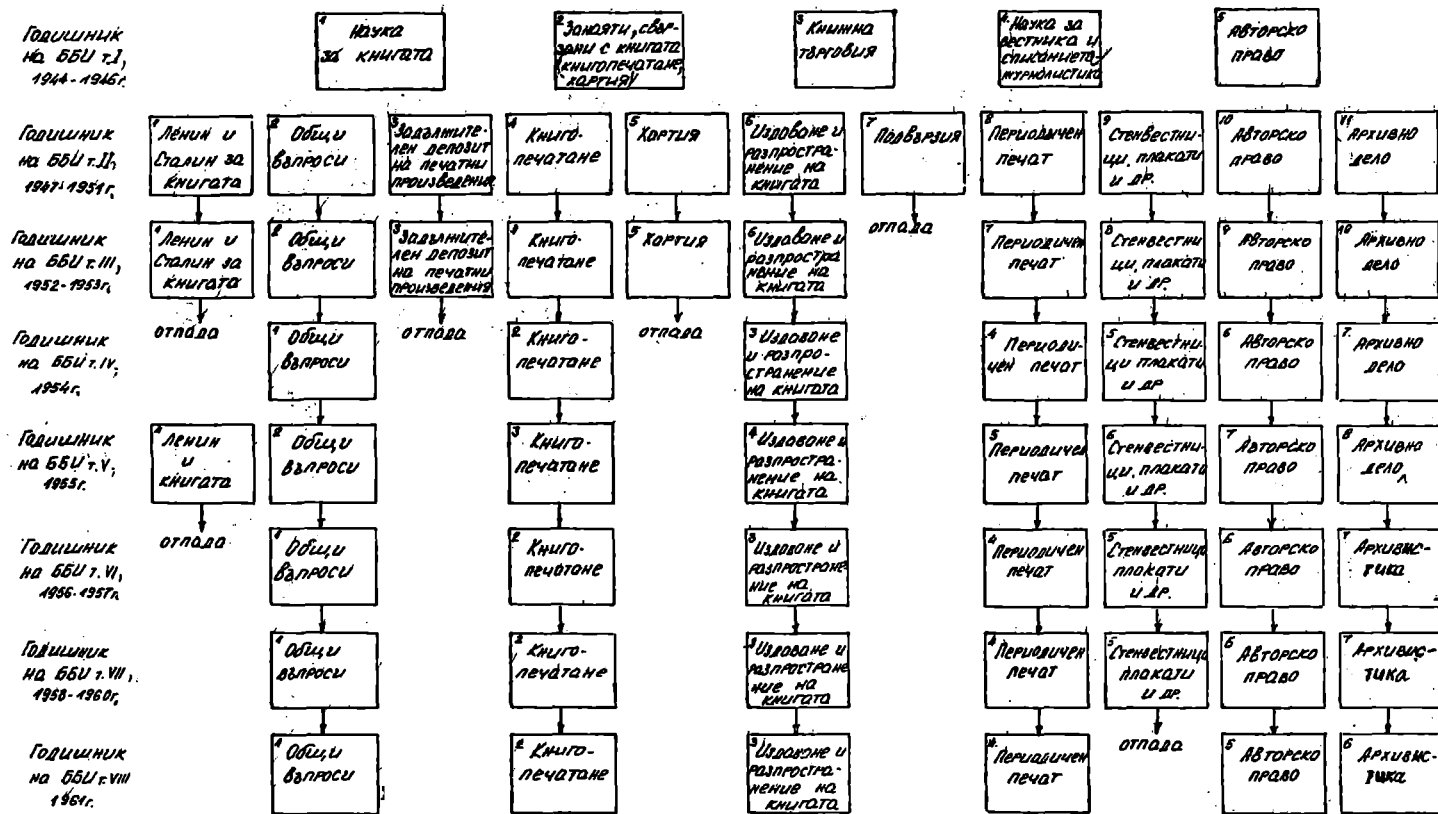
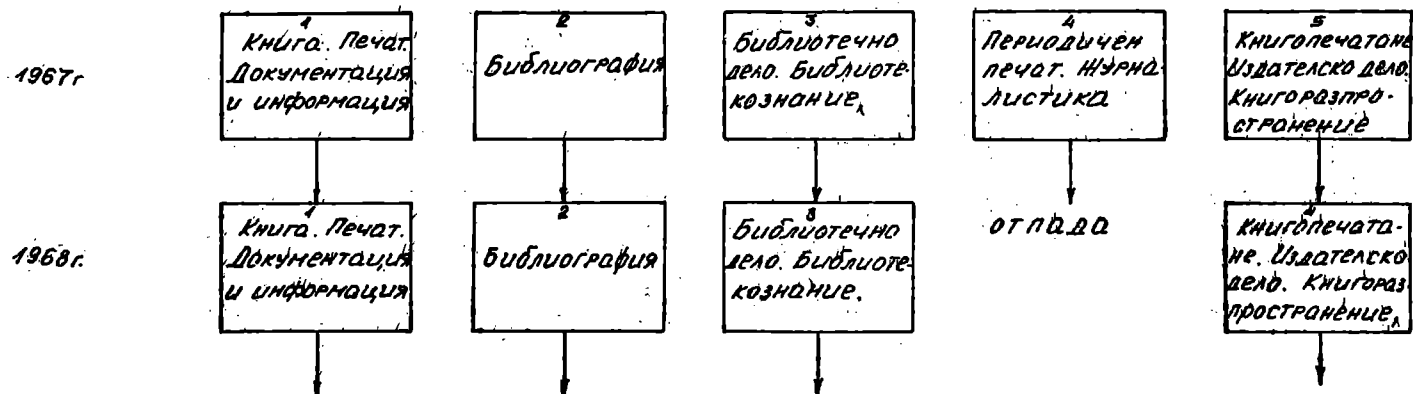

Рис. 3

II. 1967 - 1976 г.

Годишен указател на теоретичната литература:
 "Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация."

1969 г. и нататък - без изменение.

Рис. 4

но дело“ разделите се свеждат само до 4, които обаче са раздробени в подраздели. В следващите години измененията не са големи. Новост настъпва от 1964 г.: разкрива се нов раздел „Библиография и научна информация“ (след „Книгознание“ и „Библиотечно дело“), който включва теоретичната литература по библиография и по въпросите на научната информация. До 1963 г. вкл. тази литература се регистрира в дяла „Библиография на българската библиография“, раздела „Обща библиография“ с подраздели „Теория, история и методика на библиографията“ и „Български библиографски институт „Елин Пелин“, като в т. 9 на Годишник на ББИ се явява и трети подраздел: „Научна информация и документация“. Известно е, че в началото на 60-те години въпросите на научната информация станаха актуални, в печата започнаха да се появяват публикации по тези въпроси, които не можеха да намерят мястото си в класификационната схема, поради което беше наложително да се разкрие този нов подраздел.

От 1967 г. започва нов етап в развитието на библиотековедската библиография, която придобива вече съвсем нов облик. Изменя се заглавието ѝ: „Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация“; сменя се съставителят — дотогава работена заедно с „Библиография на българската библиография“ от ББИ и от 1964 г. — от неговия наследник, библиографският сектор към Народната библиотека, сега правилно изданието се очиства от библиографията от втора степен (тя започва да излиза също отделно като самостоятелно издание) и става задача на Научно-методичния отдел на Народна библиотека. Същият този отдел като център на научноизследователската работа по библиотекознание у нас има международното задължение (след съвещанието на научно-методичните центрове по библиотекознание от социалистическите страни, състояло се в Будапеща в 1964 г.) да информира за българската библиотековедска литература чрез библиографски издания, каквото е именно разглежданата библиография. Сега, при новите обстоятелства, се взема решение да се възприеме нова класификационна система. Изборът пада върху УДК по две причини: от една страна, във връзка с поетото международно задължение, тъй като УДК се използва най-широко в международната практика и, от друга страна — защото тази класификация е въведена в окръжните и във всички общообразователни библиотеки у нас. Използува се българското издание на УДК, като при нужда деленията се доразвиват и детайлизират. Класификационната схема в 1967 г. съдържа 5 главни раздела: 1) Книга. Печат. Документация и информация; 2) Библиография; 3) Библиотечно дело. Библиотекознание; 4) Периодичен печат. Журналистика; 5) Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение.

От следващата 1968 г. разделът „Периодичен печат. Журналистика“ отпада. Преценява се, че тази област, макар и гранична на библиотекознанието, много разширява обхвата на библиотекотографията.

Според УДК въпросите на книгознанието се обхващат от два раздела: „Книга. Печат“, който включва общи материали за книгата и печатата и тяхната роля, и „Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение“, така че класификационната схема разделя на две нива литературата, принадлежаща към една и съща област.

Раздел „Библиография“ предхожда раздела „Библиотечно дело. Библиотекознание“, въпреки че последният доминира над всички останали: статистическите данни сочат, че 67,3% от целия материал в указателя е литература по въпросите на библиотечното дело.

Заглавието „Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация“ не съответствува на реда, по който са представени разделите в класификационната схема. В заглавието правилно на челно място е поставено „Библиотекознание“, което е основната част от указателя, следвано от „Библиография“—неразривно свързана с библиотекознанието, после—по традиция „Книгознание“, а на последно място е „Научна информация“¹⁴, тъй като тя се появи най-късно.

АНАЛИЗ НА ПЪРВИЧНАТА ЛИТЕРАТУРА ПО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ, БИБЛИОГРАФИЯ, КНИГОЗНАНИЕ И ИНФОРМАТИКА

Като база за анализ на първичната литература е използвана разгледаната библиография. На нейна основа са извлечени количествени данни (представени в редица таблици), които разкриват литературата по множество параметри: по обем, по вид—самостоятелни публикации и статии, по съдържание, по характер; отделно са разгледани периодичните издания—източници на библиотековедска литература, и др. Езикът на цифрите говори убедително за известни закономерности и показва някои характерни явления в развитието както на специалната библиография, така и на библиотечната наука у нас, намерила отражение в първичната литература.

а) ОБЩ ОБЕМ

Извършеното изследване показва, че общото количество на първичната литература в обхванатите области от 1944 до 1976 г. възлиза на 10 052 заглавия, от които 866 са самостоятелни издания (книги и брошури), а всички останали—статии в периодичния печат. Разгледани са по отделно двата посочени вече периода: 1944 — 1966 г. и 1967 — 1976 г.

През първия период общият брой на публикациите е 5722, или средно 260 годишно (табл. 1а)¹⁵, а през втория—общо 4330, или средно годишно 433 (табл. 1б).

Явно е, че първичната литература постоянно нараства, което е закономерно при непрестанното общо увеличаване на книжнината в света и във всички области на знанието—явление, което засяга и нашата област, развила се в страната ни тъкмо в тези две-три десетилетия. В това време се появяват нови периодични издания по профила и в сродни области, които допринасят чувствително за увеличаване на общия ѝ обем. В началните години, когато библиотечната наука у нас тепърва започна своето развитие, публикациите са много по-малко в сравнение с по-късни години: напр. за 1944 — 1951 г. средната годишна бройка е около 150 заглавия, докато за 1960—1966—вече към 320. Нарастването се движи неравномерно, с колебания. В някои години имаме рязко увеличение, а в други—намаление. В годините, когато излизат периодични сборници по профила (Годишник на ББИ, Известия на НБКМ, Известия на Централната библиотека на БАН), които не излизат редовно всяка година, въпреки че по начало са годишни издания, бройката нараства веднага и съответно спада, когато липсват.

Т а б л и ц а 1а

Количество на литературата по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация за периода 1944 — 1966 г.

Година	Общ брой	Библиотечно дело		Библиография		Книгознание		Научна информация	
		брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
1944 — 1946	213	88	41,3	16	7,5	109	51,2	—	
1947 — 1951	832	261	31,4	50	6	521	62,6	—	
1952 — 1953	674	219	32,5	44	6,5	411	61	—	
1954	400	179	44,8	4	1	217	54,2	—	
1955	310	134	43,2	23	7,4	153	49,4	—	
1956 — 1957	575	241	41,9	26	4,5	307	53,4	1	0,2
1958 — 1960	810	273	33,7	51	6,3	479	59,1	7	0,9
1961	259	110	42,5	21	8,1	126	48,6	2	0,8
1962	284	107	37,7	31	10,9	140	49,3	6	2,1
1963	320	44	13,8	31	9,7	238	74,3	7	2,2
1964	257	106	41,3	6	2,3	141	54,8	4	1,6
1965	438	174	39,7	25	5,7	229	52,3	10	2,3
1966	350	151	43,1	9	2,6	178	50,9	12	3,4
всичко	5722	2087		337		3249		49	
средно- годишно	260	90	36,4%	16	5,9%	150	56,8%	4	0,9%

Т а б л и ц а 1б

Количество на литературата по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация за периода 1967 — 1976 г.

Година	Общ брой	Книга. Печат		Документация и информация		Библиография		Библиотечно дело Библиотеко- знание		Книгопечатане Издателско дело. Книгораз- пространение	
		брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
1967	439	13	3	11	2,5	7	1,6	289	65,8	119	27,1
1968	301	14	4,7	12	4	13	4,3	204	67,8	58	19,2
1969	306	8	2,6	21	6,9	12	3,9	229	74,8	36	11,8
1970	386	21	5,4	18	4,7	12	3,1	284	73,5	51	13,2
1971	414	33	8	18	4,3	22	5,3	277	66,9	64	15,5
1972	460	83	18	19	4,1	11	2,4	276	60	71	15,5
1973	487	31	6,4	25	5,1	13	2,6	327	67,2	91	18,7
1974	546	38	7	26	4,8	28	5,1	330	60,4	124	22,7
1975	461	27	5,8	43	9,3	12	2,6	310	67,3	69	15
1976	530	38	7,2	17	3,2	10	1,9	388	73,2	77	14,5
всичко	4330	306		210		140		2914		760	
средно- годишно	433	31	7,1%	21	4,8%	14	3,2%	291	67,3%	76	17,6

Освен по брой публикациите са разкрити и диференцирано по главните раздели на класификационната схема, както и по процентното им отношение към общия обем. По раздели през първия период литературата по книгознание значително преобладава над тази по библиотекознание. В цифрови данни:

по книгознание—общо 3249 заглавия, средногодишно 150, или 56,8% от общия брой;

по библиотекознание—общо 2087 заглавия, средногодишно 90, или 36,4%.

Причината за това явление е, че, на първо място, самата литература по библиотекознание в онзи период е по-оскъдна поради по-слабото развитие на самата наука и, на второ място, че книгознанието се схваща тогава много широко, както показва и анализът на класификационната схема: в него се включват проблеми не само на книгата и печата, но и книжна търговия, журналистика, авторско право и много други сродни въпроси.

Малкото количество литература по библиотекознание говори красноречиво за онзи период, в който библиотечната наука започва да се развива, когато липсват достатъчно подготвени научни кадри, които да творят науката, да публикуват, да издават по-широко. Теоретични органи—периодични издания по библиотекознание—се появяват едва 10-ина години след 9. IX. 1944 г. Тласък за развитието на библиотекознанието и библиографията като наука дава и друг факт: в 1954 г. Народната библиотека и Българският библиографски институт се обявяват официално за научно-изследователски институти по библиотекознание и съответно по библиография. Но отражението на научната дейност, нейното проявление в публикации идва по-късно.

Раздел „Библиография“ е представен за целия първи период с 337 заглавия, средногодишно 16 заглавия, или 5,9% от общото количество. Трябва да се има пред вид, че тук се включва само теоретична литература по библиография, която сама по себе си не е изобилна—библиографската дейност се изяснява преди всичко в съставяне на указатели, а те са обект на „Библиография на българската библиография“. Поради изискванията на времето, вниманието е насочено повече към практическа библиографска дейност. Публикациите, посветени на теория на библиографията—както сочат цифрите—не са много, защото и тружениците на това поле са малобройни.

Раздел „Научна информация“ включва всичко 49 заглавия, средногодишно 4, или 0,9% от общия брой. Научната дисциплина, днес наричана „информатика“, се заражда едва в началото на 50-те години. Първата публикация у нас се появява в 1956 г., постепенно броят се увеличава, за да стигне 12 заглавия през 1966 г.

През втория период картината е по-различна:

От 4330 заглавия за целия 10-годишен период 2914, или 291 заглавия средно-годишно, принадлежат на раздел „Библиотечно дело. Библиотекознание.“ Това обхваща 67,3% от общия брой.

Следват в низходящ ред разделите: „Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение“—общо 760 заглавия, 76 средногодишно, или 17,6%; „Книга. Печат“—общо 306 заглавия, 31 средногодишно, или 7,1%; „Документация и информация“—общо 210 заглавия, 21 средногодишно, или 4,8%; „Библиография“—общо 140 заглавия, 14 средногодишно, или 3,2% от общия обем (табл. 16).

Сравнението между първия и втория период показва чувствителни разлики: освен че общият обем на литературата значително е нараснал, изменило се е съотношението между количеството литература в разделите (тук разглеждани според възприетата нова класификационна система). Сега определено преобладава литературата по „Библиотечно дело, Библиотекознание“. Главната причина за нейното доминиращо място е особеното внимание, което се отдава на този раздел, и подчиненото положение на останалите раздели, чиято литература се подбира по-строго. Освен това трябва да се подчертае, че количеството на тази литература обективно е нараснало. В това време вече библиотечната наука е получила широко развитие, Народната библиотека се е разраснала и утвърдила и като научен институт, и като методичен център за цялата библиотечна мрежа в страната, окръжните библиотеки са укрепнали, израснали са по-голям брой нови библиотечни кадри—специалисти и научни работници, чиито изследвания спомагат за увеличаване броя на публикациите.

Литературата по „Книгознание“ (ако обединим двата раздела: „Книга. Печат“ и „Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение“, които по своята същност образуват книгознанието в по-широк смисъл и каквото е и схващането според старата класификационна система) и сега обхваща почти една четвърт от цялата литература — 24,7%.

Литературата по „Библиография“ намалява в сравнение с първия период: от 5,9% сега е 3,2%. Причината следва да се търси в липсата на специален теоретичен орган по библиография, какъвто беше „Годишник на ББИ“, който съдържаеше най-големия дял от теоретичните публикации по библиографски въпроси.

В сравнение с първия период сега чувствително се увеличава литературата по „Документация и информация“. Това е съвсем естествено във връзка с развитието на тази област, която вече се утвърждава като самостоятелна научна дисциплина.

6) КОЛИЧЕСТВЕН АНАЛИЗ НА САМОСТОЯТЕЛНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ

Всеизвестен факт е, че днес преобладаваща част от научната литература във всички области на знанието са статиите в списания, като съотношението между статийната и непериодична литература е различно в различните научни области.

И библиотекознанието не прави изключение в това отношение. Въз основа на разглежданата тук библиография е установено съотношението между статиите и непериодичната литература и по-нататък е извършен библиометричен анализ, който обхваща самостоятелните публикации, а от периодичната литература е анализирано подробно списание „Библиотекар“ като основно (и единствено) списание по профила, което съдържа над 50% от всички статии по библиотечни въпроси.

Въпреки че като източник на нова информация научното списание играе първостепенна роля, ние разглеждаме по-подробно самостоятелните публикации, тъй като книгите по начало са източниците, които сумират знание, обобщават резултатите и постиженията във всяка научна област, дават картината на нейното развитие и съвременно състояние, те, както се казва, носят върху себе си цялата сграда на науката.

Статийната литература в разглежданата област съставлява повече от 90% от всички публикации, с малки различия през двата периода, които разграничаваме.

През първия период статиите са 91,7%, а самостоятелните публикации—8,3% от общия брой. Реалният брой на самостоятелните публикации въобще е малък—от 260 заглавия средногодишно 22 са самостоятелни (табл. 2а).

През втория период се увеличава общият брой на публикациите: 433 заглавия средногодишно, от които 39 самостоятелни. Показва се, макар и не особено чувствително, процентът на самостоятелните публикации: 9,7% към 90,3% статии (табл. 2б).

Самостоятелните публикации са разкрити и по раздели на съответните за двата периода класификационни схеми. Подходът при анализа е различен за двата периода: за първия период даваме обща преценка, докато за втория период сме се стремили да дадем един по-разгънат в няколко насоки анализ и по други показатели, които разкриват външния облик на публикациите—по обем (в страници), по тираж, по начин на отпечатване. Освен в количествено отношение самостоятелните публикации са разгледани и по съдържание в два разреза: а) по основни подраздели на класификационната система и б) според характера на публикациите: теоретична литература, методична, учебна и пр.

През първия период общият брой на самостоятелните публикации възлиза на всичко 476 заглавия. При степенуването по раздели преобладава раздел „Книгознание“, следван от „Библиотечно дело. Библиотекознание“, на трето място—„Библиография“ и на последно—„Научна информация“. Съвсем обяснимо е, че публикациите в този раздел са така малко, след като литература по тези въпроси започва да се появява едва в 1956 г. и за 10 години се събират всичко 49 заглавия, от които само 2 самостоятелни.

През втория период картината е по-различна: както общият обем, така и самостоятелните публикации в раздел „Библиотечно дело. Библиотекознание“ безспорно превъзхождат по количество всички останали раздели. От общо 390 самостоятелни публикации за целия период 249 са от „Библиотечно дело“; на второ място по брой идва раздел „Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение“, съединен с раздел „Книга. Печат“, на трето място—„Научна информация“ и на последно—„Библиография“.

Очевидно е, че през първия период броят на самостоятелните публикации е оскъден. По своя характер и съдържание те отразяват състоянието на нашата област в онова време, дават явна картина на тогавашните нужди. Съвсем закономерно в периода на създаване и начално развитие на библиотеките голяма част от публикациите са наредби, закони, инструкции, правилници и пр., с които се уреждат организационни въпроси; издават се ръководства за библиотеките, правила за описание и т. под.: лекции за библиотекарски курсове, каквито тогава се организират за подготовка на необходимите за библиотеките кадри; преводни съветски книги—тогава започва да се черпи опит от съветското библиотечно дело и т. н.

И в началото на 50-те години преобладават издания с подобен характер. Увеличава се учебната литература: лекции, програми, явяват се първите учебници за Държавния библиотекарски институт. Със създаването на Методичен кабинет към Народната библиотека започват да се издават методични материали в помощ на библиотеките от цялата страна.

(самостоятелни публикации през 1944-1966 г. общ брой и по главни раздели на класификационната схема)

Година	Общ брой за год.	Само- стоят. публ.	% от общия брой	Библиот. дело			Библиография			Книгознание		Научна информация			
				всичко в отдела	само- стоя- телни	% от отдела	всичко в отдела	само- стоя- телни	% от отдела	всичко в отдела	само- стоя- телни	% отде- ла	от всичко в отдела	само- стоя- телни	% от отде- ла
1944 - 46	213			88	—	—	16	—	—	109	—	—	—	—	—
1947 - 51	832	95	11,4	261	25	9,6	50	9	18,0	521	61	11,7	—	—	—
1952 - 53	674	66	9,8	219	36	16,4	44	4	9,1	411	26	6,4	—	—	—
1954	400	42	10,5	179	30	16,7	4	—	—	217	12	5,5	—	—	—
1955	310	47	15,2	134	17	12,7	23	6	26,1	153	24	15,7	—	—	—
1956 - 57	575	67	11,6	241	24	10,0	26	6	23,0	307	37	12,0	1	—	—
1958 - 60	810	54	6,7	273	25	9,2	31	1	2,0	479	28	6,0	7	—	—
1961	259	24	9,3	110	10	9,1	21	—	—	126	14	11,1	2	—	—
1962	284	14	4,9	107	7	6,5	31	3	9,7	140	4	2,8	6	—	—
1963	320	12	3,7	44	3	6,8	31	3	9,7	238	6	2,5	7	—	—
1964	257	17	6,6	106	6	5,6	6	1	16,7	141	10	7,0	4	—	—
1965	438	18	4,1	177	11	6,3	25	1	4,0	229	6	2,6	10	—	—
1966	350	20	5,7	151	9	6,0	9	—	—	178	10	5,6	12	1	8,3
всичко	5722	476		2087	203		337	34		3249	238		49	1	0,5
средно- годишно	260	22	8,3%	90	9	9,7%	16	1,5	10,1%	150	11	7,3%	4,4 (след 1956)	—	—

Самостоятелни публикации през 1967 — 1976 г. (общ брой по главни раздели на класификационната схема)

Година	Общ брой за год.	Самостоятел. издат.	% от общия брой	Книга. Печат			Документация и информация			Библиография			Библиотечно дело. Книгопечатане. Библиотекознание Издат. дело Книгоразпростр.					
				всичко в отдела	самостоятел. отд.	% от отд.	всичко в отдела	самостоятел. отд.	% от отд.	всичко в отдела	самостоятел. отд.	% от отд.	всичко в отдела	самостоятел. отд.	% от отд.	всичко в отдела	самостоятел. отд.	% от отд.
1967	439	37	8,4	13	—	—	11	1	9,1	7	—	—	289	29	10,0	119	7	5,9
1968	301	34	11,3	14	1	7,1	12	1	8,3	13	1	7,7	204	24	11,8	58	7	12,1
1969	306	40	13,1	8	—	—	21	7	33,3	12	1	8,3	229	25	10,9	36	7	19,4
1970	386	36	9,3	21	1	4,8	18	—	—	12	1	8,3	284	26	9,2	51	8	15,7
1971	414	42	10,1	33	7	21,2	18	8	44,4	22	1	4,5	277	20	7,2	64	6	9,4
1972	460	47	10,2	83	6	7,23	19	3	15,8	11	—	—	276	34	12,3	71	4	5,6
1973	487	32	6,6	31	3	9,7	25	6	24,0	13	—	—	327	17	5,2	91	6	6,6
1974	546	54	9,9	38	3	7,9	26	6	23,1	28	2	7,1	330	34	10,3	124	9	7,3
1975	461	32	6,9	27	1	3,7	43	6	13,9	12	—	—	310	20	6,5	69	5	7,2
1976	530	36	6,8	38	3	7,9	17	6	35,3	10	1	10,0	388	20	5,2	77	6	7,8
всичко	4330	390	9,0	306	25	8,2	210	44	20,9	140	7	5,0	2914	249	8,5	760	65	8,6
средно-годишно	433	39		31	2,5		21	4,4		14	0,7		291	25		76	6,5	

Към 60-те години преобладаващият брой самостоятелни издания по своя характер са методични и инструктивни материали, ръководства за работата на различни типове библиотеки, пътеводители на библиотеки, юбилейни сборници на читалищни библиотеки от страната, учебна литература — българска и преводна от съветски учебници.

До края на целия първи период самостоятелните издания запазват този характер. По външен облик те са съвсем скромни в началния период, много от тях циклостилни, малки по обем и по тираж. Постепенно офсетовият печат замества циклостилния, появяват се и по-представителни издания.

През втория период изменението в съотношението между количеството в разделите се отнася както за самостоятелните публикации, така и за общия обем.

Явно е бързо нарастване на публикациите по „Научна информация“ — развитие, което е съвсем естествено за всяка нова наука, разпространявана чрез литературата. Самостоятелните работи тук съставляват повече от 20% от всички публикации в отдела, тъй като не съществува периодично издание по профила, а една нова дисциплина се нуждае от изясняване и формулиране на основните ѝ положения. Такава роля изпълняват именно самостоятелните публикации.

Характерно е също спадането на количеството на публикациите по „Библиография“, което се дължи не само на липсата на специализиран орган по библиография. Причините за това са комплексни: от една страна, забелязва се понижена активност в теоретичните разработки по библиография и, от друга страна, може да се предположи, че развитието на информатиката като нова научна дисциплина отне в своя полза част от потенциалните сили в областта на библиографията.

в) ЛИТЕРАТУРАТА ПО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ ЗА 1967 — 1976 Г., АНАЛИЗИРАНА ПО СЪДЪРЖАНИЕ

В нашето изследване сме подложили на по-обстоятелствен анализ специално литературата по библиотекознание през втория период, когато тя е преобладаваща.

Цифровите данни, ако за критерий се приеме броят на публикациите, дават възможност да се открият „най-важните“ направления в развитието на библиотечното дело (табл. 3).

Разпределението на публикациите по подраздели на класификационната схема изтъква като най-голям, с най-много публикации подраздела „Видове библиотеки“, който заедно с публикацииите, посветени на Народната библиотека „Кирил и Методий“, обхваща 41,9% от всички публикации по библиотечно дело и библиотекознание. На второ място е подразделът „Теория и практика на библиотечната работа“ — 25,8%. Значително по-малобройни са подразделите „Библиотечно дело в България“ — 8,8%, „Организация и управление на библиотеката. Биографски материали“ — 8,13%, още по-назад са „Четене и ръководство на четенето“ — 6,6%, „Цели и задачи на библиотеката. Организация на библиотечното дело“ — 6,2%, „Ползуване на библиотеката“ — 2,2%, и най-накрая, с най-малко публикации са подразделите „Библиотечни сгради и обзавеждане“ — 1,5%, „Библиотечното дело в СССР и в чужбина“ — 1,4%, и сборният подраздел от „Общи въпроси. Конгреси и конференции. Квалификация и подготовка на кадри“.

Т а б л и ц а 3

Публикациите по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за 1967 – 1976 г., разпределени по главните раздели на
класификационната схема

Година	Общ брой	Общи въпр. Кадри и др.	Библ. де- ло в България	Библ. де- ло в СССР и в чужбина	Цели и зад. на библиоте- ката. Орг. на библ. дело	Библ. сгради и обу- вждане	Орган. и упр. на библиоте- ката. Биограф. материали	Ползува- не на библиоте- ката	Теория и практика на библ. работа	Видове библио- теки	НБ КМ	Четене и ръко- водство за че- тене
		бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.
1967	289	15	37	4	10	2	22	8	64	90	26	11
1968	204	13	23	4	6	2	22	3	48	53	17	16
1969	229	8	29	4	17	1	19	7	47	58	30	9
1970	284	26	31	7	12	4	34	3	73	75	8	11
1971	277	15	38	1	17	7	26	4	58	86	11	14
1972	276	4	25	9	15	2	28	11	83	69	4	26
1973	327	16	17	2	29	6	20	12	80	100	27	18
1974	330	5	19	3	26	10	23	4	100	98	23	19
1975	310	8	13	3	22	4	20	4	90	93	8	45
1976	388	12	24	4	26	5	27	9	114	132	11	24
Вс.	2910	122	256	41	180	43	241	65	750	854	165	193
% от общия брой		4,2	8,8	1,4	6,2	1,5	8,3	2,2	25,8	29,3	5,7	6,6

Съвсем обяснимо като „най-важни“ се явяват подразделите „Видове библиотеки“ и „Теория и практика на библиотечната работа“: тук се включват въпросите на комплектуването, на справочно-библиографската работа, класификация, каталогизация, работата на всички видове библиотеки и пр. — всички онези въпроси, които сами по себе си представляват ядрото на библиотечната наука и практика. Те станаха особено актуални след приемането на постановление № 2 от 1970 г. за изграждане на единна библиотечната система във връзка с преустройството на библиотечното дело в страната. Това е причината броят на публикациите в тези раздели да нараства най-много (с известни колебания в отделни години). Ако проследим динамиката на това нарастване, ще установим, че „Видове библиотеки“ от 90 заглавия в 1967 се увеличава на 132 в 1976 г., т. е. увеличение с 68%; също „Теория и практика на библиотечната работа“ — от 64 заглавия в 1967 в 1976 са 114, т. е. с 56%. Твърде голямо увеличение бележи подраздел „Четене и ръководство на четенето“ — една по-нова и актуална област, на която днес се обръща особено внимание: от 11 заглавия в 1967 г. в 1975 г. са 45, но в 1976 г. спадат на 24. Колебанията са в пряка зависимост от излизането на периодичните сборници, които се явяват нередовно, както и други списания — например значително повлияват върху броя на заглавията материалите (макар и малки по обем) от „Годишник на Пловдивската Народна библиотека „Ив. Вазов“ — възстановен в 1973 г. след дългогодишно прекъсване, от списанието „Книга. Читател. Периодичен печат“ (сега преустановено); от сборника „Методични материали по агроинформатика“ и пр. Колебанията в броя на публикациите, посветени на дейността на Народна библиотека „Кирил и Методий“, са до известна степен свързани с юбилеи и чествувания на Народната библиотека: 90-ата и 95-ата годишнини от основаването и дават съответно отражение в печата. Нарастват и по-малки раздели, като „Цели и задачи на библиотеката. Организация на библиотечното дело“ — от 10 заглавия в 1967 г. стават 26 в 1976 г., или 160%. Това увеличаване на публикациите по тези въпроси явно е свързано с изграждането на единната библиотечна система в онзи период. Нараства също и подразделът „Библиотечни сгради и обзавеждане“ — от 2 заглавия в 1976 на 5 в 1976, т. е. 150%. Сравнително стабилни остават отделите „Библиотечно дело в СССР и в чужбина“ и „Ползуване на библиотеката“.

г) САМОСТОЯТЕЛНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ЗА 1967 — 1976 Г.,
АНАЛИЗИРАНИ ПО: СЪДЪРЖАНИЕ, ОБЕМ, ТИРАЖ,
СПОСОБ НА ОТПЕЧАТВАНЕ

Не си поставяме за задача да оценяваме публикациите, да изказваме мнение за тяхната научна значимост и практическа ценност, защото „безпристрастна и вярна оценка ще даде обществената практика и времето“¹⁶. Библиометричният подход, който използваме в настоящото изследване, обаче дава основа за известни интерпретации на базата на получените данни.

Затова избрахме като най-сигурен път да анализираме самостоятелните публикации, защото в тях кристализират основите на всяка научна дисциплина, в тях се изследват главните проблеми.

Разпределението на самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за десетилетието 1967 — 1976 г. по основни под-

раздели на класификационната схема показва (табл. 4), че най-голям брой самостоятелни публикации се явяват по „Теория и практика на библиотечната работа“—107 заглавия, т. е. 43% от всички самостоятелни публикации по библиотечни въпроси, следвани от „Библиотечно дело в Бълга-

Т а б л и ц а 4

Самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ и 1967—1976 г., разпределени по главните раздели на класификационната схема

Годи- на	Общ брой	Самос- стоя- телни публи- кации	Общи въпр. Кадри и др.	Библ. дело в Бъл- гария	Цели дело в и за- дачи на биб- лиоте- ката Орг. на библ. дело	Биб- лиот. сгради и об- завеж- дане	Пол- зуване на биб- лиоте- ката	Теория и прак- тика на биб- на биб- работа	Видове биб- лиотеки	НБ КМ	Четене и ръко- водство за четенето
			бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.	бр.
1967	289	29	—	5	—	—	—	11	9	3	1
1968	204	24	—	8	1	—	—	8	1	5	1
1969	229	25	1	8	—	1	—	6	5	5	—
1970	284	26	—	4	1	—	—	11	5	2	2
1971	277	20	—	—	1	1	—	10	4	2	2
1972	276	34	—	7	2	1	1	14	8	—	1
1973	327	17	—	8	—	—	1	5	2	—	1
1974	330	34	—	5	—	1	—	21	6	1	—
1975	310	20	1	5	—	—	—	10	4	—	—
1976	388	20	—	2	—	—	—	11	3	—	4
Вс.	2910	249	2	52	5	4	2	107	47	18	12
% от общия брой		8,6	0,8	21	2	1,6	0,8	43	18.8	7,2	4,8

рия“—52 заглавия, или 21%; на трето място „Видове библиотеки“—47 заглавия, 18,8%, следвани от публикациите, посветени на НБКМ—18 заглавия, 7,2%; след това четене и ръководство за четенето—12 заглавия, 4,8%; „Организация на библиотечното дело“—5 заглавия, 2%, и т. н. В два от подразделите—„Библиотечно дело в СССР и в чужбина“ и „Организация и управление на библиотеката“, няма нито една самостоятелна публикация.

Установява се твърде голямо съответствие между общия брой на публикациите (табл. 3) и броя на самостоятелните заглавия (табл. 4). Последните също така преобладават (с малки изключения) в онези „най-важни“ подраздели, които събират в себе си главните въпроси на библиотечната наука и практика у нас.

Самостоятелните публикации в раздела „Библиотечно дело. Библиотекознание“ са анализирани и според техния характер—но вече не съобразно класификационната схема. Констатира се, че преобладаващият брой самостоятелни публикации са методични материали: 76 заглавия, или 30,5% от всички самостоятелни, следвани от теоретични трудове: 65 заглавия—26,1%; статистически материали и издания със смесен характер—50 заглавия, 20,1%; издания със справочен характер („пътеводители“ и т. под.)—37 заглавия, 14,9%; нормативни документи; правилници, укази,

стандарт и т. под. — 15 заглавия, 6%, и накрая—учебна литература—само 6 заглавия, или 2,4% (табл. 5).

Методичните материали заемат законно челното място, защото нуждите на библиотечното дело в страната ни налагат издаването предимно на такава литература — в помощ на библиотеките от цялата мрежа. Учебната литература обаче е неочаквано малобройна и това говори за едно неизпълнено задължение на лицата, отговорни за обучението и подготовката на професионалните библиотекарски кадри.

Т а б л и ц а 5

Самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за 1967 — 1976 г. по характер

Година	Общ брой	Теоретични	Методични	Учебни	Справочни	Нормативни	Статистични и смесени
1967	29	5	18	—	2	1	3
1968	24	1	11	—	7	—	5
1969	25	9	4	1	4	2	5
1970	26	10	9	—	3	—	4
1971	20	5	6	2	3	3	1
1972	34	6	12	—	7	3	6
1973	17	4	3	—	1	1	8
1974	34	9	6	—	7	1	11
1975	20	10	4	1	1	1	3
1976	20	6	3	2	2	3	4
общо	249	65	76	6	37	15	50
% от общия брой		26,1%	30,5%	2,4%	14,9%	6%	20%

Самостоятелните публикации са разгледани и от формален аспект: обем, тираж, способ на отпечатване. От 249 самостоятелни заглавия за 10 години 149 са с обем под 50 страници, т. е. 59,8% са брошури; 42 заглавия са с обем от 50 до 100 страници, или 16,9%; 34 заглавия—13,7%—от 100 до 200 страници и само 24 заглавия, 9,6%, са с обем над 200 страници (табл. 6). Макар и формален белег, по който не бива да се съди за ценността на научната литература, обемът в случая показва, че в разглежданата област солидните монографични издания са малко.

По отношение на тиражите на самостоятелните публикации състоянието е следното: * най-голям брой заглавия—86, или 34,5%, са издадени в тираж от 300 до 1000 екземпляра; 53 заглавия, или 21,3%—от 100 до 300 екземпляра; 34 заглавия, или 13,6%—с тираж над 1000. Само 9 заглавия, или 3,6%, т. е. единични случаи, са в тираж под 100 екземпляра (табл. 7).

Тук цифрите разкриват една картина, която законно поставя въпроси: дали нуждите на библиотечните и информационните кадри в нашата страна (като се включат и студенти по библиотекознание и научна информация и специализанти в курсове за следдипломна специализация) могат да бъдат задоволени от такива тиражи на специалната им литература—тиражи, които в болшинството си не надминават 1000 екземпляра? Досегашният опит е показал несъмнено, че изданията в нашата област се изчерпват бързо и не достигат дори и за библиотеките, а още по-малко за лични професионални нужди на хора от една развиваща се професия. Изводите са, че се налага библиотековедската литература да се издава в по-големи тиражи.

Таблица 6

Самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за 1967—1976 г. по обем

Година	Общ брой	Под 50 стр.	50 — 100 стр.	100 — 200 стр.	Над 200 стр.
1967	29	23	3	3	—
1968	24	19	4	1	—
1969	25	17	7	1	—
1970	26	15	3	6	2
1971	20	10	6	3	1
1972	34	22	3	5	4
1973	17	10	2	3	2
1974	34	16	6	6	6
1975	20	8	2	3	7
1976	20	9	6	3	2
общо	249	149	42	34	24
% от общия брой		59,8%	16,9%	13,7%	9,6%

Таблица 7

Самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за 1967—1976 г. по тираж

Година	Общ брой	до 100 экз.	100 — 300 экз.	300 — 1000 экз.	Над 1000 экз.	Неозначен тираж
1967	29	2	5	8	3	11
1968	24	1	2	8	1	12
1969	25	2	6	7	2	8
1970	26	—	10	11	3	2
1971	20	—	2	9	7	2
1972	34	1	10	8	8	7
1973	17	—	5	4	2	6
1974	34	2	7	13	2	10
1975	20	—	3	11	2	4
1976	20	1	3	7	4	5
общо	249	9	53	86	34	67
% от общия брой		3,6%	21,3%	34,5%	13,6%	26,9%

По начин на отпечатване състоянието е следното: 116 заглавия, т. е. 46,6%, са на редовен печат; 84 заглавия, или 33,7% на офсет, и 49, или 19,7%, на циклостил (табл. 8). Редовният печат преобладава, но се забелязва известна тенденция към спадане (с изключение на 1976 г.) за сметка на офсетовия печат, при който пък се констатира покачване. Това явление трябва да отчетем като съвсем нормално: то се дължи на развитието на оперативната полиграфия, която все повече измества редовния печат. Дори изненадва високият процент редовни издания. Това се дължи на факта, че един немалък брой от публикациите са издания на провинциални библиотеки, които разполагат по-често с редовна печатна база, отколкото с офсетова, и, от друга страна — че офсетовият печат у нас започ-

Таблица 8

Самостоятелните публикации по „Библиотечно дело. Библиотекознание“ за 1967 — 1976 г. по способ на отпечатване

Година	Общ брой	Редовен печат	Офсет	Циклостил
1967	29	20	5	4
1968	24	15	4	5
1969	25	7	6	12
1970	26	10	7	9
1971	20	12	4	4
1972	34	19	11	4
1973	17	8	5	4
1974	34	11	20	3
1975	20	4	13	3
1976	20	10	9	1
общо	249	116	84	49
% от общия брой		46,6%	33,7%	19,7%

на да се прилага при научни издания като приемлива печатна форма по-късно, отколкото в други страни. Броят на циклостилните издания е нормално да намалява все повече, защото качеството му не може да задоволява днешните изисквания.

По същите параметри са анализирани самостоятелните публикации и в останалите раздели, а именно:

„Библиография“: по обем—от всичко 7 заглавия за 10 години, 2 са под 50 страници, 2—от 50 до 100 страници, и 3—над 100 страници. По тираж—2 заглавия са до 300 екземпляра, 3—от 300 до 500, и 1 заглавие—над 500, По способ на отпечатване—5 заглавия са на офсет, 1—на редовен печат и 1 на машинопис (дисертация) (табл. 9). Извънредно ниският брой—

Таблица 9

Самостоятелните публикации по „Библиография“ за 1967—1976 г. по обем, тираж и способ на отпечатване

Година	Общ брой	Обем (в стр.)			Тираж		Способ на отпечатване		
		до 50	от 50 до 100	над 100	до 300 экз.	от 300 до 500	над 500	редовен	офсет
1967	—								
1968	1			дисерт.				машинопис	
1969	1	1			1				1
1970	1		1			1			1
1971	1			1		1			1
1972	—								
1973	—								
1974	2	1	1		1	1			2
1975	—								
1976	1			1			1	1	
всичко	7	2	2	3	2	3	1	1	5

само 7 заглавия — недава основа за някакви категорични оценки и изводи относно литературата по библиография. Що се отнася до нейния характер, то 3 заглавия от тези 7 са теоретични трудове, 3 — учебна литература, и 1 — методично пособие. От трите заглавия теоретична литература едното е дисертация, а другите две са преводни книги от руски и от немски език. Следователно теоретични изследвания — самостоятелни български издания — на практика липсват.

„Документация и информация“: по обем — от всичко 43 заглавия 21, или 48,8%, са брошури с обем под 50 страници, 6 заглавия — от 50 до 100 страници, 10 заглавия — от 100 до 200 страници и 6 заглавия — над 200 страници. По тираж — 18 заглавия, или 41,8%, са с тираж от 300 до 1000 екземпляра, 12 заглавия, 27,9%, над 1000 екземпляра, 11 заглавия, 25,6%, от 100 до 300 екземпляра, и само 2 заглавия са под 100 екземпляра. По начин на отпечатване: 32 заглавия, или 74,4%, са на офсет и 11 заглавия, 25,6%, на редовен печат (табл. 10). По отношение на обема и в този

Т а б л и ц а 10

Самостоятелните публикации по „Документация и информация“ за 1967 — 1976 г. по обем, тираж и способ на отпечатване

Год.	Общ брой	Обем (в стр.)				Тираж			Способ на отпечатване		
		до 50	от 50 до 100	от 100 до 200	над 200	до 100	100-300	300-1000	над 1000	редовен	офсет
1967	1	1						1			1
1968	1			1				1		1	
1969	7	6		1			5	2			7
1970	—										
1971	7	3	1	3			1		3	4	3
1972	3		1	1	1	1		1	1	1	2
1973	6	5	1				2	3	1		6
1974	6	1	2	1	2	1	1	2	2	2	4
1975	6	1	1	3	1			4	2	2	4
1976	6	4			2		2	4		1	5
всичко:	43	21	6	10	6	2	11	18	12	11	32
% от общия брой		48,8%	13,9%	23,4%	13,9%	4,7%	25,6%	41,8%	27,9%	25,6%	74,4%

раздел преобладаващият брой издания са брошури, но ако направим сравнение с раздел „Библиотечно дело. Библиотекознание“, установява се по-голям процент на по-обемни издания. Тиражите също са по-големи и това говори за едно по-широко разпространение на изданията по тази дисциплина, което се дължи на увеличаване броя на информационни кадри в този период във връзка с разширяването на мрежата от информационни служби у нас. По начин на отпечатване се вижда, че офсетът вече решително доминира над редовния печат, а циклостилните издания въобще няма. Това е напълно в духа на съвременното развитие на новите оперативни методи на полиграфия, които намериха приложение най-напред в научно-информационната дейност. По характер преобладаващият брой издания са учебна литература: лекции за курсове, за следдипломна квалификация и учебници за висши учебни заведения — 11 заглавия, или 25,6%; следват издания с теоретичен характер — 10 заглавия, български и преводни,

или 23,4%; на трето място са нормативни материали: инструкции, правилници, програми и т. под. — 8 заглавия, 18,6%. Това степенуване следва напълно логичен ред: новата научна дисциплина, която тепърва се утвърждава, се нуждае най-напред от издания, които да подпомогнат подготовката на необходимите кадри, недостатъчни в началния период, както и от теоретична литература. Широкото развитие на национална мрежа от информационни органи изисква нормативни и методични документи за тяхното ръководство, поради което такива материали съставляват значителен процент от самостоятелните издания в тази област.

**д) ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ — ИЗТОЧНИЦИ НА ЛИТЕРАТУРА
ПО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ, БИБЛИОГРАФИЯ,
КНИГОЗНАНИЕ И ИНФОРМАТИКА**

В настоящото изследване се анализират периодичните издания, в които се публикуват статии от разглежданата област през периода 1967 — 1976 г. Решението ни да се ограничим в посочените хронологични рамки е продиктувано от два мотива: 1) периодичните издания не са претърпели коренни изменения в сравнение с първия период и като анализираме по-новия период, резултатите фактически са валидни за цялото време; 2) целта ни е да осветлим предимно съвременното състояние с цел да се направят изводи за бъдещото развитие.

Общият брой на българските периодични издания, в които са се появили статии по въпроси на библиотечното дело, библиографията, книгознанието или научната информация, е голям: общо 147 заглавия, от които 79 списания, 50 вестника (22 централни и 28 окръжни) и 18 периодични сборника. Средният им годишен брой възлиза на 56 заглавия: от тях 19 списания, 34 вестника (15 централни и 19 окръжни), 3 — 4 периодични сборника (табл. 11).

Т а б л и ц а 11

Периодични издания — източници на литература по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация за 1967 — 1976 г. по брой и по вид

Година	Общ брой	Списания	Вестници			Период. сборници
			Центр.	Окръжни	Всичко	
1967	64	26	15	17	32	6
1968	51	17	16	15	31	3
1969	43	13	11	16	27	3
1970	53	16	11	21	32	5
1971	52	12	19	20	39	1
1972	52	14	19	17	36	2
1973	59	23	18	16	34	2
1974	65	22	18	21	39	4
1975	62	22	14	23	37	3
1976	63	19	14	25	39	5
средно	56	18	15	19	34	3 — 4

В отделните години броят се запазва сравнително стабилен.¹⁷ но настъпват промени в състава: всяка година се явяват нови периодични

издания, а други отпадат. Причината за големия общ брой е, че много от източниците са „случайни“ — такива, които са далечни на разглежданата област, в които спорадично попадат статии от областта било на библиотечното дело и библиографията, било (и по-често) на книгознанието. Кръгът от източници се разширява особено от вестници с по-общ характер, които не много рядко поместват статии по общи въпроси на книгата и печата, на библиотеките и т. под.

Профилираните в разглежданата област периодични издания в същност са не много на брой и те са добре известни на специалистите у нас. Излизащите в настоящия момент списания и периодични сборници са следните: списание „Библиотекар“, списание „Читалище“ (отчасти), „Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, „Годишник на Народната библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив — сборник „Методични материали по агроинформатика“.

Към тях би следвало да се добавят още два бюлетина, издавани от ЦИНТИ, които обаче не се разработват аналитично и съдържанието им не се отразява нито в общата национална аналитична библиография („Летопис на статии от списания и сборници“), нито пък от специалната библиотековедска библиография, която тук разглеждаме. Те са: „Сборник от нормативни и методични документи по научно-техническа информация“ и „Методика, техника, опит“.

Освен изброените заглавия в обхванатия 10-годишен период излизаха и други периодични издания по профила, които днес са преустановени, а именно:

— „Известия на Централната библиотека към БАН“ (излязъл в 7 тома от 1965 до 1973 г. Заменен с тематичан сборник „Проблеми на специалните библиотеки“, от който досега са излезли 2 тома);

— „Бюлетин в помощ на библиотекарите при народните читалища, предприятия, учрежденията и училищата“ (издаван от Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив от 1966 до 1974 г. От 1975 г. трансформиран в тематичан сборник, излизащ на неопределени интервали);

— списание „Книга. Периодичен печат. Читател“ (излизало от 1974 до 1976 г.);

— „Известия на Научния център по печата“ (излязъл само т. I, 1976 г.).

От всички профилни периодични издания, изброени по-горе, основният източник на библиотековедска литература у нас е безспорно списание „Библиотекар“. То започва да излиза в 1954 г. като вътрешен бюлетин на Народната библиотека с права на ръкопис под заглавие „Бюлетин на Държавна библиотека“, Васил Коларов“ за оказване методична помощ на библиотекарите“. От 1955 г. се преименува на „Библиотекар“, а от 1957 г. става орган на Министерството на просветата и културата и на Народната библиотека (днес: орган на Комитета за култура и НБКМ). В нашите проучвания установихме, че за 10 години от всичко 3940 статии, регистрирани в библиографския указател „Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация“, 1520 статии принадлежат на сп. „Библиотекар“, или 38,3% (табл. 12). Но неговият най-голям относителен дял е в раздела „Библиотечно дело. Библиотекознание“: от 2665 статии 1368 произхождат от сп. „Библиотекар“, или в проценти — 51,2% (табл. 13).

Относителният му дял в другите раздели е сравнително по-скромен: в „Библиография“ — 43,8%, в „Документация и информация“ — 21,7%, в

Т а б л и ц а 12

Профилните периодични издания (списания и период. сборници) по продуктивност

Година	Общ брой на статии	Статии от сп. „Б-кар“	Статии от сп. „Ч-ще“	Статии от „Изв. НБКМ“	Статии от вс. др. източници
1967	402	172	15	14	201
1968	267	128	18	14	107
1969	266	134	14	6	112
1970	350	148	24	10	168
1971	372	141	19	17	195
1972	413	144	13	14	242
1973	455	139	9	—	307
1974	492	179	9	29	275
1975	429	171	7	—	251
1976	494	164	8	—	322
всичко:	3940	1520	136	104	2180
% от общия брой		33,3%	3,4%	2,6%	55,7%

Т а б л и ц а 13

Профилните периодични издания по продуктивност (само в раздел „Библиотечно дело. Библиотекознание“)

Година	Брой на стат. в раздела	Статии от сп. „Б-кар“	Статии от сп. „Ч-ще“	Статии от „Изв. НБКМ“	Статии от вс. др. източн.
1967	260	162	15	12	71
1968	180	116	18	11	35
1969	204	120	14	5	65
1970	258	133	20	10	91
1971	257	126	19	12	100
1972	242	118	13	10	101
1973	310	122	9	—	179
1974	296	159	9	16	112
1975	290	158	7	—	125
1976	368	154	8	—	206
всичко:	2665	1368	136	76	1085
% от общия брой		51,2%	5,1%	3%	40,7%

„Книга. Печат“—11,7%, в „Книгопечатане. Издателско дело. Книгоразпространение“—3,2% (табл. 14). Това се дължи на спецификата на „Библиотекар“ като списание по библиотечно дело и библиография. Нормално е дялът му в останалите раздели да е по-малък, а в „Книгопечатане. . .“— дори незначителен. В този профил други са основните и най-продуктивни източници.

Количество на статиите по раздели и съответния дял на сп. „Библиотекар“

Година	Библиография		Докум. и Информ.		Книга. Печат		Книгопечатане.	
	вс. ст. в раздела	ст. от „Б-кар“	вс. ст. в раздела	ст. от „Б-кар“	вс. ст. в раздела	ст. от „Б-кар“	вс. ст. в раздела	ст. от „Б-кар“
1967	7	4	10	3	13	—	112	3
1968	12	2	11	4	13	3	51	3
1969	11	7	14	2	8	2	29	3
1970	11	7	18	4	20	4	44	—
1971	21	6	10	4	26	1	58	4
1972	11	7	16	3	77	14	67	2
1973	13	7	19	5	28	4	85	1
1974	26	11	20	3	35	2	115	4
1975	12	7	37	3	26	1	64	2
1976	9	2	11	5	35	2	71	1
всичко:	133	60	166	36	281	33	696	23
% от статиите в раздела		43.8%		21.7%		11.7%		3.2%

Списание „Читалище“ може да бъде прието само отчасти за профилно: то помества статии по въпроси на библиотечното дело, по-специално въпроси на читалищните библиотеки, но те съставляват малък дял от общия брой статии на списанието — основната му тематика е по-различна. За 10 години от сп. „Читалище“ са извлечени 136 статии, което прави 3,4% от всички статии, регистрирани в разглежданата библиография. Тези 136 статии принадлежат изцяло към раздел „Библиотечно дело. Библиотекознание“, така че относителният дял на списанието, би било по-правилно да се изчислява само за този раздел, където той възлиза на 5,1%, а не въз основа на целия материал.

„Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“ е периодичен сборник и не може да бъде сравняван със списанията и степенуван по брой на статиите. Цифровите данни не могат да бъдат показателни, тъй като характерът на самите статии в периодичните сборници е твърде различен от тези в списанията. Те са по-обемни студии, най-сериозните, основните теоретични приноси в библиотековедската ни литература, особено при осъществяване на монографични издания в нашата област.

„Годишник на Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив, е твърде продуктивен източник на библиотековедска литература, но по този показател той не може да бъде съпоставян с останалите източници, тъй като не излиза през целия разглеждан период: след преустановяването му в 1943 г. той е възстановен едва в 1973 г. и до 1976 г. са излезли само 2 тома.

Сборникът „Методични материали по агроинформатика“ се появи в 1974 г. (до 1976 г. озаглавен „Методични материали по научно-техническа информация в областта на селското стопанство, хранителната промишленост и горското стопанство“). Макар че по външно оформление е непретенциозно офсетно издание, той постепенно завоюва място на сериозен източник на литература в областта на информатиката. Въпреки

че е специализиран по селско стопанство, той включва и общи въпроси на информатиката, а отчасти и на библиотечното дело.

С тези няколко заглавия се изчерпва списъкът на профилираните библиотековедски списания. Всички останали периодични издания, които поместват статии по библиотечни въпроси, са периферни, граничещи или дори съвсем странични на основната област. В нашето проучване те са анализирани, както следва:

Списания. Като изключим профилираните „Библиотекар“, „Бюлетин“ на Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив, и „Читалище“, само 7 списания съдържат по 10 и повече статии за целия 10-годишен период. Те са представени в низходящ ред по продуктивност:

Книга. Периодичен печат. Читател	— 64 статии (за 1974 — 1976 г.)
Български журналист	— 23 статии
Книгоразпространение	— 21 статии
Техническо дело	— 19 статии
Пламък	— 10 статии
Политическа просвета	— 10 статии
Списание на БАН	— 10 статии.

От всичките 79 списания 87% съдържат по-малко от 10 статии за 10 години, а именно:

42 списания са поместили само	— по 1 статия
9 списания	— по 2 статии
7 списания	— по 3 статии
7 списания	— по 4 статии
1 списание	— 6 статии
2 списания	— по 7 статии
1 списание	— 8 статии

Цифрите недвусмислено потвърждават, че като изключим профилираните списания, всички останали са „случайни“ източници на статии от разглежданата област. Те попадат там най-често във връзка с въпроси на специалните библиотеки и специалната библиография—помествани в списание по съответен профил, което в никакъв случай не може да се причисли към източниците на библиотековедска литература.

Периодични сборници. Техният брой за 10 години също е голям: 17 заглавия, а известно е, че профилираните са само 3: „Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“, „Годишник на Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив и „Известия на Централната библиотека към БАН“ (вече преустановено).

Два периодични сборника принадлежат към сродните, гранични на библиотекознанието области и не могат да се считат за „случайни“ източници: „Известия на държавните архиви“—поместили 5 статии за 10 год., и „Известия на Научния център по печата“—4 статии (само за 1976 г.).

Освен тези „Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НР България“ — един периодичен сборник без определен профил, с разнообразни по съдържание статии, е поместил 3 статии от нашата област за 10 години. Но нямаме основание да го причислим към източниците на библиотековедска литература.

Други 10 периодични сборника са поместили само по 1 статия, попаднала в тях поради странични обстоятелства: най-вече поради професионална принадлежност или допълнителна библиографска насоченост на автора към даден отрасъл (напр.: „Известия на Българското историческо дружество“, „Известия на Икономическия институт към БАН“, „Известия на Института по история на БКП“ и др.). Без колебание може да се твърди, че тези периодични сборници са се явили случайно като източници на библиотекосведска и библиографска литература.

Вестници (централни и окръжни)

1. Централни. За целия 10-годишен период са установени общо 22 централни вестника, поместили статии от разглежданата област. Тези статии са предимно по общи въпроси на книгата и печата, книгоиздаването, полиграфията и по-малко—по библиотечни въпроси, 8 от тези централни вестника са публикували до 10 статии за целия период—т. е. по-малко от 1 статия годишно, поради което ги оставяме без внимание. Останалите 14 вестника подреждаме в низходящ ред по брой на статиите:

Работническо дело	— 174 статии
Отечествен фронт	— 121 статии
Народна култура	— 102 статии
Литературен фронт	— 61 статии
Вечерни новини	— 60 статии
Народна младеж	— 58 статии
Труд	— 34 статии
Кооперативно село	— 32 статии
Земеделско знаме	— 26 статии
Поглед	— 25 статии
Ангени (от 1971 г.)	— 22 статии
Учителско дело	— 22 статии
Орбита (от 1969 г.)	— 16 статии
Народна армия	— 11 статии

2. Окръжни: от всичко 28 вестника, поместили статии от разглежданата област, 22 съдържат повече от 10 статии:

Отечествен глас (Пловдив)	— 74 статии
Дунавска правда (Русе)	— 60 статии
Народно дело (Варна)	— 58 статии
Черноморски фронт (Бургас)	— 47 статии
Пиринско дело (Благоевград)	— 37 статии
Знаме на комунизма (Търговище)	— 33 статии
Балканско знаме (Габрово)	— 33 статии
Добруджанска трибуна (Толбухин)	— 30 статии
Борба (В. Търново)	— 26 статии
Септемврийска победа (Плевен)	— 25 статии
Димитровско знаме (Перник)	— 18 статии
Септември (Стара Загора)	— 17 статии
Червено знаме (Видин)	— 17 статии
Родопски устрем (Смолян)	— 16 статии
Силистренска трибуна (Силистра)	— 16 статии
Народен другар (Ямбол)	— 15 статии
Хасковска трибуна (Хасково)	— 14 статии
Сливенско дело (Сливен)	— 13 статии

Септемврийско знаме (Пазарджик)	— 12 статии
Шуменска заря (Шумен)	— 12 статии
Лудогорска правда (Разград)	
(от 1971 г.: Ново Лудогорие)	— 11 статии
Септемврийско слово (Михайловград)	— 11 статии

Броят на статиите от окръжни вестници се увеличава в последните години: явно е едно активизиране и все по-дейно включване на библиокари от провинцията в публицистичните изяви на библиотечната професия. Особено се увеличават краеведските изследвания. И докато статиите, извлечени от централните вестници, са предимно по общи въпроси на книгата на печата, книгоиздаването, полиграфията и по-малко — посветени на библиотечни въпроси, при окръжните вестници преобладават статии с библиотечна тематика, които отразяват предимно опита на библиотекарите в страната.

От извършения анализ, който показва състоянието на периодичните издания в разглежданата област и дава картина на статийната литература, е явно, че библиотековедската периодика у нас е оскъдна: излиза едно единствено списание — „Библиотекар“, ориентирано преди всичко към общообразователните библиотеки и по-широката библиотечна общественост. Теоретични органи за научна литература са двата периодични сборника „Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“ и „Годишник на Народна библиотека „Ив. Вазов“ — Пловдив“, които за съжаление се явяват твърде рядко и нередовно, особено в последните години. По информатика въобще липсва периодично издание, което да служи за трибуна на тази нова научна дисциплина. Сборник „Методични материали по агроинформатика“ не си поставя изобщо такива цели и ако сега частично се опитва да запълни тази липса, то е поради отсъствието на съответно списание или сборник.

В последно време е явна тенденцията да се заменят периодичните сборници с тематични, какъвто е случаят с „Известия на Централната библиотека към БАН“ и неговия продължител — тематичния сборник „Проблеми на специалните библиотеки.“ По информатика също бяха издадени два такива сборника: „Съвременни проблеми на научната информация“ (1974) и „Проблеми на научната информация“ (1978), но те не заместват необходимостта от списание с по-честа и редовна периодичност.

Съществуващото положение не задоволява нарасналите нужди на библиотечно-библиографските и информационни кадри у нас. Време е да се помисли за издаване и на други списания в тази област, включваща не само библиотечни въпроси. Нейният тематичен обхват, както вече беше посочено, е твърде широк. Разностранный интереси на една нееднородна професия изискват профилирани списания, както е в повечето страни — и социалистически и западни, където обикновено съществува система от периодични издания и по библиотекознание, и по информатика, различни по съдържание и съобразени с читателската категория, към която са адресирани. От всички социалистически страни единствено нашата страна има само едно списание („Библиотекар“), което се разработва от световните рефератни издания по библиотекознание и информатика, докато Чехословакия, Полша, Унгария, ГДР, Румъния са представени с най-малко 3 до 8 — 10 списания.

В последните 25 години броят на научните работници по библиотечно-знание и информатика у нас расте непрестанно, разширява се все повече аспирантурата в тези области, а липсват теоретични органи, които да отразяват научните им изследвания. Не може едно единствено списание („Библиотекар“), което служи преди всичко на общообразователните библиотеки и е предназначено главно за оперативните библиотечни кадри, да задоволи нуждите на научните работници в тази област, нито пък един (фактически единствен) периодичен сборник — „Известия на НБКМ“, явяващ се така рядко, да отговори на съвременните изисквания на специалистите, които се нуждаят от теоретични трибуни. Остро се чувства липсата на научно списание по библиотечнознание и библиография, отделно по информатика, която се утвърди като самостоятелна научна дисциплина. Време е отговорните фактори, движещи развитието на библиотечнознанието, библиографията и информатиката у нас, да направят необходимото, за да се дават по-големи възможности за изява на работещите в разглежданата област.

* * *

Настоящото изследване обхваща българската литература в областта на библиотечнознанието, библиографията и информатиката от нейния начален период, когато библиотечната наука в България едва започва да се формира, и проследява изминатия път до днес, когато имаме една зряла вече научна област.

Анализът на литературата в тази област, извършен въз основа на нейната отраслова библиография по съвременните методи на библиометрията, установява типични черти и характерни явления в самата литература, отразява интензивността в изучаването на определени проблеми, разкрива по-слабо застъпени и неразработени полета на дейност, сочи недостатъчно изследвани сфери в разглежданата област. По този начин предлаганата работа спомага да се разкрият тенденциите и насоките на развитие на самата наука в тази област. Изводите, изтъкнати в работата, надяваме се, ще дадат подтик и за бъдещи изследвания, ще спомогнат за по-нататъшното развитие на библиотечнознанието, библиографията и информатиката в България.

¹ А. И. Михайлов, А. И. Черный и Р. С. Гильяревский. Исследования по информатике в СССР (1968 — 1977 гг.). — Научно-техн. информация, сер. 2, 1977, № 11 — 12, 1 — 12.

² „Библиометрия“ е нов термин, въведен в 1969 г. от англичанина Причърд в замяна на използвания по-рано термин „статистическа библиография“.

³ Всички промени, които засягат заглавието, съставителите, формата на публикуване и пр., проличават от библиографското описание на „Библиографията“ за целия период, а именно:

Библиография на българското библиотечно дело и на българската библиография. Септ. 1944 — дек. 1946. (Библиогр. материал събраха Д. Ганчева и Н. Николаев. Разпределение и обща ред. Б. Божинова-Троянова). — Годишник на ББИ, т. 1, 1945 — 1946, 655—687.

Библиография по библиотечно дело, книгознание и обща библиография (1947 — 1951). (Материалите са събрани в Научно-метод. каб. при ББИ „Елин Пелин“). — Годишник на ББИ, т. 2, 1947 — 1951, 358 — 393.

Библиография на българската библиография, книгознание и библиотечно дело за 1952 — 1962 г. — Годишник на ББИ, т. 3 — 9, 1952 — 1962.

1952 — 1953. Израб. Искра Стефанова и Веселин Трайков. — т. 3, 1952 — 1953, 212 — 275.

1954. Израб. Здравка Орешкова и Стоян Кайнаров — т. 4, 1954, 250 — 314.

1955. Израб. Веселин Трайков — т. 5, 1955, 275 — 339.

1956 — 1957. Израб. Веселин Трайков и Зорница Петкова — т. 6, 1956 — 1957, 347 — 451.

1958 — 1960. Израб. Зорница Петкова — т. 7, 1958 — 1960, 184 — 378.

1961. Израб. Зорница Петкова — т. 8, 1961, 220 — 299.

1962. Израб. Зорница Петкова — т. 9, 1962, 243 — 326.

Библиография на българската библиография, книгознание и библиотечно дело за 1963 — 1966 г. (Израб. Зорница Петкова). С., Нар. библ. Кирил и Методий, 1965 — 1968. 8^о 600 — 500 тир.

1963. 1965. 198 с.

1964. 1967. 184 с.

1965. 1967. 218 с.

1966. 1968. 204 с.

Библиотекосъзнание. Библиография. Книгознание. Научна информация. За 1967 — 1976 г. (Израб. Здравка Орешкова-Завьялова). Ред.: Хр. Христов (1967 — 1970), Снежина Тошева-Котова (1971 — 1976). С., Нар. библ. Кирил и Методий, 1969 — 1977.

1967. 1969. 58 с.

1968. 1970. 48 с.

1969. 1971. 64 с.

1970. 1971. 64 с.

1971. 1972. 63 с.

1972. 1973. 98 с.

1973. 1974. 100 с.

1974. 1975. 115 с.

1975. 1976. 96 с.

1976. 1977. 118 с.

⁴ „Годишник на БББ“ излиза в 9 тома от 1948 до 1963 г.

⁵ Развитието на „Библиография на българската библиография“ е проследено в предговора към книгата на З. Петкова. Библиография на българската библиография, 1944 — 1969. С., НБКМ, 1971, 10 — 42.

⁶ А. И. Барсуку. Библиографоведение в системе книговедческих дисциплин. Методол. очерк. М., 1975, 208 с.

⁷ О. П. Коршунов. Проблемы общей теории библиографии. (Моногр.). М., 1975. 192 с.; А. И. Барсук и О. П. Коршунов. Советское библиографоведение: состояние, проблемы, перспективы. М., 1977, 110 с.

⁸ До 1976 г. този отдел се нарича „Отдел за документация, библиотеки и архиви“. След това се обединява с „Отдел за научна и техническа документация“ и от двата отдела се създава един нов отдел за „Генерална информационна програма“.

⁹ NATIS (NATIONAL Information System) — Национална информационна система; UNISIST (UNIVERSAL System for Information of Science and Technology) — програма за изграждане на световна система за информация на науката и техниката.

¹⁰ Encyclopedia of Library and Information Science. New York, 1968, Vol. 1.

¹¹ T. E d w a r d s. A comparative analysis of the major abstracting and indexing services for library and information science with notes on their coverage of archive material. Paris, 1975, 202 p. (Unesco, COM — 75/WS/25).

¹² Отминаваме библиографията на библиографии и разглеждаме класификационната система само на библиографията на теоретичната литература, въпреки че двете вървят заедно през първия период.

¹³ В 1952 г. „Български книгопис“ се поема от ББИ, започва да се издава и аналитична библиография на статии от периодичния печат, „Библиография на българската библиография, книгознание и библиотечно дело“ става съставна част от цялата система на националната библиография.

¹⁴ Тук се явяват терминологични разногласия: в класификационната схема (УДК) се използва терминът „Документация и информация“, а в заглавието — „Научна информация“.

¹⁵ В табл. 1^а цифрите са представени сумарно — така както са публикувани в Годишниците на ББИ (за 1945 — 46, 1947 — 1951, 1952 — 1953, 1956 — 1957 и 1958 — 1960 г.); в изчисляването на средния годишен брой и процентите обаче цифрите са разчленени по години.

¹⁶ А. И. Михайлов, А. И. Черный и Р. С. Гиляревский. Цит. съч.

¹⁷ Между 1967 и 1968 г. се явява твърде голяма разлика в броя на списанията и периодичните сборници, което се дължи на факта, че в 1968 г. от разгледаната библиография отпада цял един раздел: „Периодичен печат. Журналистика“.

LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE LITERATURE IN BULGARIA AND ITS BIBLIOGRAPHIC CONTROL

Zornitza Petkova

(S' u m m a r y)

An analysis of the Bulgarian library literature from 1944 to 1976 was made, using bibliometric methods, allowing to make some conclusions, estimations and to give recommendations for future decisions.

As a basis for this study served the annual bibliographic index of Bulgarian library literature "Bibliotekoznanie. Bibliografia. Knigoznanie. Naučna informacija". The bibliographic index itself was investigated in its historical evolution. Because of the radical changes in its character after 1966, two periods have been differentiated: 1944 — 1966 and 1967 — 1976. Concerning the subject coverage of the library science, the relations between librarianship, bibliography and information science were discussed.

The primary library literature was analysed multilaterally in quantitative and subject aspects. The whole volume of the literature was established as well as the percentage of its subdivisions (librarianship, bibliography, book science, information science) to the whole. In 1944 — 1966 publications in book science prevailed (56,8%), while in 1967 — 1976 those in librarianship (67,3%). The difference is due to: (a) different concepts in the two periods about the subject coverage of the library science field, and (b) the evolution of the librarianship itself in Bulgaria in those years and a parallel growth of librarians' publications.

Publications in the field of bibliography decreased in the years covered: 5,9% in the first period, and 3,2% in the second. This fact was explained by: (a) the discontinuation of the special theoretical organ in bibliography ("Yearbook of the Bulgarian Bibliographical Institute") and (b) the appearance of information science as a new discipline, which took away part of the professionals formerly working in the field of bibliography. Publications in information science, being a new discipline, naturally increased: from 0,9% in the first period, to 4,8% in the second one.

The literature in librarianship for 1967 — 1976 was subjected to a more detailed analysis, being the central part of the whole field. That gave the possibility of distinguishing the main problems in librarianship (e. g. there prevailed publications in the subdivision of "Types of libraries" — 29,3%, followed by those in "Theory and practice of library work" — 25,8%, etc.).

Books and booklets in librarianship were analysed by: subject content, volume, number of printing copies, way of printing. The results demonstrated that according to their subject content the predominant publications were methodological works (30,5%), followed by theoretical works (26,1%), statistical ones (20%), etc. In the mean time some areas insufficiently represented were detected, e. g. very few text books.

The books were small in volume: prevailing were books below 50 pages. There were scarce monographic books in the field concerned.

By number of printing copies there were few books exceeding 1000 copies. Some observations proved that the librarians' needs of library literature were not satisfied by such a number of copies.

According to way of printing there predominated books printed in the traditional way — the most used printing till recently. There was a trend towards extension of the offset printing, more and more accepted because of its many advantages.

A chapter discusses the serials as sources of library literature. From all 56 serials in average yearly (19 journals, 34 newspapers and 3 — 4 yearbooks) hardly 10 concern the field examined. The journal "Bibliotekar" ("Librarian") was characterised as being the main source of articles in librarianship; also the "Yearbook of the National Library" was characterised, etc. The conclusion was that library periodicals in Bulgaria were insufficient: there existed only one journal in librarianship and bibliography — "Bibliotekar"; the yearbooks appeared irregularly and rarely. There was no journal in information science. Recommendations were made to take the necessary steps.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Том 73

Исторически факултет

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“

Том 73

Faculté d'Histoire

1979

ПАРТИЯТА НА РАДИКАЛИТЕ
В ПЕРИОДА 1934 — 1937

ХРИСТО СТЕФАНОВ

— — —

THE RADICAL PARTY, 1934 — 1937

HRISTO STEFANOV

Рецензент: *Величко Георгиев*

Редактор: *Мария Велева*

У В О Д

Радикалната партия бе една от политическите сили на българското общество. Тя се бе оформила като политическа организация от национален мащаб, макар нейното влияние да бе съвсем скромно в сравнение с другите партии. Заела място на обществената арена, партията на българските радикали имаше претенцията, че може да играе по-голяма роля, отколкото позволяваше нейната действителна сила. Поради това обществената практика твърде често поднасяше изненади и разочарования на партията на радикалите.

В организационното и политическото си развитие Българската радикална партия се изграждаше съобразно условията за дейност в системата на буржоазната демокрация. В нейната структура и уставните ѝ принципи бяха залегнали идеите на либерализма. Организацията ѝ не се отличаваше със строга и стриктно спазвана дисциплина. Партийното членство се основаваше повече на убеждението и съзнателното спазване на идеите на радикализма, отколкото придържането към уставните положения. Организационните основи на Радикалната партия не ѝ даваха възможност да се изгради като бойка и дисциплинирана политическа сила. Идеино-политическото развитие на Радикалната партия се характеризираше с възприемането на, общо взето, демократически и прогресивни възгледи, но твърде често те бяха от различен произход и с противоречива същност. Смесцията от възгледи и недостатъчното теоретическо оформяне на радикалските идеи, от които вееше дребнобуржоазен дух, не даваха възможност за следване на издържана политическа линия в обществените борби. В дейността на партията на радикалите нямаше необходимата маневреност, за да се противопостави успешно на политическите си противници.

Тактиката на Българската радикална партия в политическите борби, макар да се изграждаше върху принципите на приетата програма, не се прилагаше в определените граници. Стремешът на отделни радикалски дейци към временните успехи често нанасяше непоправими вреди на партийната кауза. Освен това партията на радикалите не смяташе, че са възможни бързи и резки обществени поврати, поради което нямаше способността да маневрира в сложни политически ситуации. В такива случаи тя се оставяше на силата на течението и загубваше инициатива за самостоятелна партийна линия. В нейното поведение на общественото поле се чувствуваше по-слабо или по-осезателно влиянието на нерадикалски сили, които налагаха обезличаване на партията. Но Радикалната партия не се примиряваше с отредената ѝ съдба, а се мъчеше да проявява не само признаци на живот, но се стремеше и да поддържа влиянието си и да съхранява и развива организационните форми на радикалското движение.

В периода 1934 — 1937 г. българската Радикална партия съществуваше и действуваше като политически фактор. Но нейното пряко и косвено проявление беше ограничено. Установеният след 19 май 1934 г. режим беше разтурил политическите партии. Радикалната партия сподели участва на останалите буржоазни групировки. Тя нямаше възможност да се изявява чрез партийен печат и публични и организационни събрания.

Затруднение пред партията на радикалите за активно политическо проявление бе и настъпилото раздвоение в нейните ръководни среди в навечерието на преврата. Политическото и организационното единство на Радикалната партия беше нарушено. Както общата политическа обстановка, така и вътрешнопартийното състояние на радикалите им пречеше, за да могат да играят по-значителна обществена роля. Партията на радикалите остана да съществува през време на т. нар. „безпартийни правителства“, но в действителност бе само едно партийнополитическо течение. Дори не можа да се оформи постоянен и единен политически щаб по подобие на другите буржоазни партии. Идейното разделение заедно със слабите партийни връзки и бездействието на средните и висшите органи доведе до обезсилване на партията на радикалите и превръщането ѝ в анемично обществено-политическо течение. Неподдържането на организационната структура доведе до обособяване на отделни политически кръгове с радикалска ориентация, между които не се установиха никакви връзки, за да се поставят и решават въпросите на партийното единство. Те действаха самостоятелно и с различна степен на активност и времетраене. Твърде често помежду някои от радикалските кръгове, особено тези около Ст. Костурков, Г. П. Генов, Ас. Цанов и Ат. Минков, избухваше враждебна полемика поради претенциите им за правото на политическа представителност на радикалското партийно течение.

Въпреки ограниченията идейното влияние на радикализма върху обществения живот се чувствуваше и намираще отражение в политическите събития. Организационно разстроени и политически притеснени в действителността си от правителствата след 19 май 1934 г., радикалите продължаваха да влияят с идеите си върху някои обществени слоеве. Съмишленици на Радикалната партия бяха голям брой интелектуалци, които всячески се стараеха да откликват на събитията. Тези радикалски дейатели продължаваха да вършат пропагандна политическа дейност. С това се поддържаше традицията да бъдат внушавани на обществеността радикалските разбирания по текущите политически събития. И колкото да бяха предпазливи в пропагандната си работа, радикалските сподвижници съдействаха за създаване на политическо настроение против управляващите правителства. Разбира се, главната политическа сила, която активизираше масите в борбата срещу монархо-фашистката власт, бе Българската комунистическа партия. Но в широкия поток на антифашисткото движение може да се отбележи и участието на мнозина радикалски дейатели, които са провеждали антиправителствена политическа дейност.

Проявленията и дейността на партийнополитическото течение на радикалите в навечерието на Втората световна война са проучвани частично от някои автори и разработени в редица трудове.¹ Те обаче не са специално посветени на въпросите за дейността на Българската радикална партия през периода преди Втората световна война. Този период, макар и кратък по броя на годините, за партията на български-

те радикали представлява особен етап от нейната политическа история. Изследването и проучването на дейността на радикалите би допринесло за по-пълното и многостранно осветляване на проблемите от общоисторическо естество. А партията на радикалите като компонент на политическите сили на българското общество, макар и с малко значение и ограничено участие, представлява известен дял от общогражданската история. Поради това и настоящата статия би могла да отговори на специалния интерес по отношение дейността на Радикалната партия и да представлява известен принос в изследването и изучаването на някои въпроси от борбите на наредните маси против установяването и утвърждаването на монархо-фашистката диктатура в страната.

Отношението на радикалите към Деветнайсетомайския преврат. Заплахата от акция на военно-политически дейци в момента на кабинетна криза от май 1934 г. се смяташе от радикалите за действителна и дори предстояща. В радикалския печат се изказваха не само общи постановки за непосредствената опасност от фашистка диктатура, но конкретно се посочваха средите, от които най-вероятно могат да се очакват неприятни изненади.² Определяше се съвсем точно, че предстоящият преврат ще бъде дело на заговорници и хора, които ще открият пътя на „явното насилие“ в държавния живот, „пътя на фашизма“.³ В публичните и печатните изказвания на радикалските ръководни дейци проличаваха подчертана загриженост за съдбата на парламента, буржоазната демокрация и политическите организации на обществото. И макар да нямаша точна информация за подготвящата се военно-политическа конспирация, радикалите смятаха, че е вероятно извършването на един правителствен преврат. Радикалите нямаша връзка с конспираторите. За разлика от някои други партийнополитически лидери, които бяха сондирани за участие в едно ново правителство, радикалите не бяха канени от конструкторите на подготвяния преврат.

В създадената обстановка на разединение на Народния блок радикалите съзряха надвисналата заплаха от преврат и установяване режим на диктатура. Имайки пред вид откритите и задкулисни атаки срещу партията им, те съзнаваха, че Народният блок е загубил политическите си възможности да задържи властта в ръцете си.⁴ Тази преценка се даваше не защото радикалите след интерпелацията в Народното събрание срещу техния министър обявиха излизането си от Блока, а защото в него не можеше вече да се създаде поне видимо единство. Напразно радикалите преди излизането от Блока призоваваха политическите си съюзници да вървят по пътя на укрепването на българската демокрация и да не се насочват с ежбите си към фаталния път на своето унищожение.⁵ Това тяхно предупреждение никой не желаше да чуе, а още по-малко да последва отчаяния радикалски призив.

Причините, които създаваха непосредствена опасност от преврат, според радикалите се коренеше в неспособността на партията на Народния блок да укрепят властта си, получена на 21 юни 1931 г. Същевременно радикалите посочваха, че на обществеността се внушава предубеждението за деморализацията на политическите партии. Те се противопоставяха на ония, които от факта на многобройността и борбите между партиите правеха заключение за упадък на парламентарната демокрация. Радикалите се стремяха да внушават на обществеността, че партийнополитическите борби не могат да бъдат назовавани „партизанщина“ и да бъдат порицавани. Те изразиха възмущението си от ня-

кои изтъквани се „общественици“, които отричаха необходимостта от политически партии. Посочваше се, че обругаването на партиите се върши с привидна политическа загриженост, която в същност прикрива дълбоките корисни цели на визираните личности.

Анализирайки конкретния поток от събития в навечерието на преврата, радикалите не отричаха настъпващата остра политическа криза. По техен израз правителството на Народния блок е „минирано“ от собствените си членове.⁶ Пред самата нощ на преврата в „Радикал“ писа, че изходът от дълбоката криза е образуването на ширококоалиционно правителство от средата на Камарата.⁷ Само такова правителство според радикалите може да предотврати заплахата от нежелателни последици. Препоръката на радикалския партиен секретар Ст. Костурков в посочения смисъл, направена два дена преди преврата, не можеше да бъде осъществена поради създадените взаимоотношения в Блока и прекомерните претенции на отделните партии. В известна степен, макар и като по-маловажна причина, за несвоевременното съставяне на кабинет от получилия за това мандат Н. Мушанов бе и разцеплението сред ръководните радикалски среди. Едни начело със Ст. Костурков отказаха да сътрудничат за образуване на ново правителство, като изтъкнаха унизеното положение, в което беше поставена Радикалната партия. Други радикалски дейци начело с Г. П. Генов и А. Станков бяха готови на всякакви компромиси и отстъпки, което пък лишаваше партията на радикалите от позицията на субект в политическите комбинации и я превръщаше в играчка в сметките на Н. Мушанов. Демократите се възползуваха от крайно наивните надежди на радикалските министриабли за маневриране в сложната политическа игра и за заставяне на другите правителства от Блока да направят отстъпки в своя полза. Погрешната позиция на Г. П. Генов и А. Станков относно възможността да се влезе в правителствения състав доведе и самите демократи до заблудението, че те са единствената ръководна сила, способна да оглави властта. Както сметките на демократите, че държат съдбата на кабинетната комбинация в ръцете си, така и надеждите на Геновите радикали, че ще имат министерски ресор, се оказаха погрешни и недостижими.

При извършването на преврата на 19 май 1934 г. Радикалната партия, както и другите буржоазнополитически сили не оказаха никаква съпротива на установената власт.⁸ Несправедливо е, ако поведението на радикалите към извършения преврат се тълкува като задоволство или желано възмездие за нанесените на тяхната партия обиди. Неточно е и заключението, което правят някои автори, че радикалите се отнесли към Деветнайсетомайския преврат с известно удовлетворение.⁹

Поведението на радикалите към преврата беше продиктувано както от техните традиционни възгледи, така и от схващанията им за характера на извършената промяна. Оценките, които се дадоха от радикалите за новия режим, бе опит да се представят за обективни наблюдатели, т. е. без да го подкрепят, но и без да му се противопоставят пряко. Специално радикалите, които вървяха след Костурков, намираха, че промяната във властта е извършена по неконституционен път чрез армията.¹⁰ Стоейки на принципа, че войската не трябва да се използва в политиката, радикалите не можеха да одобрят военния преврат. Същевременно, като имаха пред вид силите, които го подготвиха и се наложиха чрез армията, те не можеха в никакъв случай да приемат преврата за положително явление. И затова осъдиха военния преврат, макар че открито

непосредствено със събитието радикалите не му се противопоставиха. Впоследствие те много по-категорично и определено изразяваха отрицателното си отношение към авторите на преврата. Придържайки се към принципите за правов ред и спазване на конституцията, радикалите гледаха на преврата като на едно „злощастно събитие“.¹¹ С това определение специално Ст. Костурков и мнозинството от радикалите се наредиha в политическите среди на българската общественост, които бяха противници на военнототалитарния преврат от 19 май 1934 г.

Настъпилата промяна в режима на управлението на държавата според радикалите беше резултат от голямата деморализираност на партиите и техния кариеристичен и котиерен характер.¹² Следователно, съгласно изказаното радикалско мнение, политическата отговорност за наложения преврат се стоварваше върху всички партии, включително и Радикалната партия.

Радикалите се отнесоха с недоверие към установеното на 19 май 1934 г. правителство на К. Георгиев. Беше подчертано, че новият кабинет има амбицията да управлява не по методите на парламентаризма.¹³ Тази преценка за новата власт поставяше радикалите във враждебна позиция по отношение създаденото от преврата деветнайсетомайско правителство. Опасявайки се още преди преврата от настъпване на „неизвестности“, радикалите съвсем не предвиждаха, че кабинетната криза ще се разреши благоприятно за политическия живот на страната.¹⁴ Затова „очакваното“, но нежелано събитие се яви в техния поглед като замяна на „днешния режим с фашистки“, а правителството прецениха като фашистко.¹⁵ Из средите на Радикалната партия не се издигна глас за подкрепа на „делото“ на 19 май, както се желаеше от превратаджии-те. Макар да нарекоха правителството от 19 май „нова власт“, радикалите не смятаха, че има „нещо ново“ в неговата политика и дейност.¹⁶ Като държеше да има самостоятелна позиция при обявяването на новото правителство, Радикалната партия излезе с декларация, в която заявяваше, че тя е в състояние на готовност и „стои на пост“.¹⁷ По-категорични думи радикалите не посмяха да вложат в декларацията си по преврата. Разбира се, заявлението на радикалите за „готовност“ и „стоене на пост“ говореше за разграничаване, но не означаваше, че те се поставят в открит фронт на деветнайсетомайците. От страна на Радикалната партия не можеше да се очаква да започне открита борба срещу новото правителство. Тя нито можеше да пристъпи към подобни действия, нито пък беше в състояние да предприеме съответна политическа акция. В същност с декларацията радикалите си обезпечаваша възможност за в бъдеще да действуват, като изчакат пълното изясняване на политическата обстановка.

Проблемът за отношението на радикалите към Деветнайсетомайския преврат и правителството не се изчерпва с казаното по-горе. Тъй като в навечерието и непосредствено след преврата в партията настъпи пълно разделение в ръководните органи и се оформиха отделни радикалски кръгове, налага се да се покаже отношението и на другите радикалски дейатели към събитията. В преценките и поведението им има известни нюанси и различия.

Радикалският кръг, воден от Г. П. Генов и А. Станков, в издавания си в. „Радикал“ настоятелно държеше за участие в кабинетната комбинация на Н. Мушанов. Геновите радикали съвсем не очакваха и не предполагаша правителствена промяна от особен характер.¹⁸ Чрез вестника си те заявяваха, че изходът от министерската криза не ще бъде съвсем

лесен, но не предполагаша политическо събитие, което да доведе до коренна нежелана промяна на положението.¹⁹ Превратът за Г. П. Генов беше пълна изненада. Радикалите около Г. П. Генов и А. Станков, макар да бяха поставени от преврата „вън от играта“, смятаха, че новото положение е временно и вероятно ще бъдат потърсени за правителствени комбинации. Затова Геновата радикална партия изрази внимателно отношението си към преврата и неговите автори, като един вид рекламираше своето политическо съществуване и леко напомняше за близостта на радикалните виждания и новите реформени замисли на правителството на К. Георгиев. Във в. „Радикал“ се писа за извършената промяна, без обаче да се наемва за реакционната същност на събитието. Споменаваха се само, че промяната е извършена с помощта на армията и, че се „намираме пред голямо историческо“ събитие.²⁰ Геновият в. „Радикал“ вече след преврата заявяваше, че не изключвал и такива събития при наличието на котерийни сметки и личен егоизъм, които взели връх в правителствените комбинации на Блока.²¹ Радикалската група на Г. П. Генов, въпреки че не се обявяваше в подкрепа на преврата, не изразяваше ясно и определено политическото си противопоставяне на 19 май. Изглежда, че Г. П. Генов очакваше с течение на времето да бъде официално поканен да се приобщи към „реформената дейност“, тъй като изтъкваше във вестника си, че ще даде „обективна“ преценка, която смята за полезна на новото правителство.²² Както в момента, така и по-късно радикалската група на Г. П. Генов не осъди и най-вече не характеризира преврата на 19 май за фашистки, въпреки че имаше възможност за това в многобройните статии в печата.

Видинският радикалски кръг не беше обособен по време на преврата. Но проявявайки се впоследствие, той възприе рязко отрицателно поведение спрямо преврата от 19 май и разобличаваше неговите дейтели и ония, които се прилепиха към политиката на т. нар. „безпартийни правителства“.

Извършването на преврата беше преценено от видинските радикали като наложено събитие, което е създадо аномално положение в страната. По подобие на радикалския кръг на Г. П. Генов и видинските радикали смятаха „недъзите“ на народноблоковите партии за причина, която е довела до преврата. Но за разлика от Г. П. Генов и А. Станков радикалите от Видин посочваха, че не само партиите са виновни, а са действували и други сили, по чиято воля българският народ живее при изключителни времена.²³ Пряко бяха визирани реакционните буржоазни среди и елементи, но за създаденото положение се търсеше причина и в подхода за разрешаването на политическата криза от царския институт. В издавания по-късно в. „Свободна мисъл“ видинските радикали наричаха 19 май едно „недомислие“ и го смятаха за събитие, което е сложило край на буржоазната демократичност.²⁴ Новото правителство се определяше като авторитарна власт, дошла в един сполучливо избран момент и наложила изключително положение.²⁵ В отличие от всички други радикалски групи видинските радикали посочваха възможността за един „революционен“ изход от държавната криза. Докато Костурковите радикали, макар и противопоставили се на преврата, мислеха за конституционно разрешение на държавната криза, а Геновите примирително хранеха надежди за оправяне на положението с помощта на високия арбитър — царя, то видинските радикали предвиждаха опасна заплахата от „свирепя буря“, с която ще приключи „злостоятният мир“.²⁶ Тази оценка на видинските радикали, макар изразена по-късно, ги поста-

вя в по-непримирима позиция спрямо 19 май и насоката за разрешаване на държавната криза. Разбира се, радикалите с това мнение не се поставяха нито в основата, нито в двигателите на тази буря, а само сочеха, че трябва да се избегне един нежелателен изход от кризата в държавното управление на страната.

Организационно-политическото разединение в ръководните среди на партията на радикалите. Идејно-политическото единство на Радикалната партия се основаваше на приетата програма. Организационното изграждане на радикалското политическо течение беше определено и зафиксирено в устава на партията. Основните организационни постановления бяха в съзвучие с програмните принципи, които широко се рекламираха от радикалите. Но върху поведението на радикалските дейци на общественото поле оказваха влияние и политическите събития, които често пъти се тълкуваха с известни различия в ръководните среди на партията. Това създаваше почва за спорове и разногласия по тактиката, възгледите и стратегията на радикализма. Многочислеността в оценките и приложението на радикалските идеи се отразяваше върху организационно-политическото единство на радикалското течение. В такива случаи на преден план изпъкваше нездравата организационна и класовата основа на движението на радикализма.

Поводи за различия в българската радикална партия и мотиви за нарушаване на партийното единство се появяваха и тогава, когато някои от ръководните дейци се стремяха да постигнат известни успехи за радикалското движение или да осъществяват личните си политически амбиции. И тези различия в партията ставаха толкова по-остри и непримирими, колкото повече натежаваха личните виждания на радикалските дейатели. Проявите на различия, спорове и кризи, стигащи до разкол в партията на радикалите, настъпваха, когато отделни ръководни дейци, инспирирани от увлечение за по-големи изборни резултати или за излизане на по-видно място в партийното ръководство, настояваха за по-свободно тълкуване на организационните и тактическите принципи. Програмата и устава на Радикалната партия даваха възможност да се използват за прикриване на предприетите политически маневри от отделните радикалски дейци.

Идејно-политическите различия и организационно-партийните смущения при радикалите се отразиха върху дейността на партията като цяло и през периода 1934 — 1937 г. Прояви от подобен ред най-напред намериха израз в софийската организация, в която имаше значително число изтъкнати дейатели на движението. Те бяха недоволни, че по силата на устава за представителство на партийните организации във Висшия партийен съвет (ВПС) имаха само двама делегирани членове. Настояваше се във ВПС да бъдат включени повече известни дейатели на софийската организация като представители на провинциалните радикалски организации. Но това не можеше да бъде прието от Изпълнителния комитет, макар че съществуваша нарушения на възприетите уставни положения. Няколкото изключения, които имаше, се приписваха на секретаря на партията, направени с оглед да запази мнозинството на своите лични привърженици.

Неудовлетворените радикалски дейатели от софийската организация, мотивирайки се и със засилването на партията, поискаха от Изпълнителния комитет да бъдат приети изключените по-рано членове Ил. Георгов, Ст. Христов и Д. Костов. Това ръководният орган не можеше да допусне, тъй като бившите радикали се бяха опитали да създадат през 1931 г.

нова радикалска политическа групировка.²⁷ В същност се касаеше за отмяна на партийни решения на конгрес и ревизиране на основни радикалски идеи и принципи, за което Изпълнителният комитет не можеше да даде съгласие.

Първата стъпка към разкол с Изпълнителния комитет беше направена на 7 юли 1933 г., когато на събрание на Софийската радикалска организация бе поискана оставката на двамата представители на ВПС С. Петков и М. Сиромакостов. Те бяха обвинени, че не са обяснили и защитили приетите резолюции на софийската организация във връзка с положението в страната, политиката на правителството и по някои организационни въпроси пред ВПС. Наложено бе ново ръководство на софийската организация на радикалите с председател В. Ключуков, подпредседател Д. Търкаланов и членове на бюрото — Н. Христосков, д-р Д. Бурилков, Ив. Кепов и други привърженици на поставените искания пред Изпълнителния комитет.²⁸ Ръководна роля в дейността на новото бюро играеше Г. П. Генов, който имаше амбицията да заеме министерски пост от името на Радикалната партия.

След като завладяха софийската организация на радикалите, сподвижниците на Г. П. Генов предприеха по-нататъшни атаки против партийното ръководство и пряко срещу секретаря на Изпълнителния комитет Ст. Костурков. На първо време критиките по отношение Изпълнителния комитет и Ст. Костурков бяха внимателно формулирани в приетите резолюции на Софийската организация на радикалите. В тях се изтъкваше, че ВПС правилно схваща положението в страната, но създадените закони от Народното събрание се оказали неефекасни, за да спрат „моралната и материалната криза“.²⁹ В друга резолюция се изтъкваше, че „многоуважаемият“ министър Костурков е всестранно ангажиран в управлението и е принуден да предостави ръководството на партията в „слаби“ ръце, които не били оторизирани от ВПС.³⁰ Тези аргументи на противниците на „личната власт“ в партията станаха претекст на привържениците на Г. П. Генов за излъчване на нов ръководен екип на радикалите. В същност това бе фракционна борба, в която имаше не само лични амбиции, но и преднамерени искания за промени в тактиката, програмата, устава и принципите на радикализма. С това в партията на радикалите се откриваше нов етап в развитието на постоянно съществуващата вътрешна криза, която замираще или оживяваше, без да бъде превъзможната и отстранена от организацията.

С течение на времето кризата в партията на радикалите се усилваше и разгаряше и нямаше изгледи за преодоляване на различията. От средата на софийската организация, станала инициатор за организационно-политическото разцепление, в партията на радикалите изникнаха нови остри разногласия с политиката на Изпълнителния комитет и ВПС. В дневния ред на събранията на Софийската радикална организация се поставяха на обсъждане въпроси, свързани с устава, с шефството в партията, със законодателната дейност на правителството на Народния блок и др., и се приемаха резолюции, с които се подлагаше вече не само на критика, но и се отричаше политиката на партийното ръководство. Под претекст, че нововъведенията в устава ограничавали свободата на партийния член и независимостта на низовите организации, привържениците на Г. П. Генов поискаха от Изпълнителния комитет да се подготви ревизия на организационния статут за предстоящия партийен конгрес.³¹ Софийската радикалска организация прие резолюция „за шефството“ в партията, като настояваше да се отдели личността на пред-

ставителя на радикалите в правителството от поста секретар на Изпълнителния комитет. Според фракционерите изпълняването на двете функции от едно лице, в случая Ст. Костурков, противоречало на радикалската идеология и не бивало повече да съществува в практиката. В същност фракционерите се готвеха не само да отнемат секретарския пост на Ст. Костурков, но очаквайки разглеждането на интерпелацията в Народното събрание, подготвиха и бламирането на радикалския министър и отнемането на ресора му в правителството. В интригите при подготовката за гласуване оставката на министъра на железниците и пощите, какъвто бе Ст. Костурков, се вплетоха и някои радикалски депутати. Те искаха да се издигне за министър от Радикалната партия нов човек в лицето на Г. П. Генов.³²

С поредица от доклади и резолюции, насочени против Ст. Костурков, пред Софийската организация на радикалите излезе и д-р Д. Бурилков — член на Изпълнителния комитет и депутат.³³ С аргумента, че трябва да се изпълни блоковата платформа, той предложи резолюция, в която почти напълно се отричаше политиката на правителството и се вменяваше в дълг на партийния представител — Ст. Костурков, да се бори за ефимерни и новосъчинени радикалски искания без оглед на съгласуване и подкрепа на другите партии от Народния блок.³⁴ В същност това бе предизвикателство спрямо радикалския партийен секретар.

Първоначалните изказвани критики на Софийската организация на радикалите спрямо партийния представител в правителството бяха поставени и обсъдени в Изпълнителния комитет. Някои от забележките бяха приети, но повечето от критиките бяха отхвърлени. Въпреки че се разбираха намеренията на инспираторите на критиките, Изпълнителният комитет не предвиди налагане на строги партийни санкции спрямо фракционерите от Софийската радикалска организация. От ръководния орган беше наложено само нареждане за спиране на Бюлетина на Софийската организация на радикалите и промяна на състава на нейното бюро. Тези мерки се оказаха недостатъчни. Фракционната дейност на сподвижниците на Г. П. Генов се засили, като се направи опит за създаване на контакти с провинциалните радикалски организации. Същевременно Геновите привърженици в Радикалната партия започнаха усилена дейност извън организацията с цел да се покажат пред другите политически сили в страната, че има нов ръководен радикалски център.

За да ограничи проявленията на фракционерство и да укрепи единството на Радикалната партия, Изпълнителният комитет излезе с окръжно № 123, което бе изпратено на всички низови организации. Окръжното беше обсъдено и прието от всички радикалски партийни организации. Само Софийската организация посреща окръжното с някои резерви, но и тя беше принудена да заяви, че не е била опозиционно настроена и не е демонстрирала „незачитане“ към върховните партийни институции.³⁵ Това обаче беше само временно и привидно подчинение на фракционерите с оглед да се подготвят по-усилени атаки срещу Ст. Костурков като се привлекат и провинциалните радикалски организации.

Избухването на недоразуменията и издаването на окръжното от Изпълнителния комитет говореха красноречиво, че в Радикалната партия са настъпили кризисни смущения. Макар тези смущения да се причиняваха от малко на брой ръководни и известни радикалски дейатели, партията се изправяше пред нови трудности. Това я обезсилваше и я

правеше на полето на политическите борби крайно несигурен и слаб партньор в коалицията на Народния блок. Другите политически партии подхвърляха язвителни забележки по адрес на радикалите и започналата вътрешнопартийна криза, въпреки че и при тях положението не беше по-различно.

Въпросът за единството на партията на радикалите беше поставен за обсъждане и решение от ВПС. Проявления на несъгласие с политиката на Изпълнителния комитет имаше в Софийската, Русенската, Белослатинската и някои други организации на радикалите.³⁶ Висшият партиен съвет разгледа противопартийната дейност на Софийската организация и разколническите прояви на д-р Д. Бурилков. На заседанието на ВПС, въпреки че беше демонстрирано общопартийно признание към дейността на Ст. Костурков, не можаха да се преодолеят различията между ръководните радикалски дейци. Прие се резолюция, с която се осъждаше противопартийната дейност на Бюрото на софийската организация, но заедно с това се създаде комисия за изглаждане на недоразуменията с Изпълнителния комитет. Последното обстоятелство показваше, че фракционерите не бяха отстъпили и не бяха разоръжени. Не беше подобро положение и в Изпълнителния комитет с оглед на преодоляване различията и укрепване на единството. В Изпълнителния комитет бяха избрани за секретар — Ст. Костурков, и за членове — П. Денев, Г. П. Генов, К. Сидеров, А. Станков, Ат. Минков, С. Петков, П. Бояджиев, М. Календеров, М. Генов и Ж. Желябов.³⁷ Отпадането на някои изявили се фракционери и същевременно оставането на други по-прикрити съвсем не предвещаваха единно политическо ръководство от страна на Изпълнителния комитет. Фракционерите запазваха своите позиции и можеха да продължат разколническата си дейност. Партията на радикалите нямаше практиката да прилага строги и решителни организационни мерки за преодоляване на вътрешнопартийните кризисни явления.

Независимо от решенията и призивите за единство от ВПС Бюрото на софийската организация на радикалите продължи възприетата линия на критика и противопоставяне на Изпълнителния комитет и неговия секретар. На събрание тя прие резолюция, с която настояваше да се даде правото на „автономия“ на отделните радикалски партийни организации и се признае „независимостта“ им от централните партийни органи.³⁸ Макар че тази автономия и независимост се искаше по отношение на тяхната непосредствена дейност и отношения с други политически сили във връзка с общински и законодателни избори, в същност се заставаше на открита позиция срещу Изпълнителния комитет и неговия секретар. Това още повече се потвърждава с изказаното пожелание на някои радикалски теоретици, че е необходимо да се приеме правилото за „идейна търпимост“ между членовете на партията.³⁹

За да се демонстрират „новите“ идеи и се изкажат по-свободни тълкувания и размишления по въпросите на радикализма и обществено-политическите събития, ръководните дейци на софийската организация на радикалите предприеха самостоятелни и неодоброени от Изпълнителния комитет публични акции. Създаден беше Социалполитически радикалски клуб в София със свободно членуване без всякакви изисквания, подбор и условия за приемане.⁴⁰ Според създателите на този клуб в него ще се предоставя възможност предимно на млади хора да обсъждат обществени въпроси, без обезателството да се придържат към отделни политически течения. Под прикритието на Социалполитическия клуб

се демонстрираше публичната изява на фракционната дейност на Геновите радикалски привърженици. Сам проф. Г. П. Генов излезе с няколко политически беседи в този клуб.

Срещу фракционните прояви на Софийската организация на радикалите се наложи Изпълнителният комитет да предприеме по-решителни действия. В съгласие с чл. 41 от устава на Радикалната партия Софийската организация беше разтурена. Изпълнителният комитет постави да се извърши преписване на партийните членове и назначи партийен комитет на столничната радикалска организация.⁴¹ Мярката се оказа закъсняла. Партийното единство не можеше да се възстанови само с прилагане на уставните каузи, без да се води борба за идейното разоръжаване на фракционерите. Сподвижниците на Г. П. Генов бяха овладели Софийската организация на радикалите в по-голямата ѝ част и се противопоставиха открито на Изпълнителния комитет и неговия секретар Ст. Костурков. Привържениците пък на Ст. Костурков, останали в малцинство, се видяха принудени да създадат самостоятелна първична партийна организация в София.

Разцеплението в Софийската радикална организация не беше ограничено в нейните рамки. Последва сътресение и в някои други провинциални радикалски партийни организации. Като заявяваха, че защитават радикалските ръководни и политически принципи, дейците на Софийската радикалска организация в лицето на Г. П. Генов, Д. Бурилков, В. Ключуков, Д. Търкаланов и др. се опитаха да настроят някои организации от провинцията срещу Изпълнителния комитет на партията.⁴² Те излязоха с окръжно и призови, че Ст. Костурков не изпълнява повече функциите на секретар на партията на радикалите и че е предстоящо ново подреждане и попълване на ръководните органи и личности в организацията. Същевременно Д. Бурилков беше излязъл с „Отворено писмо“ до Хасковската радикалска организация, в което излагаше мнението си по спорните въпроси с Изпълнителния комитет. С него той целеше да разбие „фалшивия“ авторитет на партийния секретар.⁴³ Това писмо беше изпратено и в други радикалски организации и заедно с окръжното на Изпълнителния комитет бяха обсъдени на околийски сбирки на радикалите. На тях се приемаха резолюции по поведението на Геновите радикалски сподвижници. В грамадното число от радикалски сбирки и събрания се изказваха остри критики към фракционерите. Почти всички провинциални радикалски организации приемаха резолюции по повод „партийния смут“ и осъждаха или съветваха Геновите радикали да спрат разколническата си дейност. Така ботевградската околийска сбирка на радикалите настояваше в резолюцията си смутителите на партийното единство да се откажат от намеренията си и да спазват строго програмните и уставните постановления.⁴⁴

За да ограничи опитите на фракционерите да овладеят провинциалните радикалски организации, Ст. Костурков още в качеството си на министър направи обиколка и посети някои градове и села. На публични и партийни събрания той разобличаваше действията на радикалските фракционери. Последваха декларации на провинциалните радикалски организации, че стоят зад Изпълнителния комитет и напълно подкрепят секретаря на партията — Ст. Костурков.⁴⁵

Пред низовите радикалски организации по същество се поставяха два проблема. От една страна, трябваше да се вземе отношение към действията на фракционерите, а, от друга — в партията на радикалите се налагаше да се реши въпросът за оставането или излизането от Бло-

ка. В тази усложнена обстановка решението на двата въпроса придоби характер на вътрешнопартийна дискусия, в която си дадоха открито сражение двете линии в Радикалната партия. Тези линии, които бяха израз на постоянно съществуващите негласни течения в партията на радикалите, не можеха да бъдат сближени и примирени.

Разцеплението в Радикалната партия започваше отгоре, в организационните и инстанциите на нейното ръководство. Бламирането на министър Костурков на 4 май 1934 г., подаването на оставка и излизането от народноблоковата коалиция наложи свикването на извънредна сесия на Висшия партийен съвет.⁴⁶ На 10 май 120-те членове на ВПС — втория по значение форум след радикалския конгрес — трябваше да дадат отговор и да решат двата проблема на партията.

В доклада по положението след бламирането на партийния министър Ст. Костурков направи заключението, че партията е жертва на интригите на земеделци и на либерали в борбата за вземане по-голям дял в управлението, поради което радикалите трябва да напуснат народноблоковата коалиция.⁴⁷ Бламиран бе не само партийният министър, но бе бламирана и партията. Разтурянето на четирипартийната коалиция налагаше на Радикалната партия да мине в опозиция. Но срещу предложената линия на поведение се направиха възражения от някои членове на ВПС. Очертах се две мнения и преценки по положението и тактиката на партията в текущия момент. Второто мнение — поддържано от Г. П. Генов, А. Цанов, А. Станков, В. Кючуков и др., се основаваше на преценката, че е бламиран само Костурков като министър, а не е бламирана партията, поради което тя трябва да остане в Блока и да излъчи нов представител в правителствения екип.⁴⁸ След много бурни разисквания по двете мнения, отразени в отделни резолюции за линията и поведението на партията по въпроса за участието в Блока и властта, се гласува с мнозинство от 61 гласа за предложената позиция и оценка, направена от секретаря Ст. Костурков. Другите 50 членове на ВПС, които поддържаха второто мнение, не можаха да наложат линията за оставане на Радикалната партия в Народния блок и решението за продължаване участието във властта с нов радикалски представител. По силата на уставния радикалски принцип за демократически централизъм и подчинение на малцинството пред мнозинството фракционерите трябваше да се съобразят с решението и да спрат по-нататъшната борба срещу приетата политическа линия на Радикалната партия. Фракционерите обаче не признаха поражението си и предприеха моментално действия в духа на следваната линия. Заседанието на ВПС се закри от председателя П. Бояджиев, но недоволните от приетото решение остават в помещението и започват ново заседание. Макар да са малцинство, те се обявяват за Висш партийен съвет и избират нов Изпълнителен комитет със секретар А. Станков и членове Г. П. Генов, В. Кючуков, Ат. Минков, А. Цанов и др.⁴⁹ Решава се да се издава вестник с редактор В. Кючуков и да се подготви окръжно до низовите радикалски организации с изложение по политическото и организационното състояние на партията и с призив за одобряване и признаване на новия Изпълнителен комитет със секретар А. Станков.

Разколническото поведение на малцинството на ВПС следваше да бъде санкционирано от Изпълнителния комитет въз основа на решенията от 10 май, които бяха взети с мнозинство. Действайки според устава и по предписание на ВПС, Изпълнителният комитет излезе с ок-

ръжно № 62 до всички радикалски партийни организации. Окръжното беше подписано от членовете на Изпълнителния комитет — Ст. Костурков, С. Петков, М. Генов, К. Сидеров, П. Денев и М. Календеров.⁵⁰ Останалите четири члена на Изпълнителния комитет, които бяха избрани от редовния ВПС, минаха в групата на отцепниците. Организациите на Радикалната партия се призоваваха да се произнесат по станалото във ВПС и по фракционната дейност на малцинството, тръгнало открито към разцепление и самостоятелна изява като политическа партия.

Избухналият разрив във висшите ръководни радикалски институции не беше изненада за низовите организации. Започнаха събрания и околийски сбирки за обсъждане и отговор на окръжното на Изпълнителния комитет. Процесът на самоопределението на радикалските организации не продължи дълго време. Той беше пресечен от внезапната промяна на политическата обстановка с извършването на Деветнайсетомайския преврат, с който се забрани всякаква дейност на политическите партии. Доколкото обаче бяха проведени околийски, градски и други сбирки за обсъждане на положението в партията и за разколническата дейност на малцинството от ВПС, от голямата част от низовите организации и огромното мнозинство от радикалските членове се изказаха в подкрепа на окръжно № 62 на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков и порицаха окръжното на самозваното „ново“ ръководство. Берковската радикална организация изцяло подкрепи линията на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков, като заяви, че Радикалната партия няма място в Народния блок.⁵¹ Панагюрската радикална организация единодушно гласува резолюция в подкрепа на Ст. Костурков. Радикалите от Радомир заявиха, че бламирането на Народното събрание не ги плаши, и одобриха поемането на партийната линия за опозиционна борба срещу Блока. Думата на радикалите от с. Хлеvene, Ловешко, бе изразена в резолюция, в която се осъдиха „подмолните и явни борби на наши хора“ против Костурков и Радикалната партия.⁵² В подкрепа на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков се изказаха радикалските организации в Кюстендил, Варна, Т. Пазарджик, Пещера, Станимака, Плевен, Хасково и др. В в. „Радикал“ се печатаха в рубрика „Отзвучи“ резолюции на партийни организации, в които те декларираха, че подкрепят Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков и че порицават разколническите действия на фракционерите. Само малка част от организациите и незначителен брой от радикалските членове подкрепиха Г. П. Генов и А. Станков. Във вестника на отцепниците „Радикал“ също се печатаха декларации на организации и на радикалски членове в подкрепа на „обновената“ Радикална партия със секретар А. Станков, но бяха малко на брой, а впоследствие съвсем пресекнаха, тъй като някои бяха опровергани от приписаните податели.⁵³ Своевременно с публични декларации излязоха и няколко членове на ВПС, които по-рано се числяха към малцинството, като Г. Каравчев, П. Танчев, Г. Драгулев и др., и заявиха, че са излъгани и заблудени от Г. П. Генов и преминават на страната на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков.⁵⁴ Ревизираха своето отношение и принадлежност и някои радикалски организации, като Врачанската, Белослатинската и др., които по-рано подкрепиха разколниците, а след изясняването на положението в партията декларираха подкрепата си на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков.⁵⁵

Разколът в партията на радикалите беше очевиден. Той не можеше с никакви мерки и обстоятелства да бъде спрян. Българският радикализъм преживяваше поредната си криза. Излизането на разколниците и консолидирането им като „обновена“ Радикална партия не можеше да даде тласък в политическото и идейното възраждане на радикализма. В същото време и Радикалната партия със секретар Ст. Костурков не можеше да поеме пътя за организационното и политическото си оздравяване. Действително в нейните редове останаха голяма част от низовите организации и много по-значителен брой от радикалските членове. Като се има пред вид, че през февруари 1934 г. ВПС отчиташе числената сила на Радикалната партия на 49195 души, членуващи в 1728 организации, то може да се предположи, съобразно резолюциите по самоопределението, че повече от 40000 радикали бяха останали в партията със секретар на Изпълнителния комитет Ст. Костурков.⁵⁶ Този членски състав, колкото и да беше значителен за мащаба на Радикалната партия не можеше да се запази и укрепи изключително по причини, стоящи във от нея. След Деветнайсетомайския преврат беше спряна дейността на политическите партии. Съществуването на партията на радикалите при режима след 19 май 1934 г. вече зависеше от нейната организационна пригоденост към новите политически условия и от идейната твърдост и убеденост на последователите ѝ в принципите на радикализма. Тя нямаше никакъв опит, а пък и липсваше и разбиране за водене на организационна и на политическа дейност при нелегални условия. Със забраната на политическите партии след Деветнайсетомайския преврат ръководните органи и инстанции престанаха да функционират. Малко след преврата беше спрян и печатният орган на партията в „Радикал“. Никой от радикалските дейци не се зае да издава нелегални материали, които да се разпращат до сподвижниците и да изразяват становището на партийното ръководство по текущите събития.

Не можеше да се обособи като политическа партия и групата радикали начело с Г. П. Генов и А. Станков. Макар че се опита да се представи пред обществеността за обновена „Радикална партия“, разколническата групировка си остана изолирана и непризната от другите политически сили. Единствената по-значителна изjava на Радикалната партия със секретар А. Станков в навечерието на преврата бе обявяването на проф. Г. П. Генов за неин представител в комбинациите за съставяне на правителствен екип от Народния блок.⁵⁷ Секретарят на „обновената“ Радикална партия А. Станков дори успя да получи покана от Двореца и съгласно практиката по време на министерска криза да проведе политически консултации с царя. Но да влезе в предварителни преговори с имащия мандат за съставяне на кабинет Н. Мушанов, Геновата радикална партия и още повече да бъде консултирана с обещание за участие, тя не успя. Макар че Г. П. Генов привлече петима депутати от деветчленната радикалска парламентарна група, не можеше да се дадат конституционни основания за участие в правителствената листа.⁵⁹ Другите народноблокови партии имаха не само повече народни представители в парламентарните си фракции, но и възможност да създадат без радикалите самостоятелно правителствено мнозинство в Народното събрание. Дори някои радикалски народни представители, след като се убедили в фиаското на Г. П. Генов да получи мечтания министерски пост, му отказаха обещаната по-рано депутатска подкрепа.

Единственият резултат от провъзгласяването на радикалската група на Г. П. Генов за партия бе регистрирането на нова политическа фирма,

която обаче не можа да събере членска маса под знамето си и не прояви особено положителна роля в обществения живот на страната. От привлечените по-видни радикалски дейатели, които подкрепиха Г. П. Генев едни станаха спътници на новата власт, а други преустановиха всякаква партийна дейност и скъсах с мечтите за политическа кариера.

Дейността на Радикалната партия беше спряна от деветнайсетомайците. Опитите за поддръжане на организационен живот в радикалското движение беше възпрепятствувано от полицейските органи на властта. Но окончателното ликвидиране на партиите не беше извършено. Списъците, архивите, материалната собственост на Радикалната партия, клубовете, библиотеките, паричните средства и др. не бяха все още иззети.⁶⁰ В радикалите се създаваше известна надежда, че политическите партии скоро ще се върнат към живот.⁶¹ Това беше чиста илюзия. Желанието да се поддържа радикалският партиен дух се изрази в скриване на знамена и имущества, без да се мисли за пълно опазване на организацията. Някои радикалски дейатели от провинцията се опитаха да прикрият част от партийните парични средства, които щяха да бъдат крайно необходими за бъдещата политическа дейност.⁶² Изпълнителният комитет на Радикалната партия декларира при излизането на Наредбата за конфискация на имуществата на политическите партии само 36944 лв. и незначителен брой инвентарен материал за 29444 лв., които се отнасяха за партийните радикалски организации в София, Варна, Ботевград, Хасково и др.⁶³ Цялото партийно имущество не бе обявено. Бяха направени опити да се прехвърлят партийни имоти и средства на акционерно дружество „Радикал“, което да послужи за прикритие и база за политическа дейност на партията на радикалите.⁶⁴ Но всичко беше напразно. С излизането на Наредбата за конфискация полицейските и финансовите органи обсебиха цялото материално и парично имущество на Радикалната партия. На отделни радикалски дейци бяха наложени глоби и секвестър на имота, за да бъдат заплатени направените по-рано заеми за издаваната пропагандна литература.⁶⁵ Само видинските радикали съумяха да запазят известни парични средства, с които по-късно започнаха да издават вестник и други печатни материали за разпространение сред последователите си.⁶⁶

За Българската радикална партия настъпи нов етап, съпроводен с извънредни трудности. Външните удари и вътрешнопартийните различия доведоха до отслабване на радикалските сили. Политическото движение на радикалите обаче не изчезна от обществената сцена. Радикализмът остана да съществува, но в развитието и проявленията му, както и някои елементи в характера му се промениха. Във времето на преходните правителства поради разстройството се оформиха няколко радикалски политически кръга. Те нямаша организационна структура, но се консолидираха около някои от по-видните радикалски ръководители. Без да успеят да се превърнат в партийни щабове, тези радикалски кръгове се мъчеха да играят ролята на политически центрове на радикализма.

Един от тези радикалски кръгове бе създаден от партийни сподвижници около секретаря на Изпълнителния комитет Ст. Костурков. В същност този кръг представляваше наложена откън нова форма на проявление на предишната Радикална партия. Той нямаше и не запази връзки с бившите радикалски провинциални организации. Опитът да се създаде група от партийни организатори за контакти с провинциалните

политически приятели излезе несполучлив. Дейността на този радикалски кръг се ограничаваше не само от полицейските забрани, но и от крайно слабата опора на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков в Софийската организация на радикалите. Тя не успя да задържи в себе си по-голям брой от членовете си в навечерието на десетомайския разкол в партията и деветнайсетомайските събития в страната.

Партийнополитическите приятели на Г. П. Генов създадоха друг радикалски кръг. Този кръг имаше претенцията да съставлява обновената „Радикална партия“. Радикалите-отцепници се опитваха да поддържат фасадата си на важна политическа сила. Групата на Г. П. Генов обаче се топеше постоянно, още повече, че в нея имаше и други претенденти за първоначалство. Постепенно избраният от малцинството на ВПС на 10 май 1934 г. секретар на Изпълнителния комитет А. Станков беше изтикан, а и самият той се отказа от ръководни функции. За пръв идеен ръководител и политически представител на групата изпъкнаха Г. П. Генов. Неговите усилия бяха насочени към създаване на голям личен авторитет и обществен ангажимент. Г. П. Генов направи опит да издава печатен орган на „партията“ си, но твърде скоро вестника беше спрял от властта. Впоследствие на Генов се даде възможност да печати свои статии в почти всички ежедневници.⁶⁷ Чрез тях той поддържаше в известност името си на крупна политическа личност и смяташе, че натрупва необходимия обществен авторитет за предстоящо заемане на министерски пост. Но статиите на Г. П. Генов във всекидневната преса засягаха главно въпроси от външната политика и международните отношения.⁶⁸ Като премълчаваше или малко обръщаше внимание на проблемите на вътрешнополитическия живот, радикалът Г. П. Генов се превърна в коментатор по международните събития и не можа да се наложи като политическа фигура с име на лидер на обществено движение.

Създаден беше и трети радикалски политически кръг. Той бе оформен на териториален принцип от видинските радикали и се прояви по-късно от другите групи. В началото Видинският радикалски кръг представляваше част от тоя на Г. П. Генов. Но впоследствие започна да действа като отделно радикалско формирование със самостоятелен подход към събитията, провеждайки политическа линия, която не бе в съзвучие с другите радикалски центрове. За негови ръководители се наложиха Ас. Цанов, Ат. Минков и други личности от местно значение. Видинският радикалски кръг успя в продължение на две години да издава свой печатен орган и да води агитационна дейност по време на общинските избори през 1937 г. Видинските радикали успяха да привлекат като сътрудници на вестника си някои партийни дейатели от други градове. Част от пловдивските радикали, като А. Станков, Ив. Кротев и др., станаха съидейници на видинските и участваха в теоретическите разработки на отделни обществени въпроси, както и в определянето на поведението на този политически радикалски кръг.

Освен чрез създадените три политически кръга сподвижниците на партията на радикалите се изявяваха самостоятелно и в много други случаи. В някои градове радикалските дейатели издаваха вестници или сътрудничеа на непартийни и независими публични издания.⁶⁹ Панагюрските радикали издаваха вестник, който, без да бъде във връзка с радикалския кръг на Ст. Костурков, застъпваше близки на него възгледи по въпросите на обществено-политическия живот. В някои случаи дори вестникът се осмеляваше да споменава за Ст. Костурков и негова-

та дейност, за да поддържа вниманието на обществеността към политическата му личност.⁷⁰ В други вестници някои радикалски съмишленици успяваха да вмъкнат отделни статии, в които прозираха вижданията на партията на радикалите по текущите обществено-политически събития.

В много случаи отделни радикали се изявяваха на общественото поле като самостоятелни политически фигури.⁷¹ Използвайки различни стопански, професионални или хуманни организации и дружества, тези радикали водеха в тях политическа дейност.⁷² В събранията и публичните изяви на тези организации, радикалските дейтели изнасяха доклади и речи, в които засягаха или говореха по политически и други проблеми, като насочваха вниманието на слушателите си пряко или косвено против политиката на управляващото правителство. Участвайки в такива дружества като Адвокатския съюз, радикалите предлагаша и биваха гласувани резолюции за възстановяване на конституцията, за въвеждане на гражданския брак, за лишаване на духовните институции от съдебни функции по бракоразводни дела, за даване избирателни права на жените и др.⁷³ В предлаганите резолюции на годишните събрания на Съюза на адвокатите радикалският деец С. Петков в сътрудничество с комуниста Т. Поляков и др. настояваха и наложиха да бъде вписано искане за свобода на словото, печата и публичните събрания.

Въпреки организационното разпокъсване и идейно-политическото разделение българските радикали в грамадното си мнозинство се проявяваха и работеха на общественото поле. Те се стремяха да внушават своите разбириания в средите, с които бяха свързани, и с това въздействуваха на останалите демократични и прогресивни сили да се противопоставят на утвърждаването на монархо-фашистката диктатура. Дейността на радикалските дейтели спомагаше не само да се съхранява споменът за тяхната партия, но и да се подсилва общественият интерес към политическите събития. Въпреки че радикалите бяха организационно разпиляни, партийно несвързани и идейно изостанали от нуждите на съвременното обществено развитие, все пак спомагаха за политическото възпитание на масите и настрояването им срещу фашизиращата се буржоазна държавна система. Ненормалните политически условия и стремежът на авторитарните режими да развенчаят името и опорочат идеите на Радикалната партия и въобще на всички нефашистски политически организации срещаша твърдата съпротива на нейните бивши членове. Присъствието на радикалските дейтели в обществено-политическия живот им спомагаше да изживеят много свои предишни илюзии и погрешни схващания относно подхода към събитията или формите на дейност и борба. От особено значение за тях бе ориентирането им към нови преценки за другите политически сили. Затова сред радикалите въпреки различията по партийните въпроси се зараждаше и проникваше мисълта за намиране възможности за общи действия на прогресивните сили против монархо-фашистката диктатура.

Отношението на радикалите към политиката на преходните кабинети и борбата им за нормализиране на вътрешнополитическото положение. По време на режима на деветнайсетомайските правителства партията на радикалите не съществуваше като единно цяло.⁷⁴ Затова и поведението на радикалите не може да се квалифицира като единно и точно определено по форма. Макар че в правителството на К. Георгиев влизаше и един бивш радикал от далечното минало на партията — финансо-

вия министър П. Тодоров, никой от радикалите не смяташе, че може да се даде подкрепа на новата власт.

Отношението на радикалите към деветнайсетомайското правителство беше отрицателно. Придържайки се към един умерен тон, Радикалната партия изказа чрез вестника си по повод първите мероприятия на правителството на К. Георгиев известно съмнение в тяхната „новост“. За Манифеста на правителството в. „Радикал“ съобщи съдържано и без да прави коментари поради въведената цензура. Според вестника повечето от предназначенията правителствени реформи и специално административното преустройство са били предлагани и по-рано от Радикалната партия.⁷⁵ Отрицателното си поведение към политиката на деветнайсетомайското правителство радикалите изразяваха и чрез направените опровержения относно пусканите слухове от управляващите среди за разрешаване на тежките социални проблеми. А за да се укрепва авторитетът на властта, правителствените хора изразяваха увереност пред обществеността за изплащане на закъснелите заплати или за облекчаване на данъчните тежести и др. Запитвайки отговорните фактори и след като получаваше опровержение, в. „Радикал“ на свой ред обявяваше пусканите слухове за сензации, с което се подравяше доверието на масите към социалната политика на правителството.

Още по-определено радикалите изразиха отношението си към правителствените намерения за „реформиране“ на образователната система. Изтъквайки, че винаги когато е настъпвала криза в политическия или в стопанския живот, подчертаваше в. „Радикал“, несполуките са се търсели в просветното дело.⁷⁶ С това радикалите посочваха порочното начало, от което тръгва правителството с намерението за „реформиране“ на образованието. Съвсем категорично радикалите се противопоставиха на проектите на правителството за промени в образователната система, тъй като тези проекти бяха внушени от некомпетентни хора.⁷⁷ От страна на радикалския орган се настояваше провеждането на реформата в просветното дело да се извърши с участието на специалисти и общественици, които имат широка популярност. Това означаваше, че радикалите отстояваха демократичното начало, върху което трябва да се изгражда и развива българската образователна система.

В най-категоричен вид радикалите изказваха отношението си към политиката на деветнайсетомайското правителство и неговото правомощие чрез изтъкване на обстоятелството, че властта няма опора в лицето на нито една политическа партия. Осъждаше се практиката на новото правителство да прибегва до корумпирани службогонски елементи с порочен политически манталитет, които се събираха да попълнят административните органи и институции.⁷⁸

Радикалите от групата на Г. П. Генов също не обявиха, че дават подкрепа на деветнайсетомайското правителство.⁷⁹ В декларативната статия „Промяната“ се отбелязваше, че прокламираните лозунги в Манифеста от 19 май в по-голямата си част са издигнати вече от Радикалната партия.⁸⁰ Обясняваше се, че радикалите са се борили по-рано за възвестените реформи, с които правителството сега се е заело. Геновата радикалска група изрази критиката си към политиката на деветнайсетомайския кабинет по твърде деликатен начин. Предавайки дословно Манифеста, вестника на Геновата радикалска група заявяваше, че ще гледа с интерес делата на новото правителство, но без да го подкрепя и без да отхвърля програмата му.⁸¹ Доколко се коментираха някои от първите „реформи“ на правителството, във вестника се правеше пре-

поръка да бъде приложен в тях такъв принцип, който да „породи“ стопанско и социално равновесие. Същевременно в „Радикал“ на Геновата група си запазваше правото в бъдеще да даде една „обективна и свободна“ критика на реформените мероприятия, а следователно и на политиката на правителството на К. Георгиев.⁸² Тази критика обаче не може да бъде направена поради спиране на вестника.

Видинският радикалски кръг не беше оформен по време на правителството на деветнайсетомайците, но неговите ръководни дейци имаха изобщо отрицателно поведение спрямо политиката и „реформеното“ му дело. Изказаните от видинските радикали критики, макар и с по-късна дата, бяха насочени главно към политическите мероприятия на кабинета на К. Георгиев, като ги порицаваха по най-унищожителен начин.

След утвърждаването на монархо-фашистката власт радикалите от различните кръгове се изказаха против политиката на всички правителства, наложени от Двореца след премахването на парламента и разтурянето на политическите партии. Посочваше се, че властта, която се олицетворява от „водителите на днешната държава“ и която според радикалите преследва изпитаните и калени държавници от миналото, е „варварска“ и не следва да бъде признавана от народа.⁸³ Това заявяваше Радикалната партия на Ст. Костурков. По отношение на политиката на т. нар. „безпартийни правителства“ подобна позиция заеха и радикалите от другите групи, включително и от Геновия радикалски кръг. Неговите сподвижници в един позив възроптаха, че правителството злепоставя Г. П. Генов — „най-авторитетния борец“ за българската национална кауза, и затова „Радикалната партия се обявява“ против политиката на управляващите.⁸⁴ Макар и с известно закъснение след Деветнайсетомайския преврат, Геновият радикалски кръг започваше да взема по-ясни и определени становища в поведението си спрямо „безпартийните“ режими. По всяка вероятност това се дължеше на настояването на видинските радикали, с чието мнение Г. П. Генов трябваше да се съобразява, за да има претенцията, че е и тежен политически водител. А оценките на видинските радикали бяха категорично отрицателни по адрес на всички режими. Те определяха, че още „първите крачки“ на новата власт със своите недомислия“ са накарали всички, които са имали надежди за настъпване на „нови дни“, да се върнат към действителността.⁸⁵

Смяната на правителството на К. Георгиев с това на ген. П. Златев на 22 януари 1935 г. не измени по принцип отношението на радикалите към неконституционно установената власт. Върху поведението на радикалите не повлия и обстоятелството, че в правителствения екип беше включен М. Календеров — бивш член на Изпълнителния комитет на Радикалната партия от преди Деветнайсетомайския преврат. Бившият радикал бе наложен в състава на правителството под натиска на умереното крило във Военния съюз, в чиито върхове играеше видна роля неговият брат — полк. Р. Календеров.⁸⁶ Ст. Костурков и неговото най-близко обкръжение прекъсна всякакви връзки с М. Календеров. Пък и самият М. Календеров в качеството на министър на финансите отбягваше да се представя за обвързан с политическа партия.

Самото падане на правителството на К. Георгиев беше отбелязано от радикалите като важна политическа промяна, която водеше към понататъшното съсредоточаване управлението на страната в ръцете на неотговорни пред народа фактори.⁸⁷ В случая те правилно оценяваха едното и другото правителство като носители на фашистката диктатура.

Същевременно в определянето на отношението си към новото правителство на ген. П. Златев радикалите не се ръководеха само от отрицателното поведение към предишното. Радикалите не можеха в никакъв случай да дадат политическо доверие на новото правителство поради неконституционния му произход и дворцовата му роля. Дори още в съзряването на кабинетната криза и подготовката за смяната на правителствения екип с нов състав радикалите можеха да се ориентират и да посочат готвената антинародна „изненада“.⁸⁸ Относно правителството на ген. П. Златев радикалите недвусмислено отбелязваха, че не е никаква „политическа промяна“ смяната на кабинета и не се бележи никакъв нов „етап“ в политическото развитие и управление на страната.⁸⁹ Това рязко отрицателно отношение към дворцовото правителство беше изразено от Видинския радикалски кръг чрез вестника си, но то се споделяше и от останалите радикалски съмишленици. Както всички останали буржоазни и дребнобуржоазни партии, и радикалите не промениха поведението си след промяната на кабинета от 22 януари 1935 г.⁹⁰

Правителството на ген. П. Златев просъществува само 90 дни и нямаше време не само да прояви политиката си, но дори да подготви някакви проекти за стопанска и вътрешнополитическа дейност. Министърът на финансите и бившият радикал М. Календеров заяви на една политическа вечеря, дадена в негова чест от тържеските му съграждани, че „ако се правят реформи, те ще бъдат обмислени“.⁹¹ В изказването на бившия радикал и настоящ министър имаше само малка нотка от радикалските му схващания, че правителството ще се стреми да постигне хармонично сътрудничество на разните класи и съсловия.⁹² Но и тези дребни останки в „кредото“ на М. Календеров от радикалското му минало не намериха потвърждение в политиката на правителството. Към изявленията на М. Календеров радикалите не проявиха никакъв интерес, а още по-малко някакви надежди или илюзии относно характера на правителството и неговата политика. Поведението на радикалите към правителствената политика си оставаше дълбоко враждебно, въпреки че поради липса на печатен орган не беше официално декларирано. Дадените оценки, макар и с по-късна дата, потвърждаваха отношението на радикалите към кабинета на ген. П. Златев.⁹²

Радикалите не можеха да се съгласят със стъпките, които правеше властта за прилагане на фашистката система на управление.⁹³ Те не можеха в никакъв случай да приемат за законни и конституционно оправдани наредбите на правителството на ген. П. Златев за задължителното организиране на занаятчиите, търговците и др. съсловия, т. е. създаване на казионни организации от фашистки тип.⁹⁴ По този повод Ст. Костурков се изказа, че с тях се дава преувеличено значение на държавата.⁹⁵ Макар тази политика на правителството да бе разглеждана от радикалите като „увлечение“, те се противопоставиха на нейното осъществяване. Радикалите сполемизираха и по въпроса за разширяването на правата и функциите на държавата, тъй като се касаеше не само за общото водене на политиката или стопанството, но не можеха да приемат положението, че държавата трябва да ръководи всичко, „дори и нашата мисъл и съвест“.⁹⁶ Разбира се, всички тези оценки на радикалите бяха само въпрос на мнение и на отношение към налаганата фашистка система на управление. Радикалите не бяха в състояние и нямаша сили да водят успешна борба, за да попречат на провеждането на правителствената политика. Цялата дейност на радикалите срещу налагането на фа-

шистката система в общественно-политическия живот се изчерпване с една „словестна съпротива“, която беше безпомощна, тъй като все още не се свързваше с борбата на останалите политически сили и най-вече с борбата на последователната антифашистка партия на работническата класа.

Новото правителство от „Цветница“ на 21 април 1935 г., възглавявано от А. Тошев, беше посрещнато от народните маси със същото враждебно отношение, както и предишното.⁹⁷ Хитрата маневра на монарха нито можеше да учуди радикалите, нито да ги накара да мислят, че вътрешното положение ще тръгне към нормализиране. При това в правителството на А. Тошев имаше и сговористи, което бе явно доказателство, че се отива все по-надясно и се „клони към диктатура“⁹⁸. Мнозинството от радикалите видяха в правителството на А. Тошев едно ново влошено издание на оная власт, която е узурпирала народните права и свободи. Само малцина радикали, главно около Г. П. Генов, посрещнаха правителството на А. Тошев първоначално с известен оптимизъм. Заедно с някои други политически лидери на буржоазните партии, виждайки, че царят е избягнал опеката на Военния съюз, те смятаха, че е възможно да се възвърне конституционно-парламентарният режим.⁹⁹ Това беше дълбоко заблуждение, което по-късно Геновите радикали трябваше да видят, въпреки че не пожелаха да признаят грешката си. Наивното увличане на Г. П. Генов в обещанията на царския манифест от 21 април 1935 г. се наложи да бъде пресечено от студения душ на политическата действителност. Като изненада дойдоха изявленията на външния министър Г. Кьосеианов по вътрешнополитическото положение, които се отнасяха за оживените страсти на партиите. Още на 24 април 1935 г. дворецовият довереник каза, че партиите не трябва да си правят илюзии за връщане към „партизанския режим“¹⁰⁰. Доколко предупреждението бе сериозно, се виждаше от фразата, че „сам царят“ е казал категорично в манифеста, а когато „царят каже това, то значи, че на всяка цена ще бъде изпълнено“¹⁰¹. Пред безцеремонното предупреждение Геновите радикали, както и останалите им събратя от другите буржоазни партии трябваше да притаят дъх и да не издават гласно политическото си съществуване.

В „глухата провинция“ Видинският радикалеки кръг посрещна правителството и Манифеста от 21 април с явно неодобрение. Правителственият екип и обявената му тържествено чрез манифеста „царска програма“ не се харесаха на видинските радикали. Липсата пък на личност, която да „краси“ кабинета с далечен или избледнял радикалски ореол, недвусмислено им подсказваше, че е извършено ново покушение над българския народ.¹⁰² Видинският радикалски кръг, който беше започнал да издава легален вестник „Свободна мисъл“, събираше сили, но неговото влияние се чувствуваше само в северозападната част на страната.

Правителството на А. Тошев наложи режим, който имаше за първа задача да спре настъпилото раздвижване сред партийнополитическите водачи от пролетта на 1935 г. Бяха взети мерки за по-строго прилагане Наредбата-закон за политическите партии.¹⁰³ Публикувани бяха нови разпореждания за налагане на режим за интерниране до 6 месеца, екстерниране до 5 години и глоба до 100000 лв. за нарушителите на обществения ред.¹⁰⁴ Министърът на вътрешните работи ген. Р. Атанасов след обиколка из страната направи изявление, в което се казваше, че население-

нието не се интересува от политически въпроси. С това се даваше израз на правителствените намерения да се започне полицейско и съдебно преследване на политическите партии и техните ръководни дейци.

При тая обстановка както много други политически личности, така и радикалските деятели прецениха, че е по-добре да се ограничат временно в публичните си изяви и в политическите си действия. В момента партийните лидери предпочетоха да работят и съдействуват за поддържане на контакт със съмишлениците си в по-безобидни форми. Като намалиха критиките към правителството, цензурата и полицията, използвайки легалния печат, радикалите изтъкваха, че общественото мнение най-добре ще оцени заслугите и недостатъците на управлението. И тъй като всички бързосменящи се правителства след 19 май заявяваха, че ще издигат народния суверенитет и ще работят за нормализирането на положението при зачитане на общественото мнение, радикалите използваха тези аргументи, за да отправят апели за обществена активност. Помолен като общественик да поднесе новогодишни честитки към българския народ, Ст. Костурков посочваше, че са необходими някои условия, без които не е възможно да има „мир, напредък, култура и благосъстояние“¹⁰⁵. Той подчертаваше общочовешките добродетели — труд, честност, любов и воля, с което се стремеше да внуши колко е висока отговорността на общественото мнение за нормализиране на политическата обстановка в страната. Политическите цели на Ст. Костурков с подобни изказвания бяха скромни. Той искаше да се поддържа постоянен контакт с обществеността и се съхраняват в гражданската съвест споменът и признанието на моралните ценности на радикализма, а посочените добродетели бяха едни от най-важните морални принципи в програмата на Радикалната партия.

След кратковременно примирение на партийнополитическите лидери поради опасност от усложнения с полицията отново беше проявено известно оживление. Засилването на обществено-политическата активност на партийните дейци по време на правителството на А. Тошев се породило от съобщенията за провеждане на избори и изявленията за създаване на нова конституция. Самият министър-председател в произнесените две речи в провинцията допринесе да се „развихрят“ политическите страсти около въпросите за нова конституция или изменение и допълнение на отменената Търновска конституция.

Раздвижването сред радикалите във връзка с настоятелното желание за нормализация и слухове за нова конституция беше слабо и ограничено. Докато другите буржоазни партийни щабове направиха опит да проведат сбирки, конференции и дори възстановиха някои свои партийни органи и организации, радикалите не можаха да предприемат особена организационна и политическа дейност. За разлика от другите буржоазни партии и лидери радикалските деятели бяха възприели поспециална линия на поведение в усложнената политическа обстановка. По отношение на непосредствените политически събития и съпроводените с тях правителствени мерки радикалите в повечето случаи избягваха да конфронтират с властта. Макар да имаха винаги своя позиция и да изразяваха политическите си виждания по събитията, те предпочитаха да се изявяват като общественици, върху които не може да се хвърлят всевъзможни обвинения в „партизанщина“. А с подобни мотиви и факти ораторите на Обществената обнова твърде широко си служеха при „развенчаването“ на политическите партии.¹⁰⁶ Радикалите правеха

подбор на обществените въпроси, по които се изказваха, като се стремяха със своите мнения да поддържат и увеличават моралния си авторитет. Те се стараеха да вляят радикалските си разбирания в оформянето на общественото мнение.

За да се изтъкнат като общественици, радикалите най-вече настояваха за нормализиране на положението в страната. Въпросът за нормализирането на политическата обстановка беше първият главен проблем, по който смятаха, че може да се допринесе за възтържествуването на народния демократизъм в управлението на държавата. Тъй като съществуващата в момента държавна власт беше квалифицирана от тях като полицейска система, радикалските дейтели се мъчеха да внушат чрез общественото мнение да бъде съблюдаван и утвърждаван народният суверенитет.¹⁰⁷ Този народен суверенитет и демократизъм в управлението на държавата радикалите виждаха в отстояването и спазването на основния закон на страната — Конституцията.

Въпросът за нормализацията беше поставен най-напред от видинските радикали. Във вестника си „Свободна мисъл“, издаван от началото на 1935 г., те настоятелно посочваха пътя за нормализацията и спореха с управляващи фактори по въпроса за средствата, които трябва да се използват. Видинският радикалски кръг смяташе, че под нормализация трябва да се разбира внасянето на спокойствие в страната и въвеждането на ред и законност, като се зачитат духовните и материалните интереси на гражданите.¹⁰⁸ А щом изпълнителната власт заявява, че е „солта на управлението“, и изразява „волята на нацията“, тя трябва да създаде пълна възможност за свободна изява на мислите и желанията на народа.¹⁰⁹ Свободната изява на желанията на народа, след като е закрит парламентът и са забранени политическите партии, може да се представя само от общественото мнение. Ето защо според видинските радикали най-сигурното направление за нормализацията на политическото положение в страната е даването на простор за проявление на свободното обществено мнение.¹¹⁰

Полемизирайки, радикалът Ас. Цанов посочваше, че въпросът за нормализацията не може да се състои в намирането на юридическа база на съществуващото политическо положение.¹¹¹ Желаното засилване на изпълнителната власт не можеше да се извърши, като се санкционира съществуващото политическо положение. Единственото средство според Ас. Цанов е възстановяването на изборния елемент за упражняване на ефикасен контрол върху управлението на страната.¹¹²

Юридическите обосновки на видинските радикали бяха силни и убедителни. Те допринесоха за разобличаване на онези меродавни среди, които се опитваха да представят нормализацията на политическото положение в страната като намиране на някаква правна формула, с която да се оправдае съществуващото състояние на нещата и се внесе примирение сред гражданството спрямо „узаконената“ власт.

По въпроса за нормализацията се изказаха и Геновите радикали. Те също смятаха, че трябва да се намери изход от създаденото положение. За разлика от видинския радикалски кръг или от Костурковите радикали Геновите сподвижници смятаха, че отговорните фактори трябва да осъзнаят тази необходимост и сами да съдействуват на нормализацията. Така Д. Бурилков в статия, поместена в списанието на Демократическата партия, говореше, че държавата, т. е. „правителството“, което олицетворява властта, трябва да осигури един „нормален живот на индивидите от всички класи“¹¹³. Радикалът Д. Бурилков, който по-рано

бе член на Изпълнителния комитет на партията, сега започна политически да се приобщава към демократите и да подкрепя възгледите на Ал. Малинов.¹¹⁴ Според Бурилков нормализацията трябва да се насочи главно в стопанската област, за което е необходимо да се обърне внимание на отговорните фактори, че е наложително намесата на държавата в икономическите отношения на гражданите.¹¹⁵

Въпросът за нормализацията се засягаше и от Г. П. Генов в многобройните му статии в печата. Той изхождаше от нуждата да се развива „свободната демокрация“.¹¹⁶ Но за да се нормализира положението в страната, Г. П. Генов препоръчваше не само отговорните фактори да предприемат подходящи мерки, а и гражданите да изменят своето поведение към властта. Той добавяше, че трябва да настъпят изменения в гражданско-политическото възпитание на народа. По тази схема Г. П. Генов поставяше нормализацията на политическото положение в страната и развитието на „народния демократизъм“ в зависимост от измененията в политическото съзнание на народа. С това той даваше възможност на противниците на нормализацията да преценяват самоволно, че трансформацията в народното съзнание все още не е настъпила и следователно е рано да се дава простор за свободното развитие на демокрацията. Отстъплението на Г. П. Генов от радикалските принципи за „народовластието и обществения прогрес“ беше безспорно, а идейното му деградиране стана очевидно дори за някои от малкото му политически приятели.

Отношението на радикалите около Ст. Костурков по въпросите на нормализацията на политическото положение в страната беше безкомпромисно и непримиримо, макар да не беше публично демонстрирано.¹¹⁷ Радикалният водител смяташе, че аномалното политическо положение се причинява от назначеното правителство, което иска да установи постоянен режим на диктатура.¹¹⁸ Ст. Костурков виждаше във възстановяването на парламента и принуждаването на правителството да се съобразява с народната воля, изразена в свободното вотиране на гражданите единственото средство, чрез което можеше да се преодолее безотговорността на управляващите фактори. Затова в лицето на правителството той намираше главната пречка за възтържествуването и развитието на народния демократизъм.¹¹⁹ Въпреки правилното ориентиране на Ст. Костурков по въпроса за нормализацията на политическото положение в страната изходът от държавната криза не можеше автоматически да бъде обезпечен. Посоченото от радикалския водител средство и желаното нормализиране на политическата обстановка изискваха активизиране и борба за тяхното налагане. Радикалите правилно се насочваха, но няхаха нито сили, нито дори намерение да следват този път за постигане на така желаното от всички обществени дейци политическо нормализиране на вътрешното положение на страната. С това радикалите си оставаха в положение на умозрителни наблюдатели, без да могат да предприемат никакви действия за постигане на желаната цел.

Тъй като в този период конституционният въпрос изпъкна като най-важен проблем и се изказаха различни мнения и проекти, радикалите също излязоха с предложения за нормализацията на държавния живот чрез възстановяване на правния ред. От радикалите пръв започна да разглежда въпроса за конституцията и парламента Г. П. Генов. В качеството на юрист и специалист по конституционните въпроси той смяташе, че Търновската конституция трябва да си остане във вида,

в който е приета по-рано от Народното събрание.¹²⁰ Съобразявайки се с официалните проекти, които при това постоянно се изменяха, Г. П. Генов се изказваше, че основни промени не се налагат, понеже нямало в страната дълбоки социални и политически изменения. Той приемаше, че Търновската конституция има формални или второстепенни дефекти, които трябва да се поправят, но подчертаваше, че българският народ държи на основните идеи, вложени в нея.¹²¹ Макар че Г. П. Генов защити Търновската конституция и отхвърли проектите за нова, той обаче препоръчваше да се направят известни изменения, които водела до ограничаване пълните политически права и свободи на гражданите. При това Г. П. Генов смяташе, че конституцията и в момента е действаща, но била подложена само на някои ограничения. Това в същност беше аргумент на Г. П. Генов, с който се стремеше да докаже, че не е нужна нова конституция и правителството, без да иска, я прилага при упражняването на властта и ръководството на държавния живот. Относно парламента Г. П. Генов се обявяваше срещу изказаните предложения за създаване на „съсловен форум“, който да не почива напълно на избирателното право на гражданите. Според него съсловният парламент, в чийто състав ще има назначени и влезли по право депутати, би бил напълно послушен на правителството. С това Г. П. Генов отстояваше една проявена традиция, която, макар да не беше в много случаи спазвана от Народното събрание, все пак в редица моменти се изявяваше и довеждаше до падането на правителства, когато не отговаряха повече на настроенията на избирателното тяло.

Активно участие в полемиката за нова конституция и възстановяването на парламента взеха видинските радикали. Тяното отношение беше рязко против всякакво намерение да се мисли за нова конституция. При това се настояваше, че не трябва да се прави никакво отклонение в управлението на страната от постановленията на Търновската конституция.¹²² А колкото пък за внасяне на изменения в нея видинските радикали предупреждаваха, че трябва българският народ да се произнесе в един референдум, какви промени и в каква посока могат да се направят. Те искаха пълното и без отлагане възстановяване на Търновската конституция и против всякакво погазване и изменение в реакционен дух.

Видинските радикали положиха много усилия във вестника си, за да разобличат Ал. Цанков и неговия проект за парламент. Те посочваха, че ако се приеме Цанковият проект за парламент, в който да влязат по 1/2 назначени по право и избрани депутати, Народното събрание няма да бъде висш израз на народната воля, а послушно оръдие на правителството. В такъв случай българският народ би се превърнал в безлична прибавка в системата на управлението, а щом Народното събрание, добавяха радикалите, стане тих послушник на правителството, то пък може да използва това, за да тръгне по пътя на диктатурата и се превърне в „безотговорен ориенталски сатрап“.¹²³

Видинските радикали разобличиха идеята на Цанков и на някои други подражатели на фашистката диктатура, че при функционирането на управлението правителството трябва да се опира на институциите на назначените депутати и висшите държавни технократи. Те посочваха, че подобни „техници“ в управлението служат добре в рамките на йерархията и послушанието. Но за да бъде Народното събрание истински изразител на народната воля и за да изхожда и се опира правителството на него, то трябва да бъде изцяло съставено от „политици“, които да

са тясно свързани и пряко отговорни пред избирателите си.¹²⁴ За да може парламентът да бъде точен проводник на народната воля, видинските радикали посочваха, че трябва да се проведат свободни избори без всякакво насилие и ограничаване върху избирателното тяло.¹²⁵

По въпросите на конституцията и парламента се изказа и известният професор по конституционно право и виден радикал от миналото Ст. Киров. Някои среди разчитаха твърде много на неговата компетентност като конституционалист и авторитет на бивш ректор на Университета. Ст. Киров застъпи гледището, че България трябва да се управлява съобразно Търновската конституция, но в нея е задължително да се внесат някои изменения. За да се направят изменения, той се позоваваше на факта, че от 40 години конституцията е останала непроменена по съдържание, а са настъпили нови явления в икономическата област, върху чиято основа трябва да се изгражда всяка конституция.¹²⁶ С това се даваше морално оправдание на онези среди, които искаха коренно да се измени конституцията или да се въведе нова конституция с подбрани по техен вкус основни принципи. По-нататък проф. Ст. Киров посочваше, че в променените положения на конституцията трябва да залегнат принципите за защита на труда, свободата на печата и др. От особено значение беше защитата, която видният конституционалист направи на принципа на „демократичността“ в Търновската конституция. Това попа-ри „теоретиците“ от буржоазния фашистки лагер. Многозначително беше последното заключение на проф. Ст. Киров, което имаше важно политическо отражение. Той посочваше, че нашият народ не „гъпши диктатурата, макар че може в отделни моменти“ да има такава.¹²⁷

Радикалите, които се групираха около Ст. Костурков, също обсъждаха конституционния въпрос и възобновяването на парламента. Те изрично подчертаваха, че „19 май не е конституционна дата“ и трябва да се възстанови Търновската конституция, като се проведат нови законодателни избори за Народно събрание.¹²⁸ Радикалите на Ст. Костурков се противопоставяха на обвиненията, че конституцията била докарала „нешащното положение“ и „партизанщината“, против които бил „възстанал“ 19 май и неговата Обществена обнова.¹²⁹ Ст. Костурков подчертаваше, че щом се говори навсякъде и всички обществени среди обсъждат конституционния въпрос, то следователно конституцията трябва да бъде възстановена и спазвана в управлението на държавата. Радикалите разобличиха и онези демагози, които иначе признаваха, че по време на „свещенодействието“ на великата „мъченица“ — Конституцията, са направени и доста добри дела, но че тя не могла да опази българския народ от политическите страсти на „партизанщината“.¹³⁰ Радикалският водител настояваше за стриктно спазване от властта на осветените от Конституцията права на народа и гарантиране свободата на словото, печата, събранията и др.¹³¹ По въпроса, дали да има или не основен закон — Конституция, съгласно която да се води управлението на страната, трябва да се пита българският народ. Относно възможните изменения на конституцията Ст. Костурков се противопоставяше на онези промени и проекти, в които се влагаше реакционен дух. Според него конституцията не е „фетиш“¹³². В нея може да се внасят изменения, но това трябва да става в духа на новото време. Тези изменения според Ст. Костурков могат да се правят само в направление, което да осигури прогресивно развитие на обществената демокрация и недопускане и отхвърляне на „всякаква“ диктатура.

Радикалите обсъждаха и въпроса за съществуването на политическите партии. „Безпартийните“ правителства и Обществената обнова правеха всичко по силите си, за да оправдаят „предопределението“ си за спасяване на българския народ от „партизанщината“ и партийнополитическото разделение на обществото. Под претекст, че не може да има „връщане назад“, ораторите на обновата хвърляха всякакви обвинения върху политическите партии. Радикалната партия също беше подложена на масирано развенчаване и обвинявана във всички грехове на „позорното“ минало.

В специалното си циркулярно писмо до съмишлениците на Радикалната партия Ст. Костурков защити правото на гражданите на обществена изява чрез политическите партии. Той изхождаше от конституцията и схващането, че политическите партии се изразители на отделните класи и слоеве. Като вземаше за основа на тезата си признатия принцип, че който е за свободата и демокрацията, той не може да бъде против партиите и партийността, Ст. Костурков посочваше пълната законност и обоснованост на съществуването на политическите организации на обществото.¹³³ Радикалският лидер не признаваше разтурянето на политическите партии за законно и затова не спазваше лично постановленията на Наредбата на правителството за спиране на всякаква политическа дейност.¹³⁴ Значението, което Ст. Костурков отдаваше на партиите, проличава и в изтъкването на ролята им в държавния и обществен живот. Той подчертаваше, че настъпилата държавна криза след 19 май 1934 г. е породена главно от отстраняването на партиите от упражняването на властта.¹³⁵ Ст. Костурков смяташе, че забраната на партиите, извършена по незаконен начин, се е отразила с всички опасни последици за стопанския и особено за публичноправния ред в държавата. А що се отнася до приложението на Наредбата-закон за разтурянето на политическите партии, Ст. Костурков смяташе, че те не са унищожени и не могат да бъдат изличени под силата на диктата. Какъвто и да е режимът, каквито и забрани да има, каквото и да стане, подчертаваше радикалският лидер, партиите под каквато и да е форма ще играят решителна роля.¹³⁶ Срещу хвърляните обвинения върху партиите в „котерийност“ и разложение Ст. Костурков изтъкваше, че може едни или някои партии да са изхабени или отживели времето си, но подчертаваше, че нови партии изникват, ако старите не могат да се обновят съобразно времето и обществените задачи. Доколкото се обвиняваше Радикалната партия в „деморализация“ на обществото и партийен егоизъм в политиката, Ст. Костурков отговаряше, че това е въпрос, който ще се реши от самата партия, когато се яви със своята идеяност и политика пред избирателите. Радикалският водител смяташе, че партията, на която се е посветил, притежава морални и идейни добродетели, които другите партии и народа ценят и зачитат.¹³⁷

Видинският радикалски кръг също се яви в защита на правото за съществуване и дейност на политическите партии. Неизменен радикалски принцип бе, че духовни водачи на народа и изразители на политическата организация на обществото са партиите.¹³⁸ Относно грешките и слабостите на политическите партии видинските радикали бяха по-самокритични. Те признаваха, че партиите не са стояли на нужната висота и невинаги са отговаряли на предназначението си.¹³⁹ Те се противопоставяха на обвиненията, че всички политически партии са „безидейни“, корумпирани или негодни за управление на държавата. Ако отделни партии страдат от едни или други недъзи, то обществото е този фактор,

който ще определи дали дадена политическа партия може да носи пряка отговорност пред народа си за управлението на държавата. Видинските радикали посочваха, че действително е имало и такива партии, които сами са осквернили своите политически „храмове“ и са виреели като паразитен елемент в обществото.¹⁴⁰ Колкото до обвиненията специално срещу Радикалската партия за грешките ѝ от близкото минало, видинските радикали приемаха само отчасти, но във всеки случай според тях слабостите се дължели на партийния лидер Ст. Костурков, който се бил увлякъл в котерийните борби сред партиите на Народния блок.

Радикалите около Г. П. Генов с известно закъснение се изказаха в защита на политическите партии. Тази защита беше повече насочена срещу забраната и обвиненията върху собствената радикалска група, а по-малко се говореше за запазване на политическите партии. Посpeciално се изказваше учудване към обвиненията на правителствените ереди срещу Г. П. Генов, на когото трябвало да се признае направения принос за защита на българската национална кауза пред света.¹⁴¹

Въпросите за нормализацията, възстановяването на конституцията, парламента и свободното проявление на политическите партии бяха наложени за обсъждане от българската общественост след Деветнайсетомайския преврат от 1934 г. По тези основни въпроси на българската политическа действителност се изказаха и дейците на партията на радикалите.

По обсъжданите въпроси отделните радикалски кръгове имаха, общо взето, близки становища и заеха еднакви позиции. Макар че партията на радикалите беше разединена организационно и политически, тя се показа по обсъжданите въпроси все още в едно русло на обществено поведение. Сред дейците на партията все още съществуваше вяръност и придържане към основните радикалски възгледи и принципи. Засага те се съобразяваха с партийната си програма, което говореше, че не е настъпило още идейно отстъпление. Независимо от някои нюанси или особености виждания по въпросите на нормализацията конституцията, парламента и партиите всички радикали все още можеха да се смятат за съмишленици и дейатели на политическото течение на радикализма.

Идеята за единодействието против монархо-фашистката диктатура и активизиране на радикалските политически сили. Консолидирането на монархо-фашистката система на държавно управление не беше нито по вкуса на радикалите, нито пък отговаряше на техните партийни интереси. Ръководните ереди на партията на радикалите имаха надеждата, че неконституционната власт в скоро време ще се провали и отново ще се предостави поле за проявление на политическите партии.

Но подобна близка перспектива не се оказа реална и монархо-фашистката власт, маневрирайки успешно, не даде възможност за възстановяване на буржоазната демокрация. Отчитайки това неблагоприятно положение на буржоазнодемократичните сили, радикалите посочваха, че обстоятелствата твърде много са се изменили.¹⁴² За радикалите стана очевидно, че за „закипяване“ на политическия живот е необходимо да се активизират партийните течения. За да се използват и най-малките възможности на обществените условия, радикалите разбираха, че трябва да се влезе в контакти с останалите буржоазно-демократични сили. Мисълта за единодействие и обща съгласувана борба беше съставна част от идеологическия арсенал на радикалите. Те бяха готови въпреки разочарованието от миналото да дадат на идеята за единодействие реален израз и искрен принос, за да може да се води успешна борба

против монархо-фашистките правителства за възтържествуване на буржоазната демокрация.

При това идеята за единодействието на демократичните сили широко се популяризираше и имаше създадено движение сред народните маси за борба срещу фашистката диктатура. Партията на българските комунисти беше издигнала лозунгите за Единен работнически и народен антифашистки фронт.¹⁴³ До радикалите достигаха не само известия, но се получаваха и конкретни предложения за единодействие.

Първите признаци за ново отношение на Българската комунистическа партия към радикалите се появиха в края на 1934 г. Те произлиха от ЗБ на ЦК на БКП и се състояха в направената оценка, че когато са разтурени всички партии и когато някои от тях, като демократи, радикали и др., имат влияние сред известни слоеве от градската и селската дребна буржоазия, е допустимо „да се обърнем с предложение за Единен фронт“.¹⁴⁴ Ръководството на БКП посочваше, че при определени условия с предложение за единодействие трябва да се обърнем и да имаме пред вид и местните организации на демократи и радикали. Новото отношение на комунистите при провеждането на единоефронтовската тактика събуждаше интерес сред мнозина радикали. Благоприятното отношение на Комунистическата партия към буржоазно-демократичните сили се откроява в редица възвания и позиви. Така в един документ на БКП от юли 1936 г. се посочва, че Работническата партия прави декларация в поддръжка на исканията на Гичев и другите опозиционни неофашистки партии, като демократи, радикали и либерали.¹⁴⁵

Към новите постановки и призови на БКП по въпросите на единодействието на антифашистките сили и специално новите характеристики, които се даваха на демократичните елементи и противници на фашисткия режим, радикалите почнаха да се отнасят с видимо внимание. Ответният отзвук у радикалите може да се види в някои по-сетнешни техни документи, които свидетелствуват за отърсването им от предишните наслоени предубеждения и възприемането от тяхна страна на благоразположение към комунистите.¹⁴⁶

Възприетата линия на Комунистическата партия спрямо демократичните сили ставаше все по-конкретна и интересна за радикалите. В един от позивите на Комунистическата партия, отправен към БЗНС, СДП и всички демократични сили, се издигаха искания за организиране на широк народен фронт в защита правата и свободите на народа, за упражняване на изборителното право на гражданите за всички степени на органите на власт, което напълно съответствуваше на радикалските сквапвания.¹⁴⁷ Новите положения в апела на БКП създаваше основа за изграждане на доверие в радикалите спрямо главната антифашистка сила на нацията, на която те гледаха с наследен от миналото безпочвен страх.

След Деветнайсетомайския преврат и особено през 1935 г. на радикалите правеше впечатление не само призивите на БКП към Радикалната партия, БЗНС, СДП, Занаятчийската партия, Кооперативния съюз, младежките, женските и други организации, но и предлаганата платформа за възстановяването на Търновската конституция, за провеждане на свободни избори, премахване на спекулата и др.¹⁴⁸ Радикалите приемаха тези платформени искания и ги смятаха за искрено поставени и навременно издигнати.

За изменение на отношението на радикалите към комунистическата партия съдействуваха и други обстоятелства от външен и вътрешен характер. На българските радикали правеше впечатление международната

дейност на комунистите за мир и предотвратяване на нов военен конфликт. Повратен момент, който беше оценен от българските радикали, бе дейността на СССР в Обществото на народите. В радикалския печат се отбелязва „изоставянето“ на позицията на изолираност и възприемане от СССР на линия на сближение с останалите държави.¹⁴⁹

Новото отношение на радикалите към СССР и оценяването на ролята, която социалистическата държава играеше за укрепването на световния мир, съдействаха да се развива и утвърждава мнението, че България трябва да установи дипломатически и стопански връзки с нея. Постепенно радикалите възприемаха линия на коректно отнасяне към успехите в социалистическото строителство на СССР. В радикалския печат намериха място информации за образователното дело в СССР, за научните постижения, за изследването на северните земни простори и др.¹⁵⁰ С течение на времето, когато все по-осезателно се поставяше на преден план въпросът за външната политика на България, радикалите възприеха още по-благоприятна позиция към СССР. Така Ст. Костурков в реч на предизборно събрание в с. Стрелча говори за политика на сближаване със СССР и сключване на спогодба с него.¹⁵¹

Видинският радикалски кръг също възприемаше ново отношение към СССР и комунистите в България. Благоприятното поведение на видинските радикали към СССР почиваше върху русофилските традиции, оставени от партийния водител Н. Цанов. Във вестника си радикалите от Видин се обявяваха против ония, които не желяха разбирателство със СССР, и посочваха, че България само ще губи от откъсването и отдалечаването ѝ от Съветска Русия.¹⁵² Видинските радикали разобличаваха онези български буржоазни среди, които, спекулирайки с формата на управление на СССР, се обявиха срещу установяване на по-близки отношения на България със страната на строящия се социализъм. Те осъждаха и се противопоставиха на ония изказвания, в които прозираше идеята за „разгром“ на СССР, тъй като това би довело не само до унищожение на великата славянска страна, но би представлявало и жесток удар срещу нашето отечество.¹⁵³ С всичко това Видинският радикалски кръг, без да проявява никакви комунистически или просъветски чувства, изразяваше положително отношение към СССР и постепенно възприе поведение на благоразположение към комунистите в България.

Малко по-особено беше отношението и поведението на Геновите радикали към СССР и българските комунисти. В статиите си по международни въпроси Г. П. Генов, макар да даваше някои интересни сведения за СССР и неговата външна политика и конституционна уредба, често пъти отправяше критични бележки, с които се стремеше да изтъква различието си с комунистите. Докато във всички други радикалски среди започваше процес на изличаване и изживяване на антикомунистическите настроения, наслоени от миналото, в Геновите радикали тези настроения продължаваха да се подхранват, въпреки че бяха отпаднали почти всички обективни предпоставки.

Важно отражение върху поведението на радикалите и тяхното отношение към комунистите имаше започналото единодействие сред младежките прогресивни и демократични движения. Направените първи стъпки за сближаване, за съгласувани действия на младежките съюзи и за приемането на обща платформа за борба на младежта против фашизма доказваха в очите на радикалите искрената готовност и приноса

на комунистите за идейното разобличаване и политическото разбиване на монархо-фашистката диктатура. По въпроса за създаване на единодействие между младежките съюзи имаше известни различия в подхода на отделните радикалски среди. Докато Костурковите радикали първоначално мълчаливо наблюдаваха първите стъпки в единодействието на младежта в борбата против фашизма, а впоследствие изказаха открито одобрението си, то Геновите сподвижници се опитваха да забавят и затруднят това единодействие. В процеса на оформянето на положително отношение на радикалите към Комунистическата партия създаването на младежко единодействие изигра съществена роля. Независимо от някои изкуствено създавани трудности сред радикалите се наложи тенденцията за по-благоприятно поведение към комунистите.

В хода на обществените събития, малко след Деветнайсетомайския преврат, започна да се забелязва известно активизиране на радикалските сили и излизане от политическата изолация, в която беше изпаднала Радикалната партия. Политическата атмосфера, която се наславаше от преходните правителства над обществения живот, даваше малки възможности на радикалите за проявление и дейност. От своя страна, радикалите бяха притеснени от неуспехите в неотдавнашното им участие във властта на Народния блок. Освен че бяха поставени под натиск от деветнайсетомайските правителства с разтурянето на политическите партии, те не бяха изживели още ударите, които им бяха нанесени от земеделци и либерали и изолацията на Радикалната партия от народноблоковата групировка. По отношение на радикалите останалите буржоазно-демократични сили, както и властващите правителства подчертаваха постоянно политическото си пренебрежение. Неизживели неприятния спомен от несполуките в управлението и намерили се пред студената стена на незачитането, радикалите си бяха наложили политическо мълчание. Те смятаха, че развиващите се събития ще докажат и потвърдят техните преценки и правота, но скоро трябваше да разберат, че доброволното самооттегляне от активно участие в политическия живот ще навреди на радикализма и може да доведе до затихване и изчезване на техните идеи и влияние. Дейците на радикалското политическо течение, макар и със закъснение, разбраха извършената грешка и предприеха стъпки за коригиране на поведението си.

Един от първите, които нарушиха политическото мълчание, бе водителят на радикалите Ст. Костурков. През април 1936 г. радикалният деец се обърна под формата на частно писмо към своите привърженици с напомнянето на политическото съществуване на радикализма и задачите, които имат членовете на партията пред родината.¹⁵⁴ На 28 юли 1936 г. Ст. Костурков пусна ново циркулярно писмо, с което приканваше политическите си приятели — радикалите — „да стегнат редовете си“¹⁵⁵. В писмото, което играеше роля на окръжно на ръководството на Радикалната партия, изрично се подчертаваше, че „след като е мълчал две години и половина, се налагало да се излезе“ на политическата арена. През октомври 1936 г. Ст. Костурков изпрати трето писмо до съмишлениците си.¹⁵⁶ С многозначителното си заглавие „Време е!“ писмото на радикалския водител обръщаше внимание на настъпилата държавна криза, която той наричаше „безпътница“ и „лутане“ и посочваше пътя за излизане от създаденото положение.¹⁵⁷ В писмото се изказваше увереност, че за излизане от „безпътницата“ има достатъчно „ум и енергия, воля и опитност“ в народа.¹⁵⁸ Посоченият път за излизане от „дес-

потията, олигархията и диктатурата“ бе според Ст. Костурков традиционният радикалски способ на „еволюцията“. Това показваше, че радикалите, макар да се активизираха за по-дейно участие в политическия живот, в същност оставаха в пасивна позиция спрямо събитията и нямаха готовност за намеса и за борба за своевременно промяна на положението в страната.

Циркулярните писма на Ст. Костурков попаднаха в органите на Дирекцията на полицията. На първо време не бяха взети мерки за преследване на автора на писмата до съмишлениците на Радикалната партия. При направените обиски на лицата, в които бяха намерени радикалските окръжни, биваха налагани глоби и репресирани от полицията. Инкриминирането на писмата на Ст. Костурков до неговите радикалски последователи даде повод на околийските съдебни власти в Панагюрище да подведат под отговорност няколко учители от с. Стрелча и с. Мечка, които бяха подложени на разпити и им бяха наложени парични глоби.¹⁵⁹

Във връзка с писмата на Ст. Костурков до радикалските съмишленици, както и с подобни кореспонденции от политическите щабове на другите партии правителството вземаше пропагандни и наказателни мерки. Така министърът на вътрешните работи — ген. Сапов, бе заявил, че опитите на някои бивши „партизани с някакви си писма и памфлети“ да смуцават спокойствието в страната уж останали без отглас у народа.¹⁶⁰ От страна на властта се изразяваше съжаление, че подобни писма и раздвижването между бившите партийни дейци пречели и подкопавали възможностите за по-скорошно нормализиране на политическото положение в страната.

В същност раздвижването на политическата атмосфера и повсеместното проявление на деятелите на бившите партийни групировки принуждаваше правителството да маневрира и да дава обещания за по-скорошно провеждане на избори. Това състояние на нещата схващаха и радикалите, поради което те излизаха от положение на политическо мълчание и преминаваха към активни публични действия сред обществеността.

По повелята на тактиката за по-активно участие в събитията Ст. Костурков като водеща фигура на радикалското политическо течение взе участие и в някои официални чествувания на национални празници и тържества. Така по повод откриването на паметника на Марин Дринов в Панагюрище в качеството на бивш министър взе участие в официалната делегация и произнесе прочувствена реч пред народното тържество. В нея се изтъкваше, че Марин Дринов е не само създател на единното училище, но и борец за българската конституция.¹⁶¹ Словото му беше съпроводено с нестихващи ръкопляскания, много по-силни, отколкото на останалите официални лица, което Ст. Костурков отдаваше на своята политическа личност. Това не се хареса на правителствените представители, които останаха в сянка, и затова на следващото официално тържество през декември Ст. Костурков не беше допуснат в Панагюрище. Той използва обстоятелството, че в качеството на министър на железниците в миналото е построил и открил линията Пловдив — Панагюрище, и изпрати поздравителна телеграма, на която бе даден отведен отговор, подписан от 180 панагюрци до своя съгражданин и политически приятел.¹⁶² Независимо от явната демонстрация на панагюрските граждани към радикалския политически деец полицията не сметна момента за подходящ за налагане на санкции.

Продуктите, през които се откриваха известни възможности за политическо проявление на радикалите, бяха използвани и по-нататък с още по-голямо старание. Някои от радикалските дейци бяха проникнали и работеха в различни културни, професионални, земеделски и др. организации и комитети. Особено активно участие се вземаше от мнозина радикали в дейността на Адвокатския съюз и неговите окръжни клонове.¹⁶³ В рефератите на проведените събрания някои от радикалските дейатели, като Ат. Минков, В. Кючуков, С. Петков и др., пропагандираха своите политически възгледи.

Разтурянето на политическите партии и ограничаването на дейността на техните ръководители се отрази и върху международните връзки на Радикалната партия. Но българските радикали се стремяха да поддържат известни сношения с Европейската радикална Антанта. Въпреки възприетата първоначална линия от Ст. Костурков на мълчание и насивност към вътрешнополитическите събития той продължи участието от името на партията на българските радикали във форумите и дейността на Европейската радикална Антанта. Дори международните идейни и политически връзки на партията на радикалите бяха широко афиширани и българското правителство трябваше да се съобразява с тях, за да не накърни престижа си в чужбина. След проведения през 1933 г. IX конгрес на Съюза на радикалните и приближените демократически партии в София, следваше през 1934 г. да се състои поредният конгрес в Копенхаген. В качеството на член на Екзекутивата на Международната радикална Антанта на Ст. Костурков бе разрешено от деветнайсетомайското правителство да замине за конгреса през септември 1934 г.¹⁶⁴ Също така Ст. Костурков участва и в следващия конгрес на Международната радикална Антанта в Париж през януари 1935 г.¹⁶⁵ Участвайки във форумите на Международната радикална Антанта обаче, Ст. Костурков не вникна в направлението, в което се развиваше, за да спомогне тя да се обърне с лице към грозящата опасност от фашизма и войната. Българският радикалски водител, който имаше голямо влияние в Антантата не използва трибуната на тази демократична организация за разобличаване на авторитарния режим в България. Той отбягваше да отговаря на въпроси или да засяга събития относно физиономията и политиката на българското правителство и отношението му към политическите партии и демокрацията в страната.¹⁶⁶

Активизирането на радикалите и участието им в редица обществени прояви наложи пред тях задължението да контактуват с останалите политически сили от опозицията. Забраната за дейността на политическите партии пречеше на традиционните сношения и връзки между видните партийни дейци и не им позволяваше да провеждат срещи, съвещания, да излизат с декларации и други публични изяви. Както другите политичи, така и радикалите се подчиняваха на постановленията на Наредбата. Партийнополитическите шефове намираха начини за общуване и обмяна на мисли по вътрешното положение на страната. Това особено се наблюдаваше, когато назряваха събития и предстоеха правителствени или министерски промени. А честите смени предизвикваха раздвижване сред политическите слоеве и налагаха да зачестяват контактите между партийните лидери.

Радикалските дейци също поддържаха известни контакти с политически личности. Някои от тези контакти бяха доста интензивни, а други бяха установявани нередовно, и то само за осведомление и размяна

на информация. Във формите на контактите, както и предпочитанията към партийнополитическата боя на контактуващите се отразяваха предишните разбирания и тактика на радикалите спрямо другите партии.

Някои радикали около Г. П. Генов установиха контакти с Гр. Василев в качеството му на ръководна фигура на Демократическия сговор (Ляпчев). Радикалите около Ст. Костурков пък имаха контакти с Ал. Малинов, създаваха контакти и с други политически личности, като Я. Сакъзов, Д. Гичев и др., но те бяха твърде предпазливи.

Във връзка с речите на министър-председателя А. Тошев по въпросите на конституцията Ал. Малинов проведе няколко срещи с редица политически дейци.¹⁶⁷ Ст. Костурков прие поканата за обмяна на мисли и участва още в първата среща в дома на Ал. Малинов.¹⁶⁸ По сведения на „осведомените“ журналисти между партийнополитическите водачи е бил обсъждан главно конституционният въпрос. Поради различния подход на партийнополитическите лидери към неустановените конституционни проекти на правителството не е могло да се стигне до единно мнение. Във всеки случай становището на Ст. Костурков, отстоявано и по-късно, е било за запазване на Търновската конституция в автентичния ѝ вид и изменения на някои положения в нея, но само в демократическо направление.

Ст. Костурков участва в края на 1935 и началото на 1936 г. в още две срещи на Ал. Малинов с другите партийнополитически лидери. Въпреки че се създава известно сближаване между тях, не се постига съгласие за общо единно действие. Специално между Костурков и Малинов изниква нотка на недоверие поради паралелните контакти на демократическия шеф с Г. П. Генов и намерението му да привлече радикалите като съставна част от партията си.¹⁶⁹

Проявената готовност от радикалите около Ст. Костурков за партийнополитическо сближаване даде основание на Ал. Малинов да смята, че е направена първата стъпка към осъществяване на планове на демократите. Действително Ал. Малинов не само като инициатор и домакин на политическите срещи, но и като дългогодишен политик и държавник имаше уважението на останалите опозиционни на правителството партийни дейци. Окрилен от значителните първоначални успехи в контактуването, Ал. Малинов направи на срещата през декември 1935 г. предложение за създаване на една сборна политическа партия под названието „Селско-демократическа партия“.¹⁷⁰ Според него в тази нова политическа сила трябвало да влязат Демократическата партия, Народната партия на Ат. Буров, Радикалната партия на Ст. Костурков, Либералната партия на Б. Смилов и проф. М. Арnaudов, социалдемократите на Кр. Пастухов и земеделците около слабо известната политическа личност на д-р Шопов.¹⁷¹ Естествено Ал. Малинов смяташе Демократическата партия за обединително звено и на другите партии се налагаше да се приобщят към нея. Стоейки на радикалските си възгледи за партийнополитическото деление на обществените слоеве, Ст. Костурков не можеше да приеме предложениия план за обединение на политическите сили.¹⁷²

Позицията на радикалите за обединение на партиите беше определена още в миналото и следвана неотклонно от Костурков. Разбира се, радикалите споделяха мнението за необходимостта от прегрупиране и обединение на политическите сили на нацията. Множеството от политически партии и раздробеността на обществените сили според тях беше благоприятствувало правителството и разстройваше усилията на

народа да стане господар в собствената си държава. Радикалският водач изтъкваше, че е необходимо политическите партии да се федерират, за да се създаде един силен политически фактор, който с успех да се наложи в управлението на страната. Само група от близки партии, които са федерирани на доброволни начала, би могла да стане изразител на по-голяма обществена среда и изразявайки народната воля, да се наложи за ръководна сила в държавата. Това федериране според радикалите не може да се извърши автоматически, тъй като между партиите съществуваша различия в принципи и цели и между тях се водеше борба за надмощие на обществената арена. Според Ст. Костурков между партиите има програмни, психологически, социални и други противоречия, които трябва да намалеят до минимум, за да се стигне до необходимото организационно и политическо обединение.¹⁷³ Освен това радикалският водач не можеше да се съгласи с предлаганото от Ал. Малинов всепартийно сливане в едно цяло на политическите течения без оглед на тяхното минало, настояща политика и демократичен характер. За да се постигне обединение на политическите партии според Ст. Костурков е необходимо да се подготвят условия за естествено сливане на ония от тях, между които идейните и психологическите различия са незначителни или могат да бъдат превъзмогнати.¹⁷⁴

Изразеното становище на радикалите отричаше проекта на Ал. Малинов. Непоспехът на Малиновия план за създаване на голяма обществено-политическа сила не се крие в отрицателното поведение на Ст. Костурков, както беше обвинен от демократите. С отношението си радикалите не обричаха на провал идеята на Ал. Малинов. Самият проект в интимния му замисъл беше коварен, а в политическите си цели беше изобщо непостижим. Разбирайки това, радикалите не можеха да жертвуват партията си за въображаемите Малинови планове и да се примирят с политическото си изчезване.

По въпроса за създаването на една по-значителна обществено-политическа сила чрез сливането на партиите се изказаха и видинските радикали. Те чувстваха нужда от съществуването и действието на голяма партия, която би могла да играе изключително важна роля. Дори в подкрепа на идеята за създаване на голяма политическа партия видинските радикали се позоваваха на примери от миналото, когато е изпъквала особено нужда от „силни идейни организации“ за борба против личния режим или узурпаторски правителства.¹⁷⁵ Според видинските радикали големите политически партии бяха и си оставаха една необходимост за България, особено в момента, когато трябваше да се установи една законно избрана власт и да се премахне дворцовото правителство. Видинският радикалски кръг посочваше, че големи и мощни политически организации не могат да се създават „отгоре“ или по изкуствен начин. Затова те посочваха, че трябва да се изостави мисълта, която имат някои политики, че може по проект да създадат една голяма партия. С още по-разобличаващи аргументи видинските радикали предричаха невъзможността да се създаде „силна партия“ от властта. Тъй като се лансираха и правителствени проекти за формиране на политическа опора на властта в лицето на една „държавна партия“, радикалите от Видин подчертаваха, че ако намерението не е „лукавство“, то говори за едно несериозно преценяване на положението и на фактите.¹⁷⁶

Неуспехите на Малиновата идея за създаване на една голяма политическа сила не прекъсна контактите между партийните лидери. Специално отношенията между Ст. Костурков и Ал. Малинов не се влошиха,

но срещите се преустановиха за известно време поради недостатъчните общи преценки по обсъжданите въпроси на политическото положение в страната. За „стихването“ на политическите контакти между партийните лидери се погрижи и полицията, която беше установила постоянно наблюдение и следене на „партизанските“ прояви. В нарочен разговор на журналисти с министъра на вътрешните работи, който беше публикуван във вестниците се изтъкваше, че в страната няма политически проявление на бившите партии.¹⁷⁷ В същност сам министърът се беше опровергал, тъй като беше заявил, че в столицата е спокойно и само в провинцията имало арестувани.

Опитите за активизиране и сплотяване на опозиционните сили заставиха управляващите кръгове да побързат с политическите си маневри. Беше ударен Военният съюз и бяха разгромени със съдебен процес неговите крайно и умерено течения. Същевременно и правителството на А. Тошев беше изхабено и неспособно да избегне натиска за нормализиране на политическото положение в страната. То трябваше да бъде заменено с нов кабинетен екип. Неспособността на правителството да задържи властта в ръцете си ясно пролича с провала на съдебния процес над дейците на Военния съюз. Дори установяването на военно положение поради мнимата заплаха от държавен преврат не можеше да спаси правителството на А. Тошев. И то, както беше дошло по волята на монарха, така трябваше по неговите сметки и да си отиде. На 23 ноември 1935 г. цар Борис даде мандат на Г. Кьосеиванов за съставяне на нов кабинет.¹⁷⁸ Надеждите на някои политически лидери, че ще бъдат повикани или поне консултирани за мнение по политическото положение и състава на кабинета, останаха напразни. Радикалските дейци нямаха подобни илюзии, но правителствената промяна им показва, че държавният глава се е превърнал в пълновластен разпоредител във властта и затяга все по-здраво обръча на изолацията около политическите лидери.

Отношението на радикалите към новото правителство си оставаше отрицателно, както и към предишното. Никой радикалски кръг не обяви декларация за приемане и подкрепа на кабинета на Г. Кьосеиванов. Дори министериалният проф. Г. П. Генов не изрази никакви свои виждания по отношение политиката на новия кабинет.¹⁷⁹ Всички радикали погледнаха на новото правителство като на неконституционно установена власт и затова продължиха да защитават мнението, че трябва да се възстанови България като „правова държава“.¹⁸⁰

Постоянното маневриране на управляващите фактори създаваше впечатление в буржоазните опозиционни среди, че в бъдеще ще им бъде дадена възможност да участвуват във властта. Това принуждаваше лидерите на разтурените политически партии да не пренебрегват контактите си, за да не допуснат случайността да им изиграе някоя лоша шега. Те имаха пред вид не само личността на държавния глава, който може да прибегне до нечия услуга, но знаейки политическия си манталитет, се предпазваха от взаимни измами.

През цялата 1935, както и през 1936 г. следваха почти непрекъснато правителствени промени и кабинетни смени. Наблюдавайки кадрилата във властта, политическите лидери съответно конструираха различни планове и предприеха известни действия, за да изявяват своята и на партиите си авторитет и сила. Едни се надпреварваха да манифестират своята преданост и уверяваха държавния глава, че са надеждните и сигурни крепители на държавата и монархическия институт.¹⁸¹ Други буржоазни пар-

тийни лидери се стараеха да се „наложат“ с показ на политическата си сила и че само на тях може да се дари доверието на Короната.¹⁸²

Протичането на политическите събития държеше в постоянно напрежение партийните лидери. Тяхното безпокойствие беше причинено от новите слухове за възможни царски корекции в състава на министерския съвет. И отново Ал. Малинов взе инициативата за възобновяване на контактите между партийнополитическите дейци. Започнаха „януарските“ срещи и съвещания в дома на Ал. Малинов по политическото положение в страната и изхода от него. В кръга на поканените лица имаха на Д. Гичев, А. Буров, Б. Смилов, Кр. Пастухов, Ст. Костурков, Г. Петров, Г. П. Генов и др. партийнополитически лидери, някои от които не пожелаха да се отзоват на поканата, а други бяха нередовни посетители при „кръстника“ на българската демокрация. В срещите се поставяха за обсъждане въпросите за отношението към чиновническото правителство, конституционния ред, обединението на партиите, предстоящите политически акции и действия на опозиционните сили и др.¹⁸³

Един от обсъжданите въпроси бе за начинът за действие на опозиционните сили. Някои от лидерите, които се вдъхновяваха от „конституционните“ настроения на монарха, предлагаха идеята да се иска аудиенция от царя, в която да се настоя за възстановяване на конституционния и парламентарен режим и за излизане с манифест към българския народ.¹⁸⁴ Радикалният водител Ст. Костурков изрази съгласие с общо изказаното мнение, че трябва да се предприеме политическа акция за смяна на кабинета, но за конкретните начини, средства и насоки на акцията той си запази резерви спрямо предложенията на останалите политически водачи. Верен на радикалските си възгледи, Ст. Костурков изрази съмнение в успеха на предлагания проект за обръщение към монарха.¹⁸⁵

На политическите срещи на партийните лидери под „патронажа“ на Ал. Малинов отново се поставяше въпросът за обединяването на опозиционните сили. Радикалният водител застана на конструктивни позиции, като продължаваше да застъпва гледището за федериране на близкостоящите политически течения.¹⁸⁶ Издигнатата идея за групиране на силите все повече се налагаше пред партийните лидери и водените от тях политически кръгове. С течение на времето чрез двустранни и многостранни контакти се стигна до очертаване на две групировки с различна степен на сплотеност и състав. Тези оформени политически центри бяха с приблизително еднакви сили, но същевременно и еднакво непригодни за по-сериозни обществено-политически действия. Към единия център клоняха Ал. Малинов, Буровите народняци, национал-либералите на Г. Петров и със сериозни резерви в поведението си бяха радикалите около Ст. Костурков. Този център от партийни сили имаше изявен политически обединител в лицето на Ал. Малинов, но самата групировка не беше ясно очертана и нямаше документално съглашение за политически акции. В същност тази неоформена политически групировка беше конгломерат от претърпели поражения партии, които биха могли да си сътрудничат, но чиито различия не им позволяваха да действуват общо на обществената арена.

Към втория център се вляха земеделците от Врабча 1 на Д. Гичев, Пастуховите социалдемократи, Демократическият сговор (Ляпчев) с Гр. Василев, националлибералите на Б. Смилов и радикалите около Г. П. Генов и В. Кючуков. Този политически център се оказа сравнително по-стабилен, по-траен и по-активен политически, но му липсваше ръко-

водна фигура. Всичките му съставители имаха претенциите за водачество. Дори и най-слабият контрагент в лицето на радикалите на Г. П. Генов се смяташе за способен да поеме функциите на главен представител на петте групирани политически течения.

Политическата група от партийни лидери начело с Ал. Малинов се оказва неспоен ефимерен център. Другата група се изяви като политическа формация, която се показва повече с фирмата си, отколкото с действията си. „Петорката“, както бе наречена в гражданската история групата на политическите дейци от земеделци, националлиберали, социалдемократи, сговористи и радикали, изразяваше надеждите на онези буржоазни и дребнобуржоазни среди, които смятаха, че с показване на някакви ефектни действия ще заставят отговорните фактори да се съобразяват с тях и да получат властта.

Влезлите в „Петорката“ радикали смятаха себе си за истинските представители на радикалното политическо течение и си въобразяваха, че са заложили на сигурна карта, с която ще се намерят в най-скоро време в ложите на властта. Чрез Петорката Геновите радикали получиха по-широка известност и им се отдаде по-голямо значение, несъответстващо на тяхната величина и сила. Затова радикалите от Петорката следваха линията на съгласие и примирение с партньорите си. Те рядко опонираха на предложенията на другите членове, а когато се оказваха на противоположни позиции по обсъжданите въпроси, много бързо се „поправяха“ и заставаха на общосъгласуваната основа.

Радикалите около Ст. Костурков, които бяха ориентирани към Ал. Малинов, чрез когото не можаха в тоя момент да изградят стабилен политически център, смятаха, че са провели контактите си без постигане на успех, но и без вреди и загуби на престиж за партията си.¹⁸⁷ Стъпките, които радикалите на Ст. Костурков направиха за създаване на политическа групировка около Ал. Малинов, бяха по няколко въпроса от съществено значение. Те обаче, спазвайки партийните си принципи, не можаха да приемат политическо единодействие при условията, поставени от Ал. Малинов и другите опозиционни сили.

Двата основни партийни радикалски кръга — на Ст. Костурков и на Г. П. Генов, показваха обществена активност и участваха с искрени намерения в преговорите с другите политически лидери. И единият, и другият с контактите си можаха да докажат, че са зачитани от останалите опозиционни буржоазни сили за съществуващ и необходим политически елемент и търсен партньор. Това повдигаше самочувствието на радикалите и възвръщаше надеждата у тях за значението и ролята на партията им.

В състава на Петорката радикалите се представляваха с няколко мандатори. Главен представител бе Г. П. Генов.¹⁸⁸ В съвещанията на Петорката участваха и други радикали от групата на Г. П. Генов. Най-често такива бяха В. Кючуков, А. Станков, Д. Търкаланов и др. дейци на партийното течение.¹⁸⁹ Тъй като и останалите политически групи имаха по няколко представители или нерешени въпроси около първите си лидери, възприе се в Петорката да има подгласници или пък формиране на паралелни и резервни петорки. В техния състав влизаха съответно представителите на отделните партийни течения.

Въпреки че политическата групировка на петте партийни течения беше обявена за голям шум, нейната изява имаше малка стойност и ограничено политическо значение. Петорката даваше вид на сплотена политическа групировка, а в същност представляваше не особено здрава ком-

бинация, в която трябваше дълго и безконечно да се обсъждат и решават предприеманите начинания.

След обособяването на Петорката съставлящите я политически лидери трябваше да приемат обща платформа и план за неотложни действия. На първо време се прие в духа на общо споделеното разбиране за тактиката на изява и борба да се извести едно „Обръщение“ към царя.¹⁹⁰

То беше подготвено със знанието и участието на повечето от опозиционните политически течения. Проектът за „Обръщение“ до царя беше предложен на съвещание на 22 май 1936 г., за което бяха поканени от Д. Гичев, Ал. Малинов и Н. Мушанов от Демократическата партия, Б. Смилов и Д. Върбенков от Националлибералната партия, Кр. Пастухов от БРСДП, Ст. Костурков и Г. П. Генов от партията на радикалите и др.¹⁹¹ Между партийните дейци от различните политически течения се разпадна спор за формата, в която да се поднесе „Обръщението“ до монарха.¹⁹² Поради несъгласие, изразено от демократите и Ст. Костурков по различни въпроси, „Обръщението“ не се подписа на съвещанието и малко по-късно излезе като документ на петимата политически дейци — Д. Гичев, Гр. Василев, Б. Смилов, Кр. Пастухов и Г. П. Генов.¹⁹³

В изпратеното до царя „Обръщение“ или меморандум, както го нарекоха, а впоследствие стана известно като „Всенародно искане“, се говореше за политическото положение в страната и настоятелно се поставяха три основни искания.¹⁹⁴ Беше казано, че на българския народ са отнети всички права и гражданите нямат възможност да изразят изборния си вот поради погизването на Конституцията. Посочваше се, че са отнети свободите, които са гарантирани от Конституцията и гражданите са лишени от правото на публични събрания, политически организации и обществена дейност. Споменаваха се за неконституционните наредби, чрез които се ограничаваше волята на народа и се критикуваше незаконното налагане на цензура върху печата. Авторите на „Обръщението“, смятайки себе си за първи политици, препоръчваха бързо да се възстанови конституцията и се създаде отговорно правителство. Те намираха, че върховните интереси на държавата и спокойното развитие на страната може и трябва да се извърши по начин на царя. В същност конкретните „всенародни искания“ бяха формулирани в три точки и представляваха платформата на Петорката.¹⁹⁵ Тези искания бяха: незабавно възстановяване на конституцията, незабавно провеждане на свободни законодателни избори и създаване на отговорно конституционно правителство от редовно избрано Народно събрание.¹⁹⁶

Платформените искания в „Обръщението“ на Петорката имаха буржоазно-демократичен характер. Пътят, който се сочеше за постигане целите на политическите водачи на Петорката, беше линия на преклонение пред монархизма и диктатурата. Тази линия на Петорката не можеше да стресне управляващите фактори, за да се създаде пролог към неразрешима с разполагаемите „царски“ средства кабинетна криза. Правителството и царят останаха спокойни. Авторите на „Обръщението“ се поставяха в положение на обикновени просители, без в края на документа да поставят предупреждения в случай, че не се удовлетвори молбата им към височайшата особа.

Като подписаха „Обръщението“ и се съгласиха с този начин на действие, радикалите от Петорката изоставиха партийния си принцип на борба срещу главния противник, към когото, отнасяйки се враждебно, не можеха да влизат в сношения и преговори. Радикалите на Г. П. Генов.

вместо да поддържат традиционния си възглед за смели и решителни реформи, застанаха на балансирана позиция с цел да примирят и свържат „републиканството“ на социалдемократите и земеделците с монархизма на националлибералите. В случая те отстъпиха от своя антимонархизъм и от гледището си за непрекъснатото развитие и подобряване на „обществената“ демокрация. Повратът във възгледите на радикалите около Г. П. Генов по въпроса за ролята на монарха в създаването и изхода от политическата криза показва тяхното по-нататъшно отстъпление наясно и ориентирането им към политическия център на буржоазните сили. А промонархически чувства почти винаги са липсвали в Радикалната партия. Макар в програмата си партията на радикалите да не се бе обявила за републиканска, в отделни случаи тя беше издигала искания за република.¹⁹⁷ При изготвяне на „Обръщението“ до царя поради разногласия между членовете на Петорката радикалите на Г. П. Генов възприеха формулировка, която да не засяга престижа на държавния глава и се покаже внимание и зачитане на короната. Така „Обръщението“, което беше замислено като протест, се превърна във верноподанически адрес до монарха. Този адрес на Петорката свидетелствуваше за възприетото преклонение на радикалите около Г. П. Генов, пред „неотговорния“ фактор, с когото по-рано съзнателно избягваха да имат сношения и пред когото сега раболепно манифестираха своята вяност.

На отстъплението от антимонархическите позиции на партията на радикалите, извършено от Г. П. Генов, се противопоставиха и видинските радикали. Макар в някои случаи те да споделяха по редица въпроси линията на Г. П. Генов, сега изразиха несъгласието си. Те изтъкваха, че радикалите, макар да не са били твърдо убедени републиканци, винаги са отбягвали да признават някаква положителна роля на монархическия институт.¹⁹⁸ Затова Радикалната партия е избягвала да има връзки с монарха, но сега чрез един политически акт, каквото беше „Обръщението“, в който участвуваше и групата на Г. П. Генов, според видинските радикали се признаваше на царския институт положението на арбитър и фактор с добра воля и благородни намерения.

По-осезаемо активизиране на радикалските политически сили се забелязва във връзка с общинските избори през 1937 г. Въпреки възприетата линия за гласуване с бели бюлетини на отделни места опозиционните демократични сили бяха поставили свои кандидатури. На редица места в изборите бяха избрани радикали за общински съветници. Така в Шуменска област от избраните общински съветници 1,7% бяха бивши членове на Радикалната партия, в Софийска област — 2,4%.¹⁹⁹

След общинските избори Костурковите радикали направиха някои опити за публична изява. Чрез един по-далечен партиен съмишленик се започна издаването на вестник, но вместо в столицата той се редактираше и излизаше в Панагюрище.²⁰⁰ Списването му до края на 1937 г. беше в радикалски дух, но впоследствие беше иззет с намесата на властта от хора с правителствени настроения. Същевременно, за да активизира политическите си приятели, Ст. Костурков направи опит да проведе публични събрания по градове и села, където имаше в миналото по-силни и големи радикалски организации. Още при първото му събрание в „кремавата“ радикалска крепост — Панагюрище, полицията забрани събраниято.²⁰¹ Успявайки да скрие следите си и за да заблуди полицейските органи, радикалският водител се отправи през нощта за с. Баня, Панагюрско, където, посрещнат от стотици свои привърженици, направи събрание и се подготви за „поход“ към града. С привържениците си от с. Баня

Ст. Костурков се опита да направи демонстрация с паралелното участие на панагюрските радикали в града, но акцията му беше спряна от полицейски кордон във от града.²⁰² По-нататъшното провеждане на замислената политическа кампания на Ст. Костурков бе парализирана от полицията, а „виновникът“ бе ескортирано изпратен в София. По подобен начин, включително и с интерниране, правителството се справи и с другите си политически противници.

Опити за радикалска политическа дейност направиха и други групи. Видинският радикалски кръг след спирането на неговия вестник „Свободна мисъл“ започна издаването на нов под заглавие „Свободна дума“. Вестникът беше със същото радикалско направление и в страниците му се даваше място и на неутрални и дори на правителствени хора.²⁰³ Видинските радикали направиха опит чрез политическите си връзки да възстановят някои от партийните организации в областта, но въпреки активизирането политическата дейност на Видинския радикалски кръг имаше само местно значение.

Геновите радикали също продължиха дейността и изявата си на политическо течение, но това ставаше чрез Петорката. Въпреки че остана нейна постоянна част, в редовете на радикалите от Петорката настъпи известно разместване на фигурите. Държанието на Г. П. Генов не удовлетворяваше неговите съмишленици. Той имаше слаби позиции в обединението и затова най-често правеше отстъпления от „радикализма“. Освен това Г. П. Генов бе властолюбив и се оказа „заразен“ от илюзията за вероятна покана от двореца за влизане в правителствена комбинация с управляващите среди. Г. П. Генов винаги държеше за смекчаване на изразите в публичните документи на Петорката и особено когато се отнасяше до личността на монарха. От втората половина на 1937 г. той попрестана да участва редовно в заседанията на Петорката. Ставайки ректор на Университета, с което все пак му бе отговорено на амбициите, Г. П. Генов започна да замисля нов вариант за политическа дейност. След отдръпването му от активно участие в Петорката от името на фракционната Радикална партия се слагаха подписите на В. Кючуков и подгласника му Д. Бурилков.²⁰⁴

В общия ход на масовото антифашистко движение през 1937 г. в редица случаи се виждаше участието на радикалите. На преден план изпъкваше борбата за амнистия на политическите затворници. На публично събрание в София между ораторите от различните политически течения говореха и бившите радикали — Й. Фаденхехт и П. Стоянов, а резолюцията беше подписана и от членове на партията на радикалите, като А. Станков, д-р П. Костурков и др.²⁰⁵ Създаден бе Централен комитет на привържениците за борба за политическа амнистия и от негово име бе прието и изпратено изложение до министър-председателя за отмяна на ЗЗД. Изложението беше подписано от Л. Стоянов, Ст. Чилингиров, Т. Павлов и стотина други общественици, между които радикала проф. Ст. Киров, бившите радикали проф. Й. Фаденхехт, Ив. Харизанов и др.²⁰⁶ Изложение до царя и правителството за политическа амнистия направиха граждани от Пловдив. Публичното събрание бе организирано от радикалите А. Станков и Ив. Кротев, които подготвиха съответен документ и той бе подписан от 62 пловдивски адвокати.²⁰⁷ Активна роля в тоя период радикалите играеха и в Съюза на адвокатите в България.²⁰⁸

Радикалски фигури се срещат и в редица други акции и обществени прояви. В движението за разбирателство между народите и мир уча-

ствуваха мнозина радикали. Български миролюбци бяха влезли във връзка с известния френски политически деец П. Кот и по негова препоръка се създаде български комитет за мир, в чийто състав бяха проф. Ватев, С. Гановски и др.; между които беше и радикалът Г. П. Генов.²⁰⁹ В дружеството за ОН, което имаше тесни връзки с движението за разбирателство и мир, активна роля играеха радикалите Г. П. Генов като председател, д-р П. Костурков и др.²¹⁰

Радикали участваха и в делегационните движения, които бяха направлявани от Българската комунистическа партия. Така в София през 1936 и 1937 г. беше изграден общограждански комитет, чиято цел бе да се излезе с протест против високите цени на електрическата енергия, срещу плана Мусман и др. В този комитет бяха представени работници, занаятчии, демократи, радикали, БЗНС — двете крила, и др.²¹¹

* * *

Партията на българските радикали през периода 1934 — 1937 г. беше едно идейно-политическо течение. То имаше известни връзки с някои обществени среди и се стремеше да изразява техните политически течения. Въпреки че идейните принципи на радикализма не намираха потвърждение в общественото развитие, неговите дейци продължаваха да ги следват. Отстояването обаче на политическите идеи в някои радикалски групи беше сериозно разколебано и отделни дейци тръгнаха по пътя на идейното си деградиране. Една значителна част от радикалските привърженици и главно тези около Ст. Костурков продължиха демократична линия в политиката и постепенно се приближиха до антифашисткото движение.

¹ В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 — 1939 г. С., 1971; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 — 1939. С., 1976. С., 1976; Д. Петрова. БЗНС и народният фронт /1934 — 1939 г./. С., 1967; В. Мигев. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934 — 1936. С., 1977; Т. Ангелова. Борбата за младежко антифашистко единство в България /1934 — 1939 г./. С., 1965; Ст. Колев. Борбата на БКП за народен фронт /1934 — 1939 г./. С., 1959; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 — 1939. ГСУИФ, т. 64, ч. 2, 1972.

² ЦДИА, Еп. 83, л. 214.

³ Н. Андреев. Диктатурата. — Обществено развитие, V/1933/, кн. IV, с. 146.

⁴ С. Петков. Десети май. — Радикал, бр. 55 от 15 май 1934.

⁵ Хр. Попов. Ставишки в България. — Радикал, бр. 28 от 10 март 1934.

⁶ М. Генев. Майските събития. — Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 201.

⁷ Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.

⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 427, л. 11.

⁹ В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 — 1939. С., 1971, с. 94.

¹⁰ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹¹ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.

¹² Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹³ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁴ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹⁵ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁶ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹⁷ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁸ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.

¹⁹ Радикал /ред. В. Кючуков/, бр. 55 от 18 май 1934.

²⁰ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.

²¹ Радикал, бр. 56 от 1 юни 1934.

²² В. Кючуков. Една обективна критика. — Радикал, бр. 56 от 1 юни 1934.

²³ А. Цанев. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.

²⁴ Свободна мисъл, бр. 27 от 19 юни 1936.

²⁵ А. Цанев. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 юни 1936.

²⁶ Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.

²⁷ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 53.

²⁸ Бюлетин № 2 на Софийската радикална организация от 1 авг. 1933.

²⁹ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 53.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там, л. 48.

³² Дневници на XXIII ОНС, III р. с., кн. II, с. 1685.

³³ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 52.

³⁴ Бюлетин № 5 на Софийската радикална организация от 27 септ. 1933.

³⁵ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 32.

³⁶ Радикал, бр. 15 от 6 февр. 1934.

³⁷ Радикал, бр. 14 от 3 февр. 1934.

³⁸ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 48.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там, л. 49.

⁴¹ Радикал, бр. 54 от 12 май 1934.

⁴² ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 52.

⁴³ Пак там, л. 46.

⁴⁴ ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 357, л. 1.

- 45 Радикал, бр. 50 от 3 май 1934.
- 46 Дневници на XXIII ОНС, III р. с., кн. II, с. 1698.
- 47 *Ст. Костурков*. Внимание. — Радикал, бр. 54 от 12 май 1934.
- 48 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 49 Радикал /ред. В. Ключуков/, бр. 54 от 15 май 1934.
- 50 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 51 Радикал, бр. 50 от 3 май 1934.
- 52 Пак там.
- 53 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 7.
- 54 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 55 Радикал, бр. 51 от 5 май 1934.
- 56 Радикал, бр. 15 от 6 февр. 1934.
- 57 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 6.
- 58 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 59 Север, бр. 1094 от 12 май 1934.
- 60 АМВР, об. д. 813, т. I, л. 1 — 187.
- 61 Заря, бр. 3984 от 14 дек. 1934.
- 62 ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 442, л. 1.
- 63 Заря, бр. 4052 от 19 ян. 1935.
- 64 ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 434, л. 1.
- 65 Пак там, а. е. 442, л. 1.
- 66 АМВР, об. д. 813, т. II, л. 73.
- 67 *Ст. Димитров* — *Марек*. Избр. произв. С., 1954, с. 211.
- 68 Утро, бр. 7790 от 4 авг. 1935.
- 69 Устрем, бр. 6 от 30 дек. 1937.
- 70 Оборище, бр. 2 от 28 юли 1937.
- 71 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 23, л. 10.
- 72 Сноп, I/1935/, кн. VII, с. 100.
- 73 ЦДИА, ф. 833, оп. 2, а. е. 13, л. 20.
- 74 *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . . , с. 139.
- 75 Радикал, бр. 60 от 1 юни 1934.
- 76 Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- 77 Реформеното дело в просветата. — Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- 78 Радикал, бр. 61 от 5 юни 1934.
- 79 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 80 Радикал /ред. В. Ключуков/, бр. 56 от 1 юни 1934.
- 81 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 82 Пак там.
- 83 АМВР, к. 117151, л. 70.
- 84 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 727, л. 43.
- 85 Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- 86 ЦДИА, ф. 863, оп. 1, а. е. 24, л. 1.
- 87 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 88 Север, бр. 1290 от 5 ян. 1935.
- 89 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 90 *Гр. Василев*. Една политическа вечеря. — *Нация и земя*, 1935, бр. 1.
- 91 Пак там.
- 92 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 93 ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 2.
- 94 *Д. Петрова*. БЗНС и народния фронт /1934 — 1939 г./ С., 1967, с. 24.
- 95 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 96 Пак там.
- 97 Искра, бр. 202 от 21 апр. 1935.
- 98 АМВР, к. 117151, л. 48; също ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 36.
- 99 *И. Димитров*. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976, с. 64.
- 100 Север, бр. 1379 от 24 апр. 1935.
- 101 Пак там.
- 102 Свободна мисъл, бр. 15 от 29 апр. 1935.
- 103 Заря, бр. 4142 от 28 юни 1935.
- 104 Пак там.

- ¹⁰⁵ Независим вестник на вестниците. Какво пожелават на България, министър Сапов, Ал. Гиргинов, Р. Петров, Ст. Костурков и др., бр. 1 от 1 ян. 1936.
- ¹⁰⁶ Вл. Мигее. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934 — 1936. С., 1977, с. 49.
- ¹⁰⁷ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹⁰⁸ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹⁰⁹ А. Цаное. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹¹⁰ А. Цаное. Общественото мнение. — Новини, бр. 17 от 1 ян. 1935.
- ¹¹¹ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹¹² Пак там.
- ¹¹³ Д. Бурилкоє. Намесата на държавата. — Страж, I/1935/, кн. III, с. 15.
- ¹¹⁴ Ал. Малиное. На актуални теми. — Страж, I/1935/, кн. VIII, с. 1.
- ¹¹⁵ Д. Бурилкоє. Спестовно-строителното дело в България. — Сноп, I/1935/, кн. VII, с. 100.
- ¹¹⁶ Г. П. Геное. Конституционният въпрос. — Утро, бр. 7878 от 19 ноем. 1935.
- ¹¹⁷ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹¹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 22.
- ¹¹⁹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- ¹²⁰ Г. П. Геное. Конституционният въпрос. — Утро, бр. 7878 от 19 ноем. 1935.
- ¹²¹ И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934 — 1939. С., 1976, с. 68.
- ¹²² А. Цаное. Бъдещият парламент. — Свободна дума, бр. 61 от 20 февр. 1938.
- ¹²³ Свободна мисъл, бр. 31 от 18 юли 1936.
- ¹²⁴ А. Найденоє. Техники и политики. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹²⁵ Ат. Минкое. За изборите. — Свободна мисъл, бр. 51 от 8 юли 1936.
- ¹²⁶ Ст. Кирове. Конституцията трябва да се измени. — Утро, бр. 7876 от 15 ноем. 1935.
- ¹²⁷ Пак там.
- ¹²⁸ АМВР, к. 117151, л. 10.
- ¹²⁹ Заря, бр. 4388 от 23 апр. 1936.
- ¹³⁰ Пак там.
- ¹³¹ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹³² Заря, бр. 4388 от 23 апр. 1936.
- ¹³³ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹³⁴ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 129.
- ¹³⁵ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹³⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- ¹³⁷ Пак там.
- ¹³⁸ И. Кротее. Организация на нашата общественост. — Свободна дума, бр. 58 от 2 окт. 1937.
- ¹³⁹ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹⁴⁰ А. Цаное. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁴¹ ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 43.
- ¹⁴² АМВР, к. 117151, л. 76.
- ¹⁴³ Г. Димитров. Съч., т. 10, С., 1952, с. 27.
- ¹⁴⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 442-а, л. 1.
- ¹⁴⁵ Пак там, а. е. 501, л. 3.
- ¹⁴⁶ АМВР, к. 117151, л. 60.
- ¹⁴⁷ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 567, л. 1.
- ¹⁴⁸ Пак там, а. е. 526, л. 2.
- ¹⁴⁹ П. Костуркове. Съветска Русия в ОН. — Радикал, бр. 60 от 1 юли 1934.
- ¹⁵⁰ Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- ¹⁵¹ АМВР, к. 117151, л. 97.
- ¹⁵² Ат. Минкое. Воят на погромджиите. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁵³ Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁵⁴ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.
- ¹⁵⁵ АМВР, к. 117151, л. 54.
- ¹⁵⁶ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 4.
- ¹⁵⁷ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹⁵⁸ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 4.
- ¹⁵⁹ АМВР, к. 117151, л. 65.
- ¹⁶⁰ Нови дни, бр. 48 от 31 март 1936.

- 161 Оборище /Панагюрище/, бр. 2 от 9 юли 1937.
- 162 Пак там, бр. 7 от 31 дек. 1937.
- 163 ЦДИА, ф. 883, оп. 2, а. е. 13, л. 26.
- 164 ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 24, л. 148.
- 165 Пак там, а. е. 18, л. 43.
- 166 Пак там, ф. 863, оп. 1, а. е. 18, л. 1.
- 167 Сөфия, бр. 434 от 2 ноем. 1935.
- 168 Утро, бр. 7889 от 30 ноем. 1935.
- 169 АМВР, об. д. 21166, л. 31.
- 170 АМВР, об. д. 835, л. 3.
- 171 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 176.
- 172 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 173 ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.
- 174 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 175 А. Цанов. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 176 Пак там.
- 177 Заря, бр. 4320 от 30 ян. 1936.
- 178 Нови дни, бр. 379 от 24 ноем. 1935.
- 179 Г. П. Генов. Пред новата 1936. — Утро, бр. 7916 от 27 дек. 1935.
- 180 ЦДИА, ф. 833, оп. 2, а. е. 13, л. 17.
- 181 Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 43.
- 182 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 183 Утро, бр. 8040 от 7 юни 1936; също АМВР, об. д. 42841, л. 382.
- 184 И. Димитров. Българската демократична общественост. . ., с. 127.
- 185 ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 511-а, л. 1.
- 186 Пак там, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- 187 АМВР, к. 117151, л. 76.
- 188 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 546, л. 60.
- 189 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 211.
- 190 АМВР, Vo 83614, т. III, л. 461.
- 191 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 190.
- 192 АМВР, Vo 83614, л. 460.
- 193 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 98.
- 194 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 528, л. 68.
- 195 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 98.
- 196 Пак там.
- 197 Ст. Костурков. Републиката е радикалско убеждение. — Радикал, бр. 125 от 11 юни 1919.
- 198 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 199 АМВР, об. д. 1501, л. 101 — 110.
- 200 Оборище /Панагюрище/, бр. 1 от 28 юни 1937.
- 201 АМВР, к. 117151, л. 1.
- 202 Пак там.
- 203 Свободна дума, бр. 58 от 7 окт. 1937.
- 204 ЦПА, ф. 195, оп. 1, а. е. 324, л. 20.
- 205 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 16.
- 206 Пак там, ф. 195, оп. 1, а. е. 313, л. 5.
- 207 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 1.
- 208 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 23, л. 6.
- 209 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 20.
- 210 Пак там, ф. 52, оп. 1, а. е. 141, л. 5.
- 211 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 529, л. 47.

THE RADICAL PARTY, 1934 — 1937

H R I S T O S T E F A N O V

The Bulgarian Radical Party continued to exist and acted as a political force in the period of 1934 — 1937. Although it had been disbanded and organisationally and ideologically disunited, it took part in the struggles for the restoration of the constitutional liberties and the civil rights of the working people. In order to achieve those goals the Radicals established contacts with the other democratic and non-Fascist politicians.

The party of the Bulgarian radicals which in 1934 — 1937 was just a political movement managed to preserve its independence and to oppose the attempts of assimilation and incorporation by other political centres.

During the period discussed, a tiny part of the Radicals had abandoned their previous political stand. The better part of them, headed by Stoyan Kosturkov, followed the political line which became more definitely anti-Fascist. Kosturkov's Radicals in spite of the fact that they had been just a tiny political faction compared with the other political forces found certain forms of expression in our political life.